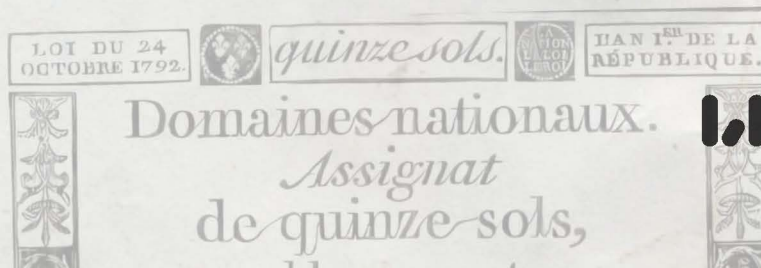
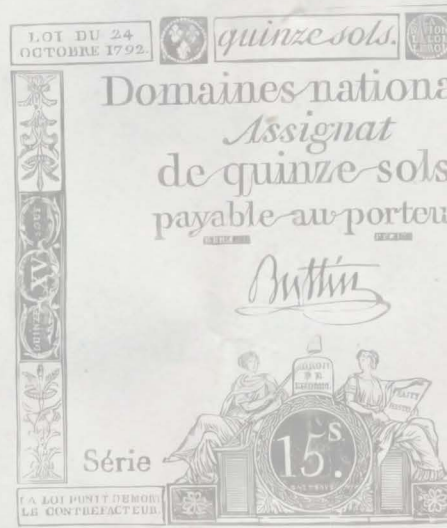
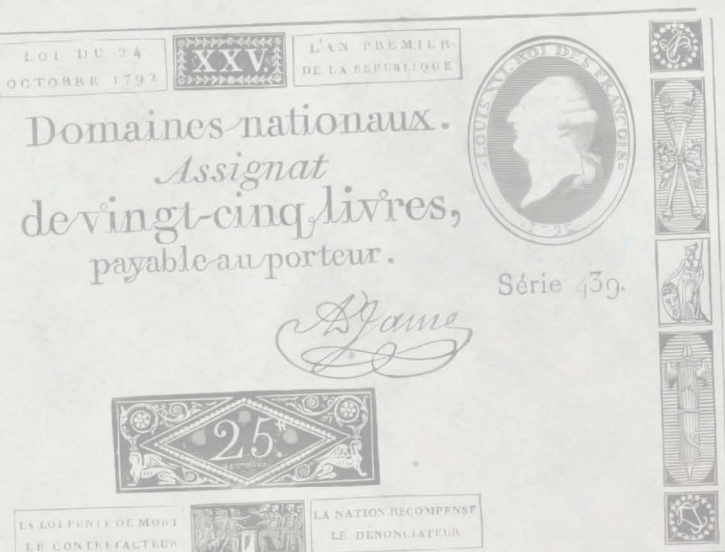
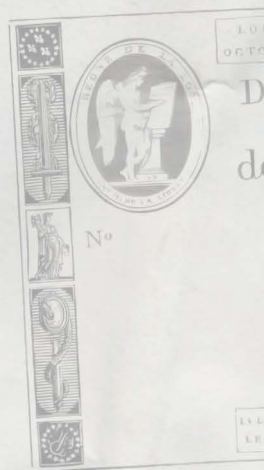

KRZYSZTOF DEREJSKI

DEPRECJACJA FRANCUSKICH ASYGNAT

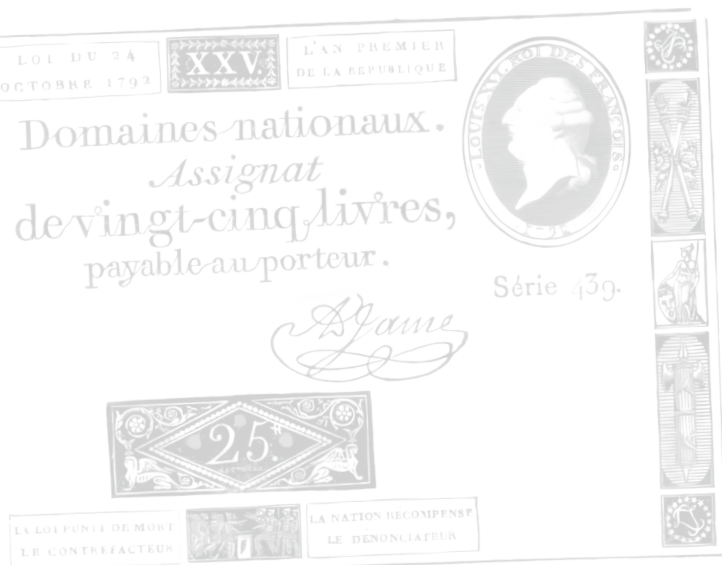
w latach 1789–1796

Uwarunkowania ekonomiczno-społeczne

DEPRECJACJA FRANCUSKICH ASYGNAT

w latach 1789–1796

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
Łódzkiego

KRZYSZTOF DEREJSKI

**DEPRECIACJA
FRANCUSKICH
ASYGNAT**

w latach 1789–1796

Uwarunkowania ekonomiczno-społeczne

Krzysztof Derejski (ORCID: 0000-0002-1045-7878)
Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Katedra Historii Ekonomii, 90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. 41/43

RECENZENCI

Cecylia Leszczyńska, Wojciech Giza

REDAKTOR INICJUJĄCY

Katarzyna Włodarczyk

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Magdalena Czarnecka

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Elżbieta Pich

PROJEKT OKŁADKI

Weronika Szychowska

Na okładce wykorzystano fotografie asygnat ze zbiorów własnych autora

© Copyright by Krzysztof Derejski, Łódź 2025

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2025

Publikacja jest udostępniona na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 (CC BY-NC-ND)

<https://doi.org/10.18778/8331-752-6>

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.11630.24.0.M

Ark. wyd. 22,0; ark. druk. 20,125

ISBN 978-83-8331-751-9

e-ISBN 978-83-8331-752-6

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-237 Łódź, ul. Matejki 34A

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 635 55 77

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1	
Francja w czasach <i>ancien régime</i>’u: sytuacja finansowa i monetarna	17
1.1. System podatkowy XVIII-wiecznej Francji	17
1.1.1. Podatki bezpośrednie	17
1.1.2. Podatki pośrednie	28
1.2. Francuski system pieniężny: sytuacja do 1789 roku	34
1.3. Próby reform gospodarczych <i>ancien régime</i> ’u w 2. połowie XVIII wieku	40
1.4. Sytuacja finansowa Francji pod koniec <i>ancien régime</i> ’u	51
Rozdział 2	
Emisja asygnat – quasi-papierowego pieniądza w czasie rewolucji francuskiej	69
2.1. Stany Generalne – debata o kryzysie finansów państwa	69
2.2. Emisja asygnat	77
2.2.1. „Śmierć” asygnat	107
Rozdział 3	
Deprecjacja asygnat	111
3.1. Tablice deprecjacyjne: charakterystyka materiału źródłowego	111
3.1.1. Dotychczasowe wykorzystanie tablic deprecjacyjnych	120
3.1.2. Dobór obserwacji	123
3.2. Deprecjacja asygnat w departamentach	126
3.3. Wzrost cen w latach 1790–1795 a deprecjacja asygnat	147
Rozdział 4	
Deprecjacja asygnat: analiza przyczyn	153
4.1. Podaż pieniądza	153
4.1.1. Asygnaty, pieniądz kruszcowy i bilety kasy dyskontowej	153
4.1.2. Bilety zaufania	160
4.1.3. Fałszywe asygnaty	166
4.2. Zabezpieczenie asygnat w dobrach narodowych	169
4.2.1. Sprzedaż dóbr narodowych	169
4.2.2. Wartość dóbr narodowych	177
4.2.3. Sprzedaż dóbr narodowych a deprecjacja asygnat	180
4.3. Próby obrony kursu asygnat – wybrane przykłady	188
4.3.1. Zakaz handlu pieniądzem kruszcowym	188
4.3.2. Ceny maksymalne	191
4.3.3. Powszechne maksimum	194
4.4. Działania wojenne a kurs asygnat	205

Rozdział 5

Deprecjacja asygnat: analiza ekonometryczna **219**

5.1. Metoda badawcza 219

5.2. Ekonometryczny model depreciation asygnat we Francji w latach 1791–1794 223

5.3. Ekonometryczny model depreciation asygnat w departamencie Bouches-du-Rhône w latach 1791–1795 238

Zakończenie 253

Suplement

Tło polityczne i militarne towarzyszące depreciation asygnat **257**

1. Wojna się rozpoczyna: rewolucyjna Francja a wrogowie zewnętrzni 257

2. Upadek monarchii 260

3. Pruska inwazja 263

4. „Słońce Valmy” 265

5. Zdrada generała Dumourieza 270

6. Początki wojny w Wandei 272

7. Rewolta federalistyczna 276

8. Droga do zwycięstwa 278

9. Klęska powstańców wandejskich 279

10. Koniec rewolty federalistycznej 283

Aneks 1

Fotografie **287**

Aneks 2

Mapa **295**

Bibliografia 297

Spis tabel 313

Spis wykresów 317

Spis map 319

Spis fotografii 321

Wstęp¹

Deprecjacja asygnat² w czasie rewolucji francuskiej jest jednym z pierwszych dobrze udokumentowanych przykładów kształtowania się zjawiska inflacji³, a w skrajnych przypadkach nawet hiperinflacji. Zaproponowane przez Phillipa Cagana⁴

- 1 Niniejsza książka jest skróconą i poprawioną wersją pracy doktorskiej: *Deprecjacja francuskich asygnat w latach 1789–1796: uwarunkowania ekonomiczno-społeczne*, 404 strony, obronionej w 2022 roku na Wydziale Ekonomiczno-Socjologicznym Uniwersytetu Łódzkiego.
- 2 Pierwsze asygnaty, których emisję zadekretowano 19 i 21 grudnia 1789 roku, były bonami przynoszącymi właścicielowi 5%. Nie weszły one do obiegu pieniężnego, otrzymywali je wierzyciele państwa, którym zagwarantowano, że będą one przyjmowane w pierwszej kolejności przy płatnościach za dobra narodowe. Dekrety Zgromadzenia Narodowego z 16 i 17 kwietnia 1790 roku wprowadziły asygnaty do powszechnego obiegu oraz nakazały przyjmowanie asygnat we wszystkich kasach publicznych i prywatnych jako „brzęczącą monetę”. Asygnaty, których emisję zadekretowano 29 września 1790 roku, nie były już oprocentowane, oprocentowanie wyemitowanych do tej pory asygnat zostało zlikwidowane dekretem z 8 października 1790 roku. Wraz z dekretem z 18 listopada 1790 roku, który ustanowił asygnaty na okaziciela, a nie *à ordre*, na zlecenie, jak było do tej pory, asygnaty stały się pieniądzem, w pełnym tego słowa znaczeniu. Zob.: *Lettres Patentes du Roi, sur les Décrets de l'Assemblée Nationale, des 19 et 21 Décembre 1789, concernant la Caisse d'Escompte, et portant établissement d'une Caisse de l'Extraordinaire. Données au mois de Janvier 1790*, s. 1, 3, 4; *Lettres-Patentes du Roi. Sur les décrets de l'Assemblée nationale, des 16 et 17 de ce mois, concernant les dettes du clergé, les assignats et les revenus des domaines nationaux. Données à Paris, le 22 Avril 1790*, s. 1–2; *Proclamation du Roi, sur les Décrets de l'Assemblée Nationale, des 29 Septembre, 8 & 10 Octobre 1790, relatifs au remboursement, tant de la Dette non constituée de l'État, que de celle constituée par le ci-devant Clergé, & création de nouveaux Assignats. Du 12 Octobre 1790*, s. 1–3; *Loi concernant les Assignats. Donnée à Paris, le 24 Novembre 1790*, s. 1. Jean Baptiste Say zdefiniował deprecjację jako utratę wartości. Zob.: J.B. Say, *Traktat o ekonomii politycznej*, Kraków 1960, s. 498. Deprecjacja asygnat w pracy rozumiana jest jako spadek ich wartości względem pieniądza kruszcowego w latach 1789–1796. Stosowana w pracy nazwa „deprecjacja” nawiązuje do *tableaux de dépréciation* (tablic deprecjacyjnych), które zawierały kurs asygnat względem pieniądza kruszcowego.
- 3 R. Dornbusch, F. Sturzenegger, H. Wolf, *Extreme Inflation: Dynamics and Stabilization*, „Brookings Papers on Economic Activity” 1990, Issue 2, s. 1. Słowa inflacja nie było jeszcze w słowniku pieniężnym tamtych czasów. Zob.: R. Sédillot, *Le coût de la Révolution française*, Paris 1987, s. 225.
- 4 P. Cagan, *The Monetary Dynamics of Hyperinflation*, w: M. Friedman (red.), *Studies in the Quantity Theory of Money*, Chicago 1956, s. 25.

kryterium hiperinflacji – wzrost cen o co najmniej 50% w ciągu jednego miesiąca – zostało spełnione m.in. w maju, czerwcu, listopadzie i grudniu 1795 roku⁵. Dzięki zachowanym *tableaux de dépréciation* (tablicom deprecjacyjnym⁶), które zawierają kursy asygnat względem pieniądza kruszcowego, możliwe jest prześledzenie ewolucji siły nabywczej rewolucyjnych banknotów w poszczególnych departamentach.

Przedmiotem rozważań w niniejszej książce jest zjawisko deprecjacji asygnat w latach 1789–1796. W badanym okresie ich wartość się zmieniała, ulegała zarówno deprecjacji, jak i aprecjacji. Do 19 lutego 1796 roku, kiedy prasy do druku asygnat, stemple i matryce zostały uroczyście zniszczone na placu Vendôme⁷, rewolucyjne banknoty straciły ok. 99,7% swojej wartości.

Historia asygnat jest przykładem emisji pieniądza papierowego w celu pokrycia wydatków państwa. Doprowadziła do całkowitej deprecjacji emitowanych banknotów⁸. To zarazem historia konfliktu między interesem politycznym a ekonomicznym, gdzie ten ostatni podporządkowano bezwzględnie polityce.

Po porażce projektu Johna Lawa z „papierowym pieniądzem” emisja asygnat była drugą w stosunkowo niedługim odstępie czasu próbą zmiany stosunków pieniężnych we Francji. W warunkach załamania się finansów państwa emisja papierowego quasi-piędźdza stała się dla rządzących optymalnym rozwiązaniem bezpośrednich problemów, umożliwiającym działanie państwa w tym rewolucyjnym czasie.

Głównym celem niniejszej książki jest przedstawienie deprecjacji francuskich asygnat w latach 1789–1796 oraz wskazanie i omówienie czynników, które ją determinowały, ze szczególnym uwzględnieniem uwarunkowań ekonomiczno-społecznych. Temu zadaniu zostały przyporządkowane następujące cele szczegółowe:

- Identyfikacja czynników oddziałujących na kurs asygnat względem pieniądza kruszcowego.
- Stworzenie zmiennej objaśnianej o nazwie „deprecjacja” oraz potencjalnych zmiennych objaśniających.
- Skonstruowanie przyczynowo-skutkowych modeli ekonometrycznych deprecjacji asygnat we Francji oraz w departamencie Bouches-du-Rhône.
- Dokonanie weryfikacji merytorycznej i statystycznej skonstruowanych modeli.

5 Ch. Aubin, *Les assignats sous la Révolution française: un exemple d'hyperinflation*, „Revue Économique” 1991, vol. 42, no. 4 (juillet), s. 749–750.

6 Okoliczności powstania tablic deprecjacyjnych, wytyczne, jakimi kierowali się ich twórcy, oraz ich wykorzystanie w dotychczasowych pracach naukowych zostały omówione w podrozdziale 3.1 niniejszej pracy.

7 M. Marion, *Histoire financière de la France depuis 1715, t. III – 20 Septembre 1792–4 Février 1797, la vie et la mort du papier-monnaie*, Paris 1927, s. 421.

8 B. Nogaro, *La monnaie et les systèmes monétaires*, Paris 1948, s. 102–103. John Stuart Mill porównał spadek wartości „greenbacków” do deprecjacji francuskich asygnat. Zob.: M. Friedman, A.J. Schwartz, *A Monetary History of the United States 1867–1960*, Princeton–New York 1963, s. 45.

W trakcie krytycznej analizy materiału źródłowego i przeglądu literatury przedmiotu pojawiły się następujące pytania badawcze:

- Czy emisja asygnat prowadziła do ich deprecjacji?
- Czy sprzedaż dóbr narodowych⁹ prowadziła do deprecjacji asygnat?
- Czy wprowadzenie powszechnego maksimum¹⁰ opóźniało postępującą deprecjację asygnat?
- Czy zwycięstwa francuskich wojsk rewolucyjnych¹¹ opóźniały postępującą deprecjację asygnat?

Powyższe pytania pozwoliły sformułować hipotezę badawczą: Deprecjacja francuskich asygnat¹² determinowana była przez ich emisję, sprzedaż dóbr narodowych, wprowadzenie powszechnego maksimum oraz działania wojenne prowadzone przez francuskie wojska rewolucyjne.

Inspiracją do sformułowania tezy niniejszej książki były słowa Davida Landesa:

Autorzy analiz ekonomicznych wychodzą często z błędnego założenia, że wystarczy podać jedną dobrą przyczynę jakiegoś zjawiska, tymczasem czynniki determinujące przebieg skomplikowanych procesów mają zawsze zróżnicowany charakter i są ze sobą wzajemnie powiązane¹³.

W większości dotychczasowych opracowań poświęconych historii gospodarczej rewolucji francuskiej autorzy koncentrowali się na roli, jaką odgrywała zwiększająca się podaż asygnat w ich deprecjacji. Zgodnie z ilościową teorią pieniądza (w ujęciu m.in.: Jeana Bodina, Johna Locke'a, Davida Hume'a, Davida Ricardo, Johna Stuarta Milla, Irvinga Fishera i Milтона Friedmana) wzrost podaży pieniądza prowadzi do wzrostu poziomu cen¹⁴. Zakładając, że emisja pieniądza papierowego była jedyną zmienną oddziałującą na kurs asygnat względem pieniądza kruszcowego wraz ze

9 W skład dóbr narodowych wchodziły skonfiskowane w czasie rewolucji dobra Kościoła i Korony, a także majątki emigrantów, którzy opuścili Francję; stanowiły one zabezpieczenie dla emisji asygnat. Zagadnienie sprzedaży dóbr narodowych omówione zostało w podrozdziale 4.2 niniejszej książki.

10 Powszechne maksimum – prawo przyjęte przez Konwent Narodowy 29 września 1793 roku wprowadzające ceny i płace maksymalne. Powszechne maksimum omówione zostało w podrozdziale 4.3.3.

11 Jednym z czynników, który mógł mieć wpływ na wartość asygnat, były prowadzone przez rewolucyjną Francję działania wojenne. Docierające z pól bitew informacje mogły się przekładać na kurs papierowego pieniądza. Zostało to omówione w podrozdziale 4.4 i w *Suplemencie*.

12 Deprecjacja rozumiana jest tutaj jako spadek wartości asygnat względem pieniądza kruszcowego w całym badanym okresie.

13 D. Landes, *Kultura przesądza prawie o wszystkim*, w: L.E. Harrison, S.P. Huntington (red.), *Kultura ma znaczenie*, Poznań 2003, s. 43.

14 M. Jurek, *Formowanie się podwalin pierwotnej ilościowej teorii pieniądza; Ilościowa teoria pieniądza i drogi jej rozwoju; Ilościowa teoria pieniądza Irvinga Fishera i Milтона Friedmana*, w: Z. Knakiewicz, M. Jurek, P. Marszałek, *Teorie pieniądza i ich wykorzystanie. Od pieniądza kruszcowego do fiducjarnego*, Poznań 2011, s. 49–50, 86–87, 136; M. Bochenek, W. Giza, B. Rogowska, U. Zagóra-Jonszta, *Wokół problemów z pieniądzem w ujęciu historycznym*, Katowice 2025, s. 13–16.

zwiększaniem się zagregowanej wartości nominalnej asygnat w obiegu, co miało miejsce w latach 1789–1796, przy takim samym poziomie produkcji krajowej rewolucyjne banknoty powinny nieustannie tracić na wartości. W rzeczywistości kurs asygnat w poszczególnych departamentach podlegał zarówno deprecjacji, jak i okresowej aprecjacji. W tym kontekście wyjątkowa jest praca Seymoura Edwina Harrisa z 1930 roku *The Assignats*¹⁵, którą George Grantham nazwał pierwszym esejem kliometrycznym w historii Francji¹⁶. Harris zwrócił w niej uwagę na inne – obok emisyjnej – przyczyny deprecjacji asygnat, natury politycznej, militarnej, finansowej.

W międzynarodowej literaturze naukowej¹⁷ brak jest prac, które stanowiłyby próbę kompleksowego wyjaśnienia przyczyn deprecjacji asygnat przy pomocy modeli ekonometrycznych. Potwierdza to artykuł Manuela Albertone z roku 1992 *Une histoire oubliée: les assignats dans l'historiographie*¹⁸, w którym autorka przedstawiła prace naukowe poświęcone asygnatom. Interesujący jest fakt, że we francuskich studiach nad rewolucją francuską – pomimo długiej tradycji badań gospodarczych, zapoczątkowanych przez Marca Blocha i Luciena Febvre'a – asygnaty pozostają na marginesie analiz naukowych. Potwierdza to fakt odwoływania się przez autorów opracowań poświęconych rewolucji francuskiej do historycznych prac: Ernesta Houssaya z 1907 roku¹⁹, Marcela Mariona z 1919 i 1921 roku²⁰, Jeana Morini-Comby'ego z 1925 roku²¹ oraz wspomnianego Harrisa. Zdaniem autora niniejszej pracy

15 S.E. Harris, *The Assignats*, Cambridge 1930. Harris w swojej pracy, która pozostaje po dziś jedną z najczęściej cytowanych, powoływał się m.in. na niemiecki przekład rosyjskojęzycznego dzieła Semiona Anissimovitcha Fal'knera (*Bumażnye den'gi francuskoj revoliucii*, Moscou 1919), *Das Papiergeld der französischen Revolution, 1789–1797*, Berlin 1924. Wersja niemiecka była streszczeniem oryginału, liczy tylko 121 stron (pierwotna praca miała 345 stron). Została ona „odkryta na nowo” za sprawą francuskiego przekładu z 2021 roku: S.A. Fal'kner, *Le Papier-monnaie dans la Révolution française. Une analyse en termes d'économie d'émission*, Paris 2021, s. 13, 39, 40–41; S. Aberdam, L. Després, *De l'assignat à la carte de pain*, w: S. Aberdam, A. Conchon, V. Martin (red.), *Les dynamiques économiques de la Révolution française*, Paris 2021, s. 355.

16 G. Grantham, *The French cliometric revolution: A survey of cliometric contributions to French economic history*, „European Review of Economic History” 1997, vol. 1, no. 3, s. 357.

17 Autor zapoznał się głównie z literaturą francuskojęzyczną i angielskojęzyczną.

18 M. Albertone, *Une histoire oubliée: les assignats dans l'historiographie*, „Annales Historiques de la Révolution Française” 1992, no. 287, s. 87–104. Po roku 1992 ukazało się kilka prac podejmujących tematykę asygnat, zostały one omówione w podrozdziale 3.1.1.

19 E. Houssay, *Étude sur le papier-monnaie et les assignats émis en France de 1701 à 1796: Banque de Law, Caisse d'escompte, assignats de la Révolution, billets de confiance, assignats de la chouannerie, de Louis XVII, faux assignats*, Tours 1907.

20 M. Marion, *Histoire financière de la France depuis 1715, t. II – 1789–1792*, Paris 1919; M. Marion, *Histoire financière de la France depuis 1715, t. III – 20 Septembre 1792–4 Février 1797, la vie et la mort du papier-monnaie*, Paris 1921. Autor przy pisaniu niniejszej pracy korzystał z III tomu wydanego w roku 1927, odnoszą się do niego wszystkie kolejne przypisy.

21 J. Morini-Comby, *Les assignats. Révolution et inflation*, Paris 1925.

dzieło tego ostatniego jest aktualnie najbardziej kompleksowym opracowaniem zagadnienia deprecjacji asygnat²². Harris podczas jego pisania nie dysponował jednak narzędziami, których badaczowi dostarcza współczesna ekonometria, nie wspominając o dorobku w zakresie teorii ekonomii. Ich wykorzystanie pozwoli spojrzeć na deprecjację rewolucyjnych asygnat znacznie szerzej, aniżeli wnoszą to dostępne opracowania. Proponowane w niniejszej książce podejście badawcze, łączące historię gospodarczą z metodami ilościowymi, znane jest m.in. z pracy Milтона Friedmana i Anny Jacobson Schwartz, *A Monetary History of the United States 1867–1960*²³.

Należy podkreślić, że także polscy naukowcy nie podejmowali szerszych badań nad papierowym pieniądzem rewolucji francuskiej. W naszej rodzimej literaturze brak jest zatem kompleksowego opracowania zagadnienia deprecjacji asygnat. Informacje o asygnatach znajdujące się w pracy Jana Baszkiewicza i Stefana Mellera²⁴, a także Wojciecha Morawskiego²⁵ oparte są na ustaleniach badaczy francuskich i amerykańskich. Biorąc pod uwagę fakt, że ani literatura zagraniczna, ani polska dotycząca deprecjacji rewolucyjnych asygnat nie wyczerpują w pełni tej problematyki, niniejsza praca wypełnia lukę badawczą.

Zakres czasowy monografii obejmuje w szczególności lata 1789–1796. Zaproponowany przedział czasowy wyznaczony został przez okres funkcjonowania asygnat. W grudniu 1789 roku Zgromadzenie Narodowe we Francji w poszukiwaniu środków finansowych, zapewniających finansowanie bieżących potrzeb, zdecydowało się na ustanowienie papierowych asygnat, które miały mieć pokrycie w dobrach narodowych. Kurs asygnat, którym w listopadzie 1790 roku nadano charakter pieniądza papierowego, załamał się ostatecznie pod koniec 1795 roku. W lutym 1796 roku wycofano je z obiegu i zniszczono prasy do ich druku. Punktem wyjścia jest jednak zła sytuacja finansowa Francji przed wybuchem rewolucji. Omówienie przyczyn powstawania gigantycznego długu publicznego wykracza poza graniczne daty przyjęte w pracy, jest jednak konieczne dla zrozumienia interesującego nas zagadnienia. Z tego powodu w pierwszym rozdziale pracy przedstawiony został system podatkowy i pieniężny *ancien regime'u* oraz podejmowane przez kontrolerów generalnych finansów i ministrów próby jego reformy w 2. połowie XVIII wieku.

Zakres przestrzenny dotyczy większości terytorium Francji w jej granicach z lat 1789–1796²⁶, z wyraźnym rozróżnieniem na wydarzenia rozgrywające się w Paryżu

22 Część wniosków Harrisa została potwierdzona w późniejszych badaniach m.in. T. Sargenta, F. Velde'a, E.N. White'a czy D. Weira. Zob.: G. Grantham, *The French Cliometric...*, s. 358.

23 M. Friedman, A.J. Schwartz, *op. cit.*

24 J. Baszkiewicz, S. Meller, *Rewolucja francuska 1789–1794. Społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1983, s. 223–231.

25 W. Morawski, *Zarys powszechnej historii pieniądza i bankowości*, Warszawa 2002, s. 65–66, 196.

26 Z analizy wykluczone zostały departamenty: Alpes-Maritimes, Deux-Sèvres, Dyle, Escaut, Forêts, Gers, Golo, Jemappes, Liamone, Lys, Meuse-Inférieure, Mont-Blanc, Mont-Terrible, Nèthes-Deux, Ourthe, Sambre-et-Meuse. Zob.: podrozdział 3.1.2.

i na prowincji. Pierwsze z nich, takie jak emisje asygnat czy wprowadzanie dekretów regulujących ich funkcjonowanie, miały wpływ na sytuację pieniądza papierowego w całej Francji. Drugie rozgrywały się na poziomie lokalnym i decydowały o kursie asygnat w poszczególnych departamentach.

Z racji rozległości tematu konieczne było zawężenie zmiennych determinujących przebieg deprecjacji rewolucyjnych asygnat. W związku z tym skoncentrowano się na: emisji, sprzedaży dóbr narodowych, powszechnym maksimum oraz działaniach wojennych, świadomie rezygnując z analizy potencjalnych zmiennych, takich jak stan gospodarki²⁷ czy uwarunkowania polityczne²⁸. Oczywiście ich znaczenia nie można niedoceniać, lecz złożoność zmiennych i często ich tylko okresowe lub również lokalne znaczenie mogłoby się przyczynić do pogłębienia analizy odcinkowej kosztem analizy wątku zasadniczego.

Wykorzystany w pracy aparat analizy oparty jest zarówno na metodach jakościowych, jak i ilościowych. Realizacja celów niniejszej dysertacji wymagała dokonania krytycznej analizy źródeł oraz literatury przedmiotu w zakresie deprecjacji asygnat. Na bazę źródłową niniejszej pracy składają się przede wszystkim XVIII-wieczne akty prawne dotyczące asygnat. Wśród nich znajdują się królewskie rozporządzenia, dekrety Zgromadzenia Narodowego, Zgromadzenia Prawodawczego, Konwentu Narodowego oraz protokoły z debat na temat asygnat. Kluczowym źródłem dla studiów nad deprecjacją asygnat wykorzystanym w pracy są departamentalne tablice deprecjacyjne. Dane ilościowe wykorzystane w badaniach w większości mają charakter pierwotny.

W celu wyczerpującego zbadania zagadnień związanych z podjętym tematem wykorzystano francuskojęzyczny zasób bibliograficzny oraz najbardziej wartościowe

27 W zestawieniach makroekonomicznych okres rewolucji francuskiej ze względu na dynamikę zmian gospodarczych i społecznych oraz brak wiarygodnych danych jest często pomijany. Przykładowo J. Marczewski i T.J. Markovitch podają dane na temat francuskiej produkcji dla lat 1781–1790 oraz 1803–1812, pomijając większość lat rewolucji. Zob.: J. Marczewski, T.J. Markovitch, *Histoire quantitative de l'économie française*, Paris 1965, s. XIII, XX, XXVIII, 38–41.

28 Pierwotnie w celu przedstawienia uwarunkowań politycznych deprecjacji asygnat autor zamierzał stworzyć wskaźnik poparcia dla rewolucji w poszczególnych departamentach, wychodząc z założenia, że reprezentanci do Konstytuanty, Zgromadzenia Prawodawczego i Konwencji wyrażali opinie obywateli, którzy ich wybrali. Na podstawie życiorysów reprezentanci mieli zostać zaliczeni do zwolenników lub przeciwników rewolucji (w momencie wyboru do poszczególnych zgromadzeń). Problemem okazało się zakwalifikowanie deputowanych do wybranych opcji politycznych (za rewolucją lub przeciw niej). Politycy często zmieniali swoje poglądy, w tamtych czasach nie było też systemu partyjnego, który znamy z dzisiejszych czasów, wielu deputowanych podążało własną drogą, popierając różne opcje polityczne, w zależności od głosowania nie wszyscy należeli też do klubów politycznych. Ponadto, w czasie jednej kadencji początkowi rewolucjoniści pod jej koniec zaliczani byli już do kontrrewolucji; przykładowo: żyrondistów, którzy w wyłonionym we wrześniu 1792 roku Konwencie Narodowym byli zwolennikami rewolucji, od czerwca 1793 roku uznawano ich za kontrrewolucjonistów, po przewrocie termidoriańskim nawet jakobinów uważano za wrogów rewolucji. Zob.: J.-C. Martin, *Contre-Révolution, Révolution et Nation en France, 1789–1799*, Paris 1998, s. 304.

publikacje w języku angielskim. Bogatego źródła informacji dostarczyły opracowania zwarte, artykuły naukowe oraz materiały konferencyjne.

Badanie ilościowe wykonane w pracy oparte zostało na metodach statystycznych oraz ekonometrycznych. W celu wykazania związku między deprecjacją asygnat a ich emisją, sprzedażą dóbr narodowych, obowiązywaniem powszechnego maksimum oraz zwycięstwami francuskich wojsk rewolucyjnych skonstruowano przyczynowo-skutkowe modele ekonometryczne, sięgając po koncepcję modelowania zgodnego²⁹. Wykorzystane metody umożliwiły ocenę kierunku i wpływu zidentyfikowanych zmiennych na deprecjację asygnat. W celu weryfikacji statystycznej uzyskanych modeli wykonano szereg testów: test Breuscha-Godfrey'a, test mnożnika Lagrange'a bazujący na rozkładzie F Snedecora, test autokorelacji Lyung-Boxa, test ARCH, test Doornika-Hansena, test CUSUM, test CUSUMQ, test Chowa, test ilorazu wiarygodności Quandta (QLR). Ponadto wykonano prognozę *ex post*. Pozwoliło to na wskazanie czynników determinujących deprecjację francuskich asygnat w wybranych okresach³⁰ oraz weryfikację postawionej hipotezy badawczej.

Cele pracy, pytania badawcze i hipoteza zdeterminowały konstrukcję książki, która składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów, zakończenia, suplementu, aneksów i bibliografii.

Rozdział pierwszy poświęcony jest sytuacji finansowej i monetarnej Francji w czasach *ancien regime'u*. Sformułowany w tytule monografii postulat przedstawienia deprecjacji asygnat w czasie rewolucji francuskiej wymagał podjęcia studiów nad przyczynami ich emisji. W rozdziale tym opisano XVIII-wieczny francuski system podatkowy i monetarny odpowiedzialny w znaczącej części za złą sytuację finansów państwa w przeddzień rewolucji. Szczególny nacisk położony został na lata 1774–1789, w których m.in. Anne Robert Jacques Turgot i Jacques Necker próbowali przeprowadzić gruntowną reformę finansów Francji. Tę część kończy omówienie ostatniego budżetu *ancien régime'u* odtworzonego przez Frédérica Braescha na podstawie *Compte Rendu au Roi* (Sprawozdania dla Króla³¹) i zachowanych dokumentów Neckera.

W rozdziale drugim przybliżono historię emisji asygnat z lat 1789–1795 na podstawie królewskich rozporządzeń, dekretów Konstytuanty, Zgromadzenia Prawodawczego i Konwencji. Emisja asygnat była odpowiedzią na narastający w czasie rewolucji kryzys finansowy, stąd przybliżono debaty nt. finansów towarzyszące zwołaniu Stanów Generalnych oraz poprzedzające emisje asygnat. Ukazano ewolucję

29 L. Talaga, Z. Zieliński, *Analiza spektralna w modelowaniu ekonometrycznym*, Warszawa 1986, s. 174–180; T. Kufel, P. Kufel, *The Congruence Postulate at the Early Stage of Dynamic Econometric Modelling*, „Dynamic Econometric Models” 2008, vol. 8, s. 29–30.

30 Wystąpienie zmiany strukturalnej w badanym okresie (test Chowa, test QLR) wymusiło zawężenie badanego okresu. Ostatecznie skonstruowano model deprecjacji asygnat we Francji od lutego 1791 roku do stycznia 1794 roku i w departamencie Bouches-du-Rhône od marca 1791 roku do stycznia 1795 roku.

31 Mowa o *Compte Rendu au Roi* z marca 1788 roku przygotowanym przez Loménie de Brienne'a.

asygnat od oprocentowanych bonów, którymi spłacano wierzycieli państwa, do pieniądza papierowego, będącego w powszechnym obiegu i silnie popieranego przez rewolucyjne władze.

Rozdział trzeci poświęcony jest procesowi deprecjacji asygnat, który został odtworzony na podstawie tablic deprecjacyjnych. Opisano w nim okoliczności powstania tych tablic, wytyczne, którymi kierowali się ich twórcy, oraz ich wykorzystanie w dotychczasowych pracach naukowych. Na ich podstawie stworzono zmienną objaśnianą o nazwie „deprecjacja” dla departamentu Bouches-du-Rhône oraz dla całej Francji (średnia z 82 departamentów). W rozdziale dokonano analizy deprecjacji asygnat w wybranych departamentach oraz zwrócono uwagę na związek między wzrostem cen w latach 1790–1795 a deprecjacją asygnat.

Rozdział czwarty obejmuje analizę czynników determinujących proces deprecjacji asygnat. Składają się na niego cztery podrozdziały poświęcone: podaży pieniądza (asygnat i innych środków płatniczych), sprzedaży dóbr narodowych, prawu gospodarczemu i działaniom wojennym. W każdym z nich skonstruowane zostały zmienne objaśniające.

W rozdziale piątym na podstawie stworzonych zmiennych skonstruowano przy czynowo-skutkowe ekonometryczne modele deprecjacji asygnat we Francji oraz w departamencie Bouches-du-Rhône. Modele te poddano weryfikacji merytorycznej i statystycznej, a przy ich pomocy wykonano prognozy *ex post*, które potwierdziły ich wysoką jakość. Oszacowane modele są ilościową interpretacją procesu ekonomicznego, który w poprzednich rozdziałach analizowany był w sposób jakościowy.

Monografię zamykają zakończenie stanowiące podsumowanie wyników badań, suplement, aneksy i bibliografia.

W pracy wielokrotnie przywoływane są fragmenty źródeł lub literatury obcojęzycznej, wszystkie zostały przetłumaczone przez autora. We francuskojęzycznych tekstach źródłowych zachowano oryginalną pisownię, nawet jeśli są w niej błędy ortograficzne, w szczególności dotyczące zapisu wielką i małą literą. W tłumaczeniach kierowano się zasadami pisowni języka polskiego. Część wykorzystanych w dysertacji materiałów źródłowych nie ma numerowanych stron, dlatego w przypisach nie są one podane. W monografii momentami stosowany jest podwójny zapis dat, wszystkie uzgodnienia kalendarza gregoriańskiego z kalendarzem republikańskim pochodzą z pracy Pierre’a Carona³². Ponadto, za każdym razem, gdy mowa jest o liwrach, chodzi o liwry tureńskie. W książce wprowadzono zaokrąglenia do trzeciego miejsca po przecinku, wyjątkiem od tej reguły jest ostatni rozdział³³.

W tym miejscu chciałbym podziękować mojemu Promotorowi dr. hab. Romanowi Macyrze, prof. Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, za cenne uwagi i komentarze, konstruktywną krytykę oraz wielką cierpliwość, bez

32 P. Caron, *Manuel pratique pour l'étude de la Révolution française*, Paris 1912, s. 221–269.

33 Podawanie pełnych wartości w ostatnim rozdziale pracy ma na celu uniknięcie różnic między wyliczeniami własnymi a wynikami generowanymi przez pakiet GRETl.

których praca nie uzyskałaby obecnej formy. Podziękowania kieruję również w stronę: prof. dr. hab. Rafała Matery za możliwość złożenia pracy do obrony na kierowanym przez niego Wydziale, prof. dr. hab. Janusza Kalińskiego i dr. hab. Jacka Lusznewicza, za wskazówki udzielone na początkowym etapie powstawania pracy, dr. hab. Wojciecha Grabowskiego, prof. Uniwersytetu Łódzkiego, i dr. Jacka Waluscha, za konsultacje empirycznej części dysertacji, pani Kornelii Czwojdy, dzięki której poznałem język francuski, oraz Piotra Kowalczyka za pomoc przy opracowaniu graficznej części pracy. Z wdzięcznością wspominam także śp. dr. Marcina Grabana. Recenzentom, pani dr. hab. Cecylii Leszczyńskiej oraz panu dr. hab. Wojciechowi Gizie, prof. Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, dziękuję za wnikliwe recenzje i cenne wskazówki, które przyczyniły się do ulepszenia pierwotnej wersji książki. Pełną odpowiedzialność za ostateczną treść pracy ponosi wyłącznie jej autor. Chciałbym również wyrazić głęboką wdzięczność za wyrozumiałość mojej najbliższej rodzinie, żonie Małgorzacie, synowi Michałowi i córce Magdalenie, którzy przez lata skazani byli na przebywanie z autorem niniejszej pracy w jednym mieszkaniu. Dziękuję także moim Rodzicom, w szczególności Ojcu, za niezliczone dyskusje, a także Babciom i Cioci Lucji Skrobiszewskiej za to, że zawsze mogłem na nich liczyć.

Rozdział 1

Francja w czasach *ancien régime*'u: sytuacja finansowa i monetarna

1.1. System podatkowy XVIII-wiecznej Francji

Rewolucyjna Francja otrzymała w spadku po *ancien régime* olbrzymi dług publiczny. Główną tego przyczyną był nieefektywny system podatkowy, którego monarchii francuskiej nie udało się – jak to sformułował Fernand Braudel – „znacjonalizować” i w którym dominowały interesy osób prywatnych nad potrzebami państwa¹. Struktura instytucji polityczno-skarbowych oraz nieudolne zarządzanie skarbem państwa w 2. połowie XVIII wieku wpłynęły na fatalny stan finansów Francji w przeddzień rewolucji. Społeczeństwo francuskie w XVIII stuleciu obciążone było wieloma podatkami na rzecz monarchii, panów senioralnych i Kościoła. Podatki przynoszące dochody koronie dzieliły się na bezpośrednie i pośrednie².

1.1.1. Podatki bezpośrednie

Najdawniejszym podatkiem *ancien régime*'u był podatek bezpośredni nazwany *la taille*. To bezpośrednie świadczenie będące połączeniem podatku gruntowego, od ruchomości i pogłównego przynosiło na początku XVIII wieku blisko połowę dochodów skarbowi państwa³. W roku 1715 była to kwota 40 mln liwrow⁴, która pokrywała

1 F. Braudel, *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek*, t. II, *Gry wymiany*, Warszawa 1992, s. 497–498.

2 We Francji rozróżnienie podatków na bezpośrednie i pośrednie pochodzi od fizjokratów. Zob.: A. Guery, *État, classification sociale et compromis sous Louis XIV: la capitation de 1695*, „*Annales, Économies, Sociétés, Civilisations*” 1986, vol. 41, no. 5, s. 1049.

3 É. Perroy, R. Doucet, A. Latreille, *Historia Francji. Od początków dziejów do roku 1774*, Warszawa 1969, s. 442.

4 Do wybuchu rewolucji kwota ta wzrosła do 64 mln liwrow. Zob.: A. Ado, *Paysans en Révolution. Terre, pouvoir et jacquerie, 1789–1794*, Paris 1996, s. 48.

27% wydatków monarchii⁵. Z jego płacenia zwolniono szlachtę, duchowieństwo oraz część mieszczan. Dzielił się on na *taille personnelle*, występującą w większości *pays d'élection*, oraz *taille réelle*, pobieraną w *pays d'états*⁶. *Taille personnelle* była pobierana przez intendentów⁷, którzy rozdzielali na poszczególne parafie kwotę podatku, ustalaną każdego roku przez Radę Stanu dla poszczególnych prowincji⁸. Poborczy podatkowi, powoływani przez parafie, dzielili kwotę podatku na głowy poszczególnych rodzin, oceniając ich majątek i stosownie do jego wielkości nakładając określoną stawkę. Przy podziale *taille personnelle* dochodziło do licznych nadużyć, ponieważ poborczy arbitralnie oceniali zdolności płatnicze podatników⁹. Kwota podatku, która powinna zależeć od rodzaju ziemi i jej powierzchni, często determinowana była sympatią, życzliwością, strachem, nienawiścią, chęcią zemsty. Podział tego podatku był dla Jean-Baptiste Louis Laugeois d'Imbercourt, intendenta Montauban, źródłem animozji i poczucia niesprawiedliwości: „[...] nieustannym źródłem nienawiści i zemsty, wskutek której płatnicy *taille* wyniszczają się nawzajem” [tłum. własne]¹⁰.

Poczucie to potęgowane było także nierównym obciążeniem podatkowym poszczególnych parafii. Pokazuje to przykład dystryktu des Sables d'Olonne leżącego w kraju elekcyjnym Poitou (tabela 1).

-
- 5 J. Duma, Mireille Touzery, *L'invention de l'impôt sur le revenu. La taille tarifée 1715–1789; Atlas de la Généralité de Paris au XVIIIe siècle. Un paysage retrouvé; Dictionnaire des paroisses fiscales de la généralité de Paris d'après le cadastre de Bertier de Sauvigny, 1776–1791, compte rendu*, „Histoire & Mesure” 1997, vol. 12, no. 1, s. 175.
- 6 W czasach *ancien régime'u* Francja podzielona była na *pays d'états*, kraje stanowe, oraz *pays d'élection*, kraje elekcyjne. Do pierwszej grupy należały historyczne prowincje: Bretania, Burgundia, Langwedocja i Prowansja oraz kilka mniejszych krain, np. Béarn, Bigorre, Foix, Soule. Status *pays d'états* uzyskały Delfinat oraz Franche-Comté w 1788 roku. Krajami elekcyjnymi były: Alzacja, Andegawenia, Berry, Île-de-France, Gujenna, Lotaryngia, Limousin, Lyonnais, Maine, Normandia, Orleania, Owernia, Pikardia, Poitou, Soissonnais, Szampania, Turyngia. Zob.: J. Cornette, *L'affirmation de l'État absolu 1492–1652*, Paris 2009, s. 12–14; S. Bonin, C. Langlois (red.), *Atlas historique de la Révolution française. Le territoire (1), réalités et représentations*, Paris 1989, s. 24–25; É. Perroy, R. Doucet, A. Latreille, *op. cit.*, s. 553. W XVIII wieku każda prowincja, każde miasto, każda wieś, każda grupa społeczna czy zawodowa posiadały swoje prawa i przywileje. Monarchii absolutnej nie udało się ujednolicić systemu prawnego i ograniczyć praw lokalnych, stan taki utrzymał się aż do rewolucji francuskiej.
- 7 Intendent – urzędnik królewski pełniący na prowincji funkcję administratora i sędziego. Rozdział on kwotę podatku na poszczególne parafie, kontrolował poborców, od niego także zależały ulgi i przedłużenia. Najczęściej intendentami były osoby „miernego” pochodzenia. Zob.: A. de Tocqueville, *Dawne rządy i rewolucja*, Warszawa 2009, s. 46–48; M. Marion, *Dictionnaire des institutions de la France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1923, s. 293–299; F. Fukuyama, *Historia ładu politycznego. Od czasów przedludzkich do rewolucji francuskiej*, Poznań 2012, s. 384–386.
- 8 F. Aftalion, *L'économie de la Révolution française*, Paris 1987, s. 24.
- 9 M. Marion, *Les impôts directs sous l'ancien régime principalement au XVIIIe siècle*, Paris 1910, s. 5–6.
- 10 Cyt. za: M. Marion, *Histoire financière de la France depuis 1715, t. I – 1715–1789*, Paris 1914, s. 3: „[...] une source intarissable de haines et de vengeances par lesquelles les taillables s'abiment tour à tour les uns les autres”.

Tabela 1. Opodatkowanie parafii dystryktu des Sables d'Olonne w 1789 roku (w liwrach)

Parafia	Całkowita kwota opodatkowania	Liczba gospodarstw domowych	Kwota podatku przypadająca na gospodarstwo domowe
Aiguillon-sur-Vie	4800	95	50
Angles	2416	240	10
Arvillé	–	–	–
Beaulieu	10 290	230	44
Bernard	10 778	153	70
Boissière-des-Landes	5136	89	57
Bretignolles	7334	145	50
Chaize-Giraud	1183	43	27
Champ-Saint-Père	9486	201	47
Chapelle-Achard	9010	166	50
Chapelle-Hermier	4839	115	42
Chateau-d'Olonne	11 746	155	75
Chaume	–	–	–
Coex	–	–	–
Curzon	2416	127	19
Girouard	6476	105	61
Givrand	644	38	16
Givre	3404	63	54
Grosbreuil	–	–	–
Ile d'Olonne	4832	138	35
Ile d'Yeu	–	–	–
Jard	5657	200	28
Jonchère	6532	58	112
Landeronde	8886	121	73
Landevieille	3755	66	56
Longeville	18 952	258	73
Martinet	3568	62	57
Mothe-Achard	4194	98	42
Moutiers	3733	122	30
Nieul-le-Dolent	3767	83	45
Olonne	19 799	339	58
Poiroux	4552	111	41
Sables d'Olonne	30 676	1450	21
Saint-Benoît	–	–	–
Saint-Cyr	6146	80	76
Saint-Georges de Pointindoux	5561	133	41
Saint-Hilaire la Forêt	4980	86	57

Tabela 1 (cd.)

Parafia	Całkowita kwota opodatkowania	Liczba gospodarstw domowych	Kwota podatku przypadająca na gospodarstwo domowe
Saint-Hilaire-de-Talmont	20 895	403	51
Saint-Julien-des-Landes	5087	155	32
Saint-Martin-de-Brem	4578	144	31
Saint-Sornin	2449	48	42
Saint-Vincent-sur-Graon	9566	233	41
Saint-Vincent-sur-Yard	6994	102	68
Saint-Avaugour	2991	73	40
Saint-Flaive	10 442	203	51
Sainte-Foy	2443	56	43
Talmont	3065	166	18
Tranche	–	–	–
Vairé	8891	135	65

Źródło: M. Fauchoux, *L'insurrection vendéenne de 1793, aspects économiques et sociaux*, Paris 1964, s. 266–267.

W niektórych dystryktach średnia kwota opodatkowania jednego gospodarstwa domowego w poszczególnych parafiach wahała się od 10 do 112 liwrów. Różnic tych nie można wyjaśniać wyłącznie powierzchnią posiadanej ziemi i jej klasą. Na poziomie obwodów podatkowych (*généralité*) rozbieżności w wysokości podatku przypadającego na jedną osobę również były znaczne¹¹.

W krajach stanowych, gdzie ściągano *taille réelle*, parlamenty lokalne, w skład których wchodził przedstawiciel trzech stanów, negocjowały z intendentami wysokość podatku, po czym rozdzielały go na poszczególne parafie.

Taille réelle wydawała się bardziej sprawiedliwa niż *taille personnelle*. Pobierano ją od wartości majątku szacowanego na podstawie katastru¹², przez co jej podział na podatników nie był tak arbitralny. Z tego też powodu Jean-Baptiste Colbert jako kontroler generalny finansów zainteresowany był rozciągnięciem *taille réelle* na całą Francję. Wymagało to jednak stworzenia katastru i unieważnienia dotychczasowych zwyczajów. Colbertowi udało się jedynie obniżyć wysokość *taille*, zwiększając zarazem dochody budżetowe poprzez podatki pośrednie¹³. Pobieranie

11 J. Necker, *De l'administration des finances de la France*, t. I, Paris 1784, s. 302–306.

12 Pod koniec średniowiecza w krajach *taille réelle* zgromadzenia stworzyły dokumenty ziemskie, rejestry katastralne – *compoix* w Langwedocji i *cadastres* w Prowansji. Zob.: A. Soboul, *Note sur l'étude des documents fonciers du XVIIIe siècle, terriers, cadastres et compoix*, w: H. Dussourd, Y. Denis, J. Dupaquier, L. Merle, J. Nicolas, A. Soboul (red.), *Révolution et économie rurale*, Paris 1965, s. 8. W katastrze zapisane było położenie ziemi, jej powierzchnia oraz wartość.

13 W latach 1662–1680 podatek *taille* został zmniejszony z 41 mln liwrów do 35 mln liwrów, podatki pośrednie wzrosły z 37 mln liwrów do 60 mln liwrów. Zob.: I. Murat, *Colbert*, Warszawa 1988, s. 145.

taille réelle pozostało ograniczone do obwodów d'Auch i Montauban, okręgów d'Agen i Condom, Delfinatu oraz krajów stanowych¹⁴. Mieszkańcy tych krain, postrzeganych jako uprzywilejowane, cierpieli z powodu nadużyć nie mniej niż ich sąsiedzi płacący *taille personnelle*. Podatek od ziemi był szczególnie wysoki, w dodatku rozłożony w nierówny sposób. Dawne katastry tworzone w pośpiechu, bez należytej staranności, często na podstawie złych zasad, przykładowo na podstawie ceny zakupionych gruntów. Upływający czas pociągał za sobą konieczność wprowadzenia do nich zmian w związku ze wzrostami i spadkami wartości ziemi, a jej szacunki były często niedokładne. Zdarzały się przypadki wprowadzania modyfikacji w katastrach, które były zwykłym fałszerstwem. W wielu przypadkach rejestry katastralne zaginęły i nie istniały inne reguły podziału podatku niż te z lat wcześniejszych, które mogły być błędne. W 1761 roku na 139 jurysdykcji okręgu d'Agen 40 nie miało katastrów, pozostałe posiadały stare, czyli z 1626 roku lub 1650 roku¹⁵. Ponadto szlachta i wojskowi niechętnie płacili *taille* za dobra nieszlacheckie, które posiadali. Ich opór mógł doprowadzić całą parafię do ruiny, chłopci i mieszczenie sterroryzowani przez groźnych sąsiadów musieli płacić więcej. Częste były przypadki porzucania ziemi ze względu na zbyt wysokie obciążenia podatkowe, zwłaszcza w Langwedocji oraz w obwodzie Montauban. Skalę problemu pokazuje obwieszczenie z 31 października 1718 roku informujące o pięcioletnim zwolnieniu z płacenia *taille*, pogłównego oraz świadczeń na rzecz panów feudalnych dla tych, którzy zaczęli uprawiać opuszczoną ziemię. Nicolas de Lamoignon de Basville, intendent Langwedocji, w liście z 1715 roku do kontrolera generalnego finansów, księcia de Noailles, zwracał uwagę na wielkie nadużycia przy windykacji *taille*, jeśli chodziło o jej wysokość oraz reguły rozdzielania¹⁶.

Ciężar płacenia *taille* spoczywał całkowicie na *tiers état* (stanie trzecim)¹⁷. W dodatku podatek ten rozdzielany był bardzo nierównomiernie ze względu na system jego poboru oraz liczne zwolnienia¹⁸. Z całą pewnością nie można uznać *taille* za podatek umiarkowany, czyli najmniej szkodliwy, który – zdaniem Jeana-Baptiste'a Saya – powinien spełniać pięć kryteriów: miałby być umiarkowany pod względem ilości, nie mógłby pociągać za sobą wielu ciężarów i nie przytłaczać podatnika bez

14 M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 9.

15 M. Marion, *L'impôt sur le revenu au dix-huitième siècle principalement en Guyenne*, Toulouse 1901, s. 21.

16 M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 9–10.

17 Szczególnie w XVII wieku podatek *taille* był przyczyną częstych wystąpień chłopskich. Zob.: Y.-M. Bercé, *Croquants et Nu-pieds: les soulèvements paysans en France du XVIe au XIXe siècle présentés par Yves-Marie Bercé*, Paris 1974, s. 94.

18 Mieszczenie bogacący się w szczególności na handlu, posiadający fortuny, zabiegali o przynależność do stanu szlacheckiego – kupując tytuły, urzędy i ziemię, chronili się przed płaceniem *taille*. Podatek ten najbardziej dotyczył najbiedniejszych, chłopów i robotników. Zob.: F. Aftalion, *op. cit.*, s. 25.

korzyści dla skarbu, jego ciężar powinien być sprawiedliwie rozłożony, nie powinien szkodzić reprodukcji oraz nie powinien zaprzeczać zasadom moralności, czyli pożytecznym dla społeczeństwa obyczajom¹⁹. Małorolny chłop z Beauvais, mający do uprawy najczęściej od 4 do 5 hektarów ziemi, rocznie płać znaczny podatek 20 liwów *taille*. Za tę kwotę można było kupić w tamtych czasach, np. dobrą krowę, od 5 do 6 cieląt, od 6 do 7 dorosłych baranów, 5 hektolitrow zboża w roku dobrych zbiorów albo 2 hektolitry w przypadku słabych zbiorów²⁰. Szacuje się, że sama tylko *taille* pochłaniała 10% dochodów nieuprzywilejowanych²¹. Podatków na rzecz monarchii było zaś więcej.

Kolejnym podatkiem bezpośrednim było *capitation*²² (pogłowne) wprowadzone edyktem z 18 stycznia 1695 roku w celu sfinansowania wojny z Ligą Augsburską²³. Był to podatek osobisty, który płaćły głowy rodzin bez rozróżnienia na stany, z wyjątkiem ubogich obywateli płaćcych *taille* mniejszą niż 40 solidów²⁴. Społeczeństwo francuskie podzielone zostało według sytuacji finansowej i zawodu na 22 klasy z kwotą podatku wynoszącą od 1 do 2 tys. liwów²⁵. Do pierwszej klasy płaćcej 2 tys. liwów podatku należeli: Delfin, książę Orleanu, książę Chartres, pani Guise, książę de Condé, książę de Bourbon, księżna Conti, książę Conti, książę du Maine, hrabia Tuluz, księżna Verneuil, kanclerz, szef królewskiej rady finansów, ministrowie, sekretarze stanu, kontrolerzy generalni finansów, dzierżawcy generalni podatków²⁶. Druga klasa płaćła 1,5 tys. liwów, a w jej skład wchodził: książęta²⁷, marszałkowie, oficerowie królewscy, pierwszy przewodniczący parlamentu paryskiego²⁸, gubernatorzy prowincji, doradcy w królewskiej radzie finansów, intendenci, skarbnicy²⁹. Trzecią klasę płaćcych 1 tys. liwów stanowili: kawalerowie i oficerowie

19 J.B. Say, *Traktat o ekonomii politycznej*, Kraków 1960, s. 767–768.

20 P. Goubert, *Cent mille provinciaux au XVIIIe siècle, Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*, Paris 1968, s. 210.

21 C. Ambrosi, *Aperçu sur la répartition et la perception de la taille au XVIIIe siècle*, „Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine” 1961, t. VIII, s. 291.

22 Pochodzenia etymologicznego *capitation* należy szukać w łacińskim słowie *caput* (głowa).

23 A. Guery, *op. cit.*, s. 1045.

24 M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 10.

25 W przypadku innych podatków stosowano również podział mieszkańców na klasy ze względu na ich pozycję, przykładem jest *capage*, podatek miejski. W roku 1730 w okolicach Lorgues był on pobierany w zależności od pozycji: 10 liwów rocznie od szlachty i mieszczan, 8 liwów od rzemieślników pierwszej klasy, 6 liwów od rzemieślników drugiej klasy, 3 liwry od chłopów pierwszej kategorii i 0,5 liwra od pozostałych chłopów. Zob.: M. Agulhon, *La vie sociale en provence intérieure au lendemain de la révolution*, Paris 1970, s. 66–67.

26 *Déclaration du Roy de France pour l'établissement de la Capitation Générale et Tarif contenant la distribution des classes et le reglement des taxes de la dite Capitation Générale: ordonné par la déclaration du Roy de ce jourd'huy*, bez numeru strony.

27 Książęta należący do pierwszej klasy to książęta krwi, do drugiej klasy należeli pozostali.

28 Wysoki urzędnik mianowany przez króla.

29 F. Bluche, J.-F. Solnon, *La véritable hiérarchie sociale de l'ancienne France: le taryf de la première capitation (1695)*, Genève 1983, s. 99–100.

Orderu Ducha Świętego, generalni porucznicy prowincji³⁰, pierwsi przewodniczący wyższych sądów Paryża, przewodniczący parlamentu paryskiego, pierwsi przewodniczący parlamentów prowincjonalnych, sekretarze rady, poborcy generalni podatków, skarbnicy krajów stanowych i skarbnicy galerii³¹.

Pogłówne zostało zniesione w 1698 roku, ale powrócono do niego w marcu 1701 roku w związku z wydatkami na wojnę o sukcesję hiszpańską³². Podatek ten utrzymał się do czasów rewolucji francuskiej, kiedy został zlikwidowany przez Konstytuantę. W połowie XVIII wieku przynosił on monarchii 33 mln liwrow, lecz w roku 1789 kwota ta wynosiła już 41,5 mln liwrow, czyli o ok. 26%³³ więcej. Dochody do budżetu z tego podatku wzrastały szybciej, niż wynikałoby to ze wzrostu gospodarczego Francji w XVIII wieku. Christian Morrisson szacuje, że najprawdopodobniej wzrost gospodarczy państwa w latach 1715–1790 wyniósł ok. 70%, PKB *per capita* zwiększył się zaś w ciągu tych 75 lat o 35%³⁴.

Do grupy podatków bezpośrednich oprócz *taille* i *capitation* zaliczała się *dixième*, czyli dziesięcina królewska³⁵ wprowadzona przez kontrolera generalnego finansów Nicolasa Desmaretta 14 października 1710 roku w celu pokrycia wydatków związanych z wojną o sukcesję hiszpańską³⁶. Po wprowadzeniu tego podatku, obejmującego dobra wszystkich gmin i każdego obywatela:

Cała prowincja Langwedocji, choć znajdowała się pod jarzmem komitetu z Bawille, powzięła jednomyślnie uchwałę, by oddać królowi wszystkie swoje dobra bez wyjątku, tylko w zamian za zapewnienie, iż będzie mogła zachować na czysto dziesiątą ich część, i prosiła o to jak o największą łaskę³⁷.

Próba wprowadzenia nowego podatku pokazała, że w przypadku wielu podatników dochód ze znacznej części majątku wystarczał tylko na pokrycie tego podatku. Należy przy tym zauważyć, że dobra kościelne były zwolnione z płacenia *dixième*,

30 *Lieutenant-général des provinces* – urzędnicy wysokiego szczebla na prowincji.

31 Szerzej o 22 klasach podatkowych zob.: M. Marion, *Les impôts...*, s. 244–245.

32 M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 11.

33 *Ibidem*, s. 12.

34 Zob.: C. Morrisson, *La production française au XVIIIe siècle: stagnation ou croissance?*, „Revue Européenne des Sciences Sociales” 2007, s. 153–165.

35 Pomysł wprowadzenia dziesięciny królewskiej pochodzi od marszałka Vauban, który w *Projet de Dixme Royale* proponował likwidację wszystkich podatków bezpośrednich i pośrednich, ceł prowincjonalnych na rzecz jednego podatku pobieranego od wszystkiego, co generuje dochód. Zdaniem Vauban podatek ten nie powinien przekroczyć 10% dochodów. Zob.: F. Braudel, *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek*, t. III, *Czas świata*, Warszawa 1992, s. 279. Projekt dziesięciny królewskiej został z rozkazu króla skonfiskowany w 1707 roku i marszałek Vauban nie doczekał jej wprowadzenia. Zob.: I. Murat, *op. cit.*, s. 391.

36 A. Alimento, *Le rêve de l'uniformité face à l'impôt: le projet du premier cadastre général en France*, „Histoire & Mesure” 1993, vol. 8, no. 3–4, s. 387. Wprowadzenie podatku wymagało wprowadzenia katastru generalnego. Szerzej o nim i *taille tarifée* zob.: A. Alimento, *op. cit.*, s. 389–390.

37 L. Saint-Simon, *Pamiętniki*, t. II, Warszawa 1984, s. 128.

a część szlachty wykupywała się, uzyskując zwolnienie z jego uiszczania. Został on zniesiony w 1717 roku, w czasach funkcjonowania we Francji systemu Johna Lawa³⁸. W roku 1725 wprowadzono *cinquantième* (pięćdziesiątnicę). Artykuł 1 edyktu z 5 czerwca 1725 roku³⁹, ogłaszającego ten podatek, zobowiązywał bez wyjątku wszystkich właścicieli – duchownych i świeckich, ze stanu szlacheckiego i spoza niego, uprzywilejowanych i nieuprzywilejowanych – do jego uiszczania od wszelkich dochodów⁴⁰. Zwolnienie z jego płacenia już 8 października 1726 roku uzyskało duchowieństwo, ostatecznie *cinquantième* został zlikwidowany po dwóch latach funkcjonowania, 7 lipca 1727 roku⁴¹. W październiku 1733 roku powrócono do pobierania *dixième* w związku z udziałem Francji w wojnie o sukcesję polską⁴². Tekst edyktu był identyczny z tym z 14 października 1710 roku z wyjątkiem artykułów 4 i 12⁴³. Po zakończeniu wojny zrezygnowano z pobierania tego nadzwyczajnego podatku. Dopiero wydatki monarchii związane z wojną o sukcesję austriacką zmusiły kontrolera generalnego finansów Philiberta Orry'ego do wprowadzenia *dixième* 29 sierpnia 1741 roku. Już po zakończeniu działań wojennych dziesięcina przyniosła koronie 36 mln liwrow w 1749 roku⁴⁴.

Kolejnym podatkiem bezpośrednim nawiązującym do idei podatku uniwersalnego była *vingtième* (dwudziestnica). Kontroler generalny finansów, Jean-Baptiste de Machault d'Arnouville, w maju 1749 roku zlikwidował *dixième*, z której płacenia zwolnione było duchowieństwo i część szlachty, oraz wprowadził dwudziestnicę. Obejmowała ona wszystkie stany i odpowiadała 5% dochodu (1/20)⁴⁵. Podatek przeznaczony był na umarzanie długów państwowych poprzez regularne zasilanie funduszu umorzeń specjalnych. Jego wprowadzenie wywołało niezadowolenie i wyraźny sprzeciw stanu duchownego, Parlamentu oraz krajów stanowych⁴⁶. Wobec szerokiej krytyki Machault d'Arnouville wycofał się z reformy finansów.

Wybuch wojny siedmioletniej i związane z nią wydatki doprowadziły do obciążenia społeczeństwa tzw. drugą dwudziestnicą. Wprowadzał ją edykt królewski z 7 lipca 1756 roku na czas trwania wojny i trzech miesięcy po jej zakończeniu⁴⁷. Wojna toczyła się jednak dłużej i w lutym 1760 roku zdecydowano się wprowadzić tzw. *troisième vingtième* (trzecią dwudziestnicę) oraz podnieść pogłówne⁴⁸.

38 M. Marion, *Les impôts...*, s. 275–276.

39 Mowa o *Déclaration pour la levée du cinquantième du revenu, des biens pendant douze années*.

40 M. Marion, *Les impôts...*, s. 278.

41 M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 136–137.

42 Szerzej o pomocy francuskiej udzielonej Stanisławowi Leszczyńskiemu zob.: K. Derejski, *Kwestie finansowe w relacjach francusko-polskich w Gdańsku XVII i XVIII w. Stan i perspektywy badań*, w: W. Garbaczewski, R. Macyra (red.), *Pieniądz i banki na Pomorzu*, Poznań 2017, s. 301–302.

43 M. Marion, *Les impôts...*, s. 284.

44 M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 167–169.

45 M. Marion, *Les impôts...*, s. 289.

46 É. Perroy, R. Doucet, A. Latreille, *op. cit.*, s. 540.

47 M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 181.

48 M. Marion, *Les impôts...*, s. 294–295.

Po zakończeniu działań zbrojnych w 1763 roku powrócono do starej stawki *capitation* oraz zlikwidowano trzecią dwudziestnicę, wydłużono jednak pobieranie dwóch pierwszych o 6 lat⁴⁹. Edykt z 1771 roku zakładał utrzymanie pierwszej dwudziestnicy do uzyskania równowagi lub nadwyżki budżetowej oraz odroczenie kasacji drugiej do 1781 roku⁵⁰. Przed wybuchem rewolucji francuskiej dwie dwudziestnice przynosiły koronie prawie 60 mln liwrów rocznie⁵¹. W sierpniu 1787 roku podatki te zostały zastąpione podatkiem gruntowym o stałej kwocie równej 80 mln liwrów rocznie⁵². Podatki bezpośrednie odgrywały znaczącą rolę w budżecie monarchii francuskiej w XVIII wieku (tabela 2, wykres 1).

Tabela 2. Udział podatków bezpośrednich i pośrednich w dochodach podatkowych w latach 1715–1785 (w %)

Rok	Podatki bezpośrednie	Podatki pośrednie
1715	61	34
1720	–	–
1725	48	47
1730	48	47
1735*	59	37
1740	48	47
1745*	57	39
1750	–	–
1755	46	45
1760	–	–
1765	54	42
1770	50	45
1775	49	47
1780*	45	51
1785	48	46

* Francja toczyła w tych latach wojny.

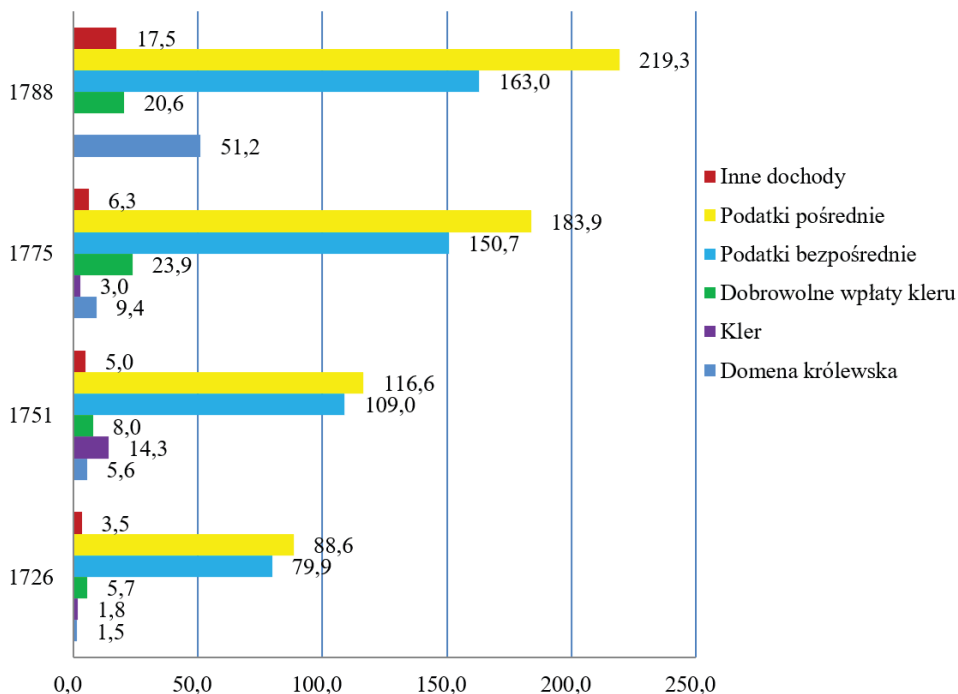
Źródło: P. Mathias, P. O'Brien, *Taxation in Britain and France, 1715–1810. A Comparison of the Social and Economic Incidence of Taxes Collected for the Central Governments*, „The Journal of European Economic History” 1976, vol. 5.3, s. 622.

49 M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 213.

50 M. Marion, *Les impôts...*, s. 308.

51 F. Aftalion, *op. cit.*, s. 26.

52 *Archives parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799)*, t. I, Paris 1879, s. 241–243.

Wykres 1. Dochody zwyczajne monarchii francuskiej w XVIII wieku (w milionach liwrow)

Źródło: M. Morineau, *Budgets de l'Etat et gestion des finances royales en France au dix-huitième siècle*, „Revue Historique” 1980, t. 264, no. 536, s. 314.

Procentowy udział podatków bezpośrednich w dochodach monarchii wykazywał w XVIII wieku tendencję spadkową, mimo że ich wartość wzrastała. Przyczyną tego stanu był wzrost znaczenia podatków pośrednich. W roku 1715 podatki bezpośrednie stanowiły aż 61% dochodów podatkowych państwa, w roku 1785 zaś tylko 48%⁵³. Należy jednak zauważyć, że odnotowywały one okresy wzrostu procentowego udziału w latach wojen oraz po reformie Jacques’a Neckera w 1780 roku, w wyniku której ograniczone zostały podatki pośrednie.

Różnice w opodatkowaniu Francuzów co do wysokości *taille*, *capitation* i *vingtième* widoczne są na przykładzie okręgu Soissons (tabela 3, wykres 2). W przeddzień rewolucji francuskiej zamieszkiwany był on przez ok. 450 tys. mieszkańców, co stanowiło 1,7% społeczeństwa francuskiego. Pobierane tam podatki odpowiadały zaś za ponad 3% wszystkich dochodów podatkowych w monarchii tamtego okresu⁵⁴.

⁵³ P. Mathias, P. O’Brien, *op. cit.*, s. 622.

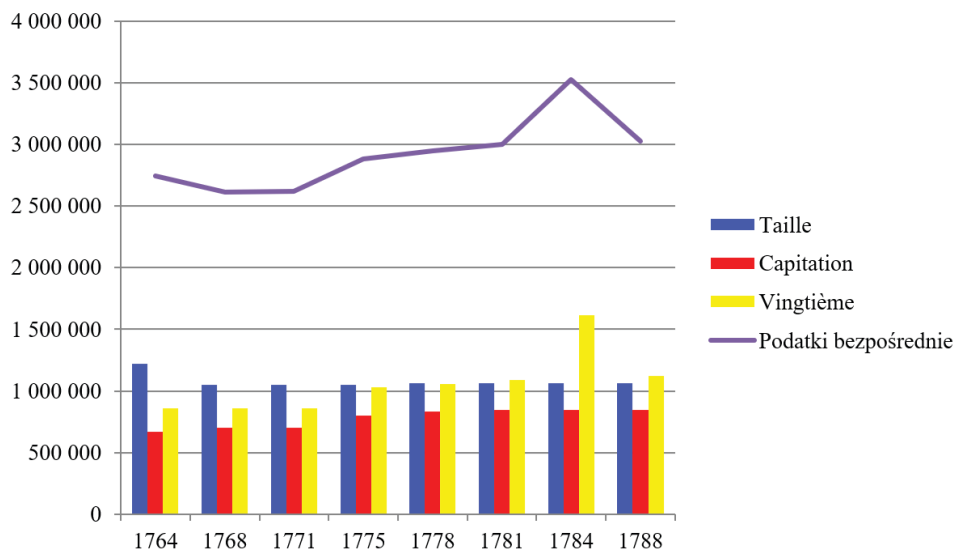
⁵⁴ A. Blanchard, *op. cit.*, s. 202.

Tabela 3. Opodatkowanie okręgu Soissons w wybranych latach (w liwrach)

Rok	Taille	Capitation	Vingtième
1764	1 217 482	669 045	860 458
1768	1 052 392	701 397	860 441
1771	1 052 392	704 001	860 753
1775	1 052 392	799 593	1 030 000
1778	1 062 392	829 663	1 056 091
1781	1 062 392	846 948	1 091 408
1784	1 062 392	846 948	1 614 606
1788	1 062 392	844 899	1 121 039

Źródło: A. Blanchard, *État, impôt et société: la fiscalité directe dans la généralité de Soissons au XVIIIe siècle*, „Mémoires – Fédération des sociétés d'histoire et d'archéologie de l'Aisne” 1997, t. 42, s. 199.

Wykres 2. Opodatkowanie okręgu Soissons w wybranych latach *ancien régime'u* (w liwrach)

Źródło: A. Blanchard, *op. cit.*, s. 199.

1.1.2. Podatki pośrednie

Wśród podatków pośrednich *ancien régime'u* najbardziej znienawidzona była *gabelle*⁵⁵. W przeddzień rewolucji francuskiej pochodzący ze średniowiecza podatek od soli przynosił monarchii dochód 58,5 mln liwrów rocznie⁵⁶. Prawo jego pobierania odkupywali od króla dzierżawcy generalni podatków. Zbieraniem podatku w poszczególnych krainach zajmowali się opłacani przez dzierżawców celnicy. W tamtych czasach Francuzi zmuszeni byli kupować znaczne ilości soli, która służyła do konserwowania pożywienia, a w szczególności mięsa, ponadto ważna była we francuskiej kuchni, ponieważ wykorzystywano ją także do przyrządzania rozmaitych domowych przetworów, m.in. ze szparagów, zielonego groszku czy grzybów⁵⁷. Wysokość podatku od soli była różna w poszczególnych prowincjach⁵⁸. Ordonans królewski z 1680 roku oraz kolejne edykty poświęcone *gabelle* dzieliły Francję na sześć obszarów: *grandes gabelles*, *petites gabelles*, *gabelles de salines*, *de quart bouillon*, *pays rédimés* i *pays exempts*⁵⁹. W ostatnim z nich sprzedaż soli była wolna od podatku⁶⁰, a cena wahała się od 1 liwra i 10 solidów do 8 liwrów za *minot*⁶¹. Obszar *pays exempts* obejmował Artois, Awinion, Béarn, Boulonnais, Bretanię, region Calais, Cambrésis, Flandrię, okręg Gex, Hainaut, Labourd, dolną Nawarrę, księstwa Raucourt i Sedan, Soule, diecezję Rieux oraz wyspy Ré i d'Oléron⁶². Mieszkańcy pozostałych obszarów zmuszeni byli płacić *gabelle*. Cena soli na terenach *grandes gabelles*, czyli Andegawenii, Berry, Bourbonnais, Burgundii, Île-de-France, Maine, Normandii, Orleanii, Perche, Pikardii, Turynii, Szampanii, wahała się od 54 liwrów i 10 solidów do 61 liwrów i 19 solidów za *minot*⁶³. W Andegawenii w 1788 roku sól kosztowała około 62 liwrów i była jedną z najdroższych w całej Francji. W pobliskim Nantes można ją było kupić za 1 liwra i 10 solidów. Célestin Port, archiwista Maine-et-Loire, zaistniałą sytuację trafnie nazwał *l'enfer d'Anjou* (piekłem Andegawenii) i *paradis de Bretagne* (rajem

55 W większości zeszytów skarg stanu trzeciego na Stany Generalne 1789 roku domagano się stanowczo zniesienia *gabelle*, szerzej: podrozdział 2.1.

56 F. Aftalion, *op. cit.*, s. 27.

57 F. Braudel, *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek*, t. I, *Struktury codzienności*, Warszawa 1992, s. 177.

58 W XVIII-wiecznej Francji konsumpcję soli w ciągu roku szacowano na 9 funtów na osobę w prowincjach płacących *gabelle* i 18 funtów w prowincjach wolnych od tego podatku. Zob.: J.B. Say, *op. cit.*, s. 767–769.

59 M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 17.

60 Zwolnienie z podatku wynikało z występowania salin na tych terenach oraz żądania zwolnienia z *gabelle* jeszcze przed przyłączeniem tych krain do Królestwa Francji. Zob.: B. Briaïs, *Contrebandiers du sel. La vie des faux sauniers au temps de la gabelle*, Paris 1984, s. 12.

61 *Minot* – miara odpowiadająca ok. 100 funtom. Zob.: B. Briaïs, *op. cit.*, s. 12.

62 P. Cochois, *Impôt sur le sel en France*, Paris 1902, s. 64.

63 B. Briaïs, *op. cit.*, s. 11.

Bretanii⁶⁴). Mieszkańcy terenów *grandes gabelle* mieli obowiązek dokonywania zakupu określonej ilości soli⁶⁵. Obszar *petites gabelles* obejmował swym zasięgiem Beaujolais, Bresse, Bugey, Gévaudan, Delfinat, Forez, Langwedocję, Lyonnais, Mâconnais, Prowansję, Rouergue, Roussillon, Velay, Vivarais oraz część górnej Owernii⁶⁶. Status tych terenów nie był regulowany królewskim ordonansem z 1680 roku, lecz osobnymi edyktami dla poszczególnych prowincji. Cena soli na tych ziemiach oscylowała między 15 liwrów i 8 solidów a 57 liwrów i 10 solidów za *minot*. Mieszkańcy nie mieli obowiązku kupowania soli jak na terenach *grandes gabelle*, jednak w przypadku chęci jej nabycia musieli zaopatrywać się w składzie solnym przypisanym do ich parafii⁶⁷. Na obszarze *gabelles de salines*, będącym dostawcą soli kamiennej, obejmującym Alzację, Franche-Comté, Lotaryngię i trzy biskupstwa (Metz, Toul, Verdun) cena soli wahała się od 12 liwrów i 10 solidów do 36 liwrów za *minot*⁶⁸. Była ona niska w Angoumois, Aunis, Bigorre, Combrailles, Comminges, krainie Foix, Limousin, Marche, Guyenne, części Owernii, Périgord, Poitou, Quercy, Saintonge mających status *pays rédimés*⁶⁹. Krainy te w 1548 roku zbuntowały się przeciwko zbyt wysokiemu opodatkowaniu. Na mocy ugody z królem Henrykiem II Walezjuszem z września 1549 roku *gabelle*, którą uznawano za główną przyczynę rewolty, została zniesiona⁷⁰. Odtąd mieszkańcy tamtych ziem płacili od 6 do 9 liwrów za *minot* soli⁷¹. W 1715 roku *gabelle* przynosiła monarchii 46,5 mln liwrów, a do 1789 roku kwota ta wzrosła do 58,5 mln liwrów⁷². Pod koniec *ancien régime'u* stanowiła ponad 10% wpływów fiskalnych monarchii i nie była jedynym podatkiem dotyczącym konsumpcję⁷³.

Kolejnym podatkiem pośrednim były *les aides*, opłaty pobierane od rozmaitych wyrobów ze skóry, żelaza, złota, srebra, papieru, ale także od tytoniu, kart do gry, mięsa, olejów, napojów, w tym alkoholowych, co wzbudzało największe niezadowolenie, i innych towarów⁷⁴. W przededniu rewolucji francuskiej *aides* zasilaly królewski budżet kwotą ok. 50 mln liwrów⁷⁵. Prawie o połowę mniejsze dochody pochodziły z *les traites*, będących cłem od przewożonych towarów. Przynosiły one 28,5 mln liwrów (kwota ta została zapisana w umowie dzierżawy, sumy pobierane od społeczeństwa były znacznie większe). Opłaty pobierano przy przekraczaniu

64 C. Port, *La Vendée angevine. Les origines, l'insurrection (janvier 1789–31 mars 1793)*, t. I, Paris 1888, s. 31.

65 Dopelnienie obowiązku zakupu soli było gwarantowane przez instytucję składów solnych. Zob.: P. Cochois, *op. cit.*, s. 42.

66 J. Pasquier, *L'impôt des gabelles en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Genève 1978, s. 74.

67 B. Briais, *op. cit.*, s. 14.

68 *Ibidem*, s. 12.

69 P. Cochois, *op. cit.*, s. 61.

70 Y.-M. Bercé, *op. cit.*, s. 21.

71 B. Briais, *op. cit.*, s. 12.

72 M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 17.

73 F. Aftalion, *op. cit.*, s. 27.

74 M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 20–21.

75 M. Marion, *Dictionnaire...*, s. 12.

granicy Francji, a także granic poszczególnych prowincji – jedno i drugie rozdzielano w sposób niejednolity. Prowincje z różnym skutkiem broniły się przed podatkami królewskimi, m.in. poprzez wykupywanie się od nich⁷⁶. Sytuacja ta była przyczyną licznych nadużyć i niezadowolenia społecznego. Te pierwsze potęgował fakt, że – podobnie jak w przypadku *gabelle* – zarówno *aides*, jak i *traites* dzierżawiła grupa finansistów z *Fermes Générales*, zrzeszenia dzierżawców generalnych podatków.

Już od czasów Colberta we Francji tworzyły się grupy finansistów, którzy mieli za zadanie ściągać wybrane podatki. Przyczyną był brak scentralizowanego systemu finansów państwowych. Pobieranie podatków przez pośredników odbywało się w istniejącym systemie poza kontrolą rządu, a dominowały w nim interesy osób prywatnych. Stan królewskich finansów zależał od Paryża i Lyonu emitujących obligacje miejskie, stanów poszczególnych prowincji, instytucji kościelnych, urzędników pobierających podatki bezpośrednie i prywatnych dzierżawców zajmujących się ściągnięciem podatków pośrednich⁷⁷.

Początki instytucji *Fermes Générales* związane są z działalnością Jeana Fauconneta⁷⁸, który 26 lipca 1681 roku otrzymał dzierżawę podatków pośrednich na kwotę 56 670 tys. liwów rocznie, która w kolejnych 4 latach miała wzrastać co roku o 100 tys. liwów. Obejmowała ona wszystkie podatki pośrednie: *gabelles* (podatki od soli), *aides* (podatki na rzecz króla), *entrées* (cła przywozowe), *traites* (cła wywozowe), podatek od tytoniu oraz *droits domaniaux*, w skład których wchodziły, m.in.: *marc d'or*, opłata pobierana od osób obejmujących urzędy, czy *centième denier*, podatek wynoszący 1/100, pobierany przy przekazywaniu nieruchomości, z wyjątkiem dziedziczenia w linii prostej⁷⁹. *Fermes Générales* formę organizacyjną, która przetrwała do końca *ancien régime'u*, przyjęła w 1726 roku wraz z przyznaniem 6-letniej dzierżawy podatków Pierre'owi Carlier na kwotę 461 mln liwów⁸⁰. Od tej pory raz na 6 lat przyznawano dzierżawę podatków podstawionej osobie – najczęściej kamerdynerowi kontrolera generalnego finansów⁸¹. Za wywiązanie się z umowy dzierżawy w latach 1726–1756 odpowiadało 40 generalnych poborców podatkowych⁸². Wspomniał o nich w swoim testamentie adresowanym do Ludwika XV kardynał André Hercule de Fleury:

76 M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 29–31.

77 F. Braudel, *Kultura materialna...*, t. II, s. 498–500.

78 Bardziej szczegółowe informacje o dzierżawie Fauconneta zob.: A. Lavoisier, *Œuvres, tome VI, calcul des produits de différents baux de la ferme générale, avec des détails très particuliers sur les frais de régie du bail de Laurent David*, Paris 1894, s. 129–130.

79 J.-F.-J. Pion, *Ferme Générale des droits et domaines du roi depuis sa création jusqu'à la fin de l'ancien régime*, Paris 1902, s. 4–5; F. Braudel, *Kultura materialna...*, t. II, s. 500; M. Marion, *Dictionnaire...*, s. 78, 183, 361.

80 Zob.: Y. Durand, *Finance et Mécénat, les fermiers généraux au XVIIIe siècle*, Paris 1976, s. 16; A. Lavoisier, *Œuvres...*, s. 134.

81 F. Braudel, *Kultura materialna...*, t. II, s. 500.

82 J.-F.-J. Pion, *op. cit.*, s. 29.

*Je recommande à vos bontés
Mes fermiers, mes enfants gâtés:
J'en ai fait, par leur opulence,
Quarante grands seigneurs de France.
Il faut, pour les gratifier,
Encore un bail du sieur Carlier.*

Polecam waszej łaskawości
Moich dzierżawców, moje rozpieszczone dzieci:
Uczyniłem ich przez wzgląd na ich bogactwo,
Czterdziestoma wielkimi Panami Francji.
Trzeba, żeby ich wynagrodzić,
Jeszcze jednej dzierżawy Pana Carlier⁸³.

W latach 1756–1780 było ich 60, ich liczba zmniejszyła się do 40 po reformie Neckera w 1780 roku⁸⁴. *Fermes Générales* na mocy zryczałtowanej umowy była zobowiązana zapłacić królowi z góry ustaloną kwotę (tabela 4).

Tabela 4. Umowy dzierżawy podatków pośrednich z lat 1726–1787

Okres	Nazwa dzierżawy	Kwota ryczałtu za pierwszy rok dzierżawy w tysiącach liwrów	Kwota ryczałtu za cały okres dzierżawy w tysiącach liwrów
1726–1732	Carlier	80 000	461 000
1732–1738	Desboves	84 000	505 000
1738–1744	Forceville	91 083	546 498
1744–1750	La Rue	91 153* 92 000**	552 000
1750–1756	Girardin i Bocquillon	101 149,5	606 897
1756–1762	Henriet	110 000	660 000
1762–1768	Prévost	118 000* 124 000**	720 000
1768–1774	Alaterre	132 000	792 000
1774–1780	David	152 000	912 000
1780–1786	Salzard	122 900	737 400
1787–1791	Mager	144 000	864 000

* W czasach wojny

** W czasie pokoju

Źródło: opracowanie własne. Por.: M. Marion, *Dictionnaire...*, s. 234; M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 143, 145, 150, 274, 319, 372; *Bail des fermes royales-unies, fait a Mc Jacques Forceville le 16 septembre 1738. Pour six années à commencé pour les gabelles, cinq grosses fermes, aydes, entrées, tabac, papier & autres droits y joints, le premier octobre 1738. Et pour les domaines de France & d'Occident, controle des actes des notaires, greffes, amortissements, droits reservez dans les cours & juridictions, & droits y joints, le premier janvier 1739. Registre en la Chambre des Comptes le 31 décembre 1738. & en la Cour des aydes le 22. Des memes mois & an, Paris 1739, s. 314.*

83 Cyt. za: M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 146 [tłum. własne].

84 M. Marion, *Dictionnaire...*, s. 233–234.

Widniejące w tabeli kwoty, będące wpływami monarchii, są olbrzymie. Zawierane umowy były także bardzo korzystne dla dzierżawców, którzy bogacili się na ściąganiu podatków pośrednich kosztem społeczeństwa i należeli do elity finansowej Francji. W 1726 roku dzierżawa Carlier na roczną kwotę 80 mln liwrow stanowiąła ok. 40% rocznych dochodów monarchii szacowanych na niemal 204 mln liwrow. Od 1730 roku przedmiotem dzierżawy był również podatek od tytoniu, który później powierzono Francuskiej Kompanii Indyjskiej⁸⁵.

Kwoty kolejnych dzierżaw wzrastały głównie ze względu na wzrost poziomu produkcji i konsumpcji, a tym samym podatków pośrednich we Francji. Zmianę przyniósł dopiero rok 1780 wraz z przeprowadzoną przez Jacques'a Neckera reformą *Fermes Générales*, w wyniku której ograniczona została ona do: podatku od soli, monopolu tytoniowego i cel przywozowych w Paryżu. Ostatnia przed rewolucją dzierżawa Mager opiewała na kwotę 864 mln liwrow. W roku 1788 dochody skarbu państwa wyniosły ok. 459 919 500 liwrow, prawie 1/3 tej sumy stanowiły dochody z tytułu dzierżawy wybranych podatków pośrednich⁸⁶.

Zarówno społeczne, jak i finansowe koszty korzystania przez monarchię z pośredników przy poborze podatków były znaczne. W tym kontekście reforma Neckera stanowiła krok w dobrą stronę, próbę stworzenia sprawnego państwowego systemu podatkowego⁸⁷. Członków *Fermes Générales* spotkał nieszczęśliwy koniec, bo aż 34 z nich zostało straconych w 1794 roku⁸⁸. Olbrzymie majątki, jakie udało im się zgromadzić, kontrastowo prezentujące się wobec złej sytuacji finansowej Francji, oraz związki z arystokracją, ściągnęły na nich ostracyzm społeczny i śmierć.

Francuski XVIII-wieczny system finansowy trafnie przedstawił w swoich pamiętnikach Louis de Rouvroy, duc de Saint-Simon:

Podatek pogłówny, podwójnie i potrójnie ściągany przez samowolnych intendentów prowincji, podatki pośrednie, obciążające towary do poczwórnej wysokości ich wartości, procenty pobierane przez poborców i różne inne opłaty przygniatały swym ciężarem szlachtę i lud, panów i księży, nie dając w zamian nigdy królowi tyle, ile mu było potrzeba. Król wyciskał krew ze wszystkich poddanych bez różnicy, do ostatniej kropli, i pozostawiał największą i najwartościowszą część zysku w rękach bogacącego się zastępu poborców i urzędników finansowych różnego stopnia⁸⁹.

Interesujące porównanie poziomu opodatkowania do wielkości produkcji we Francji i Wielkiej Brytanii przeprowadzili Peter Mathias i Patrick O'Brien w pracy *Taxation in Britain and France, 1715–1810. A Comparison of the Social and Economic Incidence of Taxes Collected for the Central Governments* (tabela 5).

85 Y. Durand, *Finance et Mécénat, les fermiers généraux au XVIIIe siècle*, Paris 1976, s. 16.

86 R. Mousnier, *Les institutions de la France sous la monarchie absolue*, Paris 2005, s. 1006.

87 J.F. Bosher, *French Finances 1770–1795. From Business to Bureaucracy*, Cambridge 1970, s. 150.

88 F. Braudel, *Kultura materialna...*, t. II, s. 502.

89 L. Saint-Simon, *op. cit.*, s. 122.

Tabela 5. Poziom opodatkowania w odniesieniu do wielkości produkcji towarowej we Francji i Wielkiej Brytanii w latach 1715–1785 (w %)

Rok	Opodatkowanie we Francji	Opodatkowanie w Wielkiej Brytanii
1715	11	17
1720	–	17
1725	13	16
1730	15	18
1735	17*	18
1740	13	16*
1745	15*	20*
1750	11	18
1755	13	16
1760	–	20*
1765	12	19
1770	9	18
1775	10	18
1780	12*	21*
1785	10	22

* Działania wojenne.

Źródło: P. Mathias, P. O'Brien, *op. cit.*, s. 608–609.

We Francji obciążenie podatkowe w 1715 roku wynosiło 11%, a w 1785 roku 10%. Najniższe obciążenia podatkowe na poziomie 9% były w roku 1770, najwyższe zaś w 1735 roku, kiedy osiągnęły poziom 17%. Na podstawie szacunków Mathiasa i O'Briena możemy stwierdzić, że średnio opodatkowanie we Francji w latach 1715–1785 oscylowało wokół 12,38%. W tym samym czasie opodatkowanie w Wielkiej Brytanii było o wiele wyższe – średnio wynosiło 18,26% i wahało się od 16% w latach 1725, 1740 i 1755 do 22% w 1785 roku⁹⁰.

Przyglądając się tym danym, należy się zastanowić, dlaczego to we Francji, gdzie obciążenie podatkowe było niższe, wybuchła rewolucja, a nie w Wielkiej Brytanii cechującej się większym fiskalizmem. Odpowiedzi postaramy się udzielić w kolejnych podrozdziałach. Już teraz jednak należy podkreślić, że we Francji tylko najbogatsza część społeczeństwa uzyskiwała zwolnienia i przywileje podatkowe. Od końca XVII wieku tamtejszy system podatkowy był regresywny, a największe obciążenia fiskalne spadały na stan trzeci⁹¹. Historycy szacują, że w czasach *ancien régime'u* królewski urzędnik, pobierając podatki od chłopów, w większości przypadków zabierał aż 20% ich dochodów⁹².

90 P. Mathias, P. O'Brien, *op. cit.*, s. 608–609.

91 F. Fukuyama, *op. cit.*, s. 384, 466.

92 P. Goubert, *op. cit.*, s. 211.

1.2. Francuski system pieniężny: sytuacja do 1789 roku

We Francji *ancien régime'u* funkcjonował system monetarny mający swoje początki w czasach Karolingów i rozróżniający dwa rodzaje pieniędzy. Z jednej strony *monnaie de compte* – pieniądź obrachunkowy, w postaci liwrow dzielących się na solidy i denary, z pomocą którego wyrażano bieżące ceny; z drugiej strony pieniądź płatniczy – nazywany rzeczywistym, występujący fizycznie w postaci brzęczących złotych i srebrnych monet oraz bilonu (stopu miedzi i srebra)⁹³.

Pieniądź obrachunkowy był jednostką miary i służył do wykonywania obliczeń, do ustalania wartości jednych monet względem drugih, ale także do ustalania cen i płac. Jego powstanie wymusiło występowanie wielu znaków pieniężnych zarówno lokalnych, jak i obcych. Pieniądze obrachunkowe były wcześniej rzeczywistymi monetami, np. liwr tureński, liwr paryski⁹⁴ czy solid tureński. W ostatnich latach starego porządku nie były one w powszechnym obiegu i nie dokonywano za ich pomocą transakcji. Ostatnie ich emisje miały miejsce wiele dziesięcioleci wcześniej⁹⁵. Ceny, płace, kwoty zobowiązań były wyrażane jednak na wszystkich rynkach w liwrach – 1 liwr miał wartość 20 solidów, solid zaś 12 denarów.

W XVI-wiecznej Francji niedobory drobnych monet doprowadziły wraz z napływem hiszpańskich kruszców do Europy do znacznego wzrostu cen nazwanego rewolucją cenową. Bezustanne wzrosty kursów wymiany złotych i srebrnych monet powodowały niedobory monet o niskich nominałach i spadek ich wartości. W roku 1577 król Francji Henryk III nakazał emisję „drobniaków” oraz wprowadził *écu* – złotą monetę, która stała się nową jednostką rozliczeniową⁹⁶. Jej wprowadzeniu towarzyszyła rewaluacja liwra tureńskiego, która była równoznaczna ze związaniem na powrót pieniądza obrachunkowego ze złotem. Po reformie obliczenia wykonywano w *écu* mającej wartość 60 solidów. Z czasem kurs *écu* nie pokrywał się z *écu* obrachunkowym, w związku z czym na początku XVII wieku zrezygnowano z reformy z 1577 roku i powrócono do pochodzącego ze średniowiecza mechanizmu podaży, w którym jednostką obliczeniową był liwr tureński⁹⁷. Od 1640 roku we Francji bity złote monety identycznej próby (22 karaty, próba 916⁹⁸), znane jako ludwiki (luidory). Zdegradowały one *écu* (*d'or*)

93 F. Crouzet, *La grande inflation, la monnaie en France de Louis XVI à Napoléon*, Paris 1993, s. 21.

94 Do roku 1667 we Francji występowały liwry tureńskie i paryskie. Ordonans z kwietnia 1667 roku zlikwidował liwry paryskie, odtąd pieniądzem obrachunkowym były liwry tureńskie. Zob.: H. Costes, *Les institutions monétaires de la France avant et depuis 1789*, Paris 1885, s. 26.

95 Tureńskie denary przykładowo były wybijane po raz ostatni w roku 1649. Zob.: F. Braudel, *Kultura materialna...*, t. I, s. 385–386.

96 T.J. Sargent, F.R. Velde, *Wielki problem drobniaków*, Warszawa 2012, s. 403–404.

97 F. Braudel, *Kultura materialna...*, t. I, s. 386.

98 Do określenia zawartości złota w stopie (czystości złota) wykorzystywano pojęcie karatów. Czyste złoto miało 24 karaty. G. Antonetti, *Du louis à l'assignat*, 2001, <http://www.sacra-monnaie.com/varia/louisdor/dulouisdoralassignat.pdf> [dostęp: 21.09.2016], s. 1. O tolerancji w mennictwie szerzej: H. Costes, *op. cit.*, s. 28.

do roli monety srebrnej – *écu (d'argent)*⁹⁹. Luidory wybijane były z hiszpańskich pistoli i innych zagranicznych złotych monet. Zarządzenie królewskie określało zawartość złota na 6,75 gramów (36,25 luidorów za markę złota¹⁰⁰). To szczegółowe zastrzeżenie było wyjątkowym naruszeniem francuskiego systemu monetarnego, który formalnie opierał się na złotym *écu* (3,37 gramów złota, próba 958)¹⁰¹. W czasie wojen prowadzonych przez Ludwika XIV w latach 1689–1715 wprowadzono 43 zmiany wartości *écu*¹⁰². We wspomnianym okresie najistotniejsza była modyfikacja z 1709 roku. Kłopoty finansowe toczącej kosztowne wojny monarchii francuskiej spowodowały dewaluację liwra tureńskiego przez wzrost wartości nominalnej luidora. W tych okolicznościach Ludwik XIV w maju 1709 roku nakazał wzmocnienie luidora poprzez zwiększenie w nim zawartości złota do 8,16 gramów (30 luidorów za markę złota). W latach 1716, 1718 oraz 1723 dokonywano zmian wagi luidorów w zależności od bieżących potrzeb, ale nie w celu długookresowej stabilizacji¹⁰³. Ponadto w lipcu 1719 roku, kiedy we Francji funkcjonował system Johna Lawa, *écu* zostało wycofane z obiegu¹⁰⁴.

W roku 1726 Francja weszła w okres stabilności monetarnej, który z wyjątkiem zmian z 1785 roku trwał aż do roku 1790, kiedy wprowadzono do obiegu asygnaty. W styczniu 1726 roku Ludwik XV zdecydował się powiązać liwra tureńskiego ze złotem – taki stan rzeczy nie uległ zmianie do rewolucji francuskiej. Przywrócono wtedy także definicję luidora z 1709 roku, wartego 24 liwry i mającego w sobie 8,16 gramów złota. Pod koniec panowania Ludwika XV i w czasach Ludwika XVI za 8-uncjową markę złota należało zapłacić 30 luidorów, a po reformie 1785 roku 32 luidory. W latach 1640–1785 dokonano siedmiu zmian wagi luidora, które bardziej wynikały z bieżących potrzeb królewskiego skarbu, aniżeli stała za nimi potrzeba stabilizowania pieniądza (tabela 6).

Tabela 6. Zmiany wagi luidora w latach 1640–1785

Data	Nazwa	Zawartość złota (w gramach)	Marka złota (w luidorach)
1640	–	6,75	36,25
1709	<i>louis au soleil</i>	8,16	30
1716	<i>louis de Noailles</i>	6,12	40
1718	<i>louis de Malte</i>	9,79	25
1723	<i>louis mirliton</i>	6,53	37,5
1726	<i>louis aux lunettes</i>	8,16	30
1785	<i>louis aux écus</i>	7,65	32

Źródło: G. Antonetti, *op. cit.*, s. 6.

99 R. Sédillot, *Moralna i niemoralna historia pieniądza*, Warszawa 2010, s. 104.

100 We Francji wagę monet definiowano przez odniesienie do wagi marki, która wynosiła 244,753 gramów. H. Costes, *op. cit.*, s. 27.

101 G. Antonetti, *op. cit.*, s. 5.

102 A. Vuitry, *Les Abus du crédit et le désordre financier à la fin du règne de Louis XIV*, „Revue des Deux Mondes” 1884, 3e période, t. 61, s. 349.

103 G. Antonetti, *op. cit.*, s. 5.

104 N. Ferguson, *Potęga pieniądza. Finansowa historia świata*, Kraków 2010, s. 143.

Ważnym zagadnieniem francuskiego systemu monetarnego była relacja wartości złota do srebra. Funkcjonowanie na rynku konkurujących ze sobą kruszców prowadziło do gry popytu i podaży oraz konieczności ciągłego zmieniania kursu państwowego. Do roku 1726 manipulowanie cenami złota i srebra przez administrację królewską stanowiło zjawisko dość częste¹⁰⁵. W latach 1689–1715 w czasach Ludwika XIV wprowadzono 36 zmian dotyczących oficjalnego stosunku złota do srebra¹⁰⁶. W ciągu kolejnych 10 lat sytuacja nie ustabilizowała się. Atmosferę tamtych czasów, czyli nieustannie zmieniającą się zawartość kruszców w luidorach i ewolucję relacji wartości złota do srebra, dobrze oddaje zapis w dzienniku Edmonta Jeana François Barbiera dokonany w Paryżu w lipcu 1723 roku: „W handlu widzi się tylko złoto; dochodzi do tego, że koszt zmiany luidora [na sztuki srebra] wynosi do dwudziestu sous [...]. Z drugiej strony waży się luidory [...], a wielki to kłopot. Trzeba nosić szalkę w kieszeni”¹⁰⁷.

Rok 1726 przyniósł stabilizację, ustalono wtedy relację między złotem a srebrem na 1 do 14 i 38/63 umownie 14,6¹⁰⁸. Równowartością liwra tureńskiego było 4,5 grama czystego srebra lub 0,31 grama złota¹⁰⁹. Dopiero 30 października 1785 roku rząd wobec zachodzących zmian na rynku¹¹⁰ zmuszony był dostosować kurs dwóch kruszców. Przyczyną była obawa przed „ucieczką” złota do Anglii, gdzie kurs wymiany był wyższy¹¹¹. Wobec zaistniałej sytuacji zdecydowano się we Francji zmienić go na 1 do 15,5. Wysokość relacji marki złota do marki srebra nigdy nie była stabilna i podlegała okresowym, acz niewielkim, wahaniom. Dopiero zmiana podczas rządów Ludwika XIII znacząco naruszyła ten poziom wzajemnej relacji, kształtując ją na już wyższym pułapie, który także podlegał okresowym zmianom (tabela 7).

105 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 21–22.

106 A. Vuitry, *op. cit.*, s. 350.

107 Cyt. za: F. Braudel, *Kultura materialna...*, t. I, s. 382.

108 F. Crouzet podaje 1 do 14,6 jako relację między złotem a srebrem. Zob.: F. Crouzet, *op. cit.*, s. 22; S.E. Harris podaje 14,5. Zob.: S.E. Harris, *The Assignats*, Cambridge 1930, s. 6.

109 T.J.A. Le Goff podaje za ekwiwalent liwra 4,5 grama srebra lub 0,3 grama złota. Zob.: T.J.A. Le Goff, *Monetary Unification under the French Monarchy*, w: P.M. Crowley (red.), *Before and Beyond EMU: Historical Lessons and Future Prospects*, London 2002, s. 57.

110 Rynkowy kurs wymiany złota na srebro i na odwrót zależał przede wszystkim od wielkości importu tych kruszców z Ameryki. Od 1760 roku ceny złota na rynku międzynarodowym zaczęły rosnąć z racji wyczerpania złotodajnych złóż w Brazylii, która w tamtych czasach była głównym dostawcą. W rezultacie relacja wartości złota do srebra uległa zmianie. Zob.: F. Crouzet, *op. cit.*, s. 23.

111 Harris podaje 1 do 15 jako kurs obowiązujący w Anglii. Zob.: S.E. Harris, *op. cit.*, s. 6; Braudel podaje 1 do 16. Zob.: F. Braudel, *Kultura materialna...*, t. I, s. 386.

Tabela 7. Wartość marki złota i srebra w wybranych latach *ancien régime'u* (w liwrach)

Władca	Marka złota	Marka srebra	Relacja wartości złota do srebra
Franciszek I	156,289	13,06	1:11,96
Karol IX	192,500	16,37	1:11,76
Henryk III	222,000	18,58	1:11,95
Henryk IV	240,500	20,26	1:11,87
Ludwik XIII (1636 rok)	384,440	25,00	1:15,38
Ludwik XIV (początek panowania)	444,440	29,35	1:15,14
Ludwik XIV (1693 rok)	507,500	32,40	1:15,66
Ludwik XIV (1709 rok)	600,00	40,00	1:15,00
Ludwik XV (1715 rok)	523,630	34,91	1:15,00
Ludwik XV (1723 rok)	1087,230	74,18	1:14,66
Ludwik XV (1726 rok)	740,450	51,16	1:14,47

Źródło: opracowanie własne. Por.: M. Marion, *Dictionnaire...*, s. 384.

Tabela 8. Stopa senioratu we Francji w latach 1689–1726

Okres	Emisja (w milionach liwrow)	Seniorat (%)	Zysk (w milionach liwrow)
grudzień 1689–wrzesień 1693	465,5	6,5	40,5
październik 1693–marzec 1700	484,2	12,5	55,7
wrzesień 1701–październik 1703	321,5	7,2	29,2
czerwiec 1704–listopad 1705	186,4	12,5	29,0
maj 1709–grudzień 1712	448,2	25,3	37,8
grudzień 1715–maj 1718	399,3	20,0	75,5
maj 1718–listopad 1719	452,7	33,3	34,4
wrzesień 1720–sierpień 1723	–	16,0	24,0
luty 1726–czerwiec 1726	–	18,0	–

Źródło: F.R. Velde, *John Law's System and Public Finance in 18th c. France*, 2005, s. 10, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.515.8722&rep=rep1&type=pdf> [dostęp: 5.07.2015].

We Francji prawo bicia monety od XVII wieku stanowiło wyłączny przywilej władcy. Do króla należały mennice, których w 1789 roku było 17. Monarcha decydował o zawartości kruszców w monetach, ustalał stosunek między złotem a srebrem oraz związek między pieniądzem obrachunkowym a rzeczywistym¹¹².

¹¹² F. Crouzet, *op. cit.*, s. 21–22.

Wobec znacznych potrzeb finansowych rządzący często decydowali się na czerpanie dodatkowych dochodów poprzez: psucie pieniądza, podnoszenie jego wartości nominalnej czy manipulowanie kursem wymiany złota i srebra¹¹³. Pierwszą praktykę dobrze dało się zauważyć podczas obniżania w wybranych okresach zawartości złota w luidorach (tabela 6). Korzystną dla budżetu państwa operacją było dokonanie zmiany oficjalnego kursu między złotem a srebrem w 1785 roku. Znaczne dochody monarchii przynosił także seniorat – różnica między ceną mennicy a równoważnikiem menniczym¹¹⁴. Korzyści wynikające z tego rozwiązania przedstawia powyższe zestawienie, które prezentuje emisje monet w latach 1689–1726 i towarzyszącą im stopę senioratu (tabela 8).

Emisje monet przynosiły monarchii dodatkowy dochód, zwłaszcza w czasach funkcjonowania systemu Johna Lawa. Państwowe mennice od grudnia 1715 roku do maja 1718 roku wybiły monety na kwotę 399,3 mln liwrow przy rencie menniczej na poziomie 20%, co dało budżetowi 75,5 mln liwrow zysku. Rekord padł w okresie od maja 1718 roku do listopada 1719 roku, kiedy stopa senioratu wynosząca 33,3% wygenerowała 34,4 mln liwrow wpływów budżetowych¹¹⁵. Po ustabilizowaniu się sytuacji monetarnej około 1726 roku poziom senioratu we Francji był obniżany. Przed reformą 1785 roku mennice francuskie płaciły za markę złota, czyli 30 luidorów (wartych 720 liwrow), 709 liwrow. Za markę srebra wartą 48,45 liwra Francuzi musieli zapłacić 49,16 liwra. Różnica wynosząca 1,53% w przypadku złota i 1,44% w przypadku srebra stanowiła dochód państwa z tytułu bicia monet. Od tych wielkości należało jeszcze odjąć koszty produkcji i odpady¹¹⁶. Wobec znaczącego obniżenia stopy senioratu z 16,81% (średnia stopa w latach 1689–1726) do ok. 1,5% przed reformą z 1785 roku dochody mennicze we francuskim budżecie odgrywały coraz mniejszą rolę.

W przeddzień rewolucji we francuskim obiegu pieniężnym znajdowało się kilka monet: złote luidory, podwójne luidory i półluidory oraz srebrne *écu* i podwójne *écu*. Na monetach tych widoczne było popiersie króla. Na rewersie złotych monet znajdował się herb Francji i Nawarry, a w przypadku monet srebrnych był to owalny herb z trzema liliami¹¹⁷.

W rozważaniach nad asygnatami ważne miejsce zajmuje podaż pieniądza we Francji *ancien régime'u*. Ustalenie tej wielkości pozwoliłoby porównać ją z ilością pieniądza papierowego będącego w obiegu w czasie rewolucji francuskiej w kontekście deprecjacji asygnat. Dokładnych danych na ten temat jednak nie ma, pozostają jedynie szacunki oparte na ilości wybitych monet. Między rokiem 1726 a 1785 mennice we Francji wybiły monety ze złota o wartości 988 mln liwrow¹¹⁸. W październiku 1786 roku zarządzono generalne przetopienie złotych monet. W latach 1786–1793

113 R. Sédillot, *Moralna i niemoralna...*, s. 89, 108.

114 Zob.: T.J. Sargent, F.R. Velde, *Wielki problem...*, s. 28, 81.

115 F.R. Velde, *op. cit.*, s. 10.

116 M. Marion, *Dictionnaire...*, s. 384.

117 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 21.

118 M. Morineau podaje kwotę 972 mln liwrow.

wybito nowe w kwocie 746 mln liwrów (w tym 19 mln liwrów w latach 1790–1793, czyli już po wprowadzeniu asygnat). Od 1726 roku do 1793 wyemitowano także monety srebrne o wartości 1 951 mln liwrów (w tym od 1790 do 1793 roku o wartości 94 mln liwrów)¹¹⁹. Łączna wartość monet złotych i srebrnych wybitych w latach 1726–1790 wyniosła ok. 2 837 mln liwrów. Ponadto między rokiem 1738 a 1764 wybito 16,3 mln liwrów bilonu oraz monety z miedzi o wartości 10,4 mln liwrów w latach 1713–1790¹²⁰ (tabela 9).

Tabela 9. Wartość emisji monet w ostatnich latach *ancien régime'u* (w liwach)

Rok	Złoto	Srebro	Miedź
1782	7 798 824	17 004 863	213 508
1783	4 168 320	37 709 779	253 724
1784	1 482 096	82 547 666	613 452
1785	1 267 528	59 228 589	162 758
1786	560 275 344	45 340 146	162 758
1787	10 077 792	23 314 843	188 202
1788	45 090 432	36 203 718	161 754
1789	18 780 552	48 743 028	258 834

Źródło: L. Dermigny, *La France à la fin de l'ancien régime: une carte monétaire*, „Annales, Économies, Sociétés, Civilisations” 1955, vol. 10, no. 4, s. 481.

Fernand Braudel podaje, że we Francji w roku 1670 w obiegu znajdowało się ok. 120 mln liwrów. Bezpośrednio przed wybuchem rewolucji francuskiej było ich już 2,0 mld, co dawało kwotę 100 liwrów na jednego mieszkańca¹²¹. Większych kontrowersji nie wzbudzają szacunki Neckera, na których opierało się wielu historyków¹²². Zakładał on, że czwarta część wybitych po 1726 roku monet wyszła z obiegu, zużyła się lub została wywieziona z Francji. Przyjmując takie założenie, w 1789 roku w obiegu powinny znajdować się monety srebrne o wartości 1,4 mld liwrów, 740 mln liwrów monet wykonanych ze złota, 20 mln liwrów bilonu i monet miedzianych, monety zagraniczne warte 15 mln liwrów oraz 8 mln liwrów „fałszywek”. W przeddzień rewolucji francuskiej na obywatela przypadały średnio 83 liwry. Należy zaznaczyć, że odchylenia od średniej były znaczące, w regionie paryskim na mieszkańca przypadało ok. 200 liwrów, a na południu, zachodzie i w centrum Francji ok. 40 liwrów¹²³.

119 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 27–28.

120 *Ibidem*, s. 28.

121 F. Braudel, *Kultura materialna...*, t. I, s. 384, 387.

122 Wyliczenia Neckera krytyce poddał S.E. Harris, *op. cit.*, s. 5.

123 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 28.

Z dużą dozą ostrożności można stwierdzić, że po reformie 1726 roku francuski system pieniężny funkcjonował dobrze. Bite monety były dobrej jakości, a ich ilość pozwalała na właściwe funkcjonowanie gospodarki towarowo-pieniężnej¹²⁴. Jedyny defekt stanowiły niewystarczające emisje monet o niskich nominałach.

1.3. Próby reform gospodarczych *ancien régime'u* w 2. połowie XVIII wieku

Idee ekonomiczne, które miały znaczący wpływ na sytuację gospodarczą Francji w 2. połowie XVIII wieku, były związane z poglądami fizjokratów. Za ojca fizjokratyzmu¹²⁵ uważa się François Quesnaya, nadwornego lekarza Ludwika XV. Do jego uczniów, którzy propagowali i popularyzowali dzieła mistrza, należeli m.in.: Victor Riquetti de Mirabeau¹²⁶, Pierre Samuel du Pont de Nemours, Guillaume-François Le Trosne i Anne Robert Jacques Turgot. Pierwszy artykuł ekonomiczny François Quesnaya *Les fermiers* (Dzierżawcy) ukazał się w 1756 roku w *Encyklopedii*. Dwa lata później opublikował *Tableau économique* (Tablicę ekonomiczną), której wydanie uznaje się za początek nowej szkoły ekonomicznej – fizjokratyzmu¹²⁷. Praca była innowacyjna, nikt wcześniej nie zaprezentował bowiem w sposób kompleksowy, ujęty w formie schematu ilościowego, relacji społecznych poprzez zasięg wzajemnych powiązań ekonomicznych i ich wymiaru gospodarczego. Tablica stanowiła nie tylko narzędzie mające na celu łatwiejsze przedstawienie poglądów autora, ale także sposób prezentacji teoretycznego i praktycznego dochodzenia do istoty stosunków gospodarczych i wzajemnych powiązań między poszczególnymi warstwami społeczno-zawodowymi;

124 René Sédillot podaje, że masa pieniądza nie przekraczała 2 280 mln liwrow, w tym 80 tys. liwrow w papierze (bilety Kasy Dyskontowej), i być może było to zbyt mało dla rozwijającej się gospodarki. Zob.: R. Sédillot, *Le coût de...*, s. 223.

125 Termin fizjokracji wprowadził Pierre Samuel du Pont de Nemours w pracy: *Physiocratie, ou constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre humain* (Fizjokracja lub naturalna konstytucja rządu najkorzystniejsza dla rodzaju ludzkiego), P.S. du Pont de Nemours, *Physiocratie, ou constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre humain*, Paris 1767, s. XXIII.

126 Ojciec Honoré-Gabriela Riquetti de Mirabeau – znanego polityka, deputowanego stanu trzeciego na Stany Generalne w 1789 roku.

127 J.-Y. Grenier, *Histoire de la pensée économique et politique de la France d'Ancien Régime*, Paris 2007, s. 194. Tablica ekonomiczna w 1758 roku została wydrukowana w zaledwie czterech egzemplarzach, dla króla i pani Pompadour. Dotarcie do szerszego grona czytelników możliwe było dzięki zamieszczeniu tekstu w obszernej pracy Victora Riquetti de Mirabeau *Ami des hommes ou traité de la population* [tłum.: *Przyjaciel ludzi albo traktat o populacji*]. Zob.: E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 2009, s. 411.

pokazywała zarazem ówczesny obieg gospodarczy w obrębie jednego cyklu, który zamykał się w okresie roku.

Quesnay stworzył tym samym model ekonomiczny we współczesnym tego słowa znaczeniu¹²⁸. Przedstawił przepływy dóbr między trzema klasami: produkcyjną, jałową i klasą właścicieli ziemskich. W skład pierwszej wchodził dzierżawcy, chłopów i robotnicy rolni. Klasę jałową, ale – zdaniem autora niebezużyteczną – tworzyli rzemieślnicy i robotnicy fabryczni. Ostatnia klasa – znajdująca się pośrodku – nie była ani produkcyjna, ani jałowa, a tworzyli ją właściciele ziemscy zarówno duchowni, jak i świeccy, włącznie z suwerenem¹²⁹. Dzięki takiemu podziałowi struktury społecznej Francji Quesnay ukazał występujące w gospodarce współzależności sfery wytwórczej, podziału wytwarzanego produktu oraz sfery dochodowej poprzez udzielenie odpowiedzi na pytanie: Kto i jaki dochód otrzymuje? *Tablica ekonomiczna* była pierwszym schematem przedstawiającym znaczenie wydatków, wzajemnych relacji między dochodami, przychodami i odbiorcami oraz współzależnościami między różnymi sektorami gospodarki¹³⁰.

Zdaniem fizjokratów jedyne źródło bogactwa stanowiła ziemia, rolnictwo zaś uchodziło za podstawową, akceptowaną formę aktywności o charakterze faktycznie produkcyjnym, od której zależały wszystkie pozostałe rodzaje działalności gospodarczej. Należało zatem wspierać rozwój gospodarczy opierający się na silnie skapitalizowanym i zmodernizowanym rolnictwie. W tym celu Quesnay w dziele *Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole* (*Ogólne zasady rządzenia państwem rolniczym*) zaproponował liberalną politykę ekonomiczną, która miała się charakteryzować: uproszczeniem systemu podatkowego, wolnym handlem zbożem, uwolnieniem cen, zlikwidowaniem barier celnych oraz wolnością prowadzenia działalności gospodarczej. Adam Smith, mówiąc o nim i jego sekcje¹³¹, zauważył, że ich:

[...] „exact regimen of perfect liberty and perfect justice” disregards the diversity of individual lives. Of their view of taxes on land, he said that he prefers to review it „without entering into the disagreeable discussion of the metaphysical arguments by which they support their very ingenious theory”¹³².

128 F. Quesnay, *Physiocratie, Droit naturel, Tableau économique et autres textes*, Paris 2008, s. 37.

129 A. Skornicki, *L'économiste, la cour et la patrie*, Paris 2011, s. 187–188.

130 A.E. Murphy, *The Genesis of Macroeconomics: New Ideas from Sir William Petty to Henry Thornton*, New York 2009, s. 125.

131 Fizjokraci byli nazywani sektą lub *Économistes*, „Ekonomistami”. Zob.: A. Skornicki, *op. cit.*, s. 223.

132 Cyt. za: E. Rothschild, *Economic sentiments, Adam Smith, Condorcet, and the Enlightenment*, Cambridge, Massachusetts 2001, s. 36: „[...] konkretny schemat doskonałej wolności i doskonałej sprawiedliwości; ignoruje różnorodność indywidualnych postaw”. Powiedział, że woli analizować ich poglądy na podatek gruntowy, „bez otwierania nieprzyjemnej dyskusji z metafizycznymi argumentami, przez które wspierają oni swoje bardzo naiwne teorie” [tłum. własne].

Victor Riquetti de Mirabeau w swojej pracy z 1760 roku *Théorie de l'impôt* (Teoria podatku¹³³) – podobnie jak François Quesnay – opowiadał się za radykalną reformą fiskalną zakładającą zniesienie wszystkich podatków i zastąpienie ich jednym pobieranym od dochodów właścicieli gruntów¹³⁴. Była to naturalna konsekwencja założenia, że jedynym źródłem bogactwa, czyli *produit net* (produktu czystego), jest ziemia¹³⁵. Mirabeau zwracał przy tym uwagę na koszty związane z pobieraniem wielu podatków i oskarżał finansistów o bogacenie się dzięki aparatowi fiskalnemu¹³⁶.

Fizjokraci opowiadali się za wolnym handlem zbożem, uważali, że zniesienie barier wymiany (brak swobody dysponowania owocami swojej pracy oraz cła wewnętrzne i zewnętrzne) przyniesie rewaloryzację cen produktów rolnych. Zwiększenie dochodów rolnictwa doprowadzi z kolei do jego unowocześnienia. Quesnay zakładał, że liberalizacja rynku produktów rolnych umożliwi także francuskim rolnikom eksport ich towarów za granicę¹³⁷. Fizjokraci domagali się też zniesienia cechów, które ograniczały wolność prowadzenia działalności wytwórczej. Likwidacja systemu cechowego, wprowadzenie całkowicie wolnego rolnictwa i handlu stanowiły ważne elementy planu odrodzenia rolnictwa leżącego u podstaw francuskiej gospodarki¹³⁸. Fundamentem proponowanego przez nich porządku była własność i wolność.

Fizjokratyzm miał znaczący wpływ na reformy agrarne i podatkowe w 2. połowie XVIII wieku we Francji. Elementy teorii fizjokratów dotyczące: handlu zbożem, zniesienia barier w handlu, ujednolicenia systemu podatkowego oraz wolności prowadzenia działalności gospodarczej widoczne były w polityce Turgota i Neckera.

W latach 60. XVIII wieku zdobywające coraz większą popularność idee liberalne zachęcały do rewizji poglądów na temat handlu i przemysłu¹³⁹. W administracji francuskiej ten kierunek myślenia reprezentował Vincent de Gournay¹⁴⁰, autor

133 V. Riquetti de Mirabeau, *Théorie de l'impôt*, Paris 1760, s. 321.

134 F. Quesnay, *op. cit.*, s. 239.

135 Zob.: J.-Y. Grenier, *L'économie d'Ancien Régime. Un monde de l'échange et de l'incertitude*, Paris 1996, s. 44–45.

136 J.-Y. Grenier, *Histoire de la pensée...*, s. 198–199.

137 A.E. Murphy, *op. cit.*, s. 128. Ceny zboża na rynku międzynarodowym były w tamtych czasach wyższe od cen we Francji.

138 V. Riquetti de Mirabeau, *op. cit.*, s. 311.

139 Słowo „przemysł” (*industrie*) w XVIII wieku miało bardzo rzadko współczesne znaczenie z wyjątkiem jego użycia przez ekonomistów i filozofów. Najczęściej oznaczało działalność, umiejętność. Słowo lepiej odpowiadające współczesnemu znaczeniu słowa „przemysł” to manufaktury (*manufacture*), rzemiosło (*arts et métiers*) lub handel (*commerce*). Zob.: P. Goubert, M. Denis, 1789. *Les français ont la parole. Cahiers des États Généraux présentés par Pierre Goubert et Michel Denis*, Paris 1973, s. 244.

140 Vincent de Gournay (1712–1759), honorowy członek rady królewskiej, honorowy intendent handlu. A.-R.-J. Turgot, *Éloge de Gournay (Pochwała Gournaya)*, Paris 1759. Pomimo że Vincent de Gournay zajmował się zagadnieniami handlu i przemysłu został uznany przez Dupont de Nemours za fizjokratę. L. Say, *Turgot*, Paris 2014, s. 40.

słynnej maksymy *Laissez faire, laissez passer*¹⁴¹. To właśnie on i François Quesnay mieli największy wpływ na poglądy Turgota¹⁴², który będąc w latach 1774–1776 kontrolerem generalnym finansów, próbował przeprowadzić reformy gospodarcze. Ważne miejsce w jego rozważaniach ekonomicznych i praktyce gospodarczej zajmował handel zbożem. Próby jego liberalizacji były podejmowane już wcześniej. Edykt z 17 września 1754 roku, bez wątpienia początkowo przygotowany przez Vincenta de Gournay'a, wprowadził wolny obieg ziarna i mąki wewnątrz królestwa i zezwalał na eksport w latach obfitych zbiorów. Wyjątkowo dobre zbiory w 1763 roku zachęciły liberałów, wspieranych przez fizjokratów, do przyjęcia kolejnych dwóch edyktów liberalizujących handel zbożem. Pierwszy z maja 1763 roku wprowadzał wolny transport tego produktu na terenie Francji, otwierał handel dla wszystkich zainteresowanych oraz wprowadzał zakaz mieszania się policji w handel z wyjątkiem Paryża, który zachował dawny system reglamentacji. Drugi edykt, przyjęty w lipcu 1764 roku, zezwalał na eksport z Francji, w przypadku jednak, gdyby ceny przekroczyły granicę 30 liwrow, miał zostać wprowadzony zakaz sprzedaży za granice królestwa¹⁴³. W punkcie 4. edyktu wymieniono 27 portów, z których można było eksportować zboże. Poczyniono jednak zastrzeżenie pod groźbą konfiskaty, że może być ono wywożone tylko na statkach francuskich, których kapitanowie i przynajmniej $\frac{2}{3}$ załogi stanowili Francuzi¹⁴⁴.

Rząd, decydując się na zerwanie z tradycyjnym prawem zakazującym wolnego handlu zbożem, liczył na efekty fiskalne. Kontroler generalny finansów Clément Charles François de L'Averdy, intendent finansów Daniel-Charles Trudaine, stany prowincjonalne i parlamenty zakładały, że reforma zwiększy renty i zyski rolnictwa – podstawowe źródło dochodów z podatków bezpośrednich – oraz będzie stymulowała aktywność gospodarczą. Tylko rozwój rolnictwa mógł poprawić sytuację finansową znacznie zadłużonego państwa, które nie mogło podnieść podatków bez ryzyka wybuchu burzy parlamentarnej. W takich okolicznościach, przy wyjątkowo dobrych zbiorach w 1763 roku, kontroler generalny finansów L'Averdy¹⁴⁵ zdecydował się podjąć tak odważną decyzję. Przeciwno liberalizacji handlu opowiadali się urzędnicy królewscy, oficerowie policji, którzy do tej pory zajmowali się reglamentacją.

141 M. Antoine, *Louis XV*, Paris 1989, s. 867. Jak zauważa Renata Pęciak, Gournay nie był autorem zasady *Laissez faire, laissez passer* tylko jej popularyzatorem. Zob.: R. Pęciak, *Rozważania dotyczące genezy maksymy laissez-faire, laissez-passer*, „Współczesne Problemy Ekonomiczne” 2016, nr 13, s. 128–129.

142 J. Tissot, *Turgot. Sa vie, son administration, ses ouvrages*, Paris 1862, s. 16.

143 J.-Y. Grenier, *Histoire de la pensée...*, s. 215.

144 *Édit du Roi, concernant la liberté de la sortie et de l'entrée des grains dans le Royaume. Donné à Compiègne au mois de Juillet 1764*, Paris 1764, s. 4.

145 L'Averdy był uważany za liberała przez antyliberałów, natomiast liberałowie mieli go za antyliberała, podczas gdy jego polityka dotycząca wolnego handlu zbożem z perspektywy czasu wydaje się bardziej śmiała od tej, jaką 10 lat później prowadził Turgot. A. Skornicki, *op. cit.*, s. 297.

Edykty z 1763 i 1764 roku ograniczały ich możliwości decydowania, a jednocześnie wymagały od nich utrzymania porządku publicznego zagrożonego przez wystąpienia ludowe spowodowane nową polityką zbożową. W wyższych kręgach zażartym przeciwnikiem zmian był adwokat generalny parlamentu paryskiego Jean-François Joly de Fleury.

W 1765 roku Parlament pod wrażeniem oporu policji oraz zamieszek ludowych wycofał swoje poparcie dla reform. Przełom przyniósł rok 1770, kiedy niezadowolenie społeczne oraz wysokie ceny zboża doprowadziły do uchylecia liberalnych edyktów i odejścia od polityki liberalnej przez Josepha Marie Terray’a¹⁴⁶.

Zawirowania wokół liberalizacji handlu zbożem wpłynęły na fluktuację poziomu cen tego produktu¹⁴⁷ we Francji (tabela 10, wykres 3), a pośrednio także na ewolucję nastrojów społecznych we wszystkich warstwach francuskiego społeczeństwa.

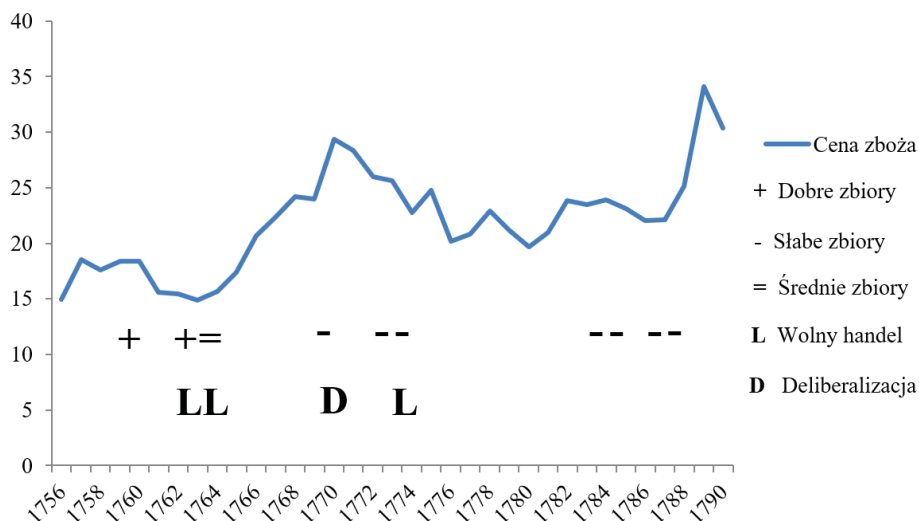
Tabela 10. Cena zboża we Francji w latach 1756–1790 (w liwrach za *setier de Paris* [240 funtów])

Rok	Cena	Rok	Cena	Rok	Cena
1756	14,95	1768	24,21	1780	19,66
1757	18,56	1769	24,01	1781	20,99
1758	17,59	1770	29,38	1782	23,82
1759	18,36	1771	28,34	1783	23,45
1760	18,37	1772	25,99	1784	23,93
1761	15,60	1773	25,67	1785	23,15
1762	15,48	1774	22,74	1786	22,06
1763	14,88	1775	24,81	1787	22,10
1764	15,63	1776	20,16	1788	25,11
1765	17,42	1777	20,85	1789	34,12
1766	20,71	1778	22,90	1790	30,36
1767	22,36	1779	21,21		

Źródło: E. Labrousse, *Esquisse du mouvement de prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*, t. 1, Paris 1933, s. 104.

146 J.-Y. Grenier, *Histoire de la pensée...*, s. 215–216.

147 Chodzi o cenę pszenicy.

Wykres 3. Cena zboża we Francji w latach 1756–1790 (w liwrach za *setier de Paris*)

Źródło: opracowanie własne. Por.: E. Labrousse, *Esquisse du mouvement de prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*, t. 1, Paris 1933, s. 104; E. Le Roy Ladurie, D. Rousseau, J.-P. Javelle, *Sur l'histoire du climat en France: le XVIIIe siècle*, „La Météorologie” 2015, t. 91, s. 21–22.

W 1763 roku zbiory we Francji okazały się udane, średnia cena zboża wynosiła 14,88 liwra za 240 funtów. Wzrost ceny w kolejnym roku do 15,63 liwra spowodowany był nie tylko nowymi regulacjami prawnymi (wolny handel zbożem w całej Francji), ale także nie tak dobrymi zbiorami jak w roku poprzednim. Wprowadzenie w lipcu 1764 roku edyktu zezwalającego na wywożenie zboża z Francji nie doprowadziło do gwałtownego wzrostu jego ceny (wynosiła ona 17,42 liwra), czego spodziewała się część myślicieli biorących udział w toczącej się debacie o handlu. Gwałtowny wzrost cen nastąpił dopiero w roku kolejnym, za *setier de Paris* trzeba było zapłacić już 20,71 liwra. W ciągu kolejnych 4 lat ceny zboża osiągnęły rekordowy poziom 29,38 liwra¹⁴⁸. W latach 1764–1770 podwoiły się w większości krain, z wyjątkiem d’Alençon i Caen, gdzie uległy potrojeniu. Wbrew oczekiwaniom fizjokratów proklamowanie wolnego handlu zbożem w latach 1763 i 1764 nie doprowadziło w kolejnym okresie do wyrównania się poziomu cen zboża między poszczególnymi regionami ani poszczególnymi latami¹⁴⁹. Podobny ruch cen na przykładzie zboża *meilleure qualité*¹⁵⁰ (najlepszej jakości) można było zaobserwować w Marsylii – porcie, z którego eksportowano

¹⁴⁸ E. Labrousse, *op. cit.*, s. 104.

¹⁴⁹ *Ibidem*, s. 119–120.

¹⁵⁰ Tablice z cenami zboża z XVIII wieku zawierają najczęściej dwie ceny – maksymalną i minimalną. Pierwsza odnosi się do zboża *meilleure qualité*. R. Romano, *Commerce et prix du blé à Marseille au XVIIIe siècle*, Paris 1956, s. 91.

zboże (wymieniony w 4. punkcie edyktu z lipca 1764 roku). Średnia cena zboża¹⁵¹ eksportowanego przez Marsylię kształtowała się w latach 1756–1790 w przedziale 22,95–41,34 liwra (tabela 11, wykres 4).

Tabela 11. Cena zboża najlepszej jakości w Marsylii w latach 1756–1790 (w liwrach za 240 funtów)

Rok	Cena	Rok	Cena	Rok	Cena
1756	22,95	1768	32,63	1780	35,15
1757	23,98	1769	28,80	1781	34,20
1758	26,81	1770	27,15	1782	35,10
1759	32,84	1771	28,41	1783	32,98
1760	30,69	1772	34,77	1784	33,13
1761	23,74	1773	39,88	1785	34,16
1762	21,42	1774	36,69	1786	32,34
1763	23,56	1775	32,44	1787	30,63
1764	28,61	1776	27,07	1788	33,80
1765	28,63	1777	27,83	1789	41,34
1766	33,68	1778	35,22	1790	39,79
1767	33,09	1779	36,82		

Źródło: R. Romano, *op. cit.*, s. 91.

W 2. połowie XVIII wieku ceny zboża *meilleure qualité* w Marsylii wzrastały od 1754 roku. W roku 1759 za *setier de Paris* płacono 32,84 liwra. Na ich poziom wpływ miała obecność floty angielskiej u wybrzeży Prowansji, ograniczone dostawy drogą morską oraz słabe zbiory w różnych regionach Morza Śródziemnego. Dobre żniwa w roku 1760 zapoczątkowały spadek cen do najniższego poziomu w tej połowie wieku, czyli 21,42 liwra, który osiągnęły w 1762 roku. Od 1763 roku zboże najlepszej jakości w Marsylii drożało. Wpływ miało na to kilka czynników: głód w Królestwie Obojga Sycylii w latach 1763–1764, głód w Hiszpanii w 1765 roku oraz prawa liberalizujące handel z 1763 i 1764 roku. Trend wzrostu ceny zboża w Marsylii odwrócił się, w przeciwieństwie do cen zboża w całej Francji, już w 1767 roku. Do roku 1770¹⁵² cena 240 funtów zboża spadła z 33,09 liwra do 27,15 liwra. Wzrost cen od tego roku determinowały liczne zamówienia z Lyonnais, Szwajcarii i Katalonii. W 1773 roku, w wyniku znacznych strat w zbiorach w Prowansji, *setier de Paris* zboża osiągnął cenę 39,88 liwra¹⁵³. Systematyczny wzrost cen zboża pociągał za sobą wzrost cen chleba, a ten najbardziej dotyczył ubogą ludność. Wzrost wynagrodzeń nie nadążał

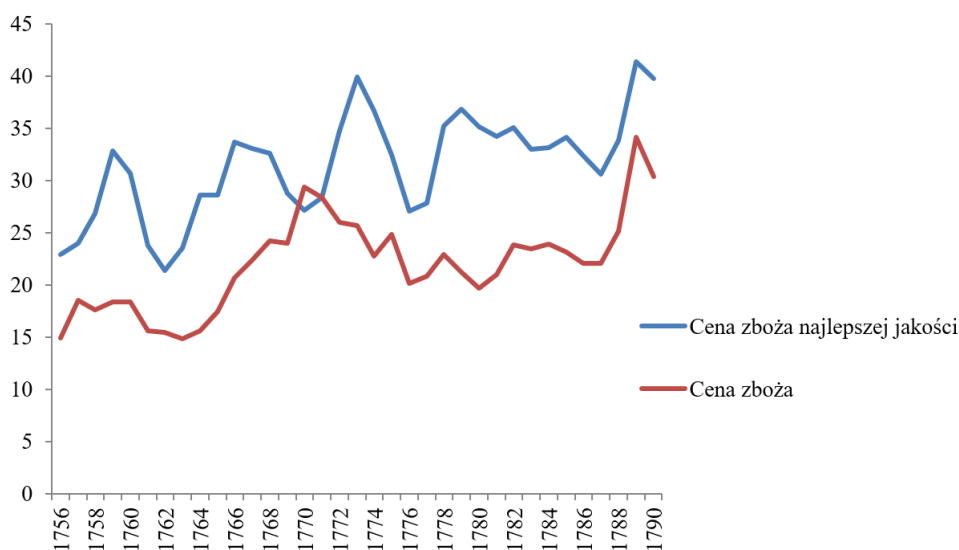
151 Chodzi o cenę pszenicy.

152 Przecięcie się na wykresie nr 4 krzywych wynika z koszyka krain, na podstawie których Ernest Labrousse wyliczał średnią cenę zboża dla Francji.

153 R. Romano, *op. cit.*, s. 64, 91, 102–103.

za wzrostem cen wspomnianego podstawowego produktu spożywczego. Przełożyło się to na złe nastroje społeczne, które doprowadziły do rozruchów w 1774 roku i następnym, a to przesądziło o klęsce reform Turgota.

Wykres 4. Cena zboża we Francji oraz zboża najlepszej jakości w Marsylii w latach 1756–1790 (w liwrach za *setier de Paris*)

Źródło: opracowanie własne. Por.: E. Labrousse, *op. cit.*, s. 104; R. Romano, *op. cit.*, s. 91.

Turgot został mianowany intendentem Limoges 8 sierpnia 1761 roku¹⁵⁴. Pełniąc tę funkcję w latach 1761–1774, wykazał się reformatorskim zaangażowaniem, koncentrował się głównie na kwestiach podatkowych¹⁵⁵. Ze względu na to, że Limousin było jedną z najbiedniejszych krain w całej Francji, z zacofanym rolnictwem, udawało mu się obniżać kwotę podatku płaconą przez ten region monarchii¹⁵⁶. W każdym roku swojej intendentury prosił o zmniejszenie opodatkowania, wykazując, że sąsiednie okręgi podatkowe nie są tak obciążone, oraz powołując się na biedę mieszkańców. W ten sposób zmniejszył podatki płacone przez Limousin o prawie połowę¹⁵⁷. Umożliwił również parafiom wykupywanie się od zniechęcającej *corvée*¹⁵⁸. Turgot

154 L. Say, *op. cit.*, s. 55.

155 Zob.: J. Tissot, *op. cit.*, s. 67–86.

156 A.E. Murphy, *op. cit.*, s. 138.

157 Zob.: A. Neymarck, *Turgot et ses doctrines*, Paris 1885, s. 69–70; J. Tissot, *op. cit.*, s. 82–84.

158 *Corvée royale* – szarwarki królewskie, obowiązek mieszkańców wsi wykonywania darmowej pracy kilka dni w roku przy budowie i utrzymaniu dróg. Od 1730 roku obejmował całą Francję; M. Marion, *Dictionnaire...*, s. 153. W roku 1776 szarwarki drogowe zostały zniesione we Francji przez Turgota i w tym samym roku przywrócone utrzymały się do 1787 roku; F. Braudel, *Kultura materialna...*, t. I, s. 349.

napisał swoje najważniejsze prace ekonomiczne, będąc intendentem Limoges, jeszcze przed powołaniem na stanowisko kontrolera generalnego finansów. W roku 1766 skończył *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* (Rozważania na temat powstawania i podziału bogactwa). Ta krótka, 53-stronicowa praca, w której zawarł swoje liberalne poglądy, stanowi jego główny wkład w teorię ekonomii¹⁵⁹. Przedstawił w niej m.in.: koncepcję kapitalizacji i dyskonta oraz zwrócił uwagę na związek między stopą procentową a ilościową teorią pieniądza¹⁶⁰. W roku 1770 napisał słynne *Lettres sur la liberté du commerce des grain* (Listy o swobodnym handlu zbożem) adresowane do Josepha Marie Terray, pełniącego w tym czasie funkcję kontrolera generalnego finansów. Poglądy w nich zawarte miały znaczący wpływ na prowadzoną przez niego politykę w czasach, gdy został ministrem. Po 13 latach intendentury w Limoges w lipcu 1774 został mianowany ministrem floty. Piastował ten urząd zaledwie przez miesiąc. Urząd kontrolera generalnego finansów objął 24 sierpnia 1774 roku¹⁶¹. Od razu przystąpił do reformowania francuskiej gospodarki w duchu fizjokratyzmu oraz pod wpływem poglądów Gournay'a. Jednym z pierwszych działań Turgota było odwołanie dyrektora agencji zbożowej oraz przywrócenie wolnego handlu zbożem rozporządzeniem z 13 września 1774 roku¹⁶². Przywracało ono edykt liberalizujący handel zbożem z maja 1763 roku, który wprowadził wolny obrót zboża na terenie Francji oraz zezwalał na jego reeksport¹⁶³. Chłopi mogli sprzedawać je w dowolnym miejscu, a nie tylko na targu najbliższego miasta, co obowiązywało od niepamiętnych czasów. Moment wprowadzenia reformy okazał się fatalny, ponieważ zbiory w 1774 roku były słabe (wykres 3), a ceny chleba wzrosły, co doprowadziło do rozruchów nazywanych *guerre de farines* (wojną mączną¹⁶⁴).

W kwietniu 1775 roku wybuchły zamieszki wokół Paryża, w Reims, Dijon oraz innych regionach Francji¹⁶⁵. Turgot nakazał zastosowanie represji, wojsko interweniowało, sądy rewolucyjne wydały zaś kilka wyroków śmierci na uczestników rozruchów¹⁶⁶. Spokój powrócił, ucierpiał jednak autorytet ministra, który na dworze miał wielu przeciwników. Reakcja części społeczeństwa francuskiego na edykt zbożowy Turgota pokazała, jak drażliwą kwestią był handel tym produktem. Już w czasach

159 M.N. Rothbard, *Economic Thought before Adam Smith. An Austrian Perspective on the History of Economic Thought*, vol. I, Auburn, Alabama 2006, s. 385.

160 *Ibidem*, s. 400.

161 L. Say, *op. cit.*, s. 74.

162 *Ibidem*, s. 78, 82.

163 *Arrêt du Conseil établissant la liberté du commerce des grains et de farines à l'intérieur du royaume et la liberté de l'importation*, w: G. Schelle, *Œuvres de Turgot et documents le concernant*, vol. 4, Paris 1922, s. 201–210.

164 Zob.: E.P. Thompson, V. Bertrand, C.A. Bouton, F. Gauthier, D. Hunt, G.-R. Ikni, *La Guerre du blé au XVIIIe siècle. La critique populaire contre le libéralisme économique au XVIIIe siècle*, Paris 1988, s. 93–110.

165 Zob.: G.E. Rudé, *La taxation populaire de mai 1775 à Paris et dans région parisienne*, „Annales Historique de la Révolution Française” 1956, vol. 143, s. 139–179.

166 A. Bernard, *La guerre de farines*, Varenne 2013, s. 213.

Ludwika XV zrodziła się legenda o *pacte de famine* (pakcie głodowym), który miał być spiskiem handlowców zaopatrujących Paryż w zboże. W wyniku spekulacji mieli oni wywołać klęskę głodu, dzięki której wzrosłyby ceny¹⁶⁷. Problem zaopatrywania miast w zboże pozostał aktualny w czasach rewolucji francuskiej, kiedy taksacje ludowe zdarzały się często.

Celem administracji Turgota było zwiększenie dochodów Francji i poprawienie jej sytuacji finansowej¹⁶⁸. Po objęciu urzędu poczynił oszczędności i przystąpił do spłacania długów. Od 1 stycznia 1775 do końca tego roku dług wymagalny spadł z 217 346 760 liwrów do 203 788 360 liwrów. Nie udało mu się jednak zrealizować części planów oszczędnościowych – ograniczyć kosztów ceremonii sakry w Reims, zlikwidować części urzędów, obniżyć wydatków domu króla¹⁶⁹. W sprawach podatkowych Turgot był zwolennikiem przekształcenia *vingtième* w podatek terytorialny¹⁷⁰. Rozdziałem podatków w jego wizji miały zająć się organy reprezentacji społecznej pochodzące z wyborów cenzusowych (cenzus majątkowy). Projekt edyktu z 15 czerwca 1775 roku, którego Turgot nie opublikował ze względu na opozycję parlamentarną, zakładał zlikwidowanie pierwszej i drugiej dwudziestnicy i zastąpienie ich subwencją gruntową¹⁷¹. W następnym roku kontroler generalny podjął zakrojone na szeroką skalę reformy, 5 stycznia na posiedzeniu Rady Królewskiej przedstawił sześć edyktów. Pierwszy z nich poświęcony był zniesieniu *corvée*, drugi zlikwidowaniu policji zbożowej w Paryżu, trzeci usunięciu urzędów portowych w stolicy, czwarty likwidacji systemu cechowego, piąty rozwiązaniu Kasy Poissy¹⁷² i ostatni zmianie prawa dotyczącego łoju¹⁷³. Największe znaczenie miały edykty poświęcone likwidacji szarwarków królewskich oraz zniesienia cechów i one też wywołały zażarty opór zainteresowanych grup. Turgot chciał zastąpić *Corvée royale* podatkiem drogowym, który musiałyby płacić również duchowieństwo i szlachta¹⁷⁴. Zlikwidowanie cechów miało być dla przemysłu szansą na rozwój, tak jak w przypadku rolnictwa wiązano nadzieje z wprowadzeniem wolnego handlu zbożem. Minister na przykładzie cechu piekarzy i rzeźników zwracał uwagę na negatywne skutki funkcjonowania dotychczasowego systemu w postaci wyższych cen chleba i mięsa¹⁷⁵. Ponadto – podobnie

167 F. Braudel, *Kultura materialna...*, t. I, s. 113.

168 G. Weulersse, *La Physiocratie sous les ministères de Turgot et de Necker (1774-1781)*, Paris 1950, s. 151.

169 M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 286-288.

170 F. Aftalion, *op. cit.*, s. 36.

171 A. Alimento, *op. cit.*, s. 441.

172 Kasa Poissy – instytucja finansowa utworzona w XIV wieku, jej zadaniem było zapewnienie dostaw bydła do Paryża i zagwarantowanie płatności rzeźnikom. Zob.: S. Leteux, *Les formes d'intervention des pouvoirs publics dans l'approvisionnement en bestiaux de Paris: la Caisse de Poissy de l'Ancien Régime au Second Empire*, „Cahiers d'Économie et Sociologie Rurales” 2005, no. 74, s. 51.

173 L. Say, *op. cit.*, s. 101-102.

174 A.-R.-J. Turgot, *Oeuvres de Turgot*, vol. 2, Osnabrück 1966, s. 239-241.

175 *Ibidem*, s. 248-249.

jak Adam Smith – uważał, że gildie są najbardziej opresyjnymi instytucjami, a ich regulacje postrzegał jako dziwaczne, despotyczne i sprzeczne z człowieczeństwem oraz moralnością¹⁷⁶. Turgot zwracał uwagę na:

[...] niezliczone prawa narzucane przez ducha monopolu, których jedynym celem było zniechęcenie do przemysłu (chodzi o rzemiosło), koncentracja handlu w rękach garstki ludzi poprzez mnożenie formalności i opłat, poprzez poddanie przemysłu (rzemiosła) konieczności odbycia dziesięcioletniej praktyki czeladniczej w zawodach, których można by się nauczyć w dziesięć dni, poprzez wykluczanie tych, którzy nie byli synami majstrów lub tych, którzy urodzili się poza pewną klasą i poprzez uniemożliwienie zatrudniania kobiet w fabrykach sukna... [tłum. własne]¹⁷⁷.

*Lit de justice*¹⁷⁸ (łożo sprawiedliwości), podczas którego przyjęte zostały edykty Turgota, odbyło się 12 marca 1776 roku w Wersalu. Strażnik pieczęci Hue de Miroménil w skrócie je przedstawił, a argumenty przeciw wygłosił adwokat króla – Séguier¹⁷⁹. Turgotowi udało się wprowadzić reformy w życie, jednak jego pozycja polityczna była niepewna. Miał przeciwko sobie dwór, parlament paryski, szlachtę, kler, dzierżawców podatków, mieszczaństwo paryskie (głównie starszyznę cechową). Jego sukces okazał się krótkotrwały, bo już 12 maja 1776 roku został odwołany ze swojej funkcji. Przykład Turgota pokazuje, że *ancien régime* nie posiadał siły, żeby się zreformować¹⁸⁰. Ministrowie mający wizję i zdeterminowani, by dokonać naprawy systemu społeczno-gospodarczego, napotykali opór. Po Turgocie pozostał program liberalnych reform zakładający złamanie przywilejów fiskalnych stanów uprzywilejowanych, wprowadzenie powszechnych podatków, co otwierało drogę do ewolucji absolutyzmu w stronę monarchii parlamentarnej opierającej się na reprezentacji społecznej pochodzącej z wyborów cenzusowych.

Turgot wspierał też powstanie *Caisse d'escompte* (Kasy Dyskontowej)¹⁸¹ wystawiającej indosowane bilety opatrzone napisem *promesse de fournir assignat* (promesa asygnaty), które były pierwszymi asygnatami¹⁸². Jej bilety były formalnie „skryptami

176 E. Rothschild, *op. cit.*, s. 33–34.

177 Cyt. za M.N. Rothbard, *op. cit.*, s. 386: [...] *innumerable statutes, dictated by the spirit of monopoly, the whole purpose of which were [sic] to discourage industry, to concentrate trade within the hands of few people by multiplying formalities and charges, by subjecting industry to apprenticeships and journeymanships of ten years in some trades which can be learned in ten days, by excluding those who were not sons of masters, or those born outside a certain class, and by prohibiting the employment of women in the manufacture of cloth [...]*.

178 *Lit de justice* – początkowo krzesło, na którym zasiadał król w czasie posiedzeń Parlamentu; termin ten rozciągnięto na sesje trybunału królewskiego, tzw. posiedzenia poduszkowe. G. Lefebvre, C.H. Pouthlas, M. Baumont, *Historia Francji. Od 1774 do czasów współczesnych*, Warszawa 1969, s. 34.

179 L. Say, *op. cit.*, s. 114–117.

180 M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 289.

181 J. Tissot, *op. cit.*, s. 149–150.

182 *Lettres-Patentes du Roi. Sur les décrets de l'Assemblée nationale, des 16 et 17 de ce mois, concernant les dettes du clergé, les assignats et les revenus des domaines nationaux. Données à Paris, le 22 Avril 1790*, artykuł 16, s. 4.

dłużnymi” na okaziciela¹⁸³. Kasa utworzona została 24 marca 1776 roku, a na jej czele stanął znany finansista d’Isaac Panchaud (doradca przyszłego kontrolera generalnego finansów Charlesa-Alexandre’a de Calonne’a). Wpływowi jego idei uległy takie osobistości epoki, jak: Étienne Clavière, hrabia Mirabeau, Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord. Zadaniem Kasy było ratowanie francuskich finansów i stymulowanie gospodarki poprzez obniżanie stopy procentowej. Formalnie miała status spółki komandytowej¹⁸⁴ i zajmowała się dyskontowaniem weksli i innych walorów przy stopie procentowej nieprzekraczającej 4% (w czasie wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych dopuszczalny pułap wzrósł do 4,5%)¹⁸⁵. Nie została nazwana bankiem i nie mogła działać na morzach i w koloniach, żeby uniknąć negatywnych skojarzeń z systemem Johna Lawa¹⁸⁶. Początki działalności Kasy Dyskontowej były trudne, zaangażowanie Francji w wojnę o niepodległość Stanów Zjednoczonych komplikowało realizację jednego z jej zadań – udzielania taniego kredytu. Przetrwanie i rozwój Kasy stały się możliwe dzięki poparciu Jacques’a Neckera, który wychodząc z założenia, że może być ona przydatna przy rozpisywaniu pożyczek, w 1778 roku zachęcił paryskich bankierów do nabywania jej akcji¹⁸⁷.

1.4. Sytuacja finansowa Francji pod koniec *ancien régime'u*

Następcą Turgota na stanowisku kontrolera generalnego finansów przez kilka miesięcy był funkcjonariusz administracji prowincjonalnej, Jean Étienne Bernard Ogier de Clugny. W czasie sprawowania urzędu niszczył w pośpiechu dzieło swojego poprzednika. Przed swoją śmiercią w październiku 1776 roku udało mu się za zgodą króla znieść edykty Turgota. Finansista Augeard pisał, że gdyby Bóg nie uwolnił Francji od niego, „Stany Generalne przyszłyby 12 lat wcześniej”¹⁸⁸. Już 4 dni po jego śmierci, 22 października, do zarządzania finansami królewskimi powołany został Jacques Necker. Początkowo piastował urząd *directeur du Trésor* (dyrektora

183 R. Sédillot, *Moralna i niemoralna...*, s. 152.

184 K. Derejski, *Kasa Dyskontowa (1776–1793) – instytucja finansowa ancien régime'u*, „Społeczeństwo i Ekonomia” 2018, t. 1(9), s. 57–58.

185 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 37–38.

186 We Francji żywa była pamięć o systemie Johna Lawa, która przekładała się na brak zaufania Francuzów do pieniądza papierowego. J.K. Galbraith, *Pieniądz. Pochodzenie i losy*, Warszawa 2011, s. 87.

187 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 39; A. Plessis, *La Révolution et les banques en France: de la Caisse d’escompte à la Banque de France*, „Revue Économique” 1989, vol. 40, no. 5, s. 1005.

188 Cyt. za: J. Baszkiewicz, *Ludwik XVI*, Wrocław 1983, s. 76.

Skarbu¹⁸⁹). W tym czasie udało mu się przekonać Jeana-Frédérica Phélypeaux hrabiego Maurepas, „pierwszego ministra” Ludwika XVI, że sytuacja finansowa kraju wymaga jednoosobowego zarządzania¹⁹⁰. Po dymisji Louis Gabriel Taboureaux des Réaux, który oficjalnie po śmierci Clugny piastował urząd kontrolera generalnego finansów, 29 czerwca 1777 roku *directeur général des finances* (dyrektorem generalnym finansów¹⁹¹) został Necker. Bardzo szybko zdobył popularność, a jego sukces tkwił w niechęci do podnoszenia podatków. Król Francji mógł prowadzić wojnę bez konieczności nakładania nowych obciążeń, co wcześniej się nie zdarzyło. Ponadto Necker uchodził za eksperta finansów¹⁹², filantropa i człowieka bezinteresownego¹⁹³. W momencie objęcia stanowiska był już zamożnym człowiekiem, fortunę zdobył w banku Verneta i Thelussona. Dzięki żonie, prowadzącej jeden z pierwszych salonów europejskich i urządzającej przyjęcia, na które zapraszani byli dziennikarze, Necker cieszył się przychylnością francuskiej prasy, mimo że pochodził ze Szwajcarii. Giełda zareagowała na nominację Neckera zwykłą królewskich papierów. Dbając o popularność, nie podjął on zakrojonych na szeroką skalę reform jak Turgot. Odpowiedzią na problemy finansowe Francji były pożyczki zagraniczne, do zaciągania których wykorzystywał swoje kontakty z genewskimi i amsterdamskimi bankierami. Dominowały wśród nich pożyczki krótkookresowe i renty dożywotnie¹⁹⁴. Kwota pożyczek zaciągniętych od 1776 do 1781 roku, kiedy Necker został odwołany, jest trudna do obliczenia ze względu na brak prowadzonej księgowości. Sam dyrektor generalny finansów szacował ją na 530 mln liwrow¹⁹⁵, co z pewnością było wynikiem zanizonym¹⁹⁶.

Do zaciągania pożyczek Necker wykorzystywał Kasę Dyskontową. W tym celu zwiększono liczbę członków jej zarządu do 13 osób, a Isaac Panchaud, przeciwnik Neckera, został z niej usunięty. Przeprowadzenie tej akcji było możliwe dzięki nabyciu, za namową Neckera, 1500 akcji tej instytucji *ancien régime'u* przez paryskich bankierów w 1778 roku. Tym samym Kasa Dyskontowa utraciła swoją niezależność

189 Urząd ten został stworzony specjalnie dla Neckera, który jako obcokrajowiec, protestant i plebejusz (członek stanu trzeciego) nie mógł zostać kontrolerem generalnym finansów. F. Aftalion, *op. cit.*, s. 37. Kontroler generalny finansów jako członek Rady Królewskiej musiał złożyć katolicką przysięgę. J. Baszkiewicz, *Ludwik XVI...*, s. 80.

190 G. Diesbach, *Necker ou la faillite de la vertu*, Paris 1987, s. 152.

191 M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 291–293.

192 Jego popularność wzrastała wraz z niepowodzeniami polityki Turgota, szczególnie w czasie *guerre de farines*. W 1775 roku ukazał się traktat Neckera *Traité de 1775 sur la législation et le commerce des grains*, w którym opowiadał się przeciwko liberalnej polityce Turgota. M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 292.

193 F. Aftalion, *op. cit.*, s. 37–38.

194 G. Lefebvre, C.H. Pouthlas, M. Baumont, *op. cit.*, s. 14–15.

195 Średnie roczne oprocentowanie i amortyzacja wynosiły 8,3%, co dawało w budżecie po stronie wydatków dodatkową pozycję 44,4 mln liwrow. E. White, *Was There a Solution to the Ancien Régime's Financial Dilemma?*, „The Journal of Economic History” 1989, vol. 49, no. 3, s. 558.

196 M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 302–303.

i odeszła od realizacji pierwotnych zadań banku handlowego. Jej możliwości pożyczkowe znacząco wzrosły po nakazaniu przez Neckera przyjmowania dystrybuowanych przez nią biletów *Fermes Générales* i poborcom podatkowym¹⁹⁷. Z czasem największym dłużnikiem Kasy Dyskontowej stał się skarb państwa¹⁹⁸.

W latach 1776–1781 Neckerowi udało się zwiększać regularne dochody państwa o 25 mln–30 mln liwrow rocznie. Zlikwidował część sprzedawanych przez monarchię urzędów¹⁹⁹, zniósł 6 stanowisk intendentów finansów oraz 4 intendentów handlu²⁰⁰, umiarkowanie zwiększył ściągalność *vingtièmes* oraz ograniczył wydatki domu króla²⁰¹. W 1780 roku przeprowadził reformę *Fermes Générales*, ograniczając dzierżawę do: *gabelle*, *traites*, paryskich cel przywozowych i monopolu tytoniowego oraz zmniejszając liczbę dzierżawców z 60 do 40²⁰². Krytykowany przez przyjaciół Turgota i część ministrów za swoją politykę kredytową zdecydował się przybliżyć opinii publicznej sytuację królewskich finansów. W lutym 1781 roku za zgodą Ludwika XVI opublikował rewolucyjne *Compte-rendu au Roi* (*Sprawozdanie dla Króla*), w którym dokładnie przedstawił planowane dochody i wydatki skarbu państwa w 1781 roku. Publikacja stała się prawdziwą sensacją, pierwszy nakład ustalony na 6 tys. egzemplarzy, rozszedł się pierwszego dnia. W ciągu 2 tygodni liczba sprzedanych egzemplarzy sięgnęła 30 tys. sztuk, a całkowity nakład przekroczył 100 tys. egzemplarzy²⁰³. Pierwszy raz w historii budżet Francji stał się tematem debaty publicznej, rozmawiali o nim zarówno dzierżawcy z *Fermes Générales*, jak i mieszczenie w prowincjonalnych kawiarniach. Motywy, jakie kierowały Neckerm w tym przedsięwzięciu, były różne. Po pierwsze, chciał uspokoić wierzycieli państwa, wykazując 10-milionową nadwyżkę dochodów nad wydatkami w 1781 roku (264 mln liwrow dochodów wobec 254 mln wydatków²⁰⁴). Po drugie, działanie Neckera było podyktowane polityką. *Compte-rendu au Roi* stanowiło odpowiedź na krytykę ze strony jego wrogów i paszkwile, których wiele powstało przeciw niemu od 1780 roku. Do jego przeciwników należeli kler, wszyscy ministrowie (poza markizem de Castries), bracia królewscy, wpływowe rodziny: Ormesson, Trudaine, Fourqueux, arystokracja dworska, administracja lokalna. Zarzucano mu, że jest obcokrajowcem, że rujnuje Francję, zaciągając kolejne pożyczki, że działa na rzecz interesów bankierów. W kwietniu 1781 roku, po ujawnieniu poufnego memoriału

197 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 39.

198 F. Aftalion, *op. cit.*, s. 40.

199 A. Skornicki, *op. cit.*, s. 367.

200 J. Baszkiewicz, *Ludwik XVI...*, s. 97.

201 F. Aftalion, *op. cit.*, s. 39.

202 M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 319.

203 G. Diesbach, *op. cit.*, s. 209.

204 Zdaniem wielu historyków wielkości podane przez Neckera nie były zgodne ze stanem faktycznym, przyszły kontroler generalny finansów Charles-Alexandre de Calonne szacował deficyt na 70 mln liwrow, nie wliczając wydatków nadzwyczajnych na wojnę. F. Aftalion, *op. cit.*, s. 39. Najbardziej prawdopodobną kwotą wydaje się 89,7 mln liwrow. E. White, *op. cit.*, s. 553.

Neckera do króla poświęconego zgromadzeniom prowincjonalnym, które miały służyć do walki z opozycją parlamentarną, do jego wrogów dołączył także parlament paryski. Stronnikami Neckera byli w tamtym czasie: otoczenie królowej, rodzina Noailles, diuk de Châtelet, książę de Beauvau, Choiseul²⁰⁵. Ukazanie się *Compte-rendu au Roi*, w którym Necker przedstawił swoje poglądy na temat funkcjonowania francuskiego systemu gospodarczego, zaczynając od stanu finansów, poprzez omówienie podatków, administracji prowincjonalnej, a kończąc na prawie martwej ręki, szpitalach i więzieniach²⁰⁶, przysporzyło mu kolejnych wrogów. W szczególności część poświęcona „hojności” królewskiej w formie pensji, gratyfikacji, zasiłków na kwotę 28 mln liwrów, co stanowiło ponad 10% rocznych wydatków, oburzyła opinię publiczną, ściągając na autora gniew beneficjentów monarchii. Minister spraw zagranicznych Charles Gravier hrabia Vergennes, do którego król miał zaufanie, ostro skrytykował pomysły reform. Necker, mając świadomość pogarszania się swojej sytuacji, zażądał od monarchy dowodu publicznego zaufania poprzez powierzenie mu stanowiska *ministre d'État* (ministra stanu), wejścia w skład Rady Królewskiej, przekazanie kontroli nad wydatkami resortu wojny i floty, przyjęcie aktu dotyczącego zgromadzenia prowincjonalnego w Bourbonnais przez *lit de justice*, odrzuconego wcześniej przez paryski parlament, oraz wymienienie kilku intendentów prowincji²⁰⁷. W połowie maja jego żądania zostały przedstawione Ludwikowi XVI przez Maurepasa, a 19 maja Necker otrzymał odpowiedź odmowną. Dwa dni później podał się do dymisji. Necker, podobnie jak Turgot, spotkał się ze zdecydowaną opozycją w momencie, kiedy planował przeprowadzić głębsze reformy.

Tabela 12. Wydatki resortu floty i wojny w latach 1776–1782 (w milionach liwrów)

Rok	Flota	Wojna	Razem
1776	50,9	85,7	136,7
1777	50,6	92,8	143,4
1778	85,1	98,0	183,1
1779	131,6	100,9	232,5
1780	143,9	108,1	252,1
1781	147,5	105,0	252,5
1782	188,8	118,0	306,8
Razem	798,7	708,8	1507,5

Źródło: M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 303.

205 J. Baszkiewicz, *Ludwik XVI...*, s. 109–110.

206 J. Necker, *Compte-rendu au Roi*, Paris 1781, s. 6–103.

207 M. Antoine, *Le cœur de l'État, Surintendance, contrôle général et intendances des finances 1552–1791*, Paris 2003, s. 523.

Ocena dorobku Neckera z lat 1776–1781 nie jest prosta ze względu na okoliczności, jakie towarzyszyły okresowi jego kierownictwa nad finansami Francji. Na uwadze należy mieć wydatki związane z wojną o niepodległość Stanów Zjednoczonych, w którą zaangażowana była Francja. Jej koszt całkowity z lat 1778–1783 szacowany jest między 1,0 mld liwrow a 1,3 mld liwrow. Znaczną część tej kwoty, bo aż 910 mln liwrow, uzyskano poprzez pożyczki²⁰⁸. Kluczowe znaczenie dla stanu budżetu państwa miały wydatki resortów floty i wojny w latach 1776–1782 (tabela 12).

Do kwoty 1507,5 mln liwrow, z której większość stanowiły koszty działań wojennych, należy dodać jeszcze 225 mln liwrow wydatków, jakie poniósł resort floty w 1783 roku, oraz nieznane koszty wojny po 1782 roku. Przeciwny wojnie Turgot powiedział kiedyś, że pierwszy wystrzał z armaty doprowadzi państwo do bankructwa. Historia finansowa ostatnich lat *ancien régime'u* potwierdziła jego przewidywania²⁰⁹. Zaciąganie pożyczek przez Neckera było koniecznością, ponieważ jako alternatywa jawiło się podnoszenie podatków. Jego polityka znacząco nie odbiegała od prowadzonej przez jego następców, niemniej jednak w czasie, gdy stał na czele ministerstwa, zadłużenie Francji znacząco wzrosło. Poważne wątpliwości budzą też kwoty podawane przez Neckera w sprawozdaniach. W *Compte-rendu au Roi* przedstawił, jak wyglądałby budżet, gdyby wojna była skończona. Wydatki nadzwyczajne z nią związane nie zostały w nim uwzględnione. W rzeczywistości w roku 1781 deficyt wyniósł 89,7 mln liwrow (tabela 13)²¹⁰.

Tabela 13. Potencjalny i rzeczywisty budżet Francji w roku 1781 (w milionach liwrow)

Wyszczególnienie	Potencjalny budżet	Rzeczywisty budżet
Dochody	264,2	436,9
Wydatki	254,0	526,6
Nadwyżka/deficyt	10,2	–89,7
Nadzwyczajny budżet:	–	–
Dochody	–	–
Wydatki	–	–
Nadwyżka/deficyt	–	–
Zadłużenie netto:	–	89,7
Nowe zadłużenie	–	426,0
Zwroty	17,3	336,3
Rzeczywista szacowana nadwyżka/deficyt	27,5	–89,7

Źródło: E. White, *op. cit.*, s. 550–551, 553.

208 M. Morineau, *op. cit.*, s. 312.

209 M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 303.

210 E. White, *op. cit.*, s. 553.

Następcą Neckera 21 maja 1781 roku został Jean-François Joly de Fleury, który przyjął skromny tytuł *administrateur général des finances* (generalnego administratora finansów²¹¹). Po rozeznaniu się w sytuacji finansowej stwierdził, że w skarbcu brakuje 160 mln liwrow na rok 1781 i 295 mln liwrow na rok kolejny. W celu pozyskania środków rozpiisał kolejne pożyczki oraz wznowił sprzedaż urzędów²¹² (głównie poborców podatkowych zlikwidowanych przez Neckera)²¹³. W czasie, gdy zarządzał finansami, dług państwa wzrósł o kolejne 273 mln liwrow. Po jego dymisji na stanowisku zastąpił go 29 marca 1783 roku Ormesson²¹⁴. Młody minister pozbawiony był zarówno talentu do zarządzania finansami, jak i doświadczenia. Jego zaletą była uczciwość, która w połączeniu z brakiem kompetencji doczekała się uszczypliwości: „Chcecie przyjąć do mnie na obiad? Mam bardzo złego kucharza, ale to człowiek wielce uczciwy... Mam rozhukanego konia, szukam do ujeżdżania go stajennego pełnego uczciwości” [tłum. własne]²¹⁵. Udało mu się poczynić drobne oszczędności poprzez likwidację kilku urzędów, nie był jednak w stanie zablokować zakupu przez króla pałacu Rambouillet, należącego do księcia de Penthièvre, za 16 mln liwrow. Deficyt budżetowy Ormesson finansował kolejnymi pożyczkami, w tym m.in. z Kasy Dyskontowej. W sierpniu 1783 roku zażądał pożyczki na kwotę 24 mln liwrow, a ona nie mogła odmówić²¹⁶. Doprowadziło to do paniki wśród jej wierzycieli, którzy zaczęli wymieniać jej bilety na gotówkę. Szereg działań podjętych przez Kasę, m.in.: uzyskanie odroczenia spłaty biletów do 1 stycznia 1784 roku, zakupienie piastrów w Hiszpanii oraz ograniczenie obiegu biletów, uchroniły ją przed upadkiem²¹⁷. W poszukiwaniu brakujących środków Ormesson podjął próbę reformy *Fermes Générales*. Wywołała ona przerażenie wśród posiadaczy biletów *Fermes Générales*, co ostatecznie doprowadziło do jego odwołania przez króla 2 listopada 1783 roku²¹⁸.

Ster nad finansami Francji 3 listopada 1783 roku przejął Calonne, pełniący wcześniej funkcję intendenta Flandrii²¹⁹. Kwota długu skonsolidowanego monarchii wynosiła wtedy 2617 mln liwrow, dług wymagalny osiągnął kwotę 646 mln liwrow, natomiast

211 J.M. Fachan, *Historique de la rente française et de valeurs du trésor*, Paris 1904, s. 87.

212 Sprzedaż urzędów była ważnym źródłem dochodu monarchii francuskiej w XVII i XVIII wieku. Robert Descimon rozpatruje ją w kategorii rosnącego długu publicznego. W roku 1614 wartość wszystkich urzędów wynosiła ok. 200 mln liwrow, w 1626 roku ok. 300 mln liwrow, w 1715 roku już 542 mln liwrow, w 1778 roku Necker szacował ją na 600 mln liwrow, w 1789 roku na 736 mln liwrow. R. Descimon, *La vénalité des offices comme dette publique*, w: *La dette publique dans l'histoire – Les Journées du Centre de Recherches Historiques*, Paris 2006, s. 178–179.

213 F. Aftalion, *op. cit.*, s. 40.

214 J.M. Fachan, *op. cit.*, s. 87.

215 Cyt. za M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 347: *Voulez-vous venir dîner chez moi? J'ai un très mauvais cuisinier, mais c'est un bien honnête homme... J'ai un cheval fougueux, je cherche pour le dompter un palefrenier plein de probité.*

216 M.-L. Legay, *La banqueroute de l'État royal. La gestion des finances publiques de Colbert à la Révolution française*, Paris 2011, s. 192.

217 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 40.

218 M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 350.

219 J. Baszkiewicz, *Ludwik XVI...*, s. 163.

deficyt w 1783 roku wyniósł 80 mln liwrow²²⁰. Z dramatycznej sytuacji finansowej nowy kontroler generalny finansów zdał sobie sprawę dopiero po kilku miesiącach. Rytm wydatków śledzony był poprzez obserwację środków bieżących, mimo że od 1716 roku we francuskich finansach publicznych stosowano system podwójnej księgowości²²¹. W celu sprostania potrzebom finansowym państwa Calonne zaciągał nowe pożyczki, wykorzystując m.in.: Kasę Dyskontową, oraz kontynuował sprzedaż urzędów. Chcąc pobudzić wzrost gospodarczy, organizował roboty publiczne, zwiększył swobodę handlu krajowego oraz dążył do podpisania nowej umowy handlowej z Anglią²²². Wspomnieć należy również o reformie monetarnej przeprowadzonej w 1785 roku²²³. Działania ministra nie były jednak w stanie ograniczyć wysokiego deficytu budżetowego. W sierpniu 1786 roku przedstawił Ludwikowi XVI *Plan d'amélioration des finances* (Plan naprawy finansów), w którym zaproponował, m.in.: zastąpienie *vingtièmes* subwencją gruntową, do której płacenia zobowiązane byłyby wszystkie stany, stworzenie zgromadzeń prowincjonalnych, zmniejszenie *taille*, wprowadzenie wolnego handlu zbożem, zastąpienie szarwarków królewskich podatkiem, utworzenie państwowego banku²²⁴. Reformy proponowane przez Calonne'a miały zostać przyjęte przez Zgromadzenie Notabli²²⁵. Obrady rozpoczęły się 22 lutego 1787 roku, dziewięć dni po śmierci Vergennesa, w którym Calonne miał oparcie. W toku debaty dobrze przyjęte zostały projekty dotyczące: zgromadzeń prowincjonalnych, które miałyby rozdzielać podatki, zniesienia szarwarków, wolności handlu, likwidacji ceł czy podatku od soli (notable sami zaproponowali jego zniesienie). Zdecydowany sprzeciw i krytykę wywołał pomysł wprowadzenia podatku gruntowego obciążającego wszystkie stany. W Zgromadzeniu Notabli sformowała się opozycja, a należeli do niej głównie przedstawiciele kleru z Loménie de Brienne na czele²²⁶. W takiej sytuacji kontroler generalny finansów, broniąc się przed zarzutami o ich zły stan, skrytykował *Compte-rendu* Neckera, zrażając do siebie jego zwolenników. Ostatecznie debatę wygrali przeciwnicy Calonne'a. W dniu 8 kwietnia 1787 roku został on zdymisjonowany²²⁷.

Necker i Calonne pozostawili ogromny dług państwowy²²⁸. Zmierzyć musiał się z nim kolejny szef finansów, Loménie de Brienne, arcybiskup Tuluzy. Zaproponowane przez niego rozwiązania przypominały projekty poprzedników:

220 J.M. Fachan, *op. cit.*, s. 87–90.

221 F. Braudel, *Kultura materialna...*, t. II, s. 491.

222 E. White, *op. cit.*, s. 562.

223 Reforma ta omówiona została w podrozdziale 1.2.

224 M. Antoine, *Le cœur...*, s. 538.

225 W skład Zgromadzenia Notabli w 1787 roku wchodziły 144 osoby: księżęta krwi, 14 dostojników kościelnych, 40 reprezentantów arystokracji, 40 przedstawicieli arystokracji parlamentarnej, 25 dygnitarzy miejskich i przedstawiciele szlachty prowincjonalnej. J. Baszkiewicz, *Ludwik XVI...*, s. 180–181.

226 *Ibidem*, s. 181–182.

227 M. Antoine, *Le cœur...*, s. 539.

228 Giełda była idealnym miejscem dla długu publicznego. Notowania obligacji państwowych, akcji kompanii indyjskiej czy akcji Kasy Dyskontowej ukazywały się każdego dnia w „Journal

wprowadzenie nowych podatków, w tym podatku gruntowego i opłaty stemplowej, wolny handel zbożem, zamiana szarwarków na świadczenie pieniężne. Dwa ostatnie zostały przyjęte przez parlament paryski bez sprzeciwu, zdecydowany opór wywołała jednak próba wprowadzenia podatku gruntowego. Stwierdzono, że nowe podatki mogą zostać wprowadzone tylko przez naród reprezentowany przez Stany Generalne. Ludwik XIV, wbrew radzie strażnika pieczęci Chrétien-François de Lamoignon, zdecydował się przyjąć reformy poprzez *lit de justice* 6 sierpnia 1787 roku. Parlament uznał tę rejestrację za niebyłą i nieważną, za co został ukarany wygnaniem do Troyes²²⁹. Poparły go jednak parlamenty prowincjonalne, które odrzuciły przyjęcie nowych edyktów.

Widmo porażki zmusiło rząd do ustępstw. Wycofano się z podatku gruntowego i opłaty stemplowej, zaproponowano rozszerzenie *vingtième* do 1792 roku, w którym to roku planowano obrady Stanów Generalnych. Parlament paryski przyjął te rozwiązania 19 września i wrócił do stolicy.

Walka z parlamentami nie zakończyła się na tym etapie. Skarb państwa potrzebował pieniędzy na bieżące wydatki. Brienne zdecydował się na kolejną pożyczkę w wysokości 420 mln liwrow, która wymagała zgody Parlamentu²³⁰. Posiedzenie odbyło się 19 listopada 1787 roku w obecności króla (*séance royale*²³¹), który przeorsował uchwały poprzez „posiedzenie poduszkowe”²³². Sprzeciwiającego się takiej procedurze księcia Orleańskiego wygnano, a sędziowie Sabathier i Fréteau de St-Just zostali uwięzieni. W obronie protestujących stanęły parlamenty prowincjonalne, które blokowały wprowadzenie uchwał. W kwietniu 1788 roku Brienne przedstawił królowi *Compte-rendu*, w którym zawarł budżet zwyczajny i nadzwyczajny. Deficyt zwyczajny miał wynieść 75,1 mln liwrow, do tego wydatki nadzwyczajne 85,6 mln liwrow. Liczono, że dochody z dodatkowych podatków przyniosą monarchii tylko 18 mln liwrow, a pożyczki na sumę 150,1 mln liwrow wystarczą na pokrycie brakujących środków. Po odliczeniu 57,3 mln liwrow zwrotów deficyt miał wynieść 92,8 mln liwrow²³³. Planowane budżety Francji od Fleury do Brienne’a zakładały występowanie deficytu (tabela 14).

de Paris” czy „Affiches”. Większość posiadaczy obligacji, których było od 500 tys. do 600 tys., to paryżanie. F. Braudel, *Kultura materialna...*, t. II, s. 89.

229 M. Marion, *Le garde des sceaux Lamoignon et la réforme judiciaire de 1788*, Paris 1905, s. 48–50.

230 F. Aftalion, *op. cit.*, s. 42–44.

231 „Król zwrócił się do zebranych o wyrażenie zdania i przez dłuższy czas pozwolił mówić panom z parlamentu. Następnie zamknął debatę i zarządził zarejestrowanie edyktu o pożyczce stu dwudziestu pięciu milionów oraz innych edyktów. Wówczas wstał mój ojciec i zaprotestował przeciw zarejestrowaniu, które uważał za nielegalne. Król odpowiedział mu tylko sucho: Panie to jest całkiem legalne”. Ludwik Filip, *Pamiętniki z czasów Wielkiej Rewolucji*, Warszawa 1988, s. 43.

232 M. Marion, *Histoire financière...*, t. I, s. 417–418.

233 E. White, *op. cit.*, s. 550–551, 565.

Tabela 14. Planowane budżety Francji w latach 1783–1788 (w milionach liwrow)

Wyszczególnienie	Fleury 1783	Calonne 1785	Calonne 1786	Calonne 1787	Brienne 1788
Budżet zwyczajny					
Dochody	273,4	267,5	263,2	238,0	211,7
Wydatki	325,2	354,0	354,2	363,1	286,8
Nadwyżka/deficyt	-51,8	-86,5	-91,3	-125,1	-75,1
Budżet nadzwyczajny					
Dochody	181,7	–	–	–	168,1
Wydatki	95,2	–	–	–	85,6
Nadwyżka/deficyt	86,5	–	–	–	82,5
Zadłużenie netto:	117,0	–	–	–	92,8
Nowe zadłużenie	139,6	–	–	–	150,1
Zwroty	22,7	37,0	–	52,9	57,3
Rzeczywista szacowana nadwyżka/deficyt	-117,0	-49,5	–	-72,2	-92,8

Źródło: E. White, *op. cit.*, s. 550–551.

O złej kondycji francuskich finansów może świadczyć fakt, że część wydatków dworu pozostawała poza oficjalną księgowością i była zapisywana w sekretnej *livre rouge*. Początkowo niewielkie kwoty wzrosły do 32 714 060 liwrow w 1784 roku (tabela 15)²³⁴.

Tabela 15. Sekretne wydatki monarchii w latach 1775–1784 (w liwrach)

Rok	Kwota
1775	8 733 664
1776	6 779 161
1777	8 531 047
1778	9 674 892
1779	7 752 416
1780	9 321 354
1781	9 908 033
1782	18 199 866
1783	37 853 198
1784	32 714 060

Źródło: M.-L. Legay, *op. cit.*, s. 213.234 M.-L. Legay, *op. cit.*, s. 213.

Kryzys finansowy, który narastał od wielu lat, przybrał formę kryzysu politycznego. W kwietniu 1788 roku parlament paryski, który wcześniej odrzucił pożyczkę Brienne’a, zanegował legalność jej rejestracji w czasie *séance royale* 19 listopada 1787 roku. Spadek zaufania do szefa finansów spotęgowała jeszcze „rewolta uprzywilejowanych” w czerwcu i lipcu oraz rozruchy na prowincji, m.in. *Journée des Tuiles* (dzień dachówek)²³⁵. Brienne został zdymisjonowany 25 sierpnia 1788 roku. Jedną z ostatnich decyzji, jakie podjął, było wyznaczenie terminu zebrania się Stanów Generalnych na 1 maja 1789 roku.

Król po raz drugi powołał do kierowania finansami państwa Jacques’a Neckera, który cieszył się zaufaniem opinii publicznej²³⁶. Stanowisko dyrektora finansów powierzono mu 25 sierpnia 1788 roku. Dwa dni później otrzymał tytuł królewskiego ministra. Okoliczności były jednak o wiele gorsze, niż wtedy, kiedy przed trzynastu laty obejmował ster nad finansami Francji. Skarb państwa świecił pustkami. Neckerowi udało się uzyskać kilka pożyczek od bankierów na spłatę najpilniejszych zobowiązań²³⁷. Do tego pobrał znaczne kwoty z Kasy Dyskontowej²³⁸. Środki te miały wystarczyć do czasu zebrania się Stanów Generalnych.

Opłakaną sytuację monarchii pokazuje ostatni budżet *ancien régime*’u odtworzony w 1936 roku z dużym prawdopodobieństwem przez Frédéricka Braescha²³⁹ na podstawie *Compte Rendu au Roi*²⁴⁰ i zachowanych dokumentów Neckera (tabele 16 i 17, wykresy 5 i 6). Struktura wydatków i dochodów monarchii tłumaczy, dlaczego zwołanie Stanów Generalnych w 1789 roku było koniecznością.

Tabela 16. Wydatki monarchii w 1788 roku (w liwrach i odpowiednio w %)

Wydatki	Kwota	% w rocznym budżecie
Koszty administracyjne (zarządzanie, pobór podatków)	28 687 119	4,56
Odpisy, ulgi	9 348 018	1,48
Wydatki dworu i przywileje	35 666 258	5,67

235 *Journée des Tuiles* – rozruchy w Grenoble z 7 czerwca 1788 roku, w czasie których mieszkańcy obrzucali żołnierzy dachówkami. Jedną z przyczyn był nakaz wygnania członków lokalnego parlamentu za sprzeciw wobec reform Loménie de Brienne’a. Zob.: *Ville de Grenoble, Documents historiques sur les origines de la Révolution dauphinoise de 1788*, Grenoble 1888, s. 26–41; F. Crouzet, *op. cit.*, s. 80.

236 F. Aftalion, *op. cit.*, s. 44.

237 G. Diesbach, *op. cit.*, s. 286–289.

238 Pod koniec 1789 roku pożyczki Kasy Dyskontowej dla rządu osiągnęły kwotę 129 mln liwrów. E. White, *op. cit.*, s. 567.

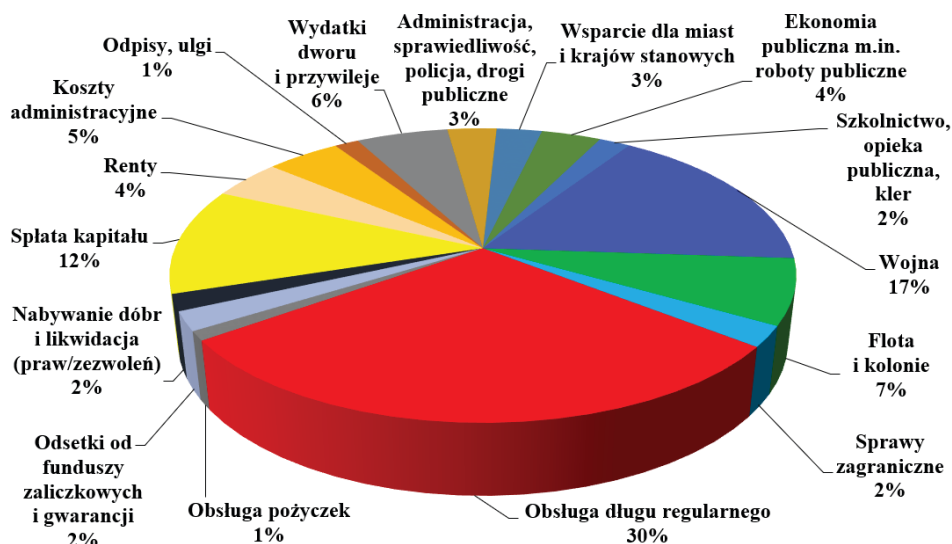
239 Zob.: F. Braesch, *Les Recettes et les Dépenses du Trésor pendant l’année 1789, Le Compte Rendu au Roi, de Mars 1788, Le Dernier Budget de L’Ancien Régime*, Paris 1936, s. 190. Dla Marcela Mariona dokładne odtworzenie budżetu wydawało się niemożliwe.

240 Mowa o *Compte Rendu au Roi* z marca 1788 roku przygotowanym przez Loménie de Brienne’a.

Administracja, sprawiedliwość, policja, drogi publiczne	19 087 036	3,03
Wsparcie dla miast i krajów stanowych	17 644 438	2,80
Ekonomia publiczna, m.in.: roboty publiczne	23 182 041	3,68
Szkolnictwo, opieka publiczna, kler	12 187 478	1,94
Wojna	105 940 050	16,83
Flota i kolonie	45 180 000	7,18
Sprawy zagraniczne	14 390 000	2,28
Obsługa długu regularnego	186 288 200	29,59
Obsługa pożyczek	6 440 727	1,02
Odsetki od funduszy zaliczkowych i gwarancji	13 264 288	2,10
Nabywanie dóbr i likwidacja (praw/zezwoleń)	11 444 497	1,82
Splata kapitału	73 652 834	11,70
Renty	27 225 198	4,32
Razem	629 628 182	100,00

Źródło: *Tableau du Budget de l'Etat pour l'Exercice 1788*, w: F. Braesch, *op. cit.*, bez numeru strony.

Wykres 5. Wydatki monarchii w 1788 roku

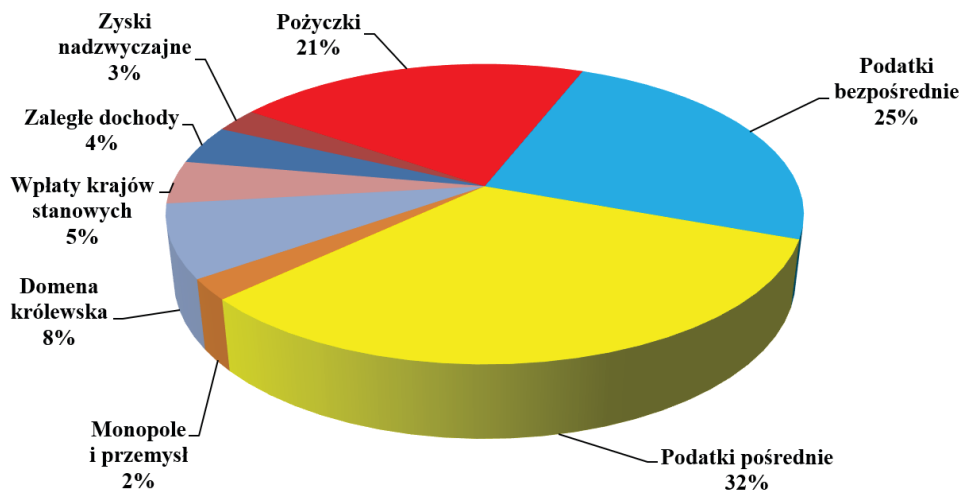

Źródło: *Tableau du Budget de l'Etat pour l'Exercice 1788*, w: F. Braesch, *op. cit.*, bez numeru strony.

Tabela 17. Dochody monarchii w 1788 roku (w liwrach i odpowiednio w %)

Dochody	Kwota	% w rocznym budżecie
Zaległe dochody, m.in.: z tytułu udzielonych pożyczek i zwrotów	26 913 500	4,20
Zyski nadzwyczajne i inne, m.in.: loterie i wierzytelności od Stanów Zjednoczonych Ameryki	16 813 000	2,62
Pożyczki	136 900 000	21,37
Podatki bezpośrednie	157 583 461	24,60
Podatki pośrednie	207 963 427	32,47
Monopole i przemysł	14 333 774	2,24
Domena królewska	50 340 000	7,86
Wpłaty krajów stanowych i wpływy za wykupienie się Langwedocji i Burgundii od podatku 4 solidów z liwra	29 698 887	4,64
Razem	640 546 049	100,00

Źródło: *Tableau des voies et moyens applicables au Budget de l'Etat pour l'Exercice 1788*, w: F. Braesch, *op. cit.*, bez numeru strony.

Wykres 6. Dochody monarchii w 1788 roku

Źródło: *Tableau des voies et moyens applicables au Budget de l'Etat pour l'Exercice 1788*, w: F. Braesch, *op. cit.*, bez numeru strony.

W roku 1788 dochody monarchii wyniosły 640 546 049 liwrów, a wydatki 629 628 182 liwrów. Po odliczeniu od tych pierwszych 136,9 mln liwrów zaciągniętych pożyczek otrzymujemy deficyt wynoszący 125 982 133 liwrów. Największy udział

w wydatkach, bo aż 29,59%, miała obsługa długu regularnego. Była to olbrzymia kwota 186 288 200 liwrow. Po dodaniu do niej: 6 440 727 liwrow wydanych na obsługę pożyczek, 13 264 288 liwrow odsetek od funduszy zaliczkowych i gwarancji oraz 73 652 834 liwrow przeznaczonych na spłatę kapitału otrzymujemy koszty ponoszone przez Francję z tytułu zadłużenia, które stanowią ponad 40% wszystkich wydatków. Kwota długu szacowana była na ok. 5,0 mld liwrow. Daje to w przeddzień rewolucji, przy 28 mln populacji Francji, kwotę 179 liwrow długu na jednego mieszkańca²⁴¹. Dokładniejsze dane o wielkości długu publicznego podaje Marie-Laure Legay. W 1789 roku miał on wynosić 4 833,7 mln liwrow, na co składały się: zobowiązania krótkoterminowe na kwotę 322,3 mln liwrow, zobowiązania długoterminowe w wysokości 3 775,5 mln liwrow oraz urzędy o wartości 735,9 mln liwrow²⁴². Na drugim miejscu wśród wydatków znalazły się koszty związane z armią, pochłaniające 105 940 050 liwrow (16,83%), mimo że w 1788 roku Francja nie prowadziła działań wojennych. Przedstawiane w literaturze koszty związane z życiem dworu stanowiły jedynie/aż 5,67% wszystkich wydatków. Przy prowadzonej w 2. połowie XVIII wieku polityce finansowej, w której nadwyżki budżetowe były rzadkością, zmniejszenie poziomu zadłużenia mogło się odbyć poprzez znaczne podniesienie podatków i objęcie nimi wszystkich stanów. Mając na uwadze, że poziom obciążenia podatkowego we Francji był o wiele niższy niż np. w Wielkiej Brytanii (tabela 5), było to możliwe. Na wprowadzenie nowych podatków (np. podatku gruntowego) nie wyraziło jednak zgody Zgromadzenie Notabli, które stwierdziło, że tylko Stany Generalne mogą je wprowadzić.

Największych dochodów monarchii (32,47%) dostarczały podatki pośrednie. W 1788 roku przyniosły one skarbowi państwa 207 963 427 liwrow. Na drugim miejscu znalazły się podatki bezpośrednie (24,6%) wnoszące do budżetu kwotę 157 583 461 liwrow. Brakujące środki zapewniły pożyczki na kwotę 136 900 000 liwrow, stanowiące 21,37% wszystkich dochodów.

Zupełnie inny obraz sytuacji finansowej w kolejnym roku wyłania się z *Compte générale des recettes et dépenses de l'Etat* przedstawionego przez Neckera w czasie obrad Konstytuanty 21 lipca 1790 roku (tabele 18 i 19)²⁴³. Wynika z niego, że w 1789 roku Francja uzyskała nadwyżkę dochodów nad wydatkami. Wpływy budżetowe miały wynieść 604 475 931 liwrow, wydatki zaś zamknęły się w kwocie 546 642 459,5 liwra. W tych pierwszych ukryta jest jednak wpłata 100 mln liwrow pochodząca z Kasy Dyskontowej w formie biletów, będąca niczym innym jak pożyczką. Przyjmując liczby Neckera z *Compte générale des recettes et dépenses de l'Etat*, otrzymujemy deficyt 42 166 528,5 liwra w roku 1789. Niemniej wielkości podawane przez ministra są dyskusyjne²⁴⁴.

241 Na tle innych krajów zadłużenie przypadające na jednego Francuza nie było takie wysokie. Przykładowo, w Republice Zjednoczonych Prowincji w 1795 roku kwota długu przypadająca na jednego mieszkańca wynosiła powyżej 1 tys. liwrow. F. Crouzet, *op. cit.*, s. 88.

242 M.-L. Legay, *op. cit.*, s. 244.

243 F. Braesch, *Les Recettes...*, s. 7.

244 Zob.: *ibidem*, s. 7–39.

Tabela 18. Wydatki monarchii w 1789 roku na podstawie *Compte générale* (w liwrach)

Wyszczególnienie	1.05.1789– 30.04.1790	1.01.1790– 30.04.1790	1.05.1789– 31.12.1789	1789
Odsetki od papierów wartościowych i innych wierzytelności. Koszty dyskontowe i zaliczki	30 242 833	1 351 359	28 891 474	43 337 211,0
Spląty dawnych zaliczek i asygnacji	127 356 169	26 462 000	100 894 169	151 341 253,5
Dom Króla, Dom Królowej, Dom Madame Elisabeth, de Mesdames i braci królewskich	24 319 844	8 382 000	15 937 844	23 906 766,0
Sprawy zagraniczne	7 380 000	–	7 380 000	11 070 000,0
Wojna	102 947 367	24 726 000	78 221 367	117 332 050,5
Flota i kolonie	60 795 612	16 234 000	44 561 612	66 842 526,0
Renty wieczyste i dożywotnie	–	–	–	–
Pensje i dodatki	18 213 453	28 928 000	–	–
Zadatki skarbu państwa	16 871 108	12 108 000	4 763 108	7 144 662,0
Spląty zadatków na rzecz skarbu państwa	20 214 558	1 400 000	4 830 011	7 245 016,5
Wydatki Paryża	15 053 294	–	15 053 294	22 579 941,0
Zakupy zboża i mąki	39 540 453	15 734 000	23 806 453	35 709 679,5
Różne	2 634 097	200 000	2 221 392	3 332 088,0
Zrzeczenie się prawa bicia monety (na rzecz Kasy Dyskontowej)	–	–	–	–
Zakupy złota, srebra i pieniądza kruszcowego	267 295	400 000	–	–
Wynagrodzenia funkcjonariuszy biura administracji	5 693 072	–	5 693 072	8 539 608,0
Roboty publiczne, mosty, drogi, wydatki związane z handlem	13 130 056	649 000	12 481 056	18 721 584,0
Wspólnoty religijne, szkolnictwo, opieka publiczna z kontrybucji patriotycznej	4 693 628	–	4 693 628	7 040 442,0
Wyплаты gaź i różnych poborów otrzymanych z tytułu daniny patriotycznej	241 847	–	241 847	241 847,0
Spląty pożyczek wewnętrznych (pieniądz papierowy L'Isle de France)		–	1 945 717	2 918 575,5
Spląty depozytów złożonych w skarbie państwa	–	80 000	–	–

Wydatki relatywne związane ze stworzeniem asygnat	–	–	–	–
Spłata pewnych pożyczek zagranicznych	4 430 652	4 690 000	3 961 652	5 942 478,0
Wydatki relatywne na reprezentację narodu	5 687 763	–	5 687 763	5 687 763,0
Suma wydatków*	507 317 134	140 912 359	366 404 775	546 642 459,5

* Odnosi się do wszystkich pozycji, również nieuwzględnionych w powyższej tabeli.

Źródło: *Dépenses du Trésor public en 1789*, w: F. Braesch, *op. cit.*, bez numeru strony.

Tabela 19. Dochody monarchii w 1789 roku na podstawie *Compte générale* (w liwrach)

Wyszczególnienie	1.05.1789– 30.04.1790	1.01.1790– 30.04.1790	1.05.1789– 31.12.1789	1789
Zaliczki od dochodów	220 772 052	4 220 000	216 552 052	324 828 078,0
Pogłówne, dziesięcina, dwudziestnica	1 806 008	299 000	1 507 008	2 260 512,0
Dzierżawa generalna	830 000	–	830 000	1 245 000,0
Dzierżawa poczt i transportu przesyłek	1 352 217	1 200 000	152 217	228 325,5
Monopol domeny królewskiej i lasów	33 704 253	6 106 000	27 598 253	41 397 379,5
Loteria królewska	10 383 339	1 112 000	9 271 339	13 907 008,5
Generalne dochody finansowe roku 1789	–	328 000	–	–
Opodatkowanie krajów stanowych	6 633 498	1 973 000	4 660 498	6 990 747,0
Zwrot zadatków poczynionych przez skarb państwa	401 702	820 000	–	–
Zadatki skarbu państwa	–	–	–	–
Dochody pochodzące z poprzednich okresów	3 241 352	1 130 000	2 111 352	3 167 028,0
Sprzedaż zboża i mąki	–	–	–	–
Różne, m.in. dzierżawa Sceaux et Poissy, monopol prochowy	8 735 582	–	6 812 884	10 219 326,0
Zyski z produkcji monet	269 083	–	269 083	403 624,5
Stany Zjednoczone Ameryki	–	–	–	–
Pożyczki zagraniczne	432 732	–	432 732	649 098,0
Pożyczki dla krajów stanowych	6 003 949	300 000	5 703 949	8 555 923,5
Pożyczka narodowa z sierpnia 1789 roku (gotówka)	25 713 628	3 822 000	21 891 628	21 891 628,0

Tabela 19 (cd.)

Wyszczególnienie	1.05.1789– 30.04.1790	1.01.1790– 30.04.1790	1.05.1789– 31.12.1789	1789
Danina patriotyczna zadekretowana 6 października 1789 roku	9 721 085	2 575 000	7 146 085	7 146 085,0
Darowizny patriotyczne	361 587	21 000	340 587	340 587,0
Depozyty złożone w skarbie królewskim bez oprocentowania	573 600	1 152 000	–	–
Oprocentowanie asygnat w kasie	–	–	–	–
Razem*	399 105 054	52 995 000	346 110 054	504 475 931,0
Wpłaty Kasy Dyskontowej (w biletach kasy)	190 000 000	90 000 000	100 000 000	100 000 000,0
Suma dochodów (regularnych i nieregularnych)	589 105 054	142 995 000	446 110 054	604 475 931,0

* Odnosi się do wszystkich pozycji, również nieuwzględnionych w powyższej tabeli.

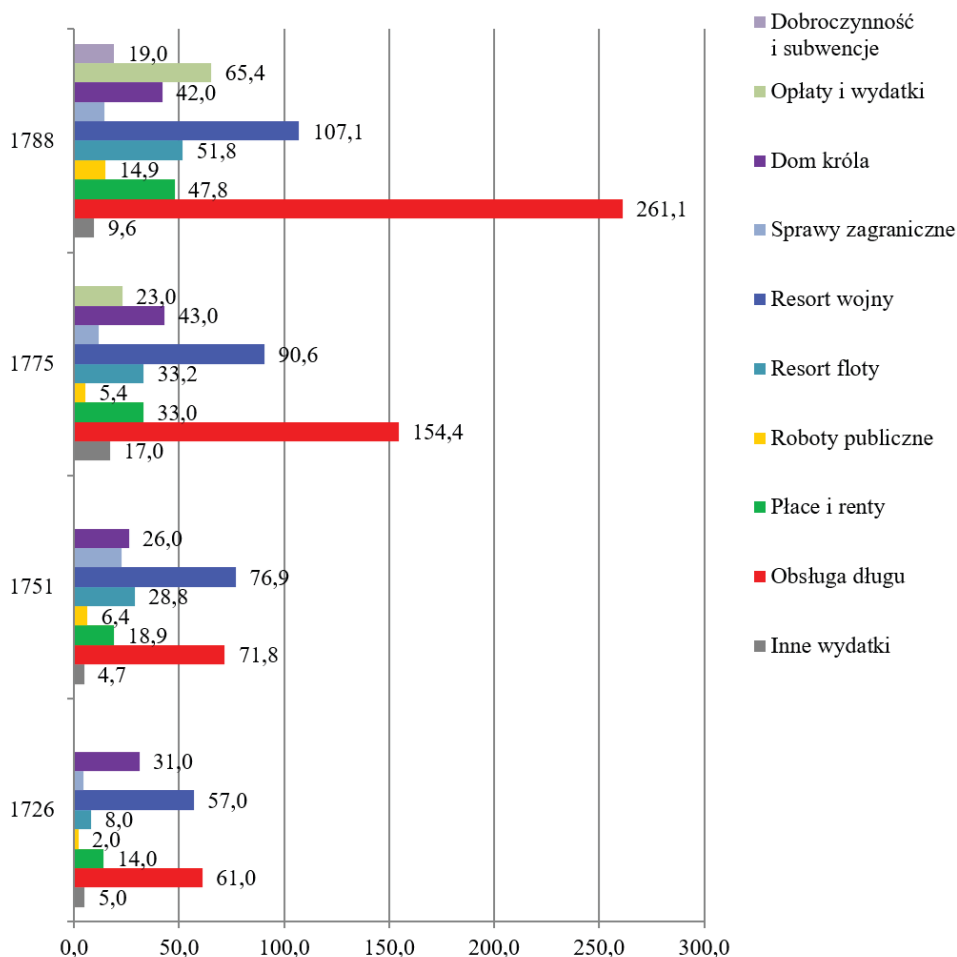
Źródło: *Recettes du Trésor public en 1789*, w: F. Braesch, *op. cit.*, bez numeru strony.

Pogarszająca się w XVIII wieku sytuacja finansowa *ancien régime'u* doprowadziła do niezadowolenia społecznego, koniecznych ustępstw monarchii względem poszczególnych stanów, a ostatecznie do wybuchu rewolucji. Drogę Francji do bankructwa widać, kiedy przyjrzymy się strukturze dochodów i wydatków skarbu państwa (wykres 1, wykres 7). W latach 1726–1788 dochody monarchii wzrosły ponad dwukrotnie. Znaczący wzrost odnotowały podatki pośrednie. W roku 1726 wynosiły one 88,6 mln liwrów, co stanowiło 48,95% dochodów, w 1788 roku było to już 219,3 mln liwrów, czyli 46,53% budżetu²⁴⁵. W analizowanym okresie zwiększyła się pobierana kwota podatków bezpośrednich z 79,9 mln liwrów w 1726 roku do 163 mln liwrów w 1788 roku. Imponujący wzrost w ostatnich latach *ancien régime'u* odnotowały dochody z domeny królewskiej w wyniku reformy Neckera. Wzrost „innych dochodów” związany jest z ujęciem w tej kategorii zysków płynących ze sprzedaży urzędów, senioratu oraz loterii.

Rosnące dochody budżetowe nie mogły jednak sprostać wzrostowi wydatków monarchii (wykres 7). Wśród nich największy procentowy wzrost odnotowały koszty resortu floty z 8 mln liwrów w 1726 roku do 51,8 mln liwrów w 1788 roku, czyli o 647,5%. Na początku badanego okresu Francja nie posiadała jednak dużej floty, którą przez XVIII wiek rozbudowywała. O wiele większe znaczenie dla finansów monarchii miał wzrost kosztów obsługi długu. W 1726 roku pochłaniały one 61 mln liwrów, w roku 1788 już 261,1 mln liwrów, co daje wzrost o ponad 428% w ciągu 62 lat.

245 Ich procentowy udział w budżecie spadł ze względu na wzrost innych dochodów.

Wykres 7. Wydatki budżetowe monarchii francuskiej w XVIII wieku (w milionach liwrow)

Źródło: M. Morineau, *op. cit.*, s. 315.

W XVIII wieku Francja tylko w niektórych latach odnotowała niewielkie nadwyżki budżetowe, które nie były w stanie pokryć zobowiązań zaciąganych najczęściej w czasie działań wojennych (tabela 20).

Rosnący dług publiczny, którego przyczyną były: wadliwy system podatkowy, w którym część podatków pobierali pośrednicy, przywileje podatkowe najbogatszych stanów, czyli szlachty i kleru, złe zarządzanie skarbem państwa, nieudane próby reform, toczone przez Francję kosztowne wojny, zwłaszcza wojna o niepodległość Stanów Zjednoczonych, doprowadził ostatecznie do konieczności zwołania Stanów Generalnych i wybuchu rewolucji.

Tabela 20. Dochody i wydatki monarchii w latach 1730–1785 (w milionach liwrów)

Rok	Dochody brutto	Dochody netto	Wydatki netto
1730	–	186,0	183,0
1735*	263,0	–	206,6
1740	–	201,5	197,6
1745*	–	245,0	275,6
1750	261,3	193,0	220,0
1755	253,0	113,0	189,7
1760*	349,7	165,9	412,9
1765	320,0	118,5	297,9
1770	318,0	169,4	277,4
1775	377,2	213,0	237,1
1780*	264,1	207,6	253,9
1785	474,0	237,1	–

* Działania wojenne.

Źródło: A. Guéry, *Les finances de la monarchie française sous l'Ancien Régime*, „Annales, Économies, Sociétés, Civilisations” 1978, vol. 33, no. 2, s. 239.

W tym kontekście emisja asygnat była próbą rozwiązania kryzysu finansowego, z którym rewolucyjne władze musiały się zmierzyć.

Rozdział 2

Emisja asygnat – quasi-papierowego pieniądza w czasie rewolucji francuskiej

*J'ai des assignats dans ma tabatière,
J'ai des assignats
Qu'on ne payera pas.
J'en ai des bleus, des noirs & des blancs,
Mais ce n'est pas de l'argent comptant.*

Mam asygnaty w mojej tabakierce,
Mam asygnaty,
Którymi nie zapłacę.
Mam, niebieskie, czarne i białe,
Ale to nie gotówka¹.

2.1. Stany Generalne – debata o kryzysie finansów państwa

Pod koniec *ancien regime'u* sytuacja finansowa Francji pogarszała się z miesiąca na miesiąc. Ludwik XVI w poszukiwaniu dochodów wyraził zgodę na zwołanie Stanów Generalnych, licząc na rozwiązanie problemu zadłużenia państwa². Pokazują to dwa fragmenty jego przemówienia z 5 maja 1789 roku, które otwierało ich obrady:

1 *Les Actes des Apôtres*, no. 163, Paris 1790, s. 11 [tłum. własne].

2 Stany Generalne ostatni raz zostały zwołane przez Ludwika XIII w 1614 roku. W zgromadzeniu tym zasiadali przedstawiciele trzech stanów. Szlachta i kler obradowały oddzielnie, jednak do przyjęcia uchwały potrzebna była zgoda wszystkich stanów. U progu rewolucji francuskiej burzliwie debatowano nad formułą Stanów Generalnych, w szczególności liczebnością przedstawicieli poszczególnych stanów oraz sposobem liczenia głosów. Parlament paryski 25 września 1788 roku opowiedział się za Stanami Generalnymi według zasad z 1614 roku. Stronnictwo patriotyczne (stan trzeci) uznało to za zdradę. W tym czasie powstało wiele pamfletów wymierzonych w arystokrację sądową. Drugie Zgromadzenie Notabli 6 listopada 1788 roku deliberowało nad podwojeniem liczby posłów stanu trzeciego, jednak odrzuciło ten pomysł stosunkiem głosów 111:33. Parlament paryski pod wpływem nieprzychylniej

Dług państwowy, ogromny już przy moim wstąpieniu na tron, wzrósł jeszcze bardziej podczas mego panowania, a to z powodu kosztownej, chociaż zaszczytnej wojny; nieuniknionym następstwem tego było powiększenie się podatków, przy czym jednak ich nierówny rozkład stał się bardziej bijącym w oczy [...]. Poleciłem już znaczne zredukowanie wydatków. Wy przedstawicie mi jeszcze w tym kierunku myśli, które chętnie przyjmę, lecz obawiam się, Panowie, że mimo środków, których może dostarczyć jak najbardziej posunięta oszczędność, nie będę mógł tak prędko ulżyć swym poddanym, jakbym tego pragnął [...]³.

Na podstawie rozporządzenia z 24 stycznia 1789 roku elektorami (delegatami) na Stany Generalne mogli być mężczyźni powyżej 25. roku życia, znajdujący się na liście podatników. Każde ze zgromadzeń wyborczych poszczególnych stanów sporządzało *cahiers des doléances* (zeszyty skarg⁴). Ponad 50 tys. cechów, parafii i gmin podczas specjalnych zgromadzeń formułowało postulaty dla swoich przedstawicieli, którzy w maju mieli przybyć do Wersalu. Redakcja zeszytów skarg dokonywała się na kilku poziomach. Na samym początku podczas zgromadzeń cechowych, parafialnych i gminnych spisywano w specjalnych zeszytach skargi i błagania ludności. Kolejny krok to zebranie w jeden *cahier de doléances* postulatów mieszkańców danego okręgu wyborczego⁵, których we Francji było 455⁶.

W tysiącach tekstów, które przetrwały do naszych czasów, zachował się niesamowity obraz aktywności społeczeństwa wyrażającego ocenę spraw państwowych, społecznych i gospodarczych. W przeddzień rewolucji opinię publiczną w szczególności rozgrzewały kwestie finansowe. Rząd oskarżany był o tolerowanie, a wręcz o wspieranie spekulacji. Obraz spisku bankierów w sytuacji olbrzymiego długu publicznego zapuszczał korzenie w społeczeństwie. Redakcja zeszytów skarg dostarczała okazji do ustosunkowania się mieszkańców do powyższych zagadnień⁷. Jeśli chodzi o spłatę długu, brano pod uwagę trzy możliwości:

prasy i widma utraty popularności wydał 5 grudnia 1788 roku nową uchwałę, podwajającą liczbę przedstawicieli stanu trzeciego, nieporuszającą jednak kwestii głosowania osobistego. Ludwikowi XVI uchwała parlamentu paryskiego nie spodobała się ze względu na liberalne treści, m.in.: wolność prasy, wolność osobistą Francuzów, odpowiedzialność ministrów przed Stanami Generalnymi i Parlamentem, zasadę regularnego zbierania się Stanów Generalnych w celu uchwalania podatków oraz z Parlamentem ustaw. Król uległ jednak Neckerowi, który dążył do zachowania „równowagi społecznej” i Rada Królewska 27 grudnia 1788 roku przyznała stanowi trzeciemu podwójną liczbę posłów oraz możliwość ich wybierania spośród szlachty i duchowieństwa. Zob.: J. Baszkiewicz, *Ludwik XVI*, Wrocław 1983, s. 207–210; A. Mathiez, *Rewolucja francuska*, Warszawa 1956, s. 36–47; M.A. Thiers, *Histoire de la révolution française*, t. I, Bruxelles 1834, s. 16–19.

3 O. Beiersdorf, *Rewolucja francuska, 1789–1794*, Warszawa 1960, s. 14–15.

4 J. Godechot, *La révolution française. Chronologie commentée 1787–1799*, Paris 1988, s. 53–54.

5 Okręgami wyborczymi były *bailliages*, baliaże, i *sénéchaussées*, seneszelaty. Zob.: A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 12.

6 A. Vialay, *Les cahiers de doléances du Tiers-état aux États Généraux de 1789*, Paris 1911, s. 30–31.

7 M. Albertone, *Le débat sur le crédit public en France et la naissance des assignats*, w: G. Faccarello, P.H. Steiner (red.), *La pensée économique pendant la révolution française, Actes du Colloque International de Vizille (6–8 septembre 1989)*, Grenoble 1990, s. 407.

- powołanie funduszu do spłaty długu,
- sprzedaż dóbr królewskich,
- sprzedaż dóbr Kościoła lub przekazanie generowanych przez nie zysków narodowi.

Pierwsze rozwiązanie rekomendowano w 44 zeszytach (21 stanu szlacheckiego, 13 stanu trzeciego i 10 duchowieństwa). W większości z nich zalecano także sprzedaż królewskich lasów. Takie propozycje pojawiły się w 115 zeszytach skarg (63 stanu trzeciego, 44 szlachty i 8 stanu pierwszego). W 114 zeszytach zaproponowano odebranie Kościołowi zysków z jego majątków (79 zeszytów stanu trzeciego, 35 zeszytów stanu drugiego). Za całkowitą konfiskatą dóbr kościelnych opowiadano się w 39 zeszytach (32 stanu trzeciego i 7 szlachty)⁸.

Źródła historyczne, jakimi są zeszyty skarg, wymagają ostrożności i krytycznego podejścia, aby uniknąć subiektywizmu ocen, które mogą się pojawić po ich lekturze⁹. W tym kontekście należy postawić trzy pytania:

- W jakich okolicznościach były one redagowane?
- Jakie czynniki wpływały na formułowanie postulatów ludności?
- W jakim stopniu wyrażają one prawdziwe opinie mieszkańców?

Wydaje się, że dopiero dokładne zapoznanie się z atmosferą spotkań, na których spisywano protokoły w poszczególnych okręgach, może pozwolić uniknąć nadinterpretacji. Nie jest możliwe odtworzenie wszystkich okoliczności i faktów dla każdej supliki, które pomogłyby w poszukiwaniu właściwej, czyli najbliższej prawdy odpowiedzi na powyższe pytania, ale do tej pory dokonano przynajmniej kilku uzgodnień, które panujące wówczas warunki jednomyślnie relacjonują. Pozwalają one na pewne generalne uwagi.

Redakcja zeszytów skarg odbywała się najczęściej po niedzielnej mszy świętej w kościele¹⁰. Na czele obrad, podczas których spisywano zeszyty skarg, stał przewodniczący. Większość historyków, wśród nich Le Moy, André Lesort i Henri Sée, jemu właśnie przypisuje znaczący wpływ na treść zapisków¹¹. Często przewodniczący na samym początku spotkania przedstawiał zgromadzonym gotowy tekst, a podczas obrad wprowadzano jedynie drobne poprawki. Wobec kluczowej roli przewodniczącego warto przyrzeć się dokładniej: pracy, jaką on wykonywał, jego statusowi społecznemu i poziomowi wykształcenia. Najczęściej był to urzędnik, notariusz lub

8 S.A. Fal'kner, *Le Papier-monnaie dans la Révolution française. Une analyse en termes d'économie d'émission*, Paris 2021, s. 106.

9 Na zagadnienie to zwrócił uwagę francuski historyk Henri Sée w pracy *La rédaction et la valeur historique des cahiers de paroisses pour les États généraux de 1789*, „Revue Historique” 1910, t. 103, fasc. 2, s. 300.

10 Przykładowo, na 39 parafii Chateau-du-Loir, 22 zeszyty zostały sporządzone 1 marca, który w 1789 roku wypadł właśnie w niedzielę.

11 P. Bois, *Cahiers de Doléances du tiers état de la Sénéchaussée de Chateau-du-Loir pour les États Généraux de 1789*, Paris 1960, s. LIII.

duchowny¹². Przykładowo obradom w 38 parafiach należących do seneszelału Chateau-du-Loir przewodniczyło: pięciu urzędników senioralnych (w tym dwóch syndyków), pięciu notariuszy i adwokatów niebędących syndykami, dwóch notariuszy syndyków, jeden ksiądz syndyk, dwudziestu jeden syndyków innych profesji, jeden szlachcic i trzy osoby nieznanego zawodu¹³. Przewodniczącymi w większości przypadków byli ludzie wykształceni. Miało to z całą pewnością istotny wpływ na treść postulatów stanu trzeciego. Osoby cieszące się szacunkiem mieszkańców łatwiej mogły przekonać zebranych do przyjęcia proponowanego tekstu. W takim przypadku zebrani mogli nie odegrać żadnej aktywnej roli podczas tworzenia zeszytu.

Debatom politycznym poprzedzającym zebranie się Stanów Generalnych towarzyszyło nieustanne ukazywanie się pamfletów, broszur i innych tekstów pisanych, które miały wpływ na treści zawarte w zeszytach skarg. W całej Francji znany był pamflet Emmanuela-Josepha Sieyès: *Qu'est-ce que le tiers état?*, a w Bretanii *Lettre du Baron suisse à un noble breton*¹⁴.

W Rennes i Nantes już w grudniu 1788 roku „patrioci” zredagowali katalogi rewindykacji społecznych, które następnie zostały rozesłane po wszystkich wsiach i miasteczkach. Na zachodzie Francji „wzorem” najbardziej rozpowszechnionym był tekst *les Charges d'un bon citoyen de campagne* (*Obciążenia dobrego obywatela wsi*). Wywarł on znaczący wpływ na treść 163 z 370 zachowanych *cahiers des doléances* w departamencie Ille-et-Vilaine, mimo że był anonimowego autorstwa¹⁵. Przykładowo, mieszkańcy parafii Fercé, sporządzając swój zeszyt skarg, aż osiem pierwszych postulatów zaczerpnęli z *les Charges d'un bon citoyen de campagne*¹⁶. Wpływ tego rodzaju pamfletów na treść poszczególnych zeszytów był więc znaczny.

Stan trzeci w zeszytach skarg potępił ustrój społeczny Francji. Dużo miejsca poświęcano zagadnieniom gospodarczym. Elementy polityki gospodarczej, które wzbudzały największe emocje, pokazuje dobitnie analiza wybranych zeszytów *tiers état* z archiwum departamentu Ille-et-Vilaine w Rennes oraz z Vendée. Kiedy czytamy te pierwsze, uderza przede wszystkim olbrzymia liczba poruszanych zagadnień – wszystkie bezpośrednio lub pośrednio odnosiły się do kwestii ekonomicznych. Najwięcej uwagi Bretończycy poświęcili podatkowi i innym obciążeniom. Mieszkańcy Rennes, należący do parafii Saint-Aubin, w swoim *cahier de doléances* pisali: „Żeby podatkiem capitation, który będzie rozdzielony na wszystkich według nowych zasad, obciążyć w przyszłości wszystkie stany proporcjonalnie do posiadanych dóbr i w zależności od ich możliwości; niech wszyscy płacą podatek, tak jak to dotyczy dwudziestnicy” [tłum. własne; podobnie jak

12 J. Baszkiewicz, *Historia Francji*, Wrocław 2004, s. 329.

13 P. Bois, *Cahiers de Doléances...*, s. LIII.

14 *Ibidem*, s. XLV.

15 P. Grateau, *Les Bretons et l'utopie: les cahiers de doléances de 1789*, „Mots” 1993, no. 35, s. 6–7.

16 A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R1, Fercé.

kolejne cytaty]¹⁷. Wtórowali im obywatele parafii Billé¹⁸ oraz Pertre. Ci ostatni błagali króla: „Żeby każdy obywatel bez różnicy na stan i majątek ponosił swoją część podatków od posiadanych dóbr i proporcjonalnie do swoich możliwości”¹⁹. Parafianie Louvigné-de-Bais w swoim zeszycie skarg poruszyli z kolei kwestię opodatkowania kleru, skarżąc się na: „Nierówny podział podatków, a zwłaszcza na to, że dobra kościelne najpiękniejsze i najbardziej dochodowe są wolne od podatku dwudziestnicy”²⁰.

W zasadzie w każdym *cahiers des doléances* z Ille-et-Vilaine poruszona została kwestia pańszczyzny. Mieszkańcy parafii Saint-Aubin prosili: „Żeby pańszczyzna w naturze była zniesiona i zastąpiona podatkiem obejmującym trzy stany proporcjonalnie do posiadanych dóbr i możliwości każdego mieszkańca zarówno miasta lub wsi”²¹. Obywatele Gennes w VI punkcie swojego zeszytu napisali: „Żeby była zlikwidowana pańszczyzna w naturze, która odrywa oraczy od ich prac najpilniejszych i odciąga od uprawy własnej ziemi”²². Zniesienie pańszczyzny i opodatkowanie wszystkich stanów było postulatem powszechnym, w protokole z Ossé Bretończycy domagali się: „Żeby znieść pańszczyznę w naturze i żeby została ona zamieniona na podatek, który obejmie wszystkich obywateli”²³. W niektórych badanych zeszytach, m.in. parafii Landavran, pojawił się postulat zniesienia *lods et ventes*²⁴: „Żeby znieść *lods i ventes*”²⁵.

Obok znienawidzonych podatków w zeszytach skarg stanu trzeciego pojawiały się często narzekania na prawa feudalne szlachty. W parafii Mecé aż 10 z 14 postulatów bezpośrednio dotyczyło panów feudalnych. Jeden z nich odnosił

17 A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R2, Saint-Aubin: *Que l'imposition de la capitation, dont il sera fait une répartition nouvelle et générale, soit supportée à l'avenir par tous les ordres en proportion de leurs propriétés et de leur aisance respectives; que tous soient réunis, comme pour le vingtième, dans le même rôle.*

18 A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R1, Billé.

19 A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R2, Pertre: *Que tout citoyen, sans distinction d'ordre ou de propriété, supporte sa part des impôts sur tous ses biens et en proportion de ses facultés.*

20 A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R2, Louvigné-de-Bais: *De inégalité de la répartition des impôts et surtout de ce que les biens ecclésiastiques les plus beaux et les plus productifs sont exempts des vingtièmes.*

21 A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R2, Saint-Aubin: *Que la corvée en nature soit supprimée et remplacée par une imposition sur les trois ordres à raison de la propriété et de l'aisance de chaque individu tant des villes que des campagnes.*

22 A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R1, Gennes: *Que la corvée en nature, qui arrache les laboureurs à leurs travaux les plus pressants et les détourne de la culture de leurs terres, soit supprimée.*

23 A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R2, Ossé: *Que la corvée en nature soit supprimée et qu'il y soit suppléée par une imposition sur tous les citoyens.*

24 *Lods et ventes* – opłata pobierana przez pana feudalnego (właściciela ziemi) w momencie, kiedy dzierżawa przechodziła z rąk do rąk. Zdaniem Marcela Mariona najważniejsze i najbardziej produktywnie z praw senioralnych. Zob.: M. Marion, *Dictionnaire des institutions de la France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1923, s. 338–339.

25 A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R1, Landavran: *Que les lods et ventes soient diminués.*

się do prawa straży: „Że panowie egzekwują prawo straży, które też prosi się, żeby było zniesione”²⁶.

Wśród zażaleń nie zabrakło znienawidzonych polowań i gołębników²⁷. Mieszkańcy parafii Drouges ubolewali nad nimi w jednym punkcie wraz z monopolami pańskimi, takimi jak przymus mielenia mąki w pańskim młynie: „Żeby znieść monopole pańskie i prawa do gołębników i polowań, żeby zostały podobnie zlikwidowane”²⁸. W Ossé obywatele żądali: „Żeby sądy pańskie i sądy wiejskie zostały zniesione”²⁹.

W wielu zeszytach skarg z Vendée stan trzeci próśby i żądania poprzedzał opisem złej sytuacji materialnej. Mieszkańcy Saint-Christophe-de-la-Chartreuse przekazali swojemu reprezentantowi na Stany Generalne następujące instrukcje wyborcze:

On będzie się skarżył na to, że zdaje się, że jeśli się o nas myśli, to tylko po to, żeby kazać płacić nam podatki, większe i źle rozdzielone, których ciężar stał się dla nas tak trudny do zniesienia, że nasze zbiory i nasze prace nie są wystarczające dla ich opłacenia i które sprowadzają nas (przez ponad pół roku) do niesamowitej nędzy, która powoduje, że my i nasze dzieci umieramy z głodu³⁰.

Podobnie jak w całej Francji, mieszkańcy Vendée najwięcej uwagi poświęcili obciążeniom podatkowym. Mieszkańcy parafii L'île-d'Elle w jednym z postulatów krytykowali niesprawiedliwy – ich zdaniem – system podatkowy:

Jesteśmy zmiążdżeni przez taille, podczas gdy panowie naszej parafii, którzy posiadają najlepsze ziemie, nie płacą nic. Z jakiego tytułu oni nie ponoszą żadnych ciężarów na rzecz państwa? Czy nie są oni mieszkańcami królestwa i poddanymi króla jak my? My płacimy pańszczyznę, często jesteśmy zmuszeni opłacać podatki z tego, co mamy na przeżycie, podczas gdy panowie duchowni i szlachta nic nie łożą na ten cel; znaczy to, że my, nieszczęśnicy, robimy i utrzymujemy główne drogi (*grandes routes*), których my nie używamy, podczas gdy kler i szlachta korzystają z naszej pracy i naszego potu za darmo. Czyż jest to sprawiedliwe?³¹.

26 A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R2, Mecé: *Que les seigneurs perçoivent des droits de guet, dont on demande qu'ils soient supprimés*.

27 A. Vialay, *Les cahiers...*, s. 245–246.

28 A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R1, Drouges: *Que toute espèce de banalité et droits de fuies et de garennes soient pareillement supprimés*.

29 A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R2, Ossé: *Que les justices seigneuriales et de villages soient supprimées*.

30 *Annuaire départemental de la Société d'émulation de la Vendée*, 3 année de la 2e série, La Roche-sur-Yon 1873, s. 15: *Il se plaindra (de ce) qu'il semble qu'on ne songe à nous que pour nous faire payer des impôts multipliés et mal répartis, dont le poids, nous est devenu (si) insupportable que nos récoltes et nos travaux ne suffisent pas pour les acquitter et qui nous réduisent plus de la moitié de l'année à la misère la plus extrême, nous exposant nous et nos enfants à périr de faim*.

31 *Annuaire départemental de la Société d'émulation de la Vendée*, Bulletin Périodique, La Roche-sur-Yon 1908, s. 194–195: *Nous sommes écrasés par la taille, tandis que les seigneurs de notre paroisse qui possèdent les meilleurs fonds ne payent rien. Quel titre ont-ils donc pour ne pas supporter les charges de L'État? Ne sont-ils pas habitants du royaume, et les sujets du Roi comme nous? Nous payons pour la corvée, et souvent nous sommes obligés de prendre sur notre subsistance le montant de notre cotisation, tandis que Messieurs les ecclésiastiques et les nobles*

Mieszkańcy Saint-Philbert-de-Bouaine w swoim zeszycie skarg prosili króla: „Żeby żaden podatek nie został uchwalony bez zgody Stanów Generalnych”³².

Znienawidzonemu podatkowi od soli³³ poświęcono dużo uwagi w cahiers des doléances. Skrajnie negatywne opinie o nim pokazuje treść zeszytu skarg sporządzonego w Pruillé-l'Éguillé:

Kierujemy nasze prośby o całkowite zniesienie podatku od soli, tej odrażającej plagi, która powoduje śmierć niezliczonej liczby obywateli; ta sól, która kosztuje 13 solidów i 6 denarów za funt, sprzedawana w naszej parafii za taką cenę, jest jedną z głównych przyczyn naszych nieszczęść, powoduje, że wiele biednych rodzin pozbawionych jest codziennej strawy przez jedną trzecią dni w roku³⁴.

Powszechna niechęć Francuzów do podatków wyrażona w *cahiers des doléances* była jedną z przyczyn późniejszej emisji asygnat. Deputowani na Stany Generalne, a później członkowie Kostytuanty, mając na uwadze stosunek społeczeństwa do podatków, szukali innych możliwości rozwiązania problemu zadłużenia państwa. W zeszycie skarg z parafii Saint-Étienne-de-Corcoué pojawił się również postulat sprzedaży klasztorów w celu spłacenia długów państwa: „Żeby się zgodzić, ażeby wiele klasztorów zostało zlikwidowanych lub zreformowanych, a nawet niektóre z ich dobrami zostały sprzedane dla opłacenia długów państwa, pieniędzmi uzyskanymi z tejże”³⁵. Oddanie dóbr Kościoła do dyspozycji narodu, a *de facto* ich nacjonalizacja została przegłosowana przez Konstytuantę 2 listopada 1789 roku³⁶. Umożliwiła ona emisję asygnat, których zabezpieczeniem były wspomniane dobra.

Deputowani stanu trzeciego, mający silne poparcie społeczne wyrażone w zeszytach skarg, wysłuchali przemówienia Ludwika XVI otwierającego obrady Stanów Generalnych 5 maja 1789 roku. Ku ich zdziwieniu monarcha przestrzegał ich przed

ne payent rien pour cela; c'est-à-dire que, nous autres malheureux, nous faisons et entretenons les grandes routes dont nous ne nous servons pas, tandis que le clergé et la noblesse jouissent gratuitement de notre travail et de nos sueurs. Cela est-il bien juste?

32 *Annuaire départemental de la Société d'émulation de la Vendée*, 3 année de la 2e série, La Roche-sur-Yon 1873, s. 24: *Qu'aucun impôt ne puisse jamais être établi sans le consentement des l'États-Généraux.*

33 Vendée – należała do grupy krain *grandes gabelle*.

34 P. Goubert, M. Denis, 1789. *Les français ont la parole. Cahiers des États Généraux présentés par Pierre Goubert et Michel Denis*, Paris 1973, s. 140: *Nous formons des vœux pour l'anéantissement entier de la gabelle, c'est un fléau pestilentiel qui cause la mort d'une infinité de citoyens, le sel qui vaut 13 sous 6 deniers la livre au regat de cette paroisse est une des principales causes de ces malheurs, quantité de ménages pauvres sont privés de manger de la soupe le tiers des jours de l'année.*

35 *Annuaire départemental de la Société d'émulation de la Vendée*, 3 année de la 2e série, La Roche-sur-Yon 1873, s. 19: *De consentir à ce que plusieurs couvents de religieux soient supprimés ou réformés, même certains de leurs domaines vendus pour payer les dettes de l'État avec l'argent qui en proviendrait.*

36 L. Mezzadri, *Rewolucja francuska a Kościół*, Kraków 2007, s. 67.

zmianami i oczekiwał, żeby zajęli się przede wszystkim rozwiązaniem problemów finansowych. Po królu przemawiał strażnik pieczęci Charles-Louis-François de Paule de Barentin, jego mowa pełna była pochwałą dla Ludwika XVI. Występujący po nim Necker w długim sprawozdaniu przedstawił sytuację finansową państwa, ukrywając rozmiar rzeczywistego deficytu. Z jego słów można było wywnioskować, że poczynienie oszczędności wystarczy do opanowania sytuacji. Deputowani zastanawiali się, po co w takim wypadku ich ściągnięto, skoro sprawy nie mają się tak źle. Paląca kwestia głosowania indywidualnego oraz temat reform nie zostały poruszone przez ministra finansów³⁷.

Przez ponad miesiąc toczyły się negocjacje dotyczące weryfikacji pełnomocnictw przedstawicieli poszczególnych stanów. W tym czasie stan trzeci z sukcesami zabiegał o przyłączenie się do niego niższego kleru. Przełom przyniósł dzień 17 czerwca, kiedy zebrany *tiers état* ogłosił się *Assemblée nationale* (Zgromadzeniem Narodowym), przyznając sobie prawo zatwierdzania podatków³⁸. Dwa dni później po burzliwej dyskusji i wyrównanym głosowaniu (149 głosów za, 137 przeciwko) dołączyło do niego duchowieństwo. Rewolucja parlamentarna stała się faktem, a próby jej zatrzymania poprzez *lit de justice* 19 czerwca czy zamknięcie sali obrad 20 czerwca nie powiodły się³⁹.

Na posiedzeniu plenarnym Stanów Generalnych 23 czerwca 1789 roku Ludwik XVI złożył deklarację, w której zgodził się na: równość podatkową, wolność osobistą, swobodę prasy oraz zwoływanie Stanów Generalnych w celu zatwierdzania podatków, z zastrzeżeniem, że stany będą obradować osobno. Przywileje szlachty i duchowieństwa mogły zostać zniesione tylko przy zgodzie dwóch pierwszych stanów. W swym uporze monarcha wytrwał do 27 czerwca, kiedy pod naciskiem opinii publicznej zgodził się na połączenie trzech stanów w jedno Zgromadzenie⁴⁰. Prezydentowi posłów stanu szlacheckiego, diukowi de Montmorency-Luxembourg, który przybiegł do niego natychmiast z zapewnieniem, że jeśli będzie trzeba, szlachta odda życie w obronie monarchii, odparł: „To wy chcieliście, to wy żądaliście zwołania Stanów Generalnych! *Eh bien*, oto je macie!”⁴¹. Zgromadzenie trzech stanów przekształciło się 9 lipca w Konstytuante⁴².

37 A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 49–50.

38 G. Lefebvre, C.H. Pouthlas, M. Baumont, *Historia Francji. Od 1774 do czasów współczesnych*, Warszawa 1969, s. 39.

39 Deputowani stanu trzeciego przenieśli się do sali do gry w piłkę (*la salle du jeu de paume*) i na wniosek Mouniera, przedstawiciela Delfinatu, złożyli przysięgę, że nie rozejdą się, dopóki nie dadzą Francji konstytucji. Zob.: J. Godechot, *La révolution...*, s. 58–59; A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 51–52.

40 J. Baszkiewicz, *Ludwik XVI...*, s. 214–216.

41 Cyt. za: J. Baszkiewicz, *Cztery szanse Ludwika XVI, 1774–1789*, w: *Francja–Polska XVIII–XIX w. Studia z dziejów kultury i polityki poświęcone Profesorowi Andrzejowi Zahorskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1983, s. 25.

42 J. Godechot, *La révolution...*, s. 61.

Fatalny stan finansów państwa doprowadził do zwołania Stanów Generalnych. Ich otwarcie poprzedzone zostało opracowaniem *cahiers des doléances*, które ujawniły stan nastrojów społecznych oraz główne żądania gospodarcze. Proces głębokiej przebudowy Francji został rozpoczęty. Zakrojone na szeroką skalę reformy: polityczne, społeczne i gospodarcze wymagały środków, których w skarbcu upadającej monarchii jednak nie było.

2.2. Emisja asygnat

Do najważniejszych reform Konstytuanty poprzedzających emisję asygnat zaliczamy dokonane w pamiętną noc 4 sierpnia 1789 roku zniesienie przywilejów szlachty i kleru (w tym przywileju niepłacenia podatków) oraz praw feudalnych⁴³. Problem zadłużenia państwa jednak pozostał. Nie pomogła wprowadzona przez Neckera w październiku 1789 roku *contribution patriotique* (danina patriotyczna). Ten nadzwyczajny podatek wynosił czwartą część dochodu netto obywateli i nie obejmował Francuzów o dochodzie niższym niż 400 liwrów rocznie (zarobki robotnika dniówkowego). Jego kwota ustalana była poprzez deklarację pod przysięgą. Danina patriotyczna okazała się przesadnym oczekiwaniem obywatelskich postaw⁴⁴.

Zamieszki w miastach i na prowincji towarzyszące rewolucji były katastrofalne dla skarbu państwa. Uzbrojeni chłopci odmawiali płacenia podatków. Zgromadzenie Narodowe 9 sierpnia 1789 roku zadekretowało pożyczkę 30 mln liwrów na 4,5%. Kolejna została rozpisana niecałe 3 tygodnie później, 27 sierpnia, dzień po wzniosłym ogłoszeniu Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela, tym razem na kwotę 80 mln liwrów, oprocentowaną na 5%⁴⁵.

Z radykalną propozycją rozwiązania problemu finansowego wystąpił 10 października 1789 roku biskup Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord⁴⁶. Późniejszy minister spraw zagranicznych Napoleona Banaparte zaproponował sekularyzację dóbr kościelnych:

43 Noc 4 sierpnia rozpoczęła we Francji demontaż systemu feudalnego, do 11 sierpnia 1789 roku Konstytuanta wydała kilka dekrétów szczegółowo regulujących tę kwestię. Zob.: J.-P. Hirsch, *La Nuit du 4 août*, Paris 1978, s. 220–224. Od świadczeń gruntowych należało się wykupić. Zob.: H. Doniol, *La Révolution française et la Féodalité*, Paris 1876, s. 56–63.

44 W marcu 1790 roku Zgromadzenie zdecydowało się wprowadzić daninę całkowicie obowiązkową. Wszyscy obywatele, których roczny dochód przekraczał 400 liwrów, musieli ją uiszczać pod groźną kary. Zob.: F. Crouzet, *La grande inflation, la monnaie en France de Louis XVI à Napoléon*, Paris 1993, s. 98.

45 A. Soboul, *La Révolution française*, Paris 2003, s. 176.

46 D. Cooper, *Talleyrand*, Warszawa 1937, s. 32.

Państwo od dawna, powiedział on, musi stawiać czoło wielkim potrzebom, wszyscy to wiedzą, trzeba więc wielkich środków, żeby sprostać tym wydatkom. Brakuje już środków zwyczajnych, lud jest wyciskany przez wszystkich do granic możliwości, nie wytrzymałby nawet najbliższego, kolejnego, obciążenia. Nie można nawet brać tego pod uwagę. Próbuje się wprowadzić nadzwyczajne środki [mowa o daninie patriotycznej], ale przeznaczone są one na nadzwyczajne potrzeby tego roku, a potrzeba ich na przyszłość, potrzeba ich dla całkowitego przywrócenia porządku. Jest takowy środek, olbrzymi, ostateczny, który – moim zdaniem (ponieważ w innym przypadku bym nie mówił) – można wykorzystać przy pełnym poszanowaniu własności. Ten środek zdaje mi się znajdować w dobrach kościelnych [tłum. własne]⁴⁷.

Konstytuanta 2 listopada 1789 roku przyjęła jego wniosek głosami 568 deputowanych przeciwko 346⁴⁸. Dobra kościelne zostały skonfiskowane i weszły w skład dóbr narodowych⁴⁹. Ich wartość ostrożnie szacowano na 4 mld liwrow. Miały one zostać sprzedane na dogodnych warunkach kredytowych⁵⁰.

W celu scentralizowania operacji obsługi państwowego długu Zgromadzenie Narodowe dekretemi z 19 i 21 grudnia 1789 roku powołało *Caisse de l'Extraordinaire* (Kasę Ekstraordynaryjną⁵¹):

Zostanie utworzona Kasa Ekstraordynaryjna, do której będą przekazywane fundusze pochodzące z daniny patriotycznej, fundusze ze sprzedaży, które zostaną zadekretowane, i wszystkie inne dochody nadzwyczajne państwa. Środki z tej kasy zostaną przeznaczone na spłatę wierzytelności wymagalnych i przesuniętych, i spłatę kapitału wszystkich długów, o spłacie których zadecyduje Zgromadzenie Narodowe [tłum. własne]⁵².

47 Cyt. za: P. Christophe, 1789, *les prêtres dans la Révolution*, Paris 1986, s. 51: *L'État depuis longtemps, déclarait-il, est aux prises avec les plus grands besoins; nul d'entre nous ne l'ignore; il faut donc de grands moyens pour y subvenir. Les moyens ordinaires sont épuisés; le peuple est pressuré de toutes parts; la plus légère charge lui serait, à juste titre, insupportable. Il ne faut pas même y songer. Des ressources extraordinaires viennent d'être tentées, mais elles sont principalement destinées aux besoins extraordinaires de cette année, et il en faut pour l'avenir, il en faut pour l'entier rétablissement de l'ordre. Il y en a une, immense et décisive, et qui, dans mon opinion (car autrement je la repousserais), peut s'allier avec un respect sévère pour les propriétés. Cette ressource me paraît être tout entière dans les biens ecclésiastiques [...]*.

48 L. Mezzadri, *op. cit.*, s. 67.

49 W skład dóbr narodowych weszły także dobra Korony, a później majątki emigrantów, którzy opuścili Francję.

50 J. Baszkiewicz, S. Meller, *Rewolucja francuska 1789–1794. Społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1983, s. 223.

51 Wzór asygnat emitowanych na Kasę Ekstraordynaryjną został opublikowany w proklamacji królewskiej z 7 marca 1790 roku. Zob.: *Proclamation du Roi, qui autorise le sieur Durney à signer et à délivrer à la Caisse d'Escompte Cent soixante-dix millions d'Assignats, décrétés par l'Assemblée Nationale, les 19 et 21 décembre 1789. Du 7 mars 1790*, s. 3.

52 *Lettres Patentes du Roi, sur les Décrets de l'Assemblée National, des 19 et 21 Décembre 1789, concernant la Caisse d'Escompte, et portant établissement d'une Caisse de l'Extraordinaire. Données au mois de Janvier 1790*, s. 3. Artykuł 9: *Il sera formé une Caisse de l'Extraordinaire, dans laquelle seront versés les fonds provenant de la Contribution patriotique, ceux des ventes qui seront ci-après ordonnées, et toutes les autres recettes extraordinaires de l'État. Les deniers*

W celu pozyskania środków na obsługę długu, Zgromadzenie Narodowe w tym samym dekreście nakazało emisję asygnat o wartości odpowiadającej wartości dóbr narodowych⁵³ wystawionych na sprzedaż:

Będą stworzone, na Kasę Ekstraordynaryjną, asygnaty przynoszące 5%, do wartości dóbr na sprzedaż, o których mowa, i które to asygnaty będą preferowane przy zakupie wspomnianych dóbr. Wspomniane asygnaty będą likwidowane albo przez sprzedaż, o której mowa, albo przez wpływ z daniny patriotycznej i przez wszystkie inne dochody nadzwyczajne, które będą mogły mieć miejsce, 120 mln w 1791, 100 mln w 1793, 80 mln w 1794 i pozostałe w 1795 [tłum. własne]⁵⁴.

Początkowo asygnaty były bonami i przynosiły właścicielowi 5%, lecz nie weszły do obiegu pieniężnego. Pierwsza ich emisja wyniosła 400 mln liwrow⁵⁵. W celu zapewnienia posiadaczy asygnat, że mają one pokrycie w dobrach narodowych, zapowiedziano, że będą przyjmowane w pierwszej kolejności przy płatnościach za dobra wystawione na sprzedaż⁵⁶.

Sprzedaż dóbr narodowych stanowiła problem ze względu na brak środków pieniężnych w posiadaniu obywateli. W całej Francji – zdaniem Lavoisiera – w obiegu było ok. 2,0 mld liwrow. Na brak środków pieniężnych wskazywał też Anson⁵⁷ w raporcie z 9 kwietnia 1790 roku, według niego paraliżowało to dokonywanie transakcji⁵⁸. W tej sytuacji pierwszej emisji asygnat o wartości 400 mln liwrow nadano oficjalny kurs oraz charakter środka płatniczego na terenie całego kraju (asygnaty były nadal oprocentowane). Stosowny projekt Komitetu Finansów przyjęto 17 kwietnia 1790 roku⁵⁹, 5 dni później został on zatwierdzony przez króla: „Asygnaty utworzone przez dekrety 19 i 21 grudnia 1789 roku, przez nas zatwierdzone,

de cette Caisse seront destinés à payer les créances exigibles et arriérées, et à rembourser les capitaux de toutes les dettes dont l'Assemblée Nationale aura décrété l'extinction.

53 Mowa o dobrach kościelnych i należących do Korony o wartości 400 mln liwrow. Zob.: *Lettres Patentes du Roi, sur les Décrets de l'Assemblée Nationale, des 19 et 21 Décembre 1789, concernant la Caisse d'Escompte, et portant établissement d'une Caisse de l'Extraordinaire. Données au mois de Janvier 1790*, s. 3, artykuł 10.

54 *Lettres Patentes du Roi, sur les Décrets de l'Assemblée Nationale, des 19 et 21 Décembre 1789, concernant la Caisse d'Escompte, et portant établissement d'une Caisse de l'Extraordinaire. Données au mois de Janvier 1790*, s. 3–4. Artykuł 12: *Il sera créé, sur la Caisse l'Extraordinaire, des Assignats portant intérêt à cinq pour cent, jusqu'à concurrence de la valeur desdits biens à vendre, lesquels assignats seront admis de préférence dans l'achat desdits biens. Il sera éteint desdits assignats, soit par lesdites ventes, soit par les rentrées de la Contibution patriotique, et par toutes les autres recettes extraordinaires qui pourront avoir lieu, Cent vingt millions en 1791, Cent millions en 1793, Quate-vingts millions en 1794, et le surplus en 1795.*

55 R. Sédillot, *Moralna i niemoralna historia pieniądza*, Warszawa 2010, s. 156.

56 F. Aftalion, *L'économie de la Révolution française*, Paris 1987, s. 95.

57 Anson (1744–1810) – generalny poborca podatkowy, deputowany stanu trzeciego miasta Paryża. Zob.: J. Jaurès, *Histoire socialiste de la Révolution française*, t. I, *La Constituante, seconde partie*, Paris 1969, s. 118.

58 F. Aftalion, *op. cit.*, s. 111–112, 118–119.

59 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 111.

będą używane jako pieniądź między wszystkimi osobami w całym królestwie i będą przyjmowane jako brzącząca moneta we wszystkich kasach publicznych i prywatnych” [tłum. własne]⁶⁰.

Wspomniane dekrety z 19 i 21 grudnia 1789 roku regulowały również funkcjonowanie Kasy Dyskontowej i jej biletów, podtrzymując ich charakter jako środka płatniczego: „Bilety Kasy Dyskontowej będą nadal przyjmowane jako środek płatniczy we wszystkich kasach państwowych i prywatnych do 1 lipca 1790 roku” [tłum. własne]⁶¹. Kasie Dyskontowej nakazano ponadto przekazać do skarbu państwa bilety o wartości 80 mln liwrow: „Kasa Dyskontowa dostarczy skarbowi państwa do 1 lipca, 80 mln swoich biletów” [tłum. własne]⁶². Za wpłaty Kasy do państwowego skarbcza z 1789 roku i 1. połowy 1790 roku przekazano jej 170 mln liwrow w asygnatach⁶³.

Ze względu na opóźnienia w produkcji asygnat na rynek trafiły indosowane bilety Kasy Dyskontowej. Pod nadzorem dwóch komisarzy Konstytuanty były one indosowane poprzez opatrzenie ich zwrotem: *promesse de fournir assignat* (promesa asygnaty). Po emisji asygnat promesy miały być zniszczone⁶⁴. W 1790 roku miało miejsce kilka emisji indosowanych biletów na kwotę 220 mln liwrow (tabela 21).

60 *Lettres-Patentes du Roi. Sur les décrets de l'Assemblée nationale, des 16 et 17 de ce mois, concernant les dettes du clergé, les assignats et les revenus des domaines nationaux. Données à Paris, le 22 Avril 1790, s. 1.* Artykuł 3: *Les assignats créés par les décrets de 19 et 21 décembre 1789, par nous sanctionnés, auront cours de monnaie entre toutes personnes dans toute l'étendue du royaume, et seront reçues comme espèces sonnantes dans toutes les caisses publiques et particulières.* Pamiętać należy, że asygnaty nadal były oprocentowane, więc nie były jeszcze pieniądzem w pełnym tego słowa znaczeniu.

61 *Lettres Patentes du Roi, sur les Décrets de l'Assemblée National, des 19 et 21 Décembre 1789, concernant la Caisse d'Escompte, et portant établissement d'une Caisse de l'Extraordinaire. Données au mois de Janvier 1790, s. 1.* Artykuł 1: *Les billets de la Caisse d'Escompte continueront d'être reçus en paiement dans toutes les caisses publiques et particulières, jusqu'au premier juillet 1790 [...].*

62 *Lettres Patentes du Roi, sur les Décrets de l'Assemblée National, des 19 et 21 Décembre 1789, concernant la Caisse d'Escompte, et portant établissement d'une Caisse de l'Extraordinaire. Données au mois de Janvier 1790, s. 1.* Artykuł 2: *La Caisse d'Escompte fournira au Trésor public d'ici au 1er juillet prochain, quatre-vingts millions en ces billets.*

63 *Lettres Patentes du Roi, sur les Décrets de l'Assemblée National, des 19 et 21 Décembre 1789, concernant la Caisse d'Escompte, et portant établissement d'une Caisse de l'Extraordinaire. Données au mois de Janvier 1790, s. 2, artykuł 4.*

64 *Lettres-Patentes du Roi. Sur les décrets de l'Assemblée nationale, des 16 et 17 de ce mois, concernant les dettes du clergé, les assignats et les revenus des domaines nationaux. Données à Paris, le 22 Avril 1790, s. 4, artykuł 16; R.L. Spang, Stuff and Money in the Time of the French Revolution, London 2015, s. 81.*

Tabela 21. Emisje indosowanych biletów w 1790 roku

Dekrety	Nominały emitowanych biletów w sztukach				Wartość nominalna emisji w mln liwrow
	200 liwrow	300 liwrow	1 000 liwrow	1 000 000 liwrow	
Dekret z 17 kwietnia	3 000	2 000	18 800	–	20
Dekret z 11 maja	–	–	20 000	–	20
Dekret z 1 czerwca	15 000	10 000	14 000	–	20
Dekret z 19 czerwca	15 000	10 000	24 000	–	30
Dekret z 4 lipca	20 000	20 000	25 000	–	35
Dekret z 20 lipca	39 000	24 000	25 000	55	95
Razem	92 000	66 000	126 800	55	220

Źródło: opracowanie własne. Por.: J. Lafaurie, *Les assignats et les papiers-monnaies émis par l'état au XVIIIe siècle*, Paris 1981, s. 84.

Po dodaniu do kwoty 220 mln liwrow pożyczek zaciągniętych przez państwo w Kasie Dyskontowej w wysokości 70 mln liwrow w 1787 roku oraz 100 mln liwrow z 1789 roku i trzech miesięcy 1790 roku otrzymujemy łącznie prawie 400 mln liwrow promes asygnat. Do 1 maja 1791 roku większość z nich (348 433 800 liwrow) została wymieniona na asygnaty⁶⁵.

Jak napisano wcześniej, Dekret Zgromadzenia Narodowego z 16 i 17 kwietnia 1790 roku, wprowadzający asygnaty do powszechnego obiegu oraz nakazujący ich przyjmowanie we wszystkich kasach publicznych i prywatnych, nadał im rolę powszechnego środka płatniczego. By dodatkowo zachęcić obywateli do ich przyjmowania, ich posiadacze mieli pierwszeństwo przy nabywaniu dóbr narodowych. Do tej pory kupowali je wyłącznie wierzyciele państwa: bankierzy, rentierzy i funkcjonariusze.

Kwietniowy dekret obniżył oprocentowanie wyemitowanych asygnat z 5% do 3% rocznie⁶⁶. Asygnaty 1000-liwrowe przynosiły dziennie solida i 8 denarów, 300-liwrowe – 6 denarów, a 200-liwrowe – 4 denary⁶⁷. Asygnaty, których emisję zadekretowano 29 września 1790 roku, nie były już oprocentowane, a z dniem 8 października 1790 roku dotychczasowe oprocentowanie zlikwidowano⁶⁸.

65 J. Lafaurie, *Les assignats et les papiers-monnaies émis par l'état au XVIIIe siècle*, Paris 1981, s. 83–84. Należy zauważyć, że J. Lafaurie pomylił się w wyliczeniach, podając 45 mln liwrow jako wartość nominalną emisji z 4 lipca, powinno być 35 mln liwrow.

66 *Lettres-Patentes du Roi. Sur les décrets de l'Assemblée nationale, des 16 et 17 de ce mois, concernant les dettes du clergé, les assignats et les revenus des domaines nationaux. Données à Paris, le 22 Avril 1790*, s. 2, artykuł 4.

67 *Lettres-Patentes du Roi. Sur les décrets de l'Assemblée nationale, des 16 et 17 de ce mois, concernant les dettes du clergé, les assignats et les revenus des domaines nationaux. Données à Paris, le 22 Avril 1790*, s. 2, artykuł 5.

68 *Proclamation du Roi, sur les Décrets de l'Assemblée Nationale, des 29 Septembre, 8 & 10 Octobre 1790, relatifs au remboursement, tant de la Dette non constituée de l'État, que de celle constituée par le ci-devant Clergé, & création de nouveaux Assignats. Du 12 Octobre 1790*, s. 3.

Dekret Zgromadzenia Narodowego z 1 czerwca 1790 roku, poświęcony wartości i liczbie asygnat, zatwierdzony przez Ludwika XVI w proklamacji 13 czerwca, przyjmował, że na kwotę 400 mln liwów złoży się: 650 tys. asygnat 200-liwrowych, 400 tys. asygnat 300-liwrowych i 150 tys. asygnat 1000-liwrowych (tabela 22)⁶⁹.

Tabela 22. Pierwsza emisja asygnat (19–21.12.1789/16–17.04.1790)

Nominały banknotów	Emisja w tys. sztuk	Wartość nominalna emisji w mln liwów
1000 liwów	150	150
300 liwów	400	120
200 liwów	650	130
Razem	1200	400

Źródło: opracowanie własne. Por.: *Proclamation du Roi, sur le Décret de l'Assemblée Nationale, du 1.er Juin 1790, concernant la forme, la valeur & le nombre des Assignats. Du 13 Juin 1790, s. 1.*

Dekret z 16 i 17 kwietnia 1790 roku uregulował także kwestię biletów Kasy Dyskontowej, nakazując posiadaczom ich wymianę na asygnaty przed 15 czerwca tego roku⁷⁰. Termin okazał się zbyt krótki i przesunięto go na 15 sierpnia⁷¹. Wymieniane na asygnaty bilety Kasy Dyskontowej⁷² były palone na podstawie dekretu z 7 sierpnia 1790 roku⁷³.

Pierwsze emisje asygnat nie rozwiązały problemów finansowych rewolucji. Udało się nimi jedynie pokryć najpilniejsze długi i wydatki bieżące. Deputowani Zgromadzenia Narodowego wysłuchali 27 sierpnia 1790 roku raportu markiza Montesquiou-Ferenzac z Komitetu Finansów poświęconego zadłużeniu państwa. Roczne wydatki Francji wynosiły w tym czasie 641 mln liwów. Z tej kwoty 240 mln liwów pochłaniały wydatki publiczne, 120 mln liwów koszty kultów i wynagrodzeń dla duchownych⁷⁴,

69 *Proclamation du Roi, sur les Décrets de l'Assemblée Nationale, du 1.er Juin 1790, concernant la forme, la valeur & le nombre des Assignats. Du 13 Juin 1790, s. 1.*

70 *Lettres-Patentes du Roi. Sur les décrets de l'Assemblée nationale, des 16 et 17 de ce mois, concernant les dettes du clergé, les assignats et les revenus des domaines nationaux. Données à Paris, le 22 Avril 1790, s. 3, artykuł 12.*

71 *Proclamation du Roi, Concernant l'échange des Billets de la Caisse d'Escompte en Assignats. Du 27 Juin 1790, s. 1–2.*

72 Kasa Dyskontowa otrzymała prawo do kolejnych emisji biletów na mocy dekretu z 8 października 1790 roku, były to jednak weksle handlowe wystawiane za obopólną zgodą, których nie można zaliczyć do emisji państwowych. Zob.: J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 80.

73 *Ibidem.*

74 Dnia 20 sierpnia 1789 roku Konstytuanta powierzyła problemy dotyczące Kościoła specjalnej komisji, której głównym zadaniem było opracowanie tekstu ustawy o duchowieństwie. Prace dobiegły końca w lipcu 1790 roku. Tekst Konstytucji cywilnej kleru, który składał się z czterech części, został uchwalony 12 lipca tegoż roku. Pierwszą część poświęcono obowiązkowi kościelnemu, druga mówiła o zasadach przyznawania beneficjów, trzecia regulowała kwestie

281 mln liwrów stanowiła obsługa długu. Komitet Finansów zaproponował redukcję wydatków poprzez spłatę 1,9 mld liwrów długu wymagalnego⁷⁵. Pierwszą możliwością było wypuszczenie *quittances de finances* (kwitów finansowych)⁷⁶ przynoszących 5%, które przyjmowano by przy zakupie dóbr narodowych. Państwo regulowałoby nimi swoje długi i płaciło odszkodowania za zlikwidowane urzędy. Alternatywą była kolejna emisja asygnat, którymi zamierzano spłacić długi skarbu państwa poprzez szybką sprzedaż dóbr państwowych. Po ciągnącej się ponad miesiąc burzliwej dyskusji deputowani wybrali asygnaty. Były one lepsze od „kwitów”, ponieważ nie przynosiły procentu oraz mogły być używane we wszystkich transakcjach, a nie tylko w tych dotyczących nabywania dóbr narodowych, do których planowano ograniczyć „kwity”⁷⁷.

Przeciwników asygnat było jednak wielu, również wśród zwolenników rewolucji. Należeli do nich m.in.: Talleyrand, Maury, Necker, du Pont de Nemours, Lebrun, Malouet oraz niezasiadający w Konstytuancie: Condorcet, Farbonnais, Lavoisier⁷⁸. Za kolejną emisją zdecydowanie opowiadali się: Barnave, Le Chapelier, Montesquieu, Pétion i Mirabeau⁷⁹. Du Pont de Nemours w przemówieniu wygłoszonym 25 września zauważył, że:

Rzeczywista płatność nastąpi dopiero wówczas, gdy asygnaty będą wymieniane na dobra narodowe lub spłacone w jakikolwiek inny sposób. Do tego czasu naród będzie dłużny po przekazaniu asygnat swoim wierzycielom, dokładnie tę samą sumę, którą jest dłużny dzisiaj [tłum. własne, dotyczy również kolejnych cytowanych wypowiedzi]⁸⁰.

Ze stwierdzeniem tym nie można się nie zgodzić, choć słowa te były prorocze, ponieważ w tamtym czasie du Pont de Nemours nie mógł wiedzieć, z jakimi trudnościami przyjdzie się zmierzyć podczas sprzedaży dóbr narodowych. W trwającej debacie wypunktował słabe strony argumentacji zwolenników asygnat:

wynagrodzenia księży, ostatnia zaś poruszała problem rezydowania. Odtąd duchowni przestali podlegać papieżowi i stali się zwykłymi poddanymi. Za wykonywaną pracę kler otrzymywał stałe wynagrodzenie od państwa. Arcybiskup Paryża miał dostawać 50 tys. liwrów rocznie, pozostali biskupi po 20 tys. liwrów, wikariusze od 2 tys. do 8 tys. liwrów i proboszczowie od 1,2 tys. do 6 tys. liwrów. Zob.: L. Mezzadri, *op. cit.*, s. 74, 76–77.

75 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 114. Całkowity dług państwa wynosił wtedy 4 241 mln liwrów. Składało się na niego: 2 339 mln liwrów długu ukonstytuowanego (pod postacią rent wieczystych i dożywotnich) oraz 1 902 mln liwrów długu wymagalnego. Zob.: F. Aftalion, *op. cit.*, s. 110.

76 Szerzej o les *quittances de finances*, zob.: M. Marion, *Histoire financière de la France depuis 1715, t. II – 1789–1792*, Paris 1919, s. 132–135.

77 A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 123–124.

78 W debacie nie brał udziału Maksymilian „nieprzekupny” Robespierre. J. Baszkiewicz, *Robespierre*, Wrocław 1976, s. 64.

79 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 114–115.

80 *Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799)*, t. XIX, Paris 1884, s. 225: *Le payement ne sera véritable que le jour où les assignats seront échangés contre les domaines nationaux, ou remboursés de quelque autre manière. Jusqu'alors, la nation, après avoir donné ses assignats à ses créanciers, leur devra précisément la même somme qu'elle leur doit aujourd'hui.*

Pierwsze przypuszczenie fałszywe: że można spłacać długi wymagalne lub jakikolwiek rodzaj długów asygnatami. Drugie przypuszczenie fałszywe: że emisja asygnat nie da dodatkowego ułatwienia przy zakupie dóbr narodowych ani nie zwiększy w żaden sposób wartości tych dóbr. Trzecie fałszywe przypuszczenie: że zniesienie odsetek od części długu wymagalnego albo jakiegokolwiek innego długu, które spłacałoby się w asygnatach, byłoby zmniejszeniem opodatkowania⁸¹.

Du Pont de Nemours zwracał uwagę, że emisja asygnat zwiększy podaż pieniądza w królestwie i doprowadzi do wzrostu cen. Nie miał wątpliwości, że dobra kościelne nie zostaną sprzedane natychmiast i tym samym asygnaty będą długo w obiegu. Opowiadał się za *les quittances de finance*, których nie wykorzystywano by w handlu i które nie prowadziłyby do zwyczajki cen podstawowych towarów:

A zatem asygnaty są dobre dla ludzi bogatych, którzy mają dużo długów do spłacenia biednemu ludowi, którzy chcieliby dać mu papier, tylko papier, zamiast *écus*, i którzy chcieliby jeszcze sprzedać mu po podwójnej cenie swoje zboże i wino. *Les quittances de finance* są zaś dobre dla całego narodu, który będzie płacił za żywność tę samą cenę, który będzie otrzymywał zarobki w pieniądzu jak w przeszłości i będzie sprzedawał dobra kleru za *les quittances de finance*, które uprzednio da swoim wierzycielom⁸².

Augustin-Félix-Elisabeth Barrin, hrabia de la Gallissonnière, 24 września 1790 roku wygłosił w Zgromadzeniu Narodowym mowę, w której krytykował kolejną emisję asygnat. Na trzecie pytanie postawione we wstępie swojego przemówienia: „Czy należy płacić przy pomocy asygnat, papierowego, przymusowego pieniądza bez oprocentowania, lub *des quittances de finance* z oprocentowaniem?”⁸³ odpowiedział:

81 *Ibidem*, s. 224: *Première supposition fausse: que l'on puisse payer des dettes exigibles, ou aucune espèce de dettes, avec des assignats. Seconde supposition fausse: que l'émission des assignats puisse donner aucune facilité de plus, d'acheter les domaines nationaux, ni ajouter en rien à la valeur de ces domaines. Troisième supposition fausse: que la suppression des intérêts dus à la portion de la dette exigible, ou de toute autre dette qu'on rembourserait en assignats, fût une diminution d'imposition.*

82 *Effet des assignats sur le prix du pain, par un ami du peuple*, w: *L'inflation. Discours prononcés en septembre 1790 à la tribune de l'Assemblée constituante par Mirabeau, La Gallissonnière, Beaumetz, du Pont de Nemours, L'abbé Maury, Montesquiou, L'évêque d'Autun (Talleyrand). Pour ou contre les assignats*, Paris 1926, s. 5: *Ainsi les assignats sont bons pour les gens riches qui ont beaucoup de dettes à payer au pauvre peuple, qui voudraient bien lui donner du papier, tel quel, au lieu d'écus, et qui voudraient bien encore lui vendre leur bled et leur vin le double de ce qu'ils valent. Les quittances de finance, au contraire, sont bonnes pour toute la nation, qui ne payera ses subsistances qu'au même prix, qui recevra ses salaires en argent, comme par le passé, et qui n'en vendra pas moins ses biens du Clergé pour les quittances de finance qu'elle aura données à ses créanciers.*

83 *Opinion sur les moyens de payer la dette exigible, prononcée par M. De La Gallissonnière Député à L'Assemblée nationale, à l'ouverture de la séance, le 24 septembre 1790*, w: *L'inflation. Discours prononcés en septembre 1790 à la tribune de l'Assemblée constituante par Mirabeau, La Gallissonnière, Beaumetz, du Pont de Nemours, L'abbé Maury, Montesquiou, L'évêque d'Autun (Talleyrand). Pour ou contre les assignats*, Paris 1926, s. 10: *Faut-il la payer avec des assignats papier-monnaie forcé sans intérêt, ou avec des quittances de finance avec intérêt?*

Nie trzeba w ogóle asygnat, potrzebne są bilety kasy narodowej, których ustaliłem rodzaj i ilość, te bilety kasy narodowej będą służyły w całym królestwie i będą funkcjonować na takich samych zasadach, w prowincjach, jak dawne bilety Kasy Dyskontowej w Paryżu. Ale kredyt zaufania opinii publicznej nie będzie taki sam, jedyną gwarancją biletów Kasy Dyskontowej była wypłacalność tylko kilku osób, bilety kasy narodowej będą miały gwarancję Narodu i specjalną hipotekę na dobrach narodowych⁸⁴.

Zdecydowanym przeciwnikiem asygnat był wnioskodawca sekularyzacji dóbr kościelnych Talleyrand:

Istnieje w rzeczywistości tylko jeden dominujący środek płatniczy, obecnie jest nim pieniądz (kruszcowy). Jeśli nada się kurs papierowi, będzie to papier. Możecie nakazać, żeby ten papier nie tracił, dobrze, ale nie możecie zapobiec wzrostowi wartości pieniądza i to będzie absolutnie to samo. Możecie zmusić człowieka do przyjęcia asygnaty 1000-liwrowej, w zamian za należność 1000 liwrow, ale nie możecie go nigdy zmusić do dania 1000 liwrow w *écus* w zamian za 1000-liwrową asygnatę; to wyjaśnia całą sprawę, dlatego system ten musi się załamać⁸⁵.

Swoją przemowę Talleyrand zakończył dwoma punktami:

1. Nie będzie żadnych przymusowych asygnat dla spłaty długu wymagalnego.
2. Wierzytelności państwa będą przyjmowane przy płatnościach za dobra narodowe, w formach z ewentualnymi zmianami, które będą wskazane przez *le Comité d'aliénation*⁸⁶.

84 *Opinion sur les moyens de payer la dette exigible, prononcée par M. De La Gallissonnière Député à l'Assemblée nationale, à l'ouverture de la séance, le 24 septembre 1790*, w: *L'inflation. Discours prononcés en septembre 1790 à la tribune de l'Assemblée constituante par Mirabeau, La Gallissonnière, Beaumetz, du Pont de Nemours, L'abbé Maury, Montesquiou, L'évêque d'Autun (Talleyrand). Pour ou contre les assignats*, Paris 1926, s. 15: *Il ne faut point d'assignats, il faut des billets de caisse nationale dont j'ai fixé l'espèce et la quantité: ces billets de caisse nationale feront dans tout le Royaume le service et seront du même usage, dans les provinces, que les anciens billets de la Caisse d'Escompte l'étaient à Paris. Mais le crédit d'opinion sera bien différent; les billets de la Caisse d'Escompte n'avaient d'autre garantie que la solvabilité de quelques individus; les billets de caisse nationale auront la garantie de la Nation, et une hypothèque spéciale sur les biens nationaux.*

85 *Opinion de M. L'Évêque d'Autun, sur la proposition de faire deux Millions d'Assignats forcés*, w: *L'inflation. Discours prononcés en septembre 1790 à la tribune de l'Assemblée constituante par Mirabeau, La Gallissonnière, Beaumetz, du Pont de Nemours, L'abbé Maury, Montesquiou, L'évêque d'Autun (Talleyrand). Pour ou contre les assignats*, Paris 1926, s. 57: *Il n'existe dans la réalité qu'une monnaie dominante; dans ce moment, c'est l'argent. Si vous donnez cours au papier, ce sera papier. Vous ordonnerez que ce papier ne perde pas, j'y consens; mais vous n'empêcherez pas que l'argent ne gagne: et ce sera absolument la même chose. Vous ferez bien que dans un paiement l'on sera obligé de prendre un Assignat de 1000 livres pour la somme de 1000 livres; mais vous ne pourrez jamais faire que l'on soit obligé de donner 1000 livres en écus pour un Assignat de 1000 livres; c'est là que réside toute la question; et c'est par là que s'écroulera tout le système.*

86 *Opinion de M. L'Évêque d'Autun, sur la proposition de faire deux Millions d'Assignats forcés*, w: *L'inflation. Discours prononcés en septembre 1790 à la tribune de l'Assemblée constituante par Mirabeau, La Gallissonnière, Beaumetz, du Pont de Nemours, L'abbé Maury, Montesquiou, L'évêque d'Autun (Talleyrand). Pour ou contre les assignats*, Paris 1926, s. 60: 1. *Qu'il ne sera point créé d'assignats forcés pour le remboursement de la dette exigible.* 2. *Que les créances sur l'État*

Biskup Autun zwracał również uwagę na potencjalne skutki, jakie pociągnie deprecjacja asygnat w stosunkach własnościowych. Stracić mieli na niej wierzyciele spłacani biletami. Na różnicy między kursem monet a asygnat (tzw. agio) skorzystałoby dłużnicy, którzy uzyskali wierzycielność w kruszcu, spłacali ją zaś papierem⁸⁷.

Wprowadzenie asygnat z całą stanowczością i retorycznym zacięciem krytykował ksiądz Maury, deputowany Pikardii, zagorzały przeciwnik reform⁸⁸:

[...] Ta rewolucja będzie drogo kosztować Paryż, który już dzisiaj pogrąża się w katastrofie, prosząc o pieniądź papierowy, z powodu którego zazna tylko okrucieństwa głodu, będąc w centrum 83 departamentów, które mu zostawią swoje asygnaty, i które odmówią mu dostaw żywności. Paryż musi pamiętać o okrutnej lekcji z 1720 roku. Nie możemy zapomnieć, że w tym tragicznym okresie, jedyny Paryż pociągnął i zrujnował całą Francję. Niestety!/Law! Ściskam w tym momencie w moich trzęsących się dłoniach kilka z tych biletów Lawa... Kontemplując z bólem te papiery, narzędzia tyłu zbrodni, zdaje mi się, jakbym widział je jeszcze pokryte łzami i krwią naszych ojców; pokazuję je dzisiaj reprezentantom narodu francuskiego jako latarnie na zdradzieckich skałach, żeby upamiętnić tę wielką katastrofę⁸⁹.

W świetnym i bardzo emocjonalnym przemówieniu ksiądz Maury użył sformułowania *hélas*, będącego najprawdopodobniej grą słów, o czym może świadczyć piosenka, w której słowo to rymuje się z Las, jak w języku francuskim wymawiano nazwisko Szkota, Johna Lawa:

*L'aspect nouveau de l'état de la France
Fait dire à l'un, fait dire à l'autre: hélas!
Serait-ce un Dieu qui régit la finance
Est-ce un démon sous la forme de Las?*

Patrzac, co się dziś we Francji dzieje,
Jeden z drugim krzyczą: Ach, niestety/hélas!
Czyżby to Bóg rządził finansami,
A może demon pod postacią Lawa/Las?⁹⁰

John Law był zresztą najczęściej przywoływanym „ekonomistą” w toczących się debatach o asygnatach w Zgromadzeniu między 1789 a 1790 rokiem. Uosabiał największy dylemat rewolucjonistów, którzy chcieli stworzyć nowy pieniądź, jednocześnie wprowadzając porządek do zarządzania narodowym długiem. Przeciwnicy asygnat

seront, sous les formes et modifications qui seront indiquées par le Comité d'aliénation, reçues en paiement des biens nationaux.

87 A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 124. Z tego powodu w 1797 roku powstaną *tableaux de dépréciation* – tablice deprecjacyjne.

88 P. Lami, *L'histoire de la Picardie*, Paris 1825, s. 305.

89 *Archives Parlementaires...*, t. XIX, s. 300: [...] *La Révolution doit coûter assez cher à Paris sans qu'il consomme aujourd'hui son désastre en demandant du papier-monnaie, avec lequel il n'éprouvera plus que les horreurs de la famine au milieu de quatre-vingt-trois départements qui lui laisseront ses Assignats, et qui lui refuseront leurs denrées. Paris doit se souvenir de la terrible leçon de 1720. Nous n'avons pas oublié qu'à cette époque désastreuse, ce fut Paris seul qui envira et ruina toute la France. Hélas! je presse dans ce moment même de mes tremblantes mains plusieurs de ces billets de Law... En contemplant avec douleur ces papiers, instruments de tant de crimes, je crois les voir encore couverts des larmes et du sang de nos pères; et je les offre aujourd'hui aux regards des représentants de la nation française, comme des balises placées sur des écueils, pour perpétuer le souvenir d'un grand naufrage.*

90 E. Fauret, *La banqueroute de Law*, Paris 1977, s. 3.

wskazywali na podobieństwa tego projektu do systemu Johna Lawa, próbując go zdyskredytować⁹¹.

Zwolennicy kolejnej emisji asygnat przekonywali, że w przeciwieństwie do biletów Lawa mają one realne zabezpieczenie w dobrach narodowych⁹². W tym duchu wypowiedział się Montesquieu:

Czy jest w historii jakaś epoka, kiedy wartość ziemi, którą każdy miał przed oczyma, była wyrażona w papierze i kiedy wartość tych papierów załamała się? Czy Missisipi można przeciwstawić opactwu Cîteaux, opactwu Cluny i tylu zakonom, których bogactwo silnie kontrastowało z ubóstwem ludu? Problemy ze sprzedażą z powodu braku środków – oto jedyna trudność, jaką musicie przezwyciężyć. Ta bezsilność – czy to ogólna, czy to przeciągająca się – jest jedyną nadzieją wrogów konstytucji; ale nadzieja ta będzie zawiedziona jak tyle innych⁹³.

Gouget de Landes stwierdził, że gdyby „Missisipi”⁹⁴ można przenieść do Francji bilety Johna Lawa byłyby doskonałe⁹⁵. Do porównania asygnat do papierów Szkota odniósł się także Barnave:

Jeśli chodzi o papier Lawa, znacie jego historię: opierał się na rzekomych zyskach pewnego wyimaginowanego banku, i opierał się tylko na irracjonalnej opinii. Rozpowszechniony bez miary, bez kalkulacji, osiągnął wartość pięciu miliardów, nie licząc akcji banku; był wprowadzony do obiegu bez pokrycia. To była nowa wartość, naturalne było, że zmieniał proporcje wartości. Można by powiedzieć, że mimo iż naród nim pogardzał, stał się katastrofą poprzez niemożność jego wycofania. Sprzyjał rozwojowi przemysłu i handlu i zapewnił chwilową prosperitę. Otóż pytam, czy wycofanie asygnat nie jest zapewnione, czy nie musicie mieć nadziei na trwałą prosperitę; czy podczas gdy papier Lawa miał hipotekę na widmach Missisipi, czyż nasz nie jest zahipotekowany na rzeczywistych, absolutnie do nas należących własnościach należących wcześniej do kleru? (aplauz) Wasze asygnaty mają wartość, którą mogą mieć rzeczy w społeczeństwie; wartość ziem jest do nich przypisana prawem jak własność każdego z nas; jedno i drugie są rozdzielone, jedynie prawo je łączy (aplauz dużej części zgromadzenia). Asygnaty mają zatem wszystko, co stanowi prawdziwe wartości, mają co więcej łatwość przekazywania, która stanowi cechy, które

91 A.E. Murphy, *John Law and the assignats*, w: G. Faccarello, Ph. Steiner (red.), *La pensée économique pendant la révolution française, Actes du Colloque International de Vizille (6–8 septembre 1989)*, Grenoble 1990, s. 437.

92 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 115.

93 *Opinion de M. de Montesquieu, à l'Assemblée nationale, sur la liquidation de la dette publique*, w: *L'inflation. Discours prononcés en septembre 1790 à la tribune de l'Assemblée constituante par Mirabeau, La Gallissonnière, Beaumetz, du Pont de Nemours, l'abbé Maury, Montesquieu, L'évêque d'Autun (Talleyrand). Pour ou contre les assignats*, Paris 1926, s. 70: *Est-il une époque dans l'Histoire où des terres que chacun avait sous les yeux aient été représentées par des valeurs en papier, et où ces valeurs se soient évanouies? Le Missisipi sera-t-il opposé à l'abbaye de Cîteaux, à l'abbaye de Cluny et à cette foule de maisons religieuses dont l'opulence contrastait si fort avec la misère publique? La difficulté des ventes, faute de moyens d'acquérir, voilà le seul obstacle que vous ayez à vaincre. Cette impuissance – ou générale, ou prolongée – est le dernier espoir des ennemis de la Constitution; mais il sera déçu comme tant d'autres.*

94 „Missisipi” – Kompania Missisipi.

95 R. Sédillot, *Moralna i niemoralna...*, s. 157.

umożliwiają cyrkulację. Nie będą się obawiać dyskredytacji, ponieważ asygnaty, które już mamy, prawie nie straciły (prawica szemrze)⁹⁶.

Niektóre jego retoryczne wypowiedzi były oklaskiwane, mimo że nie wносиły nowych argumentów do debaty:

Jaka jest prawdziwa wola tych, którzy chcą asygnat i tych, którzy je zwalczają? Jedni na nowo chcą wprowadzić równowagę między środkami sprzedaży i środkami zakupu, inni chcą ją zniszczyć (oklaski). Redukuję tę paralelę do wyrażen prostszych: ci, którzy chcą asygnat, chcą możliwości kupowania, pozostali niemożliwości sprzedawania, przekazywania, niemożliwości bycia ogołoconym (aplauz zdublowany)⁹⁷.

W czasie debaty publicznej, padały mocne oskarżenia, wrogowie asygnat mieli być wrogami rewolucji. Élisée Loustalot w dzienniku „*Révolutions de Paris*”⁹⁸ napisał:

Partia arystokratów wyje, gdy wymawia się słowo asygnaty, podczas gdy patrioci uważają je jako jedyny środek na uratowanie państwa. Bankierzy, *agents de change* i w ogóle wszyscy spekulanci Paryża sprzeciwiają się ze wszystkich sił ich emisji; wnioskujemy z tego, że ta operacja musi być dobra dla ludu, ponieważ tylu ludzi, którzy są jego naturalnymi wrogami, nie szczędzi ani troski, ani wysiłków, aby ją powstrzymać⁹⁹.

96 *Archives Parlementaires...*, t. XIX, s. 305: *Quant au papier de Law, vous savez quelle était son existence: assis sur les prétendus profits d'une banque fantastique, il n'avait pas d'autre solidité que celle de l'opinion délirante du moment. Répandu sans mesure, sans calcul, il s'était élevé à cinq milliards, sans y comprendre les actions de banque; il était mis en circulation sans qu'il y eût un objet existant qui le représentât. C'était une valeur nouvelle; il était naturel qu'il changeât la proportion des valeurs. On pourrait dire que quoiqu'il fût le mépris de la nation, c'est par l'impossibilité de son retrait qu'il devint désastreux. Il avait favorisé l'industrie et le commerce, et procuré une prospérité momentanée. Or, je demande si le retrait des assignats n'est pas assuré, si vous ne devez pas espérer une prospérité durable; si, tandis que le papier de Law était hypothéqué sur les fantômes du Mississipi, le nôtre ne l'est pas sur les très réelles, très appartenantes à nous, les propriétés du ci-devant clergé? (On applaudit.) Vos assignats ont toute la valeur que peuvent avoir les choses dans la société; la valeur des terres leur est attachée par la loi, comme la propriété de chacun de nous nous est attachée par la loi; l'une et l'autre sont séparées, c'est la loi seule qui les lie. (Une grande partie de l'Assemblée applaudit.) Les assignats sont donc tout ce qui constitue les varies valeurs; ils ont, de plus, la facilité de la transmission qui constitue les valeurs propres à devenir circulantes. Ils ne redouteront donc pas le discrédit, puisque les assignats que nous avons déjà n'ont presque pas perdu. (La droite murmure).*

97 *Ibidem*: *Quelle est la véritable volonté de ceux qui demandent des assignats, et de ceux qui les combattent? Les uns veulent rétablir l'équilibre entre les moyens de vente et les moyens d'achat: les autres veulent le détruire. (On applaudit.) Je réduis ce parallèle à des expressions plus simples: ceux qui veulent des assignats veulent la possibilité d'acheter, les autres l'impossibilité de vendre, l'impossibilité de transmettre, l'impossibilité d'être dépouillés. (Les applaudissements redoublent).*

98 Dziennik wydawany przez Louisa Marie Prudhomme'a w latach 1789–1794. Początkowo prorewolucyjny, w okresie terroru podejrzewany o umiarkowanie. Jego najznakomitszymi dziennikarzami byli: Loustalot, Pierre Sylvain Maréchal, Chaumette, Fabre d'Énglantine i Sonthonax. Zob.: J. Tulard, J.-F. Fayard, A. Fierro, *Histoire et dictionnaire de la Révolution française. 1789–1799*, Paris 1987, s. 1067.

99 Cyt. za: J. Morini-Comby, *Les assignats. Révolution et inflation*, Paris 1925, s. 30: *Le parti des aristocrates rugit quand on prononce le nom d'assignats, tandis que les patriotes les regardent*

Jacques-René Hébert w swoim „Le Père Duchesne”¹⁰⁰ latem 1790 roku tak pisał o asygnatach:

Ja także, ludu, jestem i chcę być twoim przyjacielem, ale nie żeby cię oszukiwać. Ojciec Duchesne podrap się za uchem, mów o finansach, a jeśli mieszają się myśli w twojej głowie, niech twoje serce zastąpi twój umysł. Będziesz mówił w imieniu ludu, kiedy broni się jego sprawy, nie brak nam elokwencji i przestajemy być głupim zwierzęciem, umysł rośnie w mózdzku, tak jak grzyb na mchu. Ta wielka liga przeciw asygnatom, wielka koalicja czarnych, dusigroszy, pożeraczy złota, rentierów, robinokratów, ciemiężców ludzi, umiarkowanych, „sprawiedliwych”, monopolistów, wampirów, pazernych, kanibali, złodziei, oszustów, naciągaczy, bandytów i kontrrewolucjonistów... Wielkie lamentactwo, wielka deklamacja labidząca, rozdierająca, zawodzająca, śmiercionośna w gazecie tej „zakichanej” małpy Durosoi, tej małpy, którą trzeba by porządnie stłuc i udusić. Wielkie godne politowania narzekanie, nudzące, zamartwiające, okropna i pławiąca się w paskudnej rapsodii, wymiotująca, obelżywa, tych trzech łajdaków tytułujących się Przyjaciółmi Króla, Wspaniały Crapau, Montjoye, Royou. [...] A wszystko z powodu asygnat, tak, do cholery z tymi asygnatami. Jeśli przejdą... Ach! moje 800 gospodarstw, ach moje przeorstwo, mój pałac, moje angielskie ogrody, moje parki, moje równiny, moje sady, moje ziemie, moje bogate stoki, moje lasy, moje stawy, moje konie, moi ludzie, moje cudowności, mój ziemski raj, powiedzą ci wszyscy szczęśliwcy, którzy od tak dawna, tłuści jak ortolany, cieszyli się wszystkim na tej ziemi, skropionej potem i łzami biedaka. Tak przejdą, do cholery, przejdą. Czy rozum mógłby nagle zgasić pochodnię, która błyszczy na niebiosach od tak dawna w oczach przenikliwych tych prawdziwych przyjaciół ludu, dla których moja krew, gdyby było trzeba, popłynęłaby jak dobre wino w dzień świąteczny. Oni nigdy nie wycofali się ze swojego projektu, będą obstawać przy nim, będziemy mieli asygnaty i pokój. Będziemy mieli wspaniałą konstytucję i w konsekwencji szczęście z obfitością i gotowaną kurą w garnku, tę kurę tak dawno obiecywaną, kurę, do licha zapowiadaną od prawie 300 lat przez dobrego Henryka [chodzi o Henryka IV]¹⁰¹.

comme le seul moyen de sauver l'État. Les banquiers, les agents de change et généralement tous les agioteurs de Paris s'opposent de toutes leurs forces à leurs émission; nous concluons de là que cette opération doit être bien avantageuse au peuple, puisque tant de gens qui sont ses ennemis naturels n'épargnent ni soins ni peines pour la contrarier.

100 Radykalna prorewolucyjna gazeta wydawana od 1790 do 1794 roku przez Jacques-René Héberta, wyróżniająca się skrajnym grubiaństwem. Zob.: J. Tulard, J.-F. Fayard, A. Fierro, *op. cit.*, s. 1026.

101 J.-R. Hébert, *Troisième lettre bougrement patriotique du véritable père Duchesne, sur les assignats*, Paris 1790, s. 2–3: *Et moi aussi, peuple, je suis et je veux être ton ami, mais non pas pour te tromper. Allons, père Duchesne, grate toi l'oreille, parle finance, et si ta tête s'embrouille dans les calculs, que ton cœur y supplée. C'est pour le peuple que tu vas parler; quand on défend sa cause on est toujours éloquent, on cesse d'être une foutue bête, et l'esprit pousse dans la cervelle comme le champignon sur la mousse. Grande ligue contre les assignats, grande coalition des noirs, des grippe-sous, des mangeurs d'or, des pensionocrates, des robinocrates, des grugeurs de peuples, des modérés, des impartiaux, des monopoleurs, des vampires, des accapareurs d'écus, des antropophages, des voleurs, des escrocs des filous, des brigands et des contre-révolutionnaires... Grande pleurenicherie, grande déclamation lamentable, déchirante, larmoyante et mortifère dans la gazette du foutu singe de Durosoi, singe à rosser, singe à étouffer. Très-grande plainte pitoyable, refoutante, désolante, épouvantable et macérante dans la rapsodie dégoûtante, vomitive, hypocrite, insultante des trois marauts, s'intitulant: Amis du Roi, Brillant Crapau, Montjoye, Royou. [...] Tout cela par rapport aux assignats. Oui, foutre, aux assignats. S'ils Passent... ah! mes huit cens fermes! ah mon prieuré, mon palais, mes jardins anglaise, mes parcs, mes plaines, mes vergers mes domaines, mes riches côteaux, mes bois, ma pêche,*

Zaciętymi przeciwnikami emisji asygnat były także izby handlowe. Konstytuanta poprosiła o wyrażenie zdania na ten temat przedstawicieli miast handlowych. W Zgromadzeniu 24 września 1790 roku Regnault d'Epercy, w imieniu komitetu rolnictwa i handlu, przedstawił ich odpowiedzi. Na 33 miasta zapytane o zdanie 27 opowiedziało się zdecydowanie przeciw, zdanie odmienne wyraziło tylko 6 ośrodków miejskich: Bordeaux, Saint-Malo, Lorient, Rennes, Tours i Auxerre¹⁰². Negatywnie ustosunkowane do emisji były m.in.: Lyon, Nantes, le Havre, la Rochelle, Marseille, Rouen, Lille, Valenciennes, Amiens, Abbeville, Elbeuf, Reims, Sedan, Granville, Caen, Orléans, Laval, Saint-Quentin, Angers, Troyes, le Mans i Montpellier¹⁰³.

W toczącej się dyskusji dotyczącej drugiej emisji asygnat swoje stanowisko przedstawił również Mirabeau:

Tutaj należy wyjaśnić tę maksymę finansową, o której tak wiele się mówiło i tak źle wyjaśnianą: „papier – jak się mówi – przegania pieniądze”. Dobrze: dajcie nam zatem pieniądze, my was nie będziemy prosić o papier. Ale kiedy gotówka (kruszec) znika, a nie pojawia się papier, przyjmijcie na moment na ich miejsce papier i nie mówcie, że to on, który ją wypędza (gotówkę). Papier wypędza pieniądze! O jakim papierze wy mówicie? Zły papier, pieniądz papierowy bez wartości, bez gwarancji, bez dostępnej hipoteki, który jest wprowadzany przez despotyzm zadłużonego rządu, który jest rozpowszechniony bez znanych granic i nie jest bliski wygaśnięcia, ten w końcu, o którym mówiłem 1 października; przyznaję wam: kiedy taki papier chce rywalizować z pieniądzem kruszcowym, ten ostatni chowa się i nie chce się skompromitować w równości¹⁰⁴.

mes chevaux, mes gens, ah! mes délices, mon paradis terrestre vont dire tous ces bienheureux qui, depuis si long-tems, gras comme des ortolans, jouissoient de tout sur cette terre, arrosée des sueurs et des larmes du pauvre. Ils passeront, oui foutre ils passeront. La raison pourroit-elle éteindre subitement son flambeau qui brille du haut des cieux depuis si long-temps aux yeux clair-voyans de ces vrais amis du peuple pour lesquels mon sang, s'il le falloit, couleroit comme le bon vin dans un jour de fête. Ils ne se sont jamais démentis, ils tiendront bon, nous aurons des assignats et la paix. Nous aurons une superbe constitution, et par la suite un bon bonheur avec l'abondance et la poule au pot, la poule si long-temps promise, la poule, ventre saint-gris! annoncée depuis près de trois cents ans par le bon Henri [...].

102 Początkowo za emisją asygnat było jeszcze Louvriers, ale ostatecznie opowiedziało się przeciw. Zob.: M. Marion, *Histoire financière...*, t. II, s. 152.

103 *Archives Parlementaires...*, t. XIX, s. 194–206.

104 *Réplique prononcée par M. Mirabeau l'aîné, dans l'Assemblée Nationale, le 27 Septembre, pour servir de suite à son discours sur les Assignats-monnaie, du 27 août 1790, w: L'inflation. Discours prononcés en septembre 1790 à la tribune de l'Assemblée constituante par Mirabeau, La Gallissonnière, Beaumetz, du Pont de Nemours, L'abbé Maury, Montesquiou, L'évêque d'Autun (Talleyrand). Pour ou contre les assignats*, Paris 1926, s. 133: *C'est ici qu'il y a lieu d'expliquer cette maxime financière si rebattue et si mal appliquée: «Le papier – dit-on – chasse l'argent». Fort bien: donnez-nous donc de l'argent; nous ne vous demanderons point de papier. Mais quand ces espèces sont chassées sans que le papier s'en mêle, admettez pour un temps le papier le papier à leur place; et ne dites pas que c'est lui qui les chasse. Le papier chasse l'argent! De quelque papier parlez-vous? Le mauvais papier, un papier-monnaie sans consistance, sans garantie, sans hypothèque disponible, qui est introduit par le despotisme d'un gouvernement obéré, qui est répandu sans bornes connues, et n'a point d'extinction prochaine; celui enfin dont*

W jego wypowiedzi widoczna jest analogia do prawa Kopernika-Greshama¹⁰⁵, dotyczącego wypierania lepszego pieniądza przez gorszy.

Mirabeau w innym przemówieniu stwierdził: „Wątpić w wartość asygnat to wątpić w rewolucję, to zbrodnia”¹⁰⁶. Z kolei Le Chapelier zwrócił uwagę, że asygnaty nie są tylko zagadnieniem finansowym, ale także politycznym:

Przeciwnicy asygnat wydają się popełniać wiele błędów; po pierwsze, pokazywać ten problem tylko od strony finansów, a nigdy pod kątem relacji politycznych, od strony relacji, jaki ten temat może mieć z Konstytucją. Wydaje mi się, że powinno się je tylko rozpatrywać z punktu widzenia jego wpływu na Rewolucję. Trzeba zrozumieć Konstytucję i wypowiedzieć, co może jej realizację przyspieszyć, a co opóźnić. Dopiero w drugiej kolejności powinniśmy zajmować się relacjami finansowymi. Jeśli mówimy o Konstytucji, emisja asygnat nie może być podważana, jest to jedyny i niezawodny sposób umocnienia Konstytucji¹⁰⁷.

W debacie poruszano jeszcze wiele zagadnień, m.in.: powiązanie posiadaczy asygnat, dawnych wierzycieli państwa, z nową władzą czy emisję papierowego pieniądza, który uratował amerykańską rewolucję¹⁰⁸.

Ostatecznie po burzliwej debacie zwolennicy asygnat zwyciężyli – 29 września 1790 roku Konstytuanta głosami 508 deputowanych przeciw 423 zdecydowała się na drugą¹⁰⁹ emisję asygnat¹¹⁰ wprowadzającą do obiegu bilety także o niższych nominałach: „Nowe asygnaty utworzone dekretem z 29 września będą na 2000, 500, 100, 90, 80, 70, 60, 50 i nie poniżej” [tłum. własne]¹¹¹.

je parlais le 1er octobre dernier; je vous l'accorde: quand un tel papier prétend rivaliser avec le numéraire, celui-ci se cache, et ne veut pas se compromettre dans la parité.

105 W niniejszej książce, mając na uwadze argumenty Mirosława Bochenka, prawo Kopernika-Greshama nazywane będzie „prawem gorszego pieniądza”. Zob.: M. Bochenek, *Wkład Mikołaja Kopernika do rozwoju myśli ekonomicznej i jego percepcja przez polskich uczonych*, w: K. Szarzec, B. Woźniak-Jęchorek (red.), *Instytucjonalne i historyczne wymiary dyskusji o ekonomii i gospodarce*, Poznań 2024, s. 26–28.

106 Cyt. za: F. Crouzet, *op. cit.*, s. 112–113: *Douter de la valeur de l'assignat, c'est douter de la Révolution, c'est un crime.*

107 *Archives Parlementaires...*, t. XIX, s. 289: *Les adversaires des assignats me paraissent tomber dans plusieurs erreurs: la première, c'est de ne montrer la question que du côté des finances, et jamais sous ses rapports politiques, sous les rapports qu'elle peut avoir avec la Constitution. Je crois que la seule manière de l'envisager est de calculer ses effets sur la Révolution. Il faut se placer au milieu de la Constitution, et prononcer sur ce qui peut hâter sa marche, ou la retarder. Les rapports financiers ne doivent être l'objet que d'un examen secondaire. Parlons-nous de la Constitution, l'émission des assignats ne peut être mise en question; c'est l'unique et infaillible moyen d'établir la Constitution.*

108 *Ibidem*, s. 268.

109 Stosowanie nazw pierwsza, druga emisja itd. jest uzasadnione ze względu na chronologię, z czasem jednak do jednej emisji, w niniejszej książce zaliczane są emisje tych samych nominałów, np. asygnat 5-liwrowych, mimo że były one rozciągnięte w czasie.

110 J. Morini-Comby, *op. cit.*, s. 33; R.L. Spang, *op. cit.*, s. 89–94.

111 *Proclamation du Roi, sur les Décrets de l'Assemblée Nationale, des 29 Septembre, 8 & 10 Octobre 1790, relatifs, au remboursement, tant de la Dette non constituée de l'État, que de cette*

Łącznie zamierzano wydrukować 3040 tys. sztuk banknotów na kwotę 800 mln liwrów. Plan ten zrealizowano z minimalnymi zmianami (tabela 23).

Tabela 23. Druga emisja asygnat (29.09.1790)

Nominały banknotów	Planowana emisja w tys. sztuk	Wartość nominalna planowanej emisji w mln liwrów	Emisja w tys. sztuk	Wartość nominalna emisji w mln liwrów
2000 liwrów	200	400	150	300
500 liwrów	440	220	440	220
100 liwrów	400	40	500	50
90 liwrów	400	36	400	36
80 liwrów	400	32	400	32
70 liwrów	400	28	400	28
60 liwrów	400	24	400	24
50 liwrów	400	20	2200	110
Razem	3040	800	4890	800

Źródło: opracowanie własne. Por.: J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 87–89; *Proclamation du Roi, sur les Décrets de l'Assemblée Nationale, des 29 Septembre, 8 & 10 Octobre 1790, relatifs, au remboursement, tant de la Dette non constituée de l'État, que de cette constituée par le ci-devant Clergé, & création de nouveaux Assignats. Du 12 Octobre 1790*, s. 5; *Loi relative aux Assignats de cinquante livres. Donnée à Paris, le 19 Janvier 1791*, s. 1; *Loi relative aux Assignats, Donnée à Paris, le 11 Février 1791*, s. 2; *Loi relative à la fabrication de nouveaux assignats de cinquante livres, & qui nomme les sieurs Jean Pradeaux, Jean-François Pitois & autres, pour les signer. Donnée à Paris, le 25 février 1791*, s. 1–2.

Dekret z 29 września 1790 roku określił maksymalną wartość emisji asygnat na 1,2 mld liwrów, w której zawarta była kwota 400 mln liwrów pochodząca z pierwszej emisji¹¹². Zapis ten pokazuje, że deputowani zdawali sobie sprawę, że następne emisje bez pokrycia mogą doprowadzić do katastrofy pieniądza papierowego. W listopadzie 1790 roku ogłoszono kolejny dekret z dwoma zapisami, które w dużej mierze zdeterminowały funkcjonowanie „papierowego pieniądza”. W dokumencie z 4 listopada 1790 roku, poświęconemu produkcji asygnat, znalazł się artykuł 7, który przewidywał karę śmierci dla ich fałszerzy¹¹³. Był to czas, kiedy na asygnatach nie widniał jeszcze napis: *La loi punit de mort le contrefacteur, la nation récompense*

constituée par le ci-devant Clergé, & création de nouveaux Assignats. Du 12 Octobre 1790, s. 4–5; *Les nouveaux Assignats créés par le Décret du 29 septembre dernier, seront de 2,000#, 500#, 100#, 90#, 80#, 70#, 60#, 50# & non au-dessous.*

112 *Proclamation du Roi, sur les Décrets de l'Assemblée Nationale, des 29 Septembre, 8 & 10 Octobre 1790, relatifs, au remboursement, tant de la Dette non constituée de l'État, que de cette constituée par le ci-devant Clergé, & création de nouveaux Assignats. Du 12 Octobre 1790*, s. 2.

113 *Loi concernant la fabrication des Assignats, de 10 Novembre 1790*, s. 3.

le dénonciateur („Prawo karze śmiercią fałszerza, naród wynagradza denuncjatora”¹¹⁴) (fotografie 1–6). Wraz z dekretem z 18 listopada asygnaty stały się papierem na okaziciela, a nie *à ordre*, czyli na zlecenie, jak do tej pory¹¹⁵. Od tego momentu zaczęły funkcjonować jako pieniądze.

Druga emisja asygnat nie rozwiązała problemu rosnącego deficytu budżetowego. Jego główną przyczyną był niesprawny nowy system podatkowy. Tworzyły go trzy podatki bezpośrednie: 1) *la contribution foncière* – obciążająca dochody z ziemi (w myśli fizjokratów najważniejszy podatek), wprowadzona 23 listopada 1790 roku, wymagająca stworzenia katastru narodowego; 2) *la contribution mobilière* – pobierana od dochodu ustalonego na podstawie czynszu lub wartości wynajmu mieszkania, ustanowiona 13 stycznia 1791 roku; 3) *la patente* – z 2 marca 1791 roku¹¹⁶, pobierana od dochodów z handlu i przemysłu. Ten prosty i przejrzysty system podatkowy w czasach rewolucji dopiero się kształtował i nie był w stanie zapewnić wystarczających środków Konstytuancji¹¹⁷.

W celu zaradzenia brakowi pieniędzy Zgromadzenie Narodowe zadekretowało 6 maja 1791 roku emisję asygnat 5-liwrowych¹¹⁸ na kwotę 100 mln liwrow¹¹⁹ (tabela 24). „Będą produkowane asygnaty 5-liwrowe na kwotę 100 mln, zastępując do tej kwoty asygnaty o nominale 2000 i 1000 liwrow, które zostaną zlikwidowane” [tłum. własne]¹²⁰.

Tabela 24. Trzecia emisja asygnat (6.05.1791)

Nominał banknotów	Emisja w mln sztuk	Wartość nominalna emisji w mln liwrow
5 liwrow	20	100

Źródło: J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 89.

Wypuszczenie małych odcinków niosło za sobą niebezpieczeństwo wzrostu niezadowolenia mas ludowych obawiających się deprecjacji asygnat. Deputowani nie zdecydowali się jednak na wprowadzenie przymusowego kursu, chociaż

114 Zjawisko fałszowania asygnat oraz jego skala przedstawione zostały w podrozdziale 4.1.3.

115 *Loi concernant les Assignats. Donnée à Paris, le 24 Novembre 1790*, s. 1, artykuł 1.

116 W dniu 2 marca 1791 roku przyjęto również prawo zaproponowane przez deputowanego d'Allarde'a, znoszące cechy, wprowadzające całkowitą wolność w rzemiośle i przemyśle. Zob.: J. Godechot, *La révolution...*, s. 84.

117 A. Soboul, *La Révolution...*, s. 205–206; F. Braudel, E. Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, t. 3, Paris 1976, s. 15–16.

118 Asygnaty 5-liwrowe nazywano *corsets* – „gorsetami”. Zob.: A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 126. Nazwa pochodzi od nazwiska sygnatariusza Jeana Corsela. Zob.: J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 89.

119 J. Morini-Comby, *op. cit.*, s. 37.

120 *Loi relative à une fabrication d'assignats de Cinq livres. Donnée à Paris, le 13 Mai 1791*, s. 1. Artykuł 1: *Il sera procédé à la fabrication d'assignats de Cinq livres, jusqu'à la concurrence de cent millions, en remplacement de pareille somme d'assignats de deux mille livres & de mille livres, qui seront supprimés.*

przypuszczali, że od niskich nominalów również potrącane będzie dyskonto z tytułu wymiany¹²¹. Postanowiono jedynie zapewnić posiadaczom asygnat możliwość ich wymiany w państwowych kasach na monety: „Departament Paryża wyznaczy kasę, w której każda osoba będzie mogła wymienić asygnaty 5-liwrowe na drobne monety z ograniczeniem do jednego biletu na dzień i na osobę” [tłum. własne]¹²².

Ograniczenie wymiany do jednego biletu na dzień przez osobę skłaniało do zastanowienia się nad przyszłością asygnat. Tymczasem Konstytuanta podjęła już 19 czerwca 1791 roku decyzję o czwartej emisji asygnat. Plan przewidywał druk biletów o nominalach: 50, 60, 70, 80, 90, 100 i 500 liwrow na kwotę 600 mln liwrow¹²³. Emisja asygnat 70-, 80- i 90-liwrowych została wstrzymana dekretem z 12 września 1791 roku i zastąpiona późniejszą emisją asygnat 200- i 300-liwrowych¹²⁴ (tabela 25).

Tabela 25. Czwarta emisja asygnat (19.06.1791)

Nominały banknotów	Planowana emisja w sztukach	Wartość nominalna planowanej emisji w mln liwrow	Emisja zrealizowana w sztukach	Wartość nominalna zrealizowanej emisji w liwach
500 liwrow	280 000	140	340 000	170 000 000
100 liwrow	1 300 000	130	1 300 000	130 000 000
90 liwrow	555 556	50	0	0
80 liwrow	625 000	50	0	0
70 liwrow	714 286	50	0	0
60 liwrow	833 334	50	833 334*	5 000 040
50 liwrow	2 600 000	130	2 600 000	130 000 000
Razem	6 908 176	600	5 073 334	435 000 040

* Jean Lafaurie podaje liczbę 833 334 liwrow z emisji asygnat o nominale 60 liwrow. Zob.: J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 91; Georges Depeyrot podaje liczbę 833 333. Zob.: G. Depeyrot, *Les assignats (1790–1795)*, Wetteren 2009, s. 334. Różnica wynika z przyjętych zaokrągleń. Wybrano wartość podaną przez Lafaurie, żeby uzyskać zadekretowaną wielkość emisji.

Źródło: opracowanie własne. Por.: J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 91–92; *Loi relative à une nouvelle Fabrication d'Assignats. Donnée à Paris, le 28 Juin 1791*, s. 1–2.

121 J. Baszkiewicz, S. Meller, *op. cit.*, s. 224; A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 126.

122 *Loi relative à l'échange des petits Assignats contre de la Monnaie de cuivre. Donnée à Paris, le 18 Juillet 1791*, s. 1. Artykuł 1: *Le Département de Paris désignera une caisse dans laquelle toute personne sera admise à échanger des assignats de cinq livres contre de la menue monnaie, sans cependant qu'il puisse être échanger par jour plus d'un billet à la même personne.*

123 *Loi relative à une nouvelle Fabrication d'Assignats. Donnée à Paris, le 28 Juin 1791*, s. 1–2.

124 *Loi relative à une fabrication d'Assignats de deux cens & trois cens livres. Donnée à Paris, le 12 Septembre 1791*, s. 1.

Asygnaty 200- i 300-liwrowe, które na podstawie dekretu Zgromadzenia Narodowego z 12 września 1791 roku zastąpiły banknoty o nominałach 70, 80 i 90 liwrow, zaliczane są do piątej emisji. Złożyło się na nią 375 tys. asygnat 200-liwrowych i 250 tys. asygnat 300-liwrowych (tabela 26).

Tabela 26. Piąta emisja asygnat (12.09.1791)

Nominały banknotów	Emisja w tys. sztuk	Wartość nominalna emisji w mln liwrow
300 liwrow	250	75
200 liwrow	375	75
Razem	625	150

Źródło: opracowanie własne. Por.: *Loi relative à une fabrication d'Assignats de deux cens & trois cens livres. Donnée à Paris, le 12 Septembre 1791*, s. 1.

Kolejna, szósta już z kolei emisja miała miejsce 28 września 1791 roku. Podjęto wtedy decyzję o emisji 20 mln gorsetów¹²⁵ (tabela 27).

Tabela 27. Szósta emisja asygnat (28.09.1791)

Nominat banknotów	Emisja w mln sztuk	Wartość nominalna emisji w mln liwrow
5 liwrow	20	100

Źródło: opracowanie własne. Por.: *Loi relative à la Fabrication des Assignats. Donnée à Paris, le 9 Octobre 1791*, s. 2.

Po miesiącu zdecydowano się powtórzyć druk gorsetów. Dekret Zgromadzenia Prawodawczego z 1 listopada 1791 roku ustalił wielkość siódmej emisji na 300 mln liwrow¹²⁶ (tabela 28). Tym samym deputowani zdecydowali się podnieść wyemitowaną sumę asygnat z 1,3 mld liwrow do 1,4 mld liwrow. Asygnaty 5-liwrowe na kwotę 100 mln liwrow, wyemitowane na podstawie dekretów z 6, 21 i 22 maja, 19 czerwca i 24 lipca 1791 roku, miały zastąpić te znajdujące się w obiegu o nominałach 2000, 1000 i 500 liwrow, które miały zostać spalone w obecności komisarzy¹²⁷.

¹²⁵ J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 94.

¹²⁶ *Loi relative à une fabrication & émission d'Assignats de Cinq livres. Donnée à Paris, le 2 Novembre 1791*, s. 2.

¹²⁷ *Loi relative à une fabrication & émission d'Assignats de Cinq livres. Donnée à Paris, le 2 Novembre 1791*, s. 2–3.

Tabela 28. Siódma emisja asygnat (1.11.1791)

Nominał banknotów	Emisja w mln sztuk	Wartość nominalna emisji w mln liwrów
5 liwrów	60	300

Źródło: opracowanie własne. Por.: *Loi relative à une fabrication & émission d'Assignats de Cinq livres. Donnée à Paris, le 2 Novembre 1791*, s. 2.

Decyzja o ósmej emisji asygnat zapadła 16 grudnia 1791 roku. Dekret Legislatywy nakazywał druk banknotów 25-liwrowych i 10-liwrowych do wartości 200 mln liwrów¹²⁸ (tabela 29).

Tabela 29. Ósma emisja asygnat (16.12.1791)

Nominały banknotów	Emisja w mln sztuk	Wartość nominalna emisji w mln liwrów
25 liwrów	4	100
10 liwrów	10	100
Razem	14	200

Źródło: G. Depeyrot, *op. cit.*, s. 354.

We wprowadzeniu do dekretu napisano:

Zgromadzenie Narodowe, biorąc pod uwagę, że jego obowiązkiem jest zapewnienie wszystkim obywatelom, w jak najszybszym czasie, środków pieniężnych, których niedobory występują, ułatwiających wymianę w departamentach i dystryktach asygnat 5-liwrowych na asygnaty o wyższych nominałach i rozważenie wprowadzenia wymiany w kasach publicznych [tłum. własne]¹²⁹.

Dekret Zgromadzenia Narodowego z 4 stycznia 1792 roku, poświęcony wartości i liczbie asygnat, zatwierdzony cztery dni później przez Ludwika XVI, przyjmował, że na dziewiątą emisję, planowaną na kwotę 300 mln liwrów, złożą się po 80 mln asygnat o wartości 10, 15 (fotografia 1) i 25 solidów oraz 40 mln banknotów o nominalnej 50 solidów (fotografia 2)¹³⁰ (tabela 30).

¹²⁸ J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 96.

¹²⁹ *Décret relatif à la répartition des petits Assignats dans les Départements. Des 19, 20 et 21 décembre 1791*, s. 1: *L'Assemblée nationale, considérant qu'il est de son devoir de procurer à tous les citoyens les moyens les plus prompts de suppléer à la rareté du numéraire en facilitant l'échange, dans les départements et les districts, des assignats de 5 livres contre ceux de plus forte somme, et de concilier cet échange avec le service des caisses publiques [...]*.

¹³⁰ *Loi relative à la fabrication des Assignats de Dix, Quinze, Vingt-cinq & Cinquante sous. Donnée à Paris, le 8 Janvier 1792*, s. 1–2.

Tabela 30. Dziewiąta emisja asygnat (4.01.1792)

Nominały banknotów	Emisja w mln sztuk	Wartość nominalna emisji w mln liwrow
50 solidów (<i>sols</i>)	40	100
25 solidów (<i>sols</i>)	80	100
15 solidów (<i>sols</i>)	80	60
10 solidów (<i>sous</i>)	80	40
Razem	280	300

Źródło: opracowanie własne. Por.: *Loi relative à la fabrication des Assignats de Dix, Quinze, Vingt-cinq & Cinquante sous. Donnée à Paris, le 8 Janvier 1792*, s. 2.

We wprowadzeniu do dekretu znalazło się uzasadnienie emisji – brak pieniądza kruszcowego:

Zgromadzenie Narodowe, biorąc pod uwagę chwilowe zniknięcie gotówki [chodzi o pieniądz kruszcowy – przypis autora], wymaga pilnej fabrykacji asygnat o niskich nominałach; poza tym uważa, że należy zastąpić możliwie jak najszybciej przez asygnaty narodowe o wartości poniżej 5 liwrow papiery będące aktualnie w obiegu, które zostały wyemitowane przez miasta lub osoby prywatne; żeby je zastąpić, dekretuje, że trybem pilnym należy poddać pod deliberację [tłum. własne]¹³¹.

Zgromadzenie Prawodawcze 30 kwietnia 1792 roku, dziesięć dni po wybuchu wojny z Austrią, podjęło decyzję o dziesiątej emisji pieniądza papierowego na kwotę 300 mln liwrow, która została zatwierdzona przez króla już 1 maja 1792 roku. Tworzyły ją asygnaty o nominałach 5, 50 i 200 liwrow¹³² (tabela 31). Wydrukowano tylko 40,4 mln liwrow w asygnatach 5-liwrowych, które uzupełniono kwotą 59,6 mln liwrow w asygnatach o tym samym nominale, wyprodukowanych nadmiarowo na potrzeby emisji z 1 listopada 1791 roku¹³³.

131 *Décret relatif à la fabrication des Assignats de Dix, Quinze, Vingt-cinq, & Cinquante sous. Du 4 janvier 1792*, s. 1: *L'Assemblée nationale, considérant que la disparition momentanée du numéraire rend instant la fabrication des assignats de petite valeur; qu'il importe d'ailleurs de remplacer le plutôt possible, par des assignats nationaux au-dessous de cinq livres, les papiers actuellement en circulation qui ont été émis par des Municipalités ou par des particuliers pour les suppléer, décrète qu'il y a urgence de délibérer sur cet objet.*

132 *Loi relative à une nouvelle fabrication d'Assignats. Donnée à Paris, le 1.er Mai 1792, l'an 4.e de la Liberté*, s. 1–2.

133 J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 99.

Tabela 31. Dziesiąta emisja asygnat (30.04.1792)

Nominały banknotów	Planowana emisja w tys. sztuk	Wartość nominalna planowanej emisji w mln liwrow	Emisja zrealizowana w tys. sztuk	Wartość nominalna zrealizowanej emisji w mln liwrow
200 liwrow	500	100	500	100,0
50 liwrow	2000	100	2000	100,0
5 liwrow	20 000	100	8080	40,4
Razem	22 500	300	10 580	240,4

Źródło: opracowanie własne. Por.: *Loi relative à une nouvelle fabrication d'Assignats. Donnée à Paris, le 1.er Mai 1792, l'an 4.e de la Liberté*, s. 1, 2; J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 99; G. Depeyrot, *op. cit.*, s. 365.

Decyzja o kolejnej, jedenastej emisji asygnat na kwotę 100 mln liwrow w banknotach 5-liwrowych zapadła 27 czerwca 1792 roku¹³⁴ (tabela 32). Deputowani uzasadnili ją potrzebami administracji oraz handlu: „Zgromadzenie Narodowe, uznając, że liczba asygnat 100-solidowych, zadekretowanych do dnia dzisiejszego, jest mniejsza niż potrzeby administracji i handlu, zadekretowano jako pilne” [tłum. własne]¹³⁵.

Tabela 32. Jedenasta emisja asygnat (27.06.1792)

Nominał banknotów	Emisja w mln sztuk	Wartość nominalna emisji w mln liwrow
5 liwrow	20	100

Źródło: opracowanie własne. Por.: *Loi relative à une nouvelle fabrication d'Assignats de Cent sous. Donnée à Paris, le 8 Juillet 1792, l'an 4.e de la Liberté*, s. 1–2.

Zgromadzenie Prawodawcze decyzję o dodruku rewolucyjnego pieniądza podjęło 31 lipca 1792 roku. Emisja ustalona na poziomie 300 mln liwrow obejmowała: 100 mln liwrow w asygnatach 5-liwrowych zadekretowanych już 27 czerwca 1792 roku, kolejnych 50 mln liwrow gorsetów¹³⁶, 50 mln liwrow w banknotach 100-liwrowych i 100 mln liwrow w banknotach 50-liwrowych¹³⁷ (tabela 33).

¹³⁴ *Loi relative à une nouvelle fabrication d'Assignats de Cent sous. Donnée à Paris, le 8 Juillet 1792, l'an 4.e de la Liberté*, s. 1.

¹³⁵ *Loi relative à une nouvelle fabrication d'Assignats de Cent sous. Donnée à Paris, le 8 Juillet 1792, l'an 4.e de la Liberté*, s. 1: *L'Assemblée nationale considérant que le nombre des assignats de cent sous décrétés jusqu'à ce jour se trouve dans une proportion inférieure aux besoins de l'administration & du commerce, décrété qu'il y a urgence.*

¹³⁶ Była to ostatnia emisja gorsetów.

¹³⁷ *Loi portant création de trois cent millions d'Assignats. Donnée à Paris, le 3 Août 1792, l'an 4.e de la liberté*, s. 1–2.

Tabela 33. Dwunasta emisja asygnat (31.07.1792)

Nominały banknotów	Planowana emisja w tys. sztuk	Wartość nominalna planowanej emisji w mln liwrów	Emisja zrealizowana w mln sztuk	Wartość nominalna zrealizowanej emisji w mln liwrów
100 liwrów	500	50	0**	0
50 liwrów	2000	100	0**	0
5 liwrów	10 000	50	10	50
Razem	12 500	200*	10	50

* Do tej kwoty należy dodać emisję asygnat na kwotę 100 mln liwrów zadekretowaną 27 czerwca 1792 roku.

** Planowana emisja asygnat o nominałach 100 i 50 liwrów została zastąpiona emisją asygnat zadekretowaną 31 sierpnia 1792 roku.

Źródło: opracowanie własne. Por.: *Décret portant création de trois cent millions d'Assignats, du 31 Juillet 1792, l'an quatrième de la liberté*, s. 1.

Emisji tej towarzyszyło podniesienie gwarancji asygnat:

Zgromadzenie Narodowe, uznając konieczność zabezpieczenia od chwili obecnej środków dla sprostania wydatkom, wymaganych przez nowe decyzje, które trzeba będzie podjąć przeciw wysiłkom nieprzyjaciół Francji; uznając, że dla utrzymania wartości asygnat trzeba zwiększyć proporcjonalnie do wzrostu ich emisji stosowne zabezpieczenie; uznając, że to zabezpieczenie, które zgodnie z postanowieniami Zgromadzenia Narodowego z kwietnia tego roku opiewało na sumę 2 445 638 237 liwrów, zostało to zabezpieczenie zwiększone od tego czasu o pałace biskupie, których sprzedaż zadekretowano 19 lipca również tego roku; które zostanie jeszcze powiększone o sprzedaż, w najbliższym czasie, klasztorów żeńskich [...] [tłum. własne]¹³⁸.

Pierwsza emisja po upadku monarchii zadekretowana została 31 sierpnia 1792 roku. Tworzyły ją banknoty 50- i 200-liwrowe o wartości 150 mln liwrów, które wypuszczono zamiast 50 mln liwrów asygnat 100-liwrowych i 100 mln liwrów asygnat 50-liwrowych, zatwierdzonych do druku 31 lipca 1792 roku¹³⁹ (tabela 34).

138 *Décret portant création de trois cent millions d'Assignats, du 31 Juillet 1792, l'an quatrième de la liberté*, s. 1: *L'Assemblée nationale, considérant la nécessité d'assurer dès-à-present les moyens de satisfaire aux dépenses qu'exigent les nouvelles mesures à prendre contre les efforts des ennemis de la France: considérant que pour maintenir le crédit des assignats, il faut donner à leur gage une augmentation proportionnée à celle de leur création; considérant que ce gage qui, suivant les états arrêtés par l'Assemblée nationale au mois d'avril dernier, se montait à la somme de deux milliards quatre cent quarante-cinq millions six cent trente-huit mille deux cent trente-sept livres a été augmenté depuis cette époque par le produit des palais épiscopaux, dont la vente a été décrétée le 19 juillet aussi dernier: qu'il sera encore augmenté par la vente prochaine des maisons des religieuses [...]*.

139 *Loi relative aux Assignats dont la création a été ordonnée par le Décret du 31 Juillet dernier, du 31 Août 1792, l'an 4e. de la Liberté*, s. 1–2.

Tabela 34. Trzynasta emisja asygnat (31.08.1792)

Nominały banknotów	Emisja w tys. sztuk	Wartość nominalna emisji w mln liwrow
200 liwrow	500	100
50 liwrow	1000	50
Razem	1500	150

Źródło: opracowanie własne. Por.: *Loi relative aux Assignats dont la création a été ordonnée par le Décret du 31 Juillet dernier, du 31 Août 1792, l'an 4e. de la Liberté*, s. 1–2.

Wybrana we wrześniu 1792 roku Konwencja kontynuowała politykę emisyjną Konstytuanty oraz Legislatywy, a 24 października podjęła decyzję o druku asygnat o wartości 400 mln liwrow na wydatki nadzwyczajne związane z toczoną wojną z Austrią i Prusami. Na powyższą kwotę miało się złożyć 100 mln liwrow asygnat 10-liwrowych i 100 mln liwrow asygnat 25-liwrowych, których emisję zadekretowano 16 grudnia 1791 roku¹⁴⁰, oraz po 100 mln liwrow w asygnatach 10- i 25-liwrowych (fotografia 3). Ponadto podjęto decyzję o emisji 40 mln liwrow w banknotach o nominale 10 solidów oraz 60 mln liwrow o nominale 15 solidów (fotografia 4)¹⁴¹. W artykule 1 i 2 dekretu nakazującego emisję podano informacje m.in. o kwotach asygnat wyemitowanych oraz pozostających w obiegu:

Że na 2,7 mld liwrow kwoty utworzonych asygnat, uprzednio zadekretowanych, zostały zużyte 2589 mln, co zmniejszyło stan kasy tego roku do 111 mln liwrow [tłum. własne]¹⁴².

Że na 2 589 mln liwrow w wyemitowanych asygnatach, wróciło 617 mln liwrow, które zostały unieważnione i spalone tak, iż asygnaty, będące w obiegu 5 października tego roku, opiewały na kwotę 1972 mln liwrow [tłum. własne]¹⁴³.

Mając na uwadze późniejsze dekrety poświęcone tej emisji, a zwłaszcza dekret Konwencji z 1 lutego 1793 roku, badacze wskazują różne jej wielkości. Jean Lafaurie podaje całkowitą kwotę emisji na 987 450 tys. liwrow¹⁴⁴ (tabela 35).

140 G. Depeyrot, *Les assignats (1790–1795)*, Wetteren 2009, s. 354.

141 *Décret de la Convention nationale, du 24 Octobre 1792, l'an 1.er de la république Française, création de quatre cent millions d'Assignats*, s. 2–3.

142 *Décret de la Convention nationale, du 24 Octobre 1792, l'an 1.er de la république Française, création de quatre cent millions d'Assignats*, s. 1: *Que sur les deux milliards sept cent millions de livres, montant de créations d'assignats ci-devant décrétées, il en avait été employé deux milliards cinq cent quatre-vingt-neuf millions, ce qui réduisait le restant en caisse, le 5 octobre courant, à cent onze millions de livres.*

143 *Décret de la Convention nationale, du 24 Octobre 1792, l'an 1.er de la république Française, création de quatre cent millions d'Assignats*, s. 1: *Que sur les deux milliards cinq cent quatre-vingt-neuf millions de livres en assignats qui ont été émis, il en était rentré six cent dix-sept millions de livres, qui ont été annulés et brûlés, de sorte que les assignats qui étaient en circulation à l'époque du 5 octobre courant montaient à un milliard neuf cent soixante-douze millions de livres.*

144 J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 102.

Tabela 35. Czternasta emisja asygnat (24.10.1792) wg Jeana Lafaurie

Nominały banknotów	Emisja w tys. sztuk	Wartość nominalna emisji w tys. liwrów
25 liwrów	4000	100 000
10 liwrów	78 745	787 450
15 solidów (sols)	80 000	60 000
10 solidów (sous)	80 000	40 000
Razem	242 745	987 450

Źródło: opracowanie własne. Por.: J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 102–103.

Inne kwoty podał Georges Depeyrot, który do emisji 24 października zaliczył asygnaty na kwotę 773,2 mln liwrów¹⁴⁵ (tabela 36).

Tabela 36. Czternasta emisja asygnat (24.10.1792) wg Georges’a Depeyrola

Nominały banknotów	Emisja w tys. sztuk	Wartość nominalna emisji w tys. liwrów
25 liwrów	4000	100 000
10 liwrów	57 320	573 200
15 solidów (sols)	80 000	60 000
10 solidów (sous)	80 000	40 000
Razem	221 320	773 200

Źródło: G. Depeyrot, *op. cit.*, s. 381.

Jako zasadne zdaje się jednak przyjąć, że tylko asygnaty wymienione w dekreście Konwencji z 24 października 1792 roku zaliczane są do czternastej emisji. Konwent 21 listopada 1792 roku zadekretował kolejną emisję na kwotę 600 mln liwrów. Tworzyły ją asygnaty 400-liwrowe¹⁴⁶. Emisję poszerzono o kolejne 300 mln liwrów dekretem z 1 lutego 1793 roku¹⁴⁷. Dekret Konwencji z 11 kwietnia 1793 roku zapowiadał emisję 150 mln liwrów w asygnatach 400-liwrowych zamiast 150 mln liwrów asygnat 50-liwrowych z 800 mln liwrów zadekretowanych 3 lutego¹⁴⁸. Dekret

¹⁴⁵ G. Depeyrot, *op. cit.*, s. 381.

¹⁴⁶ *Décret de la Convention nationale, du 21 Novembre 1792, l'an 1.er de la république Française, fabrication d'Assignats de 400 livres, pour six cent millions*, s. 1.

¹⁴⁷ *Décret de la Convention nationale, du 1er Février 1793, l'an second de la république française, portant création de 800 millions en assignats, et qui ordonne aux Municipalités de dresser sans délai des états, 1° des biens saisis aux Emigrés, 2° des biens affectés à la ci-devant liste civile*, s. 3–4.

¹⁴⁸ *Décret de la Convention nationale, du 11 Avril 1792, l'an seconde de la République Française, portant que les 150 millions en Assignats de 50 livres, de l'émission décrétée le 3 février dernier, seront remplacés par une même somme en Assignats de 400 livres*, s. 1.

z 7 maja 1793 roku nakazywał emisję 1,2 mld liwrów, w tym 150 mln liwrów w asygnatach 400-liwrowych przewidzianych w dekreście z 21 listopada 1792 roku¹⁴⁹.

Tabela 37. Emisja asygnat 400-liwrowych

Data	Emisja w tys. sztuk	Wartość nominalna emisji w mln liwrów
21.11.1792	1500	600
01.02.1793	750	300
11.04.1793	375	150
23.05.1793	1500	600
26.08.1793	375	150
28.09.1793	500	200
Razem	5000	2000

Źródło: opracowanie własne. Por.: *Décret de la Convention nationale, du 21 Novembre 1792, l'an 1.er de la république Française, fabrication d'Assignats de 400 livres, pour six cent millions*, s. 1; *Décret de la Convention nationale, du 1er Février 1793, l'an second de la république française, portant création de 800 millions en assignats, et qui ordonne aux Municipalités de dresser sans délai des états, 1° des biens saisis aux Emigrés, 2° des biens affectés à la ci-devant liste civile*, s. 3–4; *Décret de la Convention nationale, du 11 Avril 1792, l'an seconde de la République Française, portant que les 150 millions en Assignats de 50 livres, de l'émission décrétée le 3 février dernier, seront remplacés par une même somme en Assignats de 400 livres*, s. 1; *Décret de la Convention nationale, du 7 Mai 1793, l'an second de la République Française, portant création de 1200 millions d'Assignats*, s. 3; *Décret de la Convention nationale, du 23 Mai 1793, l'an second de la République Française, concernant les 701 800 000 livres en assignats, faisant partie de la création et de l'émission décrété le 7 du présent mois, du 23 mai 1793*, s. 1; *Décret de la Convention nationale, du 6 Juin 1793, l'an second de la République Française, relatif à la fabrication de douze cent millions d'assignats*, s. 1; *Décret de la Convention nationale, du 26 Août 1793, l'an second de la république Française, une & indivisible, relatif a une conversion d'Assignats de 50 livres en Assignats de 400 livres*, s. 1; *Décret de la Convention nationale, du 28 Septembre 1793, l'an second de la république Française, une & indivisible, qui ordonne la fabrication de deux milliars en Assignats*, s. 2.

Z kolei 23 maja Konwent podjął decyzję, że na kwotę 701,8 mln liwrów, stanowiącą część emisji 7 maja, złożyło się m.in. 300 mln liwrów asygnat 400-liwrowych¹⁵⁰. We wprowadzeniu do dekretu z 6 czerwca stwierdzono, że dekrety z 7 i 23 maja mogą wprowadzać opinię publiczną w błąd co do masy pieniądza w obiegu, dlatego

149 *Décret de la Convention nationale, du 7 Mai 1793, l'an second de la République Française, portant création de 1200 millions d'Assignats*, s. 3.

150 *Décret de la Convention nationale, du 23 Mai 1793, l'an second de la République Française, concernant les 701 800 000 livres en assignats, faisant partie de la création et de l'émission décrété le 7 du présent mois, du 23 mai 1793*, s. 1.

przyjęto, że na kwotę 1,2 mld asygnat złożyło się m.in. 600 mln liwrow asygnat 400-liwrowych¹⁵¹. Dekret Konwencji z 26 sierpnia 1793 roku wprowadzał zamianę 150 mln liwrow asygnat 50-liwrowych na taką samą kwotę w asygnatach 400-liwrowych¹⁵². Konwencja Narodowa 28 września 1793 roku nakazała emisję 2 mld liwrow, na co składały się m.in. banknoty 400-liwrowe o wartości 200 mln liwrow¹⁵³. Emisja asygnat 400-liwrowych z 21 listopada 1792 roku w ostatecznym kształcie osiągnęła pułap 2 mld liwrow (tabela 37).

Tabela 38. Emisja asygnat 50-liwrowych

Data	Emisja w tys. sztuk	Wartość nominalna emisji w mln liwrow
14.12.1792	6000	300
11.04.1793	-3000	-150
23.05.1793	4000	200
28.09.1793	4000	200
31.10.1793	2000	100
Razem	13 000	650

Źródło: opracowanie własne. Por.: *Décret de la Convention nationale, du 14 Décembre 1792, l'an 1.er de la république Française, fabrication d'une somme de 300 millions en d'Assignats de Cinquante livres*, s. 1; *Décret de la Convention nationale, du 11 Avril 1792, l'an seconde de la République Française, portant que les 150 millions en Assignats de 50 livres, de l'émission décrétée le 3 février dernier, seront remplacés par une même somme en Assignats de 400 livres*, s. 1; *Décret de la Convention nationale, du 23 Mai 1793, l'an second de la République Française, concernant les 701 800 000 livres en assignats, faisant partie de la création et de l'émission décrété le 7 du présent mois, du 23 mai 1793*, s. 1; *Décret de la Convention nationale, du 28 Septembre 1793, l'an second de la république Française, une & indivisible, qui ordonne la fabrication de deux milliars en Assignats*, s. 2; G. Depeyrot, *op. cit.*, s. 390–391.

Konwent Narodowy 14 grudnia 1792 roku zadekretował emisję asygnat 50-liwrowych na kwotę 300 mln liwrow¹⁵⁴. Dekret z 11 kwietnia 1793 roku zamienił 150 mln liwrow banknotów 50-liwrowych na 400-liwrowe¹⁵⁵. Dekret z 23 maja nakazywał

151 *Décret de la Convention nationale, du 6 Juin 1793, l'an second de la République Française, relatif à la fabrication de douze cent millions d'assignats*, s. 1.

152 *Décret de la Convention nationale, du 26 Août 1793, l'an second de la république Française, une & indivisible, relatif a une conversion d'Assignats de 50 livres en Assignats de 400 livres*, s. 1.

153 *Décret de la Convention nationale, du 28 Septembre 1793, l'an second de la république Française, une & indivisible, qui ordonne la fabrication de deux milliars en Assignats*, s. 2.

154 *Décret de la Convention nationale, du 14 Décembre 1792, l'an 1.er de la république Française, fabrication d'une somme de 300 millions en d'Assignats de Cinquante livres*, s. 1.

155 *Décret de la Convention nationale, du 11 Avril 1792, l'an seconde de la République Française, portant que les 150 millions en Assignats de 50 livres, de l'émission décrétée le 3 février dernier, seront remplacés par une même somme en Assignats de 400 livres*, s. 1.

zwiększenie druku asygnat 50-liwrowych o 200 mln liwrow¹⁵⁶. Do tego należy jeszcze dodać 200 mln liwrow zadekretowanych 28 września 1793 roku w ramach emisji 2 mld liwrow¹⁵⁷ oraz 100 mln liwrow przyjętych do druku 31 października 1793 roku (10 brumaire’a roku II)¹⁵⁸ (tabela 38).

Deputowani podjęli decyzję o ponownym uruchomieniu „maszyn drukarskich” 23 maja 1793 roku. Kwota emisji ustalona została na 75 mln liwrow w banknotach po 50 solidów (fotografia 5), 40 mln liwrow w odcinkach po 15 solidów oraz 36,8 mln liwrow w asygnatach o wartości nominalnej 10 solidów (fotografia 6)¹⁵⁹. Po licznych zmianach emisja osiągnęła pułap 406,8 mln liwrow¹⁶⁰. Konwent decyzję o emisji uznał za konieczną dla zabezpieczenia sukcesu w „świętej wojnie wolności przeciw sprzymierzonym tyranom Europy”¹⁶¹.

Tabela 39. Siedemnasta emisja asygnat¹⁶² (23.05.1793)

Nominały banknotów	Planowana emisja w sztukach	Wartość nominalna planowanej emisji w mln liwrow	Emisja zrealizowana w mln sztuk	Wartość nominalna zrealizowanej emisji w mln liwrow
50 solidów (sols)	30 000 000,0	75,0	120,0	300,0
15 solidów (sols)	53 333 333,0	40,0	120,0	90,0
10 solidów (sous)	73 600 000,0	36,8	33,6	16,8
Razem	156 933 333,0	151,8	273,6	406,8

Źródło: opracowanie własne. Por.: *Décret de la Convention nationale, du 23 Mai 1793, l’an second de la République Française, concernant les 701 800 000 livres en assignats, faisant partie de la création et de l’émission décrété le 7 du présent mois, du 23 mai 1793*, s. 1; G. Depeyrot, *op. cit.*, s. 392.

156 *Décret de la Convention nationale, du 23 Mai 1793, l’an second de la République Française, concernant les 701 800 000 livres en assignats, faisant partie de la création et de l’émission décrété le 7 du présent mois, du 23 mai 1793*, s. 1.

157 *Décret de la Convention nationale, du 28 Septembre 1793, l’an second de la République Française, une & indivisible, qui ordonne la fabrication de deux milliars en Assignats*, s. 2.

158 G. Depeyrot, *op. cit.*, s. 390–391.

159 *Décret de la Convention nationale, du 23 Mai 1793, l’an second de la République Française, concernant les 701 800 000 livres en assignats, faisant partie de la création et de l’émission décrété le 7 du présent mois, du 23 mai 1793*, s. 1.

160 G. Depeyrot, *op. cit.*, s. 392.

161 M. Marion, *Histoire financière de la France depuis 1715, t. III – 20 Septembre 1792–4 Février 1797, la vie et la mort du papier-monnaie*, Paris 1927, s. 55.

162 W pracy przyjęto emisję asygnat 400-liwrowych (21.11.1792) za piętnastą z kolei emisję i emisję asygnat 50-liwrowych (14.12.1792) za szesnastą.

Komitet Ocalenia Publicznego rozporządzeniem z 14 sierpnia 1793 roku¹⁶³ zmienił postanowienia dekretu Konwencji z 6 czerwca 1793 roku, nakazując emisję 300 mln liwrow w banknotach 25-liwrowych¹⁶⁴. Dekret Konwentu Narodowego z 28 września 1793 roku poszerzał emisję o kolejne 300 mln liwrow¹⁶⁵. Dnia 7 grudnia 1793 roku nakazano dodrukowanie 200 mln liwrow w asygnatach 25-liwrowych¹⁶⁶. Emisja asygnat 25-liwrowych na podstawie dekretu z 8 lutego 1794 roku została pomniejszona o 100 mln liwrow¹⁶⁷. Ostatecznie emisja znacznie odbiegała od założeń (tabela 40).

Tabela 40. Osiemnasta emisja asygnat (6.06.1793)

Nominat banknotów	Emisja w tys. sztuk	Wartość nominalna emisji w tys. liwrow
25 liwrow	22 115	552 875

Źródło: J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 107.

Konwencja Narodowa dekretem z 28 września zatwierdziła emisję 2 mld liwrow asygnat. Z tej kwoty 800 mln liwrow miały tworzyć asygnaty 250-, 125- i 75-liwrowe. Planowano druk 500 mln liwrow asygnat 250-liwrowych, 200 mln liwrow asygnat 125-liwrowych oraz 100 mln liwrow asygnat 75-liwrowych¹⁶⁸. Do druku najniższego nominału nie doszło, dekret z 31 października 1793 roku nakazał ich konwersję na asygnaty 25-liwrowe¹⁶⁹. Dekretem z 19 czerwca 1794 roku zwiększono emisję asygnat

163 Dnia 24 sierpnia 1793 roku zapadła także decyzja o likwidacji Kasy Dyskontowej. Zob.: A.-D. Laffon de Ladébat, *Compte-rendu des opérations de la Caisse d'escompte, depuis son origine (24 mars 1776) jusqu'à sa suppression (24 août 1793) et de sa liquidation depuis l'époque de sa suppression*, Paris 1807, s. 90.

164 Arrêté du Comité de salut public, relatif à la fabrication du papier des assignats, du 14 août 1793, s. 2.

165 Décret de la Convention nationale, du 28 Septembre 1793, l'an second de la république Française, une & indivisible, qui ordonne la fabrication de deux milliars en Assignats, s. 2.

166 Décret de la Convention nationale, du 17e jour de Frimaire, an 2e de la république Française, une et indivisible, qui ordonne une fabrication de Cinq cent millions d'Assignats dans les coupures de Vingt-cinq livres, Dix livres, Deux livres dix sous et Quinze sous, s. 1-2; Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799), t. LXXXI, Paris 1913, s. 87.

167 Décret de la Convention nationale, du 20e jour de Pluviôse, an second de la République Française, Une & Indivisible, qui ordonne la conversion de plusieurs sortes d'Assignats antérieurement décrétées, en Assignats de 125 et 250 livres, s. 1-2.

168 Décret de la Convention nationale, du 28 Septembre 1793, l'an second de la république Française, une & indivisible, qui ordonne la fabrication de deux milliars en Assignats, s. 2.

169 Décret de la Convention nationale, du 10e jour du 2e mois de l'an second de la république Française, une & indivisible, qui ordonne l'anéantissement des Poinçons et Matrices d'Assignats portant des emblèmes de Royalisme, s. 1-2.

125-liwrowych o 300 mln liwrow oraz o 400 mln liwrow asygnat 250-liwrowych¹⁷⁰. W sumie wydrukowano asygnaty na kwotę 1,4 mld liwrow¹⁷¹ (tabela 41).

Tabela 41. Dziewiętnasta emisja asygnat (28.09.1793)

Data	Emisja asygnat 125-liwrowych w tys. sztuk	Wartość nominalna emisji w mln liwrow	Emisja asygnat 250-liwrowych w tys. sztuk	Wartość nominalna emisji w mln liwrow
28.09.1793	1600	200	2000	500
19.06.1794	2400	300	1600	400
Razem	4000	500	3600	900

Źródło: opracowanie własne. Por.: *Décret de la Convention nationale, du 28 Septembre 1793, l'an second de la république Française, une & indivisible, qui ordonne la fabrication de deux milliars en Assignats*, s. 2; *Loi portant création d'assignats, du 1er Messidor, l'an IIe de la République française, une et indivisible*, s. 1.

Decyzja o emisji kolejnej partii asygnat 5-liwrowych zapadła 31 października 1793 roku. Konwent zadecydował w tym dniu o konwersji 60 mln liwrow banknotów o nominale 15 solidów i 40 mln liwrow o nominale 10 solidów na asygnaty 5-liwrowe¹⁷². Początkowa emisja 100 mln liwrow została zwiększona o kolejne 200 mln liwrow dekretem z 19 czerwca 1794 roku¹⁷³. Kolejne dodruki asygnat 5-liwrowych zakończyły się na kwocie całkowitej 818,59 mln liwrow¹⁷⁴ (tabela 42).

Tabela 42. Dwudziesta emisja asygnat (31.10.1793) wg Georges'a Depeyrola

Nominał banknotów	Emisja w tys. sztuk	Wartość nominalna emisji w tys. liwrow
5 liwrow	143 718	818 590

Źródło: G. Depeyrol, *op. cit.*, s. 402.

¹⁷⁰ *Loi portant création d'assignats, du 1er Messidor, l'an IIe de la République française, une et indivisible*, s. 1.

¹⁷¹ Jean Lafaurie podaje kwotę 1 963 mln liwrow. Zob.: J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 108.

¹⁷² *Décret de la Convention nationale, du 10e jour du 2e mois de l'an second de la république Française, une & indivisible, qui ordonne l'anéantissement des Poinçons et Matrices d'Assignats portant des emblèmes de Royalisme*, s. 1–2.

¹⁷³ *Loi portant création d'assignats, du 1er Messidor, l'an IIe de la République française, une et indivisible*, s. 1.

¹⁷⁴ G. Depeyrol, *op. cit.*, s. 402; Jean Lafaurie podaje kwotę 718 590 tys. liwrow. Zob.: J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 109.

Emisja asygnat 500-liwrowych przyjęta została przez Konwent Narodowy 8 lutego 1794 roku. W sumie wydrukowano banknoty na kwotę 4,19 mld liwrow¹⁷⁵ (tabela 43).

Tabela 43. Dwudziesta pierwsza emisja asygnat (8.02.1794)

Nominał banknotów	Emisja w tys. sztuk	Wartość nominalna emisji w mln liwrow
500 liwrow	8380	4190

Źródło: J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 111.

Asygnaty, których emisja zadekretowana została 7 stycznia 1795 roku, były już we frankach¹⁷⁶. W ostatnim roku funkcjonowania asygnat rynek zalała masa papierowego pieniądza¹⁷⁷ (tabela 44).

Tabela 44. Dwudziesta druga emisja asygnat (7.01.1795)

Nominały banknotów	Emisja w tys. sztuk	Wartość nominalna emisji w mln liwrow
10 000 franków	1254,0	12 540,0
2000 franków	5544,0	11 088,0
1000 franków	5940,0	5940,0
750 franków	186,0	139,5
100 franków	11 300,0	1130,0
Razem	24 224,0	30 837,5

Źródło: G. Depeyrot, *op. cit.*, s. 407.

2.2.1. „Śmierć” asygnat

Na emisję pierwszych asygnat zdecydowano się w celu uporania się z rosnącym deficytem skarbu państwa, nad którym w warunkach rewolucyjnych i przy już istniejącym długu z okresu wcześniejszego było trudno zapanować (tabela 45).

¹⁷⁵ J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 111.

¹⁷⁶ Komitet Finansów już 27 września 1794 roku nakazał zastąpienie słowa „liwr” słowem „frank” przy kolejnej emisji asygnat. Kwestię nowej jednostki monetarnej uregulowało ostatecznie prawo z 7 kwietnia 1795 roku o wagach i miarach. Zob.: J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 111; *Loi relative aux poids et mesures. Du 18 Germinal, an 3e de la République française, une et indivisible*, s. 3.

¹⁷⁷ J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 111.

Tabela 45. Wydatki, wpływy podatkowe i deficyt budżetowy Francji w latach 1789–1795 (wartość nominalna w milionach liwrow)

Rok	Wydatki	Podatki	Deficyt
1789	656	396	260
1790	657	160	497
1791	823	234	589
1792	1250	412	838
1793	3532	341	3191
1794	3180	490	2690
1795	16 380	1416	14 964

Źródło: E.S. Brezis, F. Crouzet, *The Role of Assignats during the French Revolution: An Evil or A Rescuer?*, „The Journal of European Economic History” 1995, vol. 24(1), s. 25.

Wpływy podatkowe w latach 1790–1791 były znacznie niższe niż w roku wybuchu rewolucji francuskiej. Wzrosły dopiero znacząco w okresie republikańskim, a ich spadek w 1793 roku względem roku 1792 wynikał z trwającej wojny domowej. W latach 1789–1795 wydatki państwa zwiększały się z roku na rok i pogłębiały deficyt¹⁷⁸. Kolejne emisje asygnat zadekretowano, żeby sprostać „potrzebom handlu”, a potem kosztom wojny. Ich pułap początkowo ustalony został na 1,2 mld liwrow we wrześniu 1790 roku. Podnoszono go stopniowo – w lipcu 1792 roku wzrósł do 2 mld liwrow, a w lutym 1793 roku do 3,1 mld liwrow. W maju 1795 roku, żeby ułatwić emisję, jej pułap (*plafond*) został zarzucony. Po przewrocie termidoriańskim tempo emisji przyspieszyło. Na początku 1796 roku w oficjalnym obiegu było 39 mld liwrow. René Sédillot pisze o wyprodukowanych 45 mld liwrow asygnat, czyli 15-krotnie więcej niż w czasach systemu Johna Lawa. W ciągu 7 lat rewolucji masa monetarna została zwiększona 20-krotnie¹⁷⁹.

Prasy do druku asygnat, stemple, matryce i wszystkie narzędzia do ich wytwarzania 19 lutego 1796 roku (30 *pluviôse’a* roku IV) zostały uroczystie zniszczone na placu Vendôme w obecności komisarzy i pokaźnego tłumu, który z wielką pompą obszedł państwowy skarbiec. „Śmierć” asygnat powitano jak prawdziwe wyzwolenie¹⁸⁰. Cześć oddał im minister finansów Dominique-Vincent Ramel słowami: „Asygnaty zrobiły Rewolucję: doprowadziły do zniszczenia stanów i przywilejów: one wyróciły tron i stworzyły Republikę... Osądźcie, jaką przysługę oddały naszej sprawie przez wysiłki naszych wrogów, żeby zrujnować do nich zaufanie [...]” [tłum. własne]¹⁸¹. Ich koniec w duchowym epitafrum ujął Pierre-Jean-Baptiste Nougaret:

178 Różnice między poziomem deficytu realnego a nominalnego pogłębiają się od końca 1792 roku. Zob.: B. Cutsinger, J. Ingber, L. Rouanet, *Assignats or Death: Inflationary Finance in Revolutionary France*, Free Market Institute Research Paper 2020, no. 3674658, s. 7.

179 R. Sédillot, *Le coût de...*, s. 224.

180 M. Marion, *Histoire financière...*, t. III, s. 421.

181 Cyt. za: *ibidem*, s. 420–421: *Les assignats ont fait la Révolution: ils ont amené la destruction des ordres et des privilèges: ils ont renversé le trône et fondé la République... Jugez des services*

Après avoir, de mon destin,
Emerveillé le fort, le sage,
C'en est donc fait! Je gis enfin
Dans ce modeste sarcophage.
Je sus enrichir avec rien
Un peuple rempli de courage.
Il triompha par mon moyen;
Les rois en ont frémi de rage.
Je fus chère au bon citoyen:
Les malveillantes m'ont fait outrage.
Ma vie a fait beaucoup de bien
Et ma mort en fait davantage

Po tym, jak moje przeznaczenie
Zadziwiło siłacza, mędrca,
Tak się stało! Spoczywam wreszcie
W tym skromnym sarkofagu.
Umiałam wzbogacić się z niczego
Lud pełen odwagi.
Zatriumfował dzięki mnie;
Królowie zadrżeli z wściekłości.
Byłam droga dobremu obywatelowi,
Złośliwi mnie znieważali.
Moje życie przyniosło wiele dobrego,
A moja śmierć jeszcze więcej¹⁸².

Z kwoty wyemitowanych 45 581 411 618 liwrów asygnat w obiegu pozostawało jeszcze między 34 mld a 35 mld liwrów¹⁸³. Asygnaty wracające do skarbu państwa miały być odtąd palone¹⁸⁴. Najpierw utraciły one wartość płatniczą na prowincji. W raporcie policyjnym z 30 maja 1796 roku¹⁸⁵ (11 prairiala roku IV) zapisano: „Przemierz Sèvres, mówiono, a nie dostaniesz szklanki wody za asygnaty” [tłum. własne]¹⁸⁶. Wciąż można było nimi płacić podatki, pokrywać długi, kupować ziemię należącą do państwa, co prowadziło do transferu bogactwa. Na potrzeby rozliczeń zadłużenia w 1797 roku powstały tablice deprecjacyjne.

qu'ils ont rendus au succès de notre cause par les efforts qu'ont faits nos ennemis pour en ruiner le crédit [...].

182 Cyt. za: *ibidem*, s. 422 [tłum. własne].

183 *Ibidem*, s. 421.

184 J. Godechot, *Les institutions de la France sous la révolution et l'empire*, Paris 1968, s. 508.

185 P. Caron, *Manuel pratique pour l'étude de la Révolution française*, Paris 1912, s. 254.

186 Cyt. za: M. Marion, *Histoire financière...*, t. III, s. 397: *Passé Sèvres, disait-on, on ne trouverait pas un verre d'eau pour des assignats.*

Rozdział 3

Deprecjacja asygnat

3.1. Tablice deprecjacyjne: charakterystyka materiału źródłowego

Podjęcie tematu deprecjacji rewolucyjnego pieniądza papierowego nie byłoby możliwe bez zachowanej bazy źródłowej, która pozwala na przeprowadzenie dokładnej analizy ilościowej. Wyjątkowymi w swoim rodzaju, choć wymagającymi szczególnej ostrożności źródłami są *tableaux de dépréciation* (tablice deprecjacyjne) (fotografie 7–8). Dokumenty te, publikowane przez władze każdego departamentu, zawierały informacje dotyczące spadku lub wzrostu kursu asygnat, a potem *mandats territoriaux* (mandatów terytorialnych¹) względem pieniądza kruszcowego w latach 1791–1796. Pozwalały one m.in. dłużnikom i wierzycielom na wyliczanie wielkości spłat w czasach deprecjacji asygnat².

- 1 Mandaty terytorialne zostały wprowadzone na mocy prawa z 28 ventôse an IV (18 marca 1796 roku). Posiadacze asygnat mogli je wymieniać na mandaty po kursie 30 do 1, w przypadku nominatów 50 solidowych lub mniejszych asygnaty wymieniano na monety z miedzi po kursie 10 do 1. Pułap emisji mandatów ustalono na 2,4 mld. Mandaty miały być przyjmowane jako pieniądz w kasach publicznych i prywatnych. Posiadacze mandatów mogli nabywać za nie dobra narodowe bez przetargu na preferencyjnych warunkach. Zob.: *Loi portant création de deux milliards quatre cents millions de mandats territoriaux. Du 28 Ventôse an IV*, s. 2–3; E.N. White, *The French Revolution and the Politics of Government Finance, 1770–1815*, „The Journal of Economic History” 1995, vol. 55, no. 2, s. 247; F. Crouzet, *La grande inflation, la monnaie en France de Louis XVI à Napoléon*, Paris 1993, s. 411–412.
- 2 E.N. White, *Measuring the French Revolution's Inflation: the Tableaux de dépréciation*, „Histoire & Mesure” 1991, vol. 6, no. 3–4, s. 246–247. Marion zauważa, że tablice deprecjacyjne nie rozwiązywały wszystkich problemów. Autor podaje następujący przykład: właściciel domu wartego 80 tys. liwrow w 1790 roku, który na jego zakup wziął pożyczkę 30 tys. liwrow płatnych w 1796 roku w pieniądzu kruszcowym lub równowartości zboża, zmuszony byłby sprzedać dom, za który otrzymałby od 15 tys. do 18 tys. liwrow, nadal winny byłby od 12 tys. do 15 tys. liwrow i popadłby w ruinę. Wierzyciel za otrzymaną kwotę od 15 tys. do 18 tys. liwrow byłby w stanie kupić dom warty w 1790 roku 80 tys. liwrow. Przyczyną z jednej strony utraconego majątku,

Okoliczności ich powstania związane są ściśle z panującym we Francji chaosem finansowym, będącym spuścizną funkcjonowania rewolucyjnych asygnat, drastycznego spadku ich wartości oraz zastąpienia ich przez mandaty terytorialne, które szybko podzieliły los tych pierwszych. Rada Pięciuset 24 stycznia 1797 roku (5 pluviôse'a roku V) w odpowiedzi na liczne protesty i petycje obywateli w sprawie rozliczeń finansowych powołała specjalną komisję³ mającą znaleźć wyjście z sytuacji. Owocem długiej debaty wewnątrz komisji, Rady Pięciuset i Rady Starszych⁴ było prawo 5 messidora roku V (23 czerwca 1797 roku), które nakazywało sporządzenie tablic deprecjacyjnych dla wszystkich departamentów⁵.

Akt prawny składał się ze wstępu, 7 artykułów, podpisów przewodniczącego i sekretarza oraz dołączonej tabeli. Zawierała ona kurs asygnat względem pieniądza kruszcowego od sierpnia 1789 roku do 21 marca 1796 roku (1 germinału roku IV) i kurs mandatów terytorialnych względem pieniądza kruszcowego do 25 grudnia 1796 roku (5 nivôse'a roku V), które zostały ustalone na podstawie *notes de la Trésorière*, not prowadzonych przez skarb państwa. W akapicie poprzedzającym artykuły prawodawcy uzasadnili potrzebę stworzenia zasad dokonywania rozliczeń transakcji prywatnych zawieranych w czasach deprecjacji pieniądza papierowego:

Rada Pięciuset po wysłuchaniu raportu przygotowanego w imieniu komisji specjalnej dotyczącej transakcji pomiędzy osobami prywatnymi: uważając, że dla ustalenia reguł odnośnie transakcji przeprowadzonych w czasach deprecjacji papieru niezbędne jest ustalenie bez zwłoki takiej samej deprecjacji w różnych okresach, deklaruje, że sprawa jest pilna. Rada, zadeklarowawszy pilny charakter, podejmuje następującą rezolucję [tłum. własne; podobnie jak kolejne cytaty]⁶.

W artykule 1 prawa 5 messidora roku V (23 czerwca 1797 roku) zaznaczono, że redukcja wartości zobowiązania będzie zależeć od momentu i miejsca zawarcia kontraktu. Twórcy prawa mieli świadomość nieustannej zmiany wartości pieniądza papierowego w czasie oraz tego, że jest ona uwarunkowana geograficznie:

z drugiej powstałego był znaczący spadek wartości nieruchomości w czasie rewolucji w wyniku wzrostu ich podaży na rynku (sprzedaż dóbr narodowych). Zob.: M. Marion, *La liquidation du papier-monnaie révolutionnaire*, „La Revue Universelle” 1929, t. XXXVI, no. 20, s. 141.

3 W skład komisji weszli: Crassous, Eschasseriaux młodszy, Chasset; kilka dni później grono poszerzono o Cambacérès'a i Quinette'a. Zob.: P. Caron, *Tableaux de dépréciation du papier-monnaie*, Paris 1909, s. XXXI.

4 Zob.: P. Caron, *Tableaux de...*, s. XXXI–XXXVIII; M. Marion, *La liquidation...*, s. 152–175.

5 E.N. White, *Measuring...*, s. 246; M. Marion, *Histoire financière de la France depuis 1715, t. IV. – 1797–1818, la fin de la Révolution, le Consulat et L'empire, la libération du territoire*, Paris 1925, s. 77–78.

6 *Loi relative aux transactions passées entre particuliers pendant la durée de la dépréciation du Papier-monnaie. Du 5 Messidore an 5, s. 1–2: Le Conseil des Cinq-cents, ouï le rapport fait au nom d'une commission spéciale sur les transactions entre particuliers; Considérant que pour parvenir à donner des règles sur les transactions passées pendant la durée de la dépréciation du papier, il est indispensable de fixer sans délai cette même dépréciation à ses différentes époques, Déclare qu'il y a urgence. Le Conseil, après avoir déclaré l'urgence, prend la résolution suivante.*

Kiedy wystąpi konieczność zmniejszenia wartości nominalnej zobowiązania w pieniądzu kruszcowym, redukcja zostanie dokonana z uwzględnieniem wartości szacowanej pieniądza papierowego w chwili zawarcia umowy w departamencie, gdzie została ona zawarta⁷.

Naturalną konsekwencją takiego ujęcia problemu był wymóg stworzenia osobnych tablic deprecjacyjnych dla wszystkich departamentów obejmujących okres funkcjonowania pieniądza papierowego, co precyzował artykuł 2:

Dla ustalenia wartości szacowanej pieniądza papierowego w każdym departamencie stworzona zostanie tablica zawierająca następujące po sobie wartości tego papieru, poczynwszy od 1 stycznia 1791 roku (stary styl) dla krain należących do terytorium dawnej Francji; a dla krain przyłączonych na mocy różnych postanowień, jak również dla wyspy Korsyki i kolonii, poczynwszy od wprowadzenia w tych krainach pieniądza papierowego⁸.

Pierwszy pomiar wartości pieniądza papierowego względem kruszcowego miał zostać wykonany dla stycznia 1791 roku. Może to dziwić, kiedy weźmiemy pod uwagę, że asygnaty wprowadzono dekretemi z 19 i 21 grudnia 1789 roku. Należy jednak pamiętać, że dopiero dekrety Zgromadzenia Narodowego z 16 i 17 kwietnia 1790 roku wprowadziły asygnaty do obiegu, a ich oprocentowanie zlikwidowano 8 października 1790 roku. Wraz z dekretem z 18 listopada 1790 roku asygnaty stały na okaziciela, co z kolejnymi emisjami przyczyniło się do ich powszechnego użytkowania. Ponadto rewolucyjny pieniądz w 1790 roku był stabilny. Potwierdza to prawo z 15 pluviôse'a roku V (3 lutego 1797 roku). Nakazywało ono spłacanie w pieniądzu kruszcowym wszystkich długów, których umowy zawarto przed 1 lipca 1790 roku oraz po 23 września 1796 roku (1 vendémiaire'a roku V), co nie wzbudzało większych kontrowersji⁹. Wspomniane w artykule 2 krainy nienależące do terytorium dawnej Francji to nabytki terytorialne z czasów rewolucji, m.in.: Mont-Blanc, Alpes-Maritimes, Mont-Terrible na południowym wschodzie oraz: Lys, Escault, Jemmapes, Dyle, Nèthes-Deux, Meuse-Inférieure, Ourthe, Sambre-et-Meuse, Forêts na terenie Belgii¹⁰. Wyspa Korsyka podzielona była na dwa departamenty – Golo i Liamone¹¹.

7 *Loi relative aux transactions passées entre particuliers pendant la durée de la dépréciation du Papier-monnaie. Du 5 Messidore an 5*, s. 2. Artykuł 1: *Lorsqu'il y aura lieu de réduire en numéraire métallique la valeur nominale d'une obligation, la réduction sera faite eu égard à la valeur d'opinion du papier-monnaie au moment du contrat, dans le département où il aura été fait.*

8 *Loi relative aux transactions passées entre particuliers pendant la durée de la dépréciation du Papier-monnaie. Du 5 Messidore an 5*, s. 2. Artykuł 2: *Pour régler la valeur d'opinion du papier-monnaie, il sera fait dans chaque département un tableau des valeurs successives de ce papier, à partir du 1.er janvier 1791 (vieux style) pour les pays renfermés dans l'ancien territoire de la France; et pour ceux réunis par différentes lois, ainsi que pour l'île de Corse et les Colonies, à partir de l'introduction dans ces pays, du papier-monnaie.*

9 E.N. White, *Measuring...*, s. 246.

10 S. Bonin, C. Langlois (red.), *Atlas historique de la Révolution française. Le territoire (1), réalités et représentations*, Paris 1989, s. 10, 14.

11 J. Godechot, *Les institutions de la France sous la révolution et l'empire*, Paris 1968, s. 469.

W artykule 3 prawodawcy określili datę końcową obowiązywania kursu przymusowego, ustalanego na podstawie tablic deprecjacyjnych: „Okresem, kiedy skończył się obrót przymusowy pieniądza papierowego o wartości nominalnej, jest i pozostaje ustalony na dzień publikacji prawa 29 messidora roku IV”¹². Po 17 lipca 1796 roku (29 messidora roku IV) obywatele musieli rozliczać się we własnym zakresie¹³.

Zasady, w jaki sposób tworzone miały być tablice deprecjacyjne, opisano w kolejnym artykule:

Dla stworzenia tablic, co nakazywał artykuł 2, zostanie wysłany do każdej administracji centralnej wyciąg not prowadzonych przez skarb państwa, kursu pieniądza papierowego, te noty będą zestawiane z notami, które mogłyby być prowadzone w placówkach handlowych departamentu i z wartością, którą miały nieruchomości, artykuły spożywcze i inne towary po ich wolnym [rynkowym] kursie w okresach odpowiadających notom skarbu państwa¹⁴.

Tabele miały opracowywać specjalne komisje, w ich skład wchodziła administracja centralna departamentu¹⁵ oraz wybrani obywatele. Warto zauważyć, że wspólną wytyczną przy tworzeniu tablic deprecjacyjnych dla wszystkich departamentów były noty dotyczące asygnat prowadzone przez skarb państwa. Miały być one zestawiane z notami placówek handlowych, wartością rynkową nieruchomości, artykułów spożywczych i innych towarów¹⁶. W artykule znalazły się bardzo ogólne wskaźniki. Zastosowana przy tworzeniu tablic metodologia w danych departamentach

12 *Loi relative aux transactions passées entre particuliers pendant la durée de la dépréciation du Papier-monnaie. Du 5 Messidore an 5*, s. 2. Artykuł 3: *L'époque à laquelle a cessé la circulation forcée du papier-monnaie valeur nominal, est et demeure fixée au jour de la publication de la loi du 29 messidor an IV.*

13 C.J. Gignoux, *La planche à Assignats*, Paris 1933, s. 230.

14 *Loi relative aux transactions passées entre particuliers pendant la durée de la dépréciation du Papier-monnaie. Du 5 Messidore an 5*, s. 2. Artykuł 4: *Pour former le tableau prescrit par article II, il sera envoyé à chaque administration centrale, avec la présente, un extract des notes teneus à la Trésorerie nationale, du cours du papier-monnaie; ces notes seront combinées avec celles qui pourraient avoir été tenues dans les places de commerce du département, et avec la valeur qu'auront eue les immeubles, les denrées et les marchandises, dans leur libre cours, aux époques correspondantes avec ces notes.*

15 W czasach Dyktatoriatu na czele każdego departamentu stała administracja składająca się z pięciu członków mających przynajmniej po 25 lat, wybierana przez zgromadzenie elekcyjne (to ostatnie tworzyli w większości wielcy posiadacze ziemscy). Zob.: J. Godechot, *Les institutions...*, s. 470.

16 Należy zauważyć, że 4 maja 1793 roku w Konwencji przyjęte zostało prawo powszechne maksimum, wprowadzające stałe ceny na zboże i mąkę. A. Mathiez, *La vie chère et le mouvement social sous la terreur*, t. I, Paris 1973, s. 176–181. Drugie prawo powszechne maksimum przegłosowano 29 września 1793 roku. A. Mathiez, *La vie chère et le mouvement social sous la terreur*, t. II, Paris 1973, s. 30. Zastosowanie rynkowych cen przy tworzeniu tablicy deprecjacyjnej, co nakazywał artykuł 4 prawa 5 messidora roku V, było w tym przypadku dość absurdalne i nie oddawało stanu faktycznego. Od 13 listopada 1793 roku obowiązywało zaś prawo delegalizujące posiadanie złota i srebra. J. Baszkiewicz, S. Meller, *Rewolucja francuska 1789–1794. Społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1983, s. 230.

mogła się różnić. Pytanie, jakie należy postawić, brzmi: Jakie rangi poszczególnym kategoriom (kurs asygnat względem pieniądza kruszcowego, wartość rynkowa nieruchomości, artykułów spożywczych i innych towarów) przypisywała komisja, przygotowując *tableaux de dépréciation*? Udzielenie na nie odpowiedzi nie jest, niestety, możliwe, ponieważ nie zachowały się wszystkie protokoły z prac nad tablicami deprecjacyjnymi. Ponadto osoby biorące udział w tych pracach mogły mieć swój własny interes w nadaniu im „odpowiednich” wartości¹⁷. Jest to niewątpliwa słabość tablic deprecjacyjnych jako źródła historycznego, innym jednak nie dysponujemy.

Wracając do prawa 5 messidora roku V (23 czerwca 1797 roku), należy dodać, że artykuł 5 doprecyzowywał procedurę tworzenia tablic deprecjacyjnych i czynności, jakie miały wykonać administracje centralne poszczególnych departamentów po ich powstaniu:

W celu stworzenia tych tablic administracja centralna powoła 15 obywateli, spośród najbardziej oświeconych w tego typu sprawach, wydrukuje je i wyśle je do trybunałów departamentu i dyrektoriatu wykonawczego, który utworzy z tych tablic zbiór, który również prześle do trybunałów¹⁸.

W pracach nad *tableaux de dépréciation* brała udział administracja centralna departamentu i 15 obywateli, którym zagadnienia finansowe nie były obce. Do tego grona najczęściej należeli lokalni urzędnicy, kupcy, notariusze i ludzie interesu¹⁹. Departamentalne tablice miały zostać przesłane Dyrektoriatowi do Paryża, gdzie powstał zbiór tablic, który później został rozesłany po całej Francji²⁰. Tablice miały zostać przygotowane w ciągu miesiąca od publikacji prawa 5 messidora roku V (23 czerwca 1797 roku), o czym mówił artykuł 6:

Tablica będzie stworzona w ciągu miesiąca, licząc od publikacji niniejszego prawa, a w przypadku gdyby administracja centralna nie wysłała była tablic do trybunałów departamentu w powyższym terminie, trybunały departamentu przyjmą jako zasadę w swym

17 Zaniżony kurs asygnat względem pieniądza kruszcowego w tablicach deprecjacyjnych korzystny był dla wierzycieli.

18 *Loi relative aux transactions passées entre particuliers pendant la durée de la dépréciation du Papier-monnaie. Du 5 Messidore an 5*, s. 3. Artykuł 5: *L'administration centrale, pour procéder à ce tableau, s'adjoindra quinze citoyens des plus éclairés dans ce genre d'affaires; elle le fera imprimer, et l'enverra aux tribunaux du département et au Directoire exécutif, lequel formera de tous les tableaux une collection qu'il transmettra pareillement aux tribunaux.*

19 Przykładowo w departamencie Aveyron w pracach brali udział m.in.: Lechartreux, zarządca majątku, Bourrillon, prawnik, Maynié, prawnik, Carrié, negocjant, Brunet, negocjant, Mazenc, sędzia, Ayral la Conlombe, sędzia, Combettes la Fajole, sędzia, Boyer, komisarz dyrektoriatu wykonawczego przy administracji miejskiej Sauveterre, Vernhettes, prawnik. W departamencie Morbihan m.in.: Thomas Le Bot, złotnik, Guillaume-Nicolas Jacquet, kasjer wojenny, Jean-Marc Galles, drukarz, Jean-Jacques Ménard, notariusz publiczny, Frédérick Magrez, negocjant, Jacques Glais, notariusz, Claude-J. Rousseau, skarbnik inwalidów floty, Barthelemy-Ange-Xavier Dubodan syn, prawnik, Mathurin Gougeon, prawnik, Jean Guillemé Brulon, negocjant, Alexis Guyot, negocjant, Joseph Tiret, złotnik. P. Caron, *Tableaux de...*, s. 50, 297.

20 Dyrektoriat opublikował zbiór tablic 6 germinala roku VI (26 marca 1798 roku). E.N. White, *Measuring...*, s. 246.

postępowaniu aż do czasu otrzymania tychże, że będą się posługiwać tablicami najbliższego departamentu, które to tablice będzie musiał ściągnąć i przedstawić komisarz dyrektoriatu wykonawczego²¹.

W przypadku niedostarczenia na czas gotowej tablicy do trybunałów przez administrację centralną za regułę przyjęto korzystanie z tablic opracowanych w najbliższych departamentach aż do czasu jej dostarczenia. Artykuł 7 nakazywał druk całego dokumentu.

Rozesłana do wszystkich departamentów wraz z prawem 5 messidora roku V tablica przedstawiająca kurs asygnat względem pieniądza kruszcowego od sierpnia 1789 roku do 21 marca 1796 roku (1 germinała roku IV), który został opracowany na podstawie *notes de la Trésorière*, była podstawowym zbiorem danych, a także wytyczną co do formy przygotowania departamentalnych tablic depreciationy.

Kurs asygnat był ustalany na podstawie: notatek prywatnych dla okresu od sierpnia 1789 roku do czerwca 1791 roku, cen zakupów kruszców dokonywanych przez skarb państwa dla okresu od lipca 1791 roku do grudnia 1792 roku, „negocjacji papierowych” prowadzonych przez skarb państwa od stycznia 1793 roku do lutego 1794 roku, notatek prywatnych od marca 1794 roku do 2 maja 1795 roku (13 floréala roku III), danych podanych przez bankierów wyznaczonych przez Komitet Ocalenia Publicznego od 3 maja 1795 roku (14 floréala roku III) do 13 października 1795 roku (21 vendémiaire’a roku IV) i certyfikatów dostarczonych przez agentów wymiany dla okresu od 14 października 1795 roku (22 vendémiaire’a roku IV) do 20 marca 1796 roku (30 ventôse’a roku IV)²². Kurs mandatów terytorialnych opracowany został dla okresu od 21 marca 1796 roku (1 germinała roku IV) do 19 lipca 1796 roku (1 thermidora roku IV) na podstawie notatek prywatnych, a od 19 lipca 1796 roku (1 thermidora roku IV) do 25 grudnia 1796 roku (5 nivôse’a roku V) w oparciu o certyfikaty agentów wymiany²³. Do swego „wzoru”, jakim była tabela dołączona do prawa 5 messidora, nie dostosowała się część komisji departamentalnych.

Dane zawarte w *notes de la Trésorière* nie wzbudzają większych kontrowersji. Ich zgodność z rynkową rzeczywistością potwierdza inne źródło – publikacja statystyk cenowych Antoine’a Bailleula z 1797 roku²⁴. Zawiera ona m.in. cenę 24-liwrowego

21 *Loi relative aux transactions passées entre particuliers pendant la durée de la dépréciation du Papier-monnaie. Du 5 Messidore an 5*, s. 3. Artykuł 6: *Il sera procédé à ce tableau dans un mois, à compter de la publication de la présente loi; et en cas qu’une administration centrale n’eût pas envoyé son tableau dans le délai ci dessus aux tribunaux du département, ils prendront pour règle dans leurs jugemens, jusqu’à ce qu’ils l’aient reçu, celui du département le plus voisin, que le commissaire du Directoire exécutif sera tenu de se procurer et de présenter.*

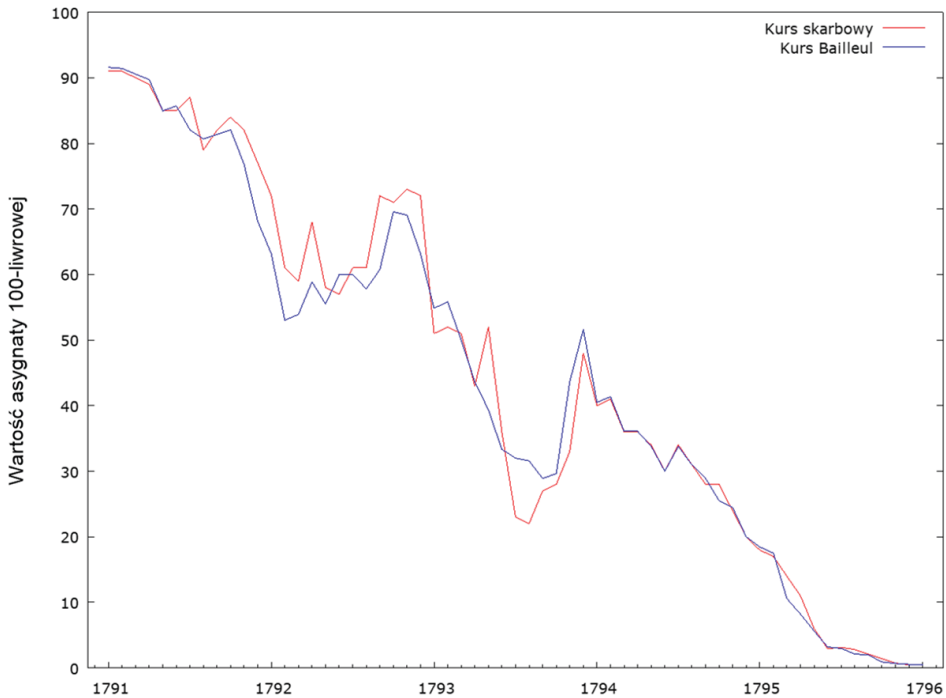
22 P. Caron, *Tableaux de...*, s. LII; E.N. White, *Measuring...*, s. 249.

23 P. Caron, *Tableaux de...*, s. LVI.

24 A. Bailleul, *Tableau Complet de Valeur des Assignats, des Rescriptions, des Mandats Jour par Jour depuis leur Émission. Contenant le cours des Changes sur les principales places, celui du Lingot d’or et d’argent, et des Inscriptions sur le Grande Livre, etc. avec un Calandrier pour l’an V*, Paris 1797.

luidora (złoto) wyrażoną w asygnatach w czasie rewolucji francuskiej. Cena ta została wykorzystana do stworzenia kursu asygnat względem pieniądza kruszcowego, który zestawiono w celach porównawczych z kursem asygnat opracowanym na bazie not prowadzonych przez skarb państwa (wykres 8). Na wykresie na osi rzędnych przedstawiona jest wartość asygnaty 100-liwrowej wyrażona w kruszcu (kurs asygnat) w badanym okresie od stycznia 1791 roku do stycznia 1796 roku.

Wykres 8. Kurs asygnat od stycznia 1791 roku do stycznia 1796 roku

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*, s. LII–LV; A. Bailleul, *Tableau Complet de Valeur des Assignats, des Rescriptions, des Mandats Jour par Jour depuis leur Émission. Contenant le cours des Changes sur les principales places, celui du Lingot d'or et d'argent, et des Inscriptions sur le Grande Livre, etc. avec un Calandrier pour l'an V*, Paris 1797, s. 11–14.

Od stycznia 1791 roku do czerwca 1791 roku wartość asygnaty 100-liwrowej względem pieniądza kruszcowego w dwóch ukazanych powyżej szeregach czasowych była zbliżona. W okresie od września 1791 roku do grudnia 1792 roku (wyjątek stanowi tu czerwiec 1792 roku) ceny złota były wyższe w przypadku danych Antoine'a Bailleula. Przyczyna rozbieżności, jak zauważa Harris, leżała prawdopodobnie w lepszych warunkach, na jakich rząd dokonywał na rynku zakupu metali²⁵.

25 S.E. Harris, *The Assignats*, Cambridge 1930, s. 110.

Od stycznia do lutego 1793 roku oraz od lipca 1793 roku do grudnia 1793 roku ceny złota były zdecydowanie wyższe w *notes de la Trésorière*. W pozostałych miesiącach badanego okresu notowania są zbliżone.

Niewielkie różnice w badanym okresie w wartości asygnat zawartych w *notes de la Trésorière* i podanych przez Antoine'a Bailleula uwiarygadniają te pierwsze, a tym samym tablice deprecyjne, które były tworzone na ich podstawie.

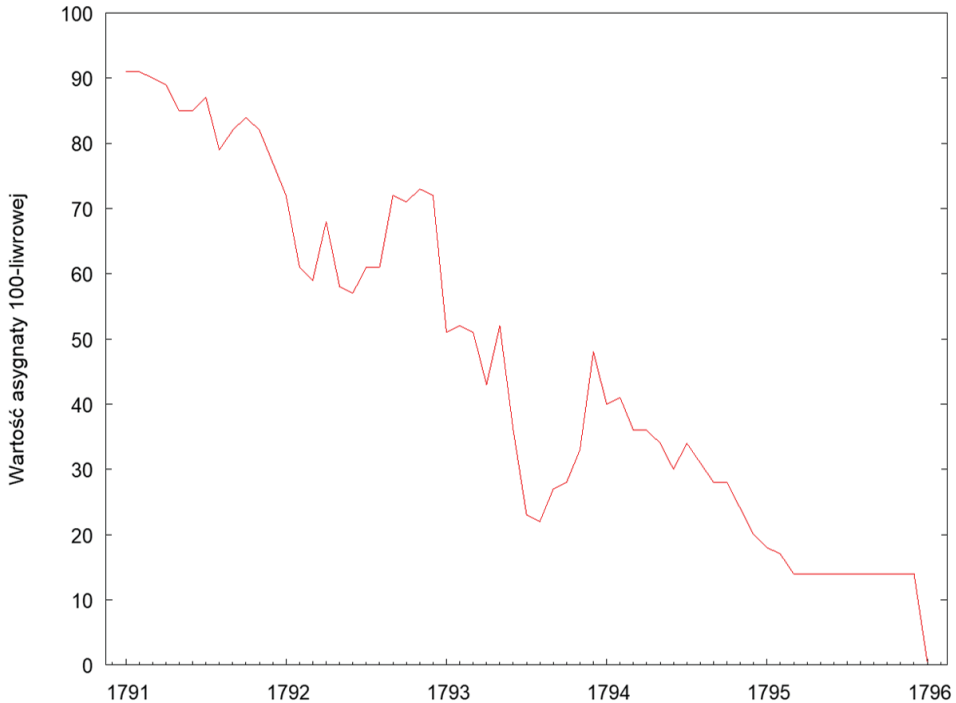
Zastawiające jest, dlaczego w tablicy przedstawiającej kurs asygnat względem pieniądza kruszcowego dołączonej do prawa 5 messidora roku V od sierpnia 1789 roku do 20 marca 1795 roku stosowano stary kalendarz, a od 21 marca 1795 roku (1 germinału roku III) do 25 grudnia 1796 (5 nivôse'a roku V) kalendarz republikański. Brak też jednoznacznej odpowiedzi, dlaczego od stycznia 1789 roku do 20 marca 1795 roku kurs asygnat wyrażony w pieniądzu kruszczowym podawany był względem asygnaty 100-liwrowej, natomiast od 21 marca 1795 roku (1 germinału roku III) do 19 marca 1795 roku (29 ventôse'a roku III) podawano wartość 24 liwrow w kruszcu wyrażoną w asygnatach²⁶. Warto również zapytać, dlaczego kurs mandatów od 21 marca 1796 roku (1 germinału roku IV) do 25 grudnia 1796 roku (5 nivôse'a roku V), wyrażony w pieniądzu kruszczowym, podawany był względem mandatu 100-liwrowego. Wprowadzało to komplikacje przy tworzeniu tablic departamentalnych oraz później, na etapie tworzenia zbioru zawierającego wszystkie tablice. Nawet dla współczesnych badaczy przejście z klasycznego kalendarza na kalendarz republikański może być problemem, stąd zdarzają się pomyłki. Georges Depeyrot w pracy *Les assignats (1790–1795)* z 2009 roku zamieścił tabelę dołączoną do prawa 5 messidora z błędami. Od marca do grudnia 1795 roku podaje wartość 14, po czym rozpoczyna podawanie wartości dla miesięcy republikańskich, kolejno dla germinału roku III wartość 204, dla floréala 229²⁷, nie wiedząc (?), że germinał roku III to marzec/kwiecień 1795 roku²⁸. Dla dziesięciu miesięcy podana jest ta sama wartość – 14 (wykres 9) oraz wartości prawidłowe z kolejnej tabeli z nazwami miesięcy republikańskich.

Do realizacji prawa 5 messidora roku V nakazującego stworzenie tablic deprecyjnych przystąpiono szybko. W departamentach zebrały się komisje i rozpoczęły prace. W większości z nich tablice deprecyjne były gotowe przed końcem thermidora (czyli przed 17 sierpnia). Opóźnienia w przygotowaniu tablic zdarzały się najczęściej w departamentach utworzonych na terenach zdobytych w czasie rewolucji.

26 Pewne departamenty, takie jak Calvados, Gard, Loiret, nie zastosowały się do tej wskazówki (dla całego okresu kurs podany jest względem asygnaty 100-liwrowej).

27 Zapis ten oznacza, że za 24 liwry w kruszcu należało zapłacić 204 liwry w asygnatach, czyli asygnata 100-liwrowa warta była 11,76 liwra, w kolejnym miesiącu 10,48 liwra.

28 G. Depeyrot, *Les assignats (1790–1795)*, Wetteren 2009, s. 291–292.

Wykres 9. Błędny kurs asygnat podany przez Georges'a Depeyrola

Źródło: opracowanie własne. Por.: G. Depeyrol, *op. cit.*, s. 291–292.

Przygotowywaniu pełnego zbioru tablic towarzyszyły liczne komplikacje. Duchastel-Berthelin, deputowany do Rady Pięciuset, 8 stycznia 1798 roku (19 nivôse'a roku VI) zwrócił uwagę, że od publikacji prawa 5 messidora minęły już cztery miesiące, i pytał, czy departamenty wywiązały się ze swojego zadania. Trybunały skarżyły się w tym czasie, że nie otrzymały jeszcze zbioru tablic. Niecały miesiąc później, 27 stycznia 1798 roku (8 pluviôse'a), Dyrektoriat, udzielając odpowiedzi na pytanie Rady Pięciuset z 19 nivôse'a, zwrócił uwagę na problemy związane z realizacją prawa 5 messidora: opóźnienia w przesyłaniu tablic przez komisje departamentalne, konieczność stworzenia zbioru tablic w kolejności alfabetycznej, potrzebę ujednolicenia stosowanych formatów. Ostatecznie Dyrektoriat przekazał Radzie Pięciuset zbiór tablic deprecyjnych dopiero 26 marca 1798 roku (6 germinała roku VI)²⁹. Został on opublikowany pod nazwą *Collection générale des tableaux de dépréciation du papier-monnaie publiée en exécution de l'article 5 de la loi du 5 messidor an V*³⁰.

²⁹ P. Caron, *Tableaux de...*, s. LIX–LXI.

³⁰ *Collection générale des tableaux de dépréciation du papier-monnaie publiée en exécution de l'article 5 de la loi du 5 messidor an V*, Paris 1798.

Ze wszystkich tablic deprecyjnych na szczególną uwagę zasługuje ta z departamentu Calvados, którego komisja jako jedyna wydrukowała kompletny raport ze swojej pracy. Rzuca on światło na sposób przygotowania tablicy. Komisja – złożona z przedstawicieli administracji centralnej i 15 obywateli, o których mówił artykuł 5 prawa 5 messidora roku V – zebrała się 15 thermidora w Caen. Jej obradom przewodniczył obywatel le Febvre, administrator departamentu. Członkowie komisji podzieleni zostali na cztery biura. Pierwsze z nich zajmowało się ustaleniem kursu pieniądza papierowego względem pieniądza kruszcowego na podstawie *notes de la Trésorière* i not placówek handlowych departamentu. Trzy pozostałe ustalały kurs pieniądza papierowego na podstawie wartości rynkowej nieruchomości, artykułów spożywczych i innych towarów. Dane przesyłały najważniejsze miasta departamentu. Powstały cztery zbiory danych, a na ich podstawie opracowano tablicę deprecyjną³¹.

W departamencie Somme członkowie komisji wymienili w rejestrze towary, których ceny wykorzystali przy tworzeniu tablicy, a były to: wełna, drewno, mięso, zboże i inne towary codziennego użytku³². W departamencie Hérault przy tworzeniu tablicy wykorzystano ceny artykułów spożywczych, m.in.: zboża, wina, oleju, mięsa oraz ceny towarów takich jak bawełna, wełna, skóra, cukier, brązowy cukier, draperia³³. Administracja tego departamentu zauważyła, że najszybciej rosły ceny artykułów żywnościowych wyrażone w pieniądzu papierowym, wolniej ceny pozostałych towarów, a najwolniej ceny nieruchomości³⁴.

3.1.1. Dotychczasowe wykorzystanie tablic deprecyjnych

Mimo wspomnianych słabości tablic deprecyjnych badacze chętnie wykorzystywali je w swoich pracach. W roku 1909 roku Pierre Caron, archiwista i historyk specjalizujący się w historii gospodarczej rewolucji francuskiej, opublikował zbiór

31 *Extrait du registre des séances de l'Administration centrale du département du Calvados*, w: *Collection générale des tableaux de dépréciation du papier-monnaie publiée en exécution de l'article 5 de la loi du 5 messidor an V*, Paris 1798, s. 69–75.

32 *Extrait des minutes des arrêtés du département de la Somme*, w: *Collection générale des tableaux de dépréciation du papier-monnaie publiée en exécution de l'article 5 de la loi du 5 messidor an V*, Paris 1798, s. 367.

33 Podrozdział 3.3 pracy poświęcony jest wzrostowi cen zboża, zwierząt gospodarskich, ziemi, produktów spożywczych, dóbr trwałego użytku w latach 1790–1795 na przykładzie departamentu Loir-et-Cher.

34 *L'administration centrale du département de l'Hérault à ses Administrés, au sujet des opérations relatives à la formation du tableau des valeurs successives du papier-monnaie dans ce département, à compter du 1.er janvier 1791 (vieux style) jusqu'au 11 thermidor an 4, époque de la publication de la loi du 29 messidor précédent*, w: *Collection générale des tableaux de dépréciation du papier-monnaie publiée en exécution de l'article 5 de la loi du 5 messidor an V*, Paris 1798, s. 172–173.

tablic deprecyjnych z komentarzem³⁵. Na podstawie jednej z nich – dołączonej do prawa 5 messidora roku V – Jean Morini-Comby w 1925 roku³⁶ stworzył wykres przedstawiający deprecjację asygnat w Paryżu w latach 1790–1795³⁷. Został on wykorzystany po latach przez Fernanda Braudela i Ernesta Labrousse’a w pracy o historii gospodarczej i społecznej Francji³⁸. Znamienne, że wybitny historyk gospodarczy, Marcel Marion (fotografia 9), w historii finansowej Francji³⁹ wspomniał o tablicach deprecyjnych, jednak ich wnikliwie nie analizował. W roku 1930 Seymour Edwin Harris w swojej fundamentalnej pracy poświęconej asygnatom⁴⁰ wykorzystał na szeroką skalę tablice deprecyjne zebrane i wydane przez Pierre’a Carona. W dwudziestoleciu międzywojennym odwoływał się do nich jeszcze m.in. Andrew Dickson White w pracy o pieniądzu fiducyjnym, przestrzegającej amerykańskich polityków przed emisją pieniądza papierowego⁴¹. Po II wojnie światowej *tableaux de dépréciation* w swoich pracach wykorzystywali m.in.: Florin Aftalion, Christian Aubin, Eugene Nelson White, François Crouzet, Thomas Sargent z François Velde, Rebecca Spang czy Bryan Cutsinger, Joshua Ingber i Louis Rouanet. Pierwszy z nich w aneksie do swojej książki z 1987 roku, *L’économie de la Révolution française*⁴², zatytułowanym *Studium ekonometryczne deprecjacji asygnat*, przedstawił funkcję popytu na rewolucyjny pieniądz, wykorzystując tablice deprecyjne do ustalenia wartości asygnat⁴³. Christian Aubin w artykule *Les assignats sous la Révolution française: un exemple d’hyperinflation*⁴⁴ z 1991 roku użył tablic do pomiaru inflacji, wykazując przy tym, że w czasach rewolucji francuskiej występowało w wybranych miesiącach zjawisko hiperinflacji. Warto zaznaczyć, że badacz przyjął dane z tablic deprecyjnych jako pewne. W tym samym roku ukazał się jeszcze artykuł Eugene’a Nelsona White’a zatytułowany *Measuring the French Revolution’s Inflation: the Tableaux de dépréciation*⁴⁵ w całości

35 P. Caron, *Tableaux de...*

36 J. Morini-Comby, *Les assignats. Révolution et inflation*, Paris 1925.

37 Tablica stworzona została tylko na podstawie cen złota i srebra w Paryżu. Tablica deprecyjna regionu paryskiego (departament Seine), która powstała później, różni się od niej.

38 F. Braudel, E. Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, t. 3, Paris 1976, s. 26.

39 M. Marion, *Histoire financière...*, t. IV, s. 77–78.

40 S.E. Harris, *op. cit.*

41 A.D. White, *Fiat Money Inflation in France*, New York 1933.

42 Książka ta wywołała poważną debatę nad historią gospodarczą rewolucji francuskiej, czego dowodzi ukazanie się w krótkim czasie artykułów i opracowań o zbliżonej tematyce, w których autorzy odnosili się do pozycji Florina Aftaliona. Nie bez znaczenia dla wzrostu zainteresowania rewolucją francuską, w tym jej historią gospodarczą, była 200 rocznica jej rozpoczęcia, obchodzona w 1989 roku. Na całym świecie odbyło się wiele konferencji, w tym w Łodzi, w dniach 7–10 września 1989 roku, na której referaty wygłosili m.in. profesorowie Salmonowicz i Kula. Na łódzkiej konferencji zabrakło jednak tematyki gospodarczej. M. Vovelle, D. Le Monnier, *Les colloques du Bicentenaire*, Paris 1991, s. 371.

43 F. Aftalion, *L’économie de la Révolution française*, Paris 1987, s. 256–257, 260.

44 Ch. Aubin, *Les assignats sous la Révolution française: un exemple d’hyperinflation*, „Revue Économique” 1991, vol. 42, no. 4, juillet.

45 E.N. White, *Measuring...*, s. 248.

poświęcony tablicom, od okoliczności ich powstania przez zasady ich tworzenia, krytykę prac komisji przygotowujących tablice po analizie porównawczą wybranych tablic z lokalnymi cenami. Autor zwrócił w nim uwagę m.in. na możliwość stworzenia serii danych uwzględniającej, oprócz miesięcznej depreciation asygnat względem pieniądza kruszcowego, także depreciation tygodniową mandatów terytorialnych poprzez dokonanie przeliczenia po kursie wymiany jednych na drugie. Jego zdaniem taka seria mogłaby być jednak myląca ze względu na skomplikowany charakter reformy walutowej, która teoretycznie zakładała wymianę 30 liwrow w asygnatach na mandat. Rynkowa rzeczywistość wyglądała jednak inaczej⁴⁶.

François Crouzet w swojej kapitalnej pracy z 1993 roku *La grande inflation, la monnaie en France de Louis XVI à Napoléon* bazuje na ustaleniach Christiana Aubina i Eugene’a Nelsona White’a, przyjmując dane zawarte w tablicach depreciationjnych jako prawdziwe. W roku 1995 ukazał się artykuł Thomasa Sargent’a – późniejszego laureata Nagrody Banku Szwecji im. Alfreda Nobla w dziedzinie ekonomii – i François Velde’a, pt. *Macroeconomic Features of the French Revolution*. Autorzy wykorzystali w nim dane z tablic depreciationjnych, które nazwali „indeksem Carona”, do pokazania poziomu cen złota, ziemi i towarów we Francji w okresie od 1790 do 1796 roku⁴⁷. Po pięciu latach ukazał się roboczy artykuł *Regional Inflation During The French Revolution*, w którego powstanie zaangażowany był wspomniany François Velde. Badacze zwrócili uwagę, że różnice w zagregowanych indeksach cenowych, jak określili dane pochodzące z tablic depreciationjnych, częściowo mogą być spowodowane brakiem jednolitych zasad przy ich konstruowaniu, niemniej jednak zaproponowali, aby tłumaczyć różnice w regionalnej depreciation poziomem integracji gospodarczej XVIII-wiecznej Francji. Analiza przeprowadzona na potrzeby artykułu przy pomocy modelu Spatial VAR (Vector Autoregression) wykazała, że sąsiadujące ze sobą departamenty charakteryzowały się wyższą korelacją w kształtowaniu się cen, będących podstawą tworzenia tablic depreciationjnych, niż departamenty od siebie oddalone⁴⁸.

W dość prześmiewczy sposób o *tableaux de dépréciation* pisała Rebecca Spang w książce *Stuff and Money in the Time of the French Revolution* z 2015 roku. Przywołuje w niej m.in. opinię Philippe’a-Josepha Maillarta, rytownika, twórcy *Papiers monnaies et autres de la République française: tableau des variations du cours des assignats pour servir de baze aux transactions entre particulier*⁴⁹, który uważał, że jego „wizualna depre-

46 *Ibidem*.

47 T.J. Sargent, F.R. Velde, *Macroeconomic Features of the French Revolution*, „Journal of Political Economy” 1995, vol. 103, no. 3, s. 498–499.

48 L. Barseghyan, F. Molinari, F. Velde, *Regional Inflation During the French Revolution*, CAE Working Paper 2000, #04-06, s. 1, 14, 20–21.

49 Obrazkowa tablica wydrukowana w Brukseli w 1796 roku przedstawiająca stertę asygnat, wykonaną w technice malarstwa iluzjonistycznego (*trompe l’œil*), pod nią podane są wartości pokazujące zmianę wartości asygnat względem złota. Pod koniec stycznia 1791 roku za 24 liwry w złocie płacono 26 liwrow i 4 solidy w asygnatach, 31 stycznia 1796 roku 24 liwry w złocie kosztowały 5243 liwrow w asygnatach. P.J. Maillart, *Papiers monnaies et autres de la République française: tableau des variations du cours des assignats pour servir de baze aux transactions entre particulier*, bez numeru strony.

cjacja” asygnat, mandatów i innych papierów jest bardziej precyzyjna od wyrażonej przez komisje departamentalne w tablicach depreciationnych⁵⁰. W książce, za którą autorka otrzymała wiele nagród⁵¹, nie pojawiają się wyliczenia ani wykresy oparte na tablicach, a jedynie przywoływane są wybrane wartości.

Najnowszym przykładem wykorzystania tablic depreciationnych, do jakiego udało się dotrzeć autorowi, jest artykuł Bryana Cutsingera, Joshui Ingbera i Louis Rouaneta zatytułowany *Assignats or Death: Inflationary Finance in Revolutionary France*. Autorzy wykazali w nim, że zmiana ustroju we Francji (ustanowienie Dyrektoriatu po przewrocie 9 thermidora 1794 roku) miała wpływ na popyt na pieniądź. Dane z tablicy depreciationnej departamentu Seine zostały w artykule przywołane w celu pokazania poziomu cen i badania inflacji⁵².

Mając na uwadze wykorzystywanie w przeszłości danych z tablic przez wielu autorów – zarówno historyków, jak i ekonomistów – w niniejszej pracy będą podstawą do stworzenia zmiennej zależnej „deprecjacja”, nazywanej w języku ekonometrycznym zmienną objaśnianą⁵³.

3.1.2. Dobór obserwacji

Tablice depreciationne, do których odwołam się w niniejszej pracy, pochodzą z następujących departamentów: Ain, Aisne, Allier, Alpes-Basses, Alpes-Hautes, Ardèche, Ardennes, Ariège, Aube, Aude, Aveyron, Bouches-du-Rhône, Calvados, Cantal, Charente, Charente-Inférieure, Cher, Corrèze, Côte-d’Or, Côtes-du-Nord, Creuse, Dordogne, Doubs, Drôme, Eure, Eure-et-Loire, Finistère, Gard, Garonne-Haute, Gironde, Hérault, Ille-et-Vilaine, Indre, Indre-et-Loire, Isère, Jura, Landes, Loire⁵⁴, Loir-et-Cher, Loire-Haute, Loire-Inférieure, Loiret, Lot, Lot-et-Garonne, Lozère, Maine-et-Loire, Manche, Marne, Marne-Haute, Mayenne, Meurthe, Meuse, Morbihan, Moselle, Nièvre, Nord, Oise, Orne, Pas-de-Calais, Puy-de-Dôme, Pyrénées-Basses, Pyrénées-Hautes, Pyrénées-Orientales, Rhin-Bas, Rhin-Haut, Rhône⁵⁵, Saône-et-Loire, Saône-Haute, Sarthe, Seine⁵⁶, Seine-Inférieure, Seine-et-Marne, Seine-et-Oise, Somme, Tarn, Var, Vaucluse⁵⁷, Vendée, Vienne, Vienne-Haute, Vosges, Yonne (82 departamenty). Obejmowały

50 R.L. Spang, *Stuff and Money in the Time of the French Revolution*, London 2015, s. 243–246.

51 Nagrody: Gottschalk Prize for Best Book in Eighteenth-Century Studies, *Financial Times* „Best History Books of the Year”; *Choice* Outstanding Academic Title; Enlightened Economist „Book of the Year” (2016).

52 B. Cutsinger, J. Ingber, L. Rouanet, *Assignats or Death: Inflationary Finance in Revolutionary France*, Free Market Institute Research Paper 2020, No. 3674658, s. 17, 34.

53 Z. Czerwiński, *Matematyka na usługach ekonomii*, Poznań 2011, s. 421.

54 Departament powstał z podziału Rhône-et-Loire na Loire i Rhône w 1793 roku. *Atlas historique de la Révolution française. Le territoire (1)...*, s. 83.

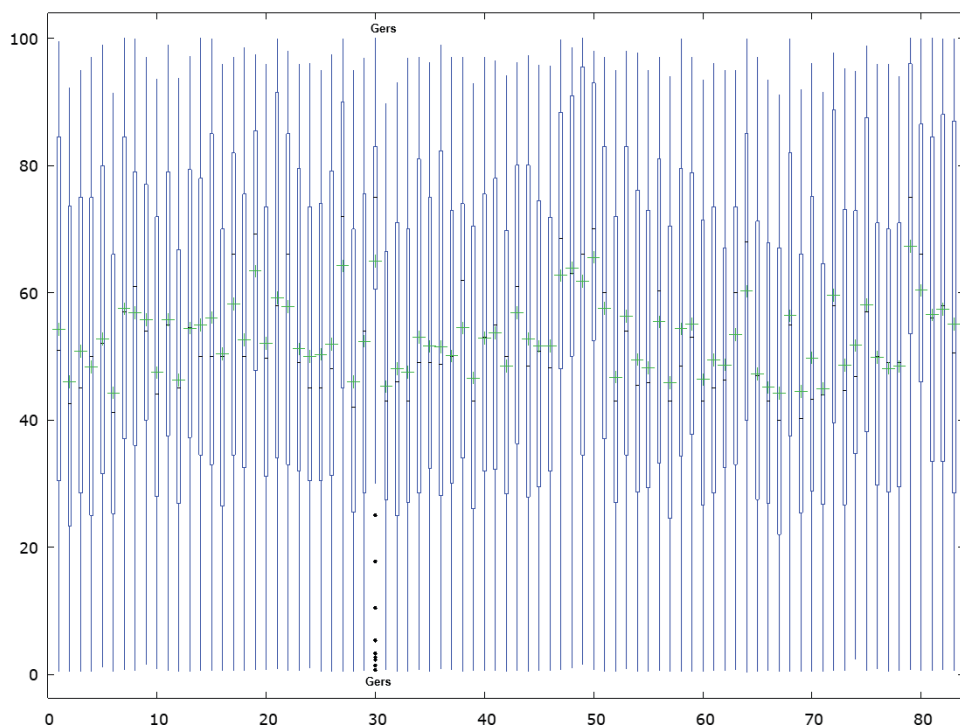
55 Departament powstał z podziału Rhône-et-Loire na Rhône i Loire w 1793 roku. *Ibidem*.

56 Początkowo departament nazywał się Paris, nazwę zmieniono w 1795 roku na Seine. J. Godéhot, *Les institutions...*, s. 470.

57 Departament dołączony w 1793 roku. *Atlas historique de la Révolution française. Le territoire (1)...*, s. 83.

one swym zasięgiem całe terytorium Francji *ancien regime'u*. Powstałe w nich tablice są kompletne i odnoszą się do badanego okresu od stycznia 1791 do stycznia 1796 roku (nivôse'a roku IV⁵⁸). Z analizy ze względu na niepełne dane wykluczone zostały departamenty: Alpes-Maritimes, Dyle, Escaut, Forêts, Golo, Jemappes, Liamone, Lys, Meuse-Inférieure, Mont-Blanc, Mont-Terrible, Nèthes-Deux, Ourthe, Sambre-et-Meuse (14 departamentów). Były to nowe jednostki podziału administracyjnego powołane na terenach przyłączonych do Francji w czasie rewolucji. Tablice z nich zachowały się, ale obejmują tylko okres, w którym istniały wspomniane departamenty. Departament Deux-Sèvres nie został uwzględniony ze względu na brak danych dla stycznia, lutego i marca 1791 roku. Po dokonaniu rozkładu cechy statystycznej depreciation w 83 departamentach przy pomocy wykresu pudełkowego, nazywanego wykresem ramkowym, z analizy wykluczony został departament Gers (wykres 10). Poczynione z niego obserwacje, wychodzące poza przedział $[Q1 - 3q, Q3 + 3q]$, zostały uznane za odstające⁵⁹ i wykluczone z analizy.

Wykres 10. Wykres pudełkowy kursu asygnat od stycznia 1791 roku do stycznia 1796 roku dla 83 departamentów

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*

58 Przyjęta przez autora data brzegowa.

59 R. Kala, *Wprowadzenie do statystyki i ekonometrii*, Poznań 2003, s. 13–14.

Na etapie przygotowywania bazy danych tablice deprecyjne zostały ujednolicone. Jak już wcześniej wspomniano, prawo 5 messidora roku V nie precyzowało ich formy. W przypadku większości departamentów twórcy tablic podawali wartość asygnaty 100-liwrowej wyrażoną w pieniądzu kruszczowym według starego kalendarza od 1 stycznia 1791 roku do marca 1795 roku⁶⁰. Wartości zapisywane były w liwrach, solidach i denarach, przy czym część komisji ograniczyła się do liwów i solidów. Wartości te w ramach ujednolicenia i przystosowania do użytku w programie GRETL przeliczono na dziesiętny system liczbowy, z zaokrągleniem do trzeciego miejsca po przecinku. Przykładowo, zapis z tablicy deprecyjnej departamentu Aude dla grudnia 1791 roku: 78l, 13s, 4d⁶¹, przekształcony został na 78,667. Dla danych od kwietnia 1795 roku (germinala roku III) komisje w większości departamentów wprowadziły zapis według kalendarza rewolucyjnego oraz podawały wartość 24 liwów w kruszcu wyrażoną w asygnatach. Wymagało to dokonania odpowiednich przeliczeń, np. zapis z tablicy deprecyjnej departamentu Finistère dla messidora roku III 700⁶² przekształcony został na 3,429. W większości departamentów stosowano zapis miesięczny, w niektórych dekadowy, a w przypadku Alpes-Maritimes dniowy. W przypadku zapisu dekadowego przy tworzeniu bazy danych zapisywana była wartość na koniec miesiąca, tak samo przy zapisie wartości dla 1. i 2. połowy miesiąca⁶³. Wartości podane dla dni dodatkowych⁶⁴, znajdujące się w tablicach, pominięto. Ze względu na konstrukcję tablic deprecyjnych i wspomniane przejście na kalendarz republikański w przypadku większości departamentów wartości w stworzonej bazie danych dla marca 1795 roku pochodzą z 20 marca 1795 roku, a nie – jak w odniesieniu do pozostałych miesięcy – z ostatniego dnia miesiąca.

60 W przypadku departamentów: Marne, Meurthe, Orne, Pyrénées-Orientales, Vendée, Yonne przejście na kalendarz republikański zostało wprowadzone wcześniej, bo już w październiku 1793 roku.

61 *Collection générale des tableaux de dépréciation du papier-monnaie publiée en exécution de l'article 5 de la loi du 5 messidor an V*, Paris 1798, s. 55.

62 *Collection générale des tableaux de dépréciation du papier-monnaie publiée en exécution de l'article 5 de la loi du 5 messidor an V*, Paris 1798, s. 146.

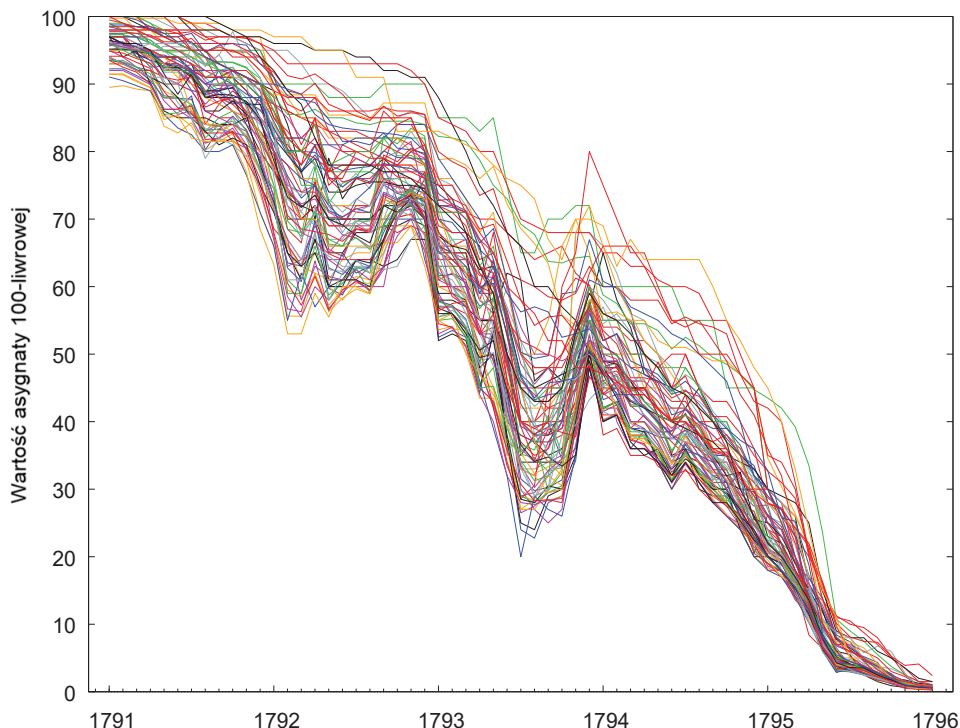
63 Przypadek tablicy deprecyjnej z departamentu Nièvre wymaga odnotowania. Komisja wyjątkowo dla października 1793 roku podała dwa pomiary, dla pierwszych 15 dni wartość asygnaty 100-liwrowej wynosiła 50,25 liwra, w 2. połowie miesiąca 66,25 liwra. Stosując przyjętą zasadę brania pod uwagę wartości na koniec miesiąca, w bazie danych znalazła się wartość 66,25, co zaprezentowane na wykresie może wprowadzać w błąd i sprawiać wrażenie gwałtownego załamania trendu.

64 Kalendarz republikański miał 12 miesięcy po 30 dni, a w celu zrównania go z rokiem słonecznym wprowadzono dni dodatkowe. *Calendrier republicain: décrété par la Convention nationale, pour la IIe année de la République française*, Paris 1793, s. 1; P. Caron, *Manuel pratique pour l'étude de la Révolution française*, Paris 1912, s. 221.

3.2. Deprecjacja asygnat w departamentach

Dane zawarte w *tableaux de dépréciation* pozwoliły odtworzyć przebieg 5-letniego spadku wartości asygnat względem pieniądza kruszcowego w 82 departamentach (wykres 11).

Wykres 11. Deprecjacja asygnat w departamentach w latach 1791–1796 (82 departamenty)

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*

Na wykresie 11 zarysowuje się wyraźny trend spadkowy – postępująca w latach 1791–1796 deprecjacja asygnat. W kilku okresach podlegają one aprecjacji względem pieniądza kruszcowego. Zmiana trendu na wzrostowy miała miejsce w kwietniu 1792 roku, co można tłumaczyć konfiskatą dóbr emigrantów, które to powiększyły pulę dóbr narodowych stanowiących zabezpieczenie asygnat⁶⁵. Kolejne odwrócenie trendu można zaobserwować w większości badanych departamentów w październiku 1793 roku, co towarzyszyło wprowadzeniu cen maksymalnych⁶⁶ i terrorowi jakobińskiemu. Kurs asygnat wzrastał też po zwycięstwach francuskich wojsk. Przykładowo

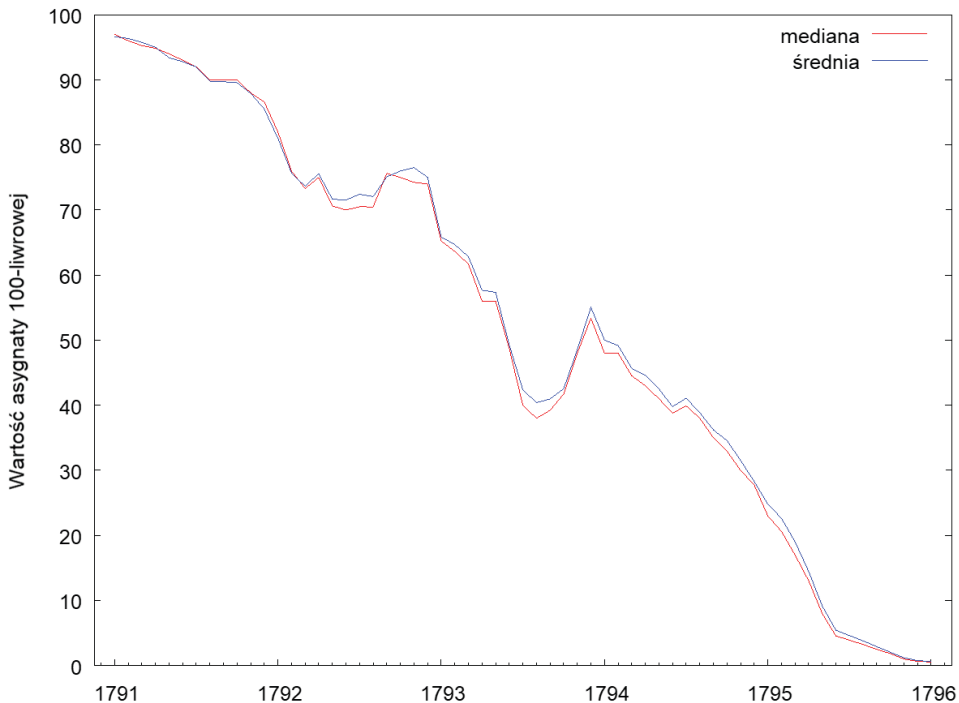
⁶⁵ Zagadnienie to zostało szerzej omówione w podrozdziale 4.2. *Zabezpieczenie asygnat w dobrach narodowych*.

⁶⁶ Zagadnienie to zostało szerzej omówione w podpodrozdziale 4.3.3. *Powszechne maksimum*.

po bitwie pod Valmy 20 września 1792 roku, w której Francuzom udało się powstrzymać Austriaków i Prusaków idących na Paryż⁶⁷, w ciągu miesiąca kurs asygnat wzrósł średnio o 3,034 liwra. Podobnie było w przypadku wygranej bitwy pod Fleurus z 26 czerwca 1794 roku – w ciągu miesiąca kurs asygnat wzrósł średnio o 1,283 liwra, mimo utrzymującego się trendu spadkowego od grudnia 1793 roku. Największe spadki odnotowano po poniesionych klęskach wojennych, kryzysach politycznych, takich jak: upadek żyrondystów⁶⁸ czy przewrót termidoriański, po zniesieniu cen maksymalnych⁶⁹ oraz w czasie trwania wojny domowej. Porównanie zapisów z tablic depreciationyjnych pokazuje zarówno dużą zmienność, jeśli chodzi o wartość asygnat w poszczególnych departamentach, jak i jej krótkookresową dynamikę.

Stworzenie modelu dla całej Francji ze zmienną objaśnianą, którą jest depreciation, wymagało zastosowania uproszczenia w postaci obliczenia średniej i mediany dla 82 analizowanych departamentów (wykres 12).

Wykres 12. Deprecjacja asygnat w departamentach w latach 1791–1796 – średnia i mediana dla 82 departamentów

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*

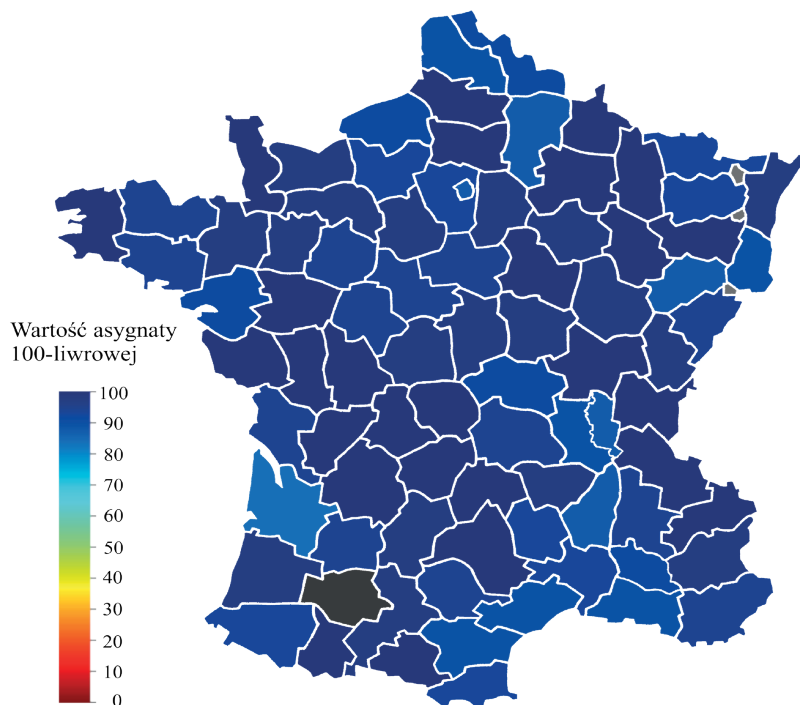
67 Działania wojenne zostały szerzej omówione w podrozdziale 4.4. *Działania wojenne a kurs asygnat* oraz w *Suplemencie*.

68 A. Soboul, *La Révolution française*, Paris 2003, s. 291–295.

69 Wszystkie wymienione wydarzenia zostały szerzej omówione w rozdziale 4.

Po wykluczeniu obserwacji odstającej (departament Gers) różnice między średnią a medianą deprecjacji są niewielkie. W konstruowanym w rozdziale 5 przyczynowo-skutkowym ekonometrycznym modelu deprecjacji asygnat we Francji za zmienną objaśnianą przyjęta została średnia arytmetyczna. Ta druga jest lepszą miarą w przypadku zbiorów z obserwacjami odstającymi⁷⁰, taka obserwacja została jednak usunięta.

Mapa 1. Deprecjacja asygnat w departamentach w styczniu 1791 roku

* Kolor czarny to departament Gers wykluczony z analizy.

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*

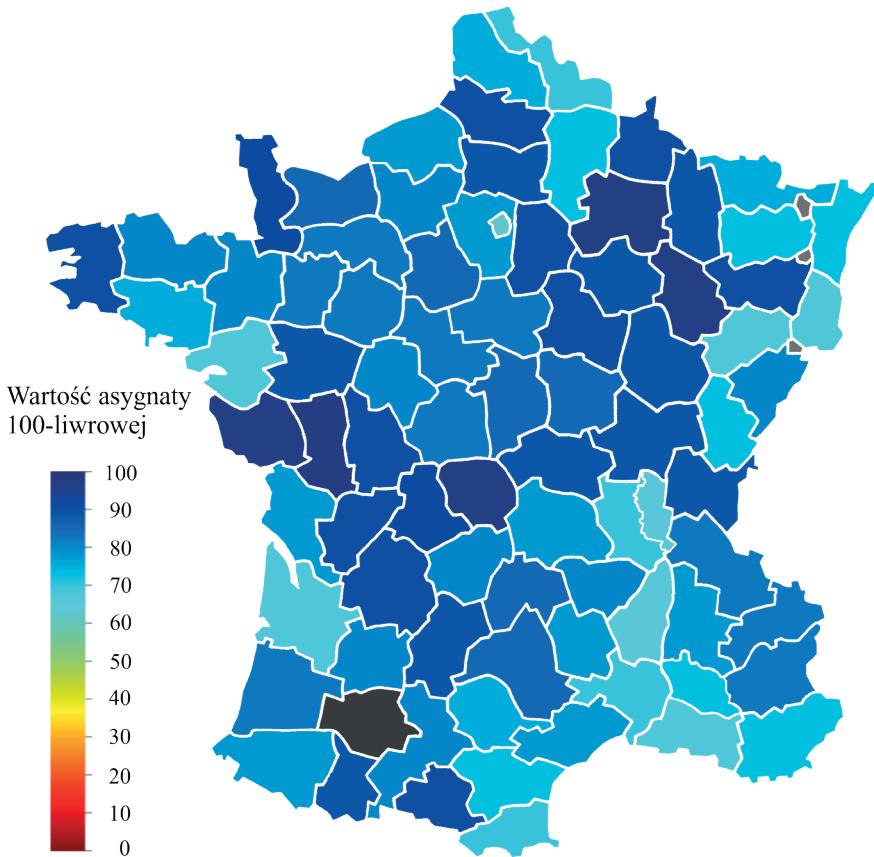
Zbudowanie modelu ekonometrycznego wymagało wprowadzenia uproszczeń. Nic nie stało jednak na przeszkodzie, żeby zagadnieniu deprecjacji asygnat przyjrzeć się w poszczególnych departamentach i regionach (koszykach departamentów). Wizualizacja tego procesu wymagała odtworzenia mapy Francji z granicami departamentów z 1797 roku, kiedy wprowadzono prawo 5 messidora nakazujące stworzenie tablic deprecjacyjnych we wszystkich departamentach. Atlas rewolucji francuskiej⁷¹, wydany w dwusetną rocznicę jej wybuchu, zawiera mapę *Les départements, districts et cantons en 1790*, nie uwzględnia ona jednak zmian z lat 1790–1797, m.in. podziału departamentu Rhône-et-Loire na Loire i Rhône w 1793 roku i przyłączenia

⁷⁰ R. Kala, *op. cit.*, s. 9–10.

⁷¹ *Atlas historique de la Révolution française. Le territoire (1)...*

departamentu Vaucluse⁷² w 1793 roku. Zmiany granic departamentów zostały naniesione ręcznie z zachowaniem należytej staranności⁷³. Deprecjacja asygnat (kursy asygnat) w badanych departamentach w styczniu 1791 roku, styczniu 1792 roku, maju 1792 roku, grudniu 1792 roku, sierpniu 1793 roku, grudniu 1793 roku i styczniu 1795 roku została przedstawiona na mapach przypominających mozaikę (mapy 1–7). Kolory przedstawione na skali pokazują zmiany wartości asygnaty 100-liwrowej wyrażonej w pieniądzu kruszcowym w poszczególnych departamentach.

Mapa 2. Deprecjacja asygnat w departamentach w styczniu 1792 roku

* Kolor czarny to departament Gers wykluczony z analizy.

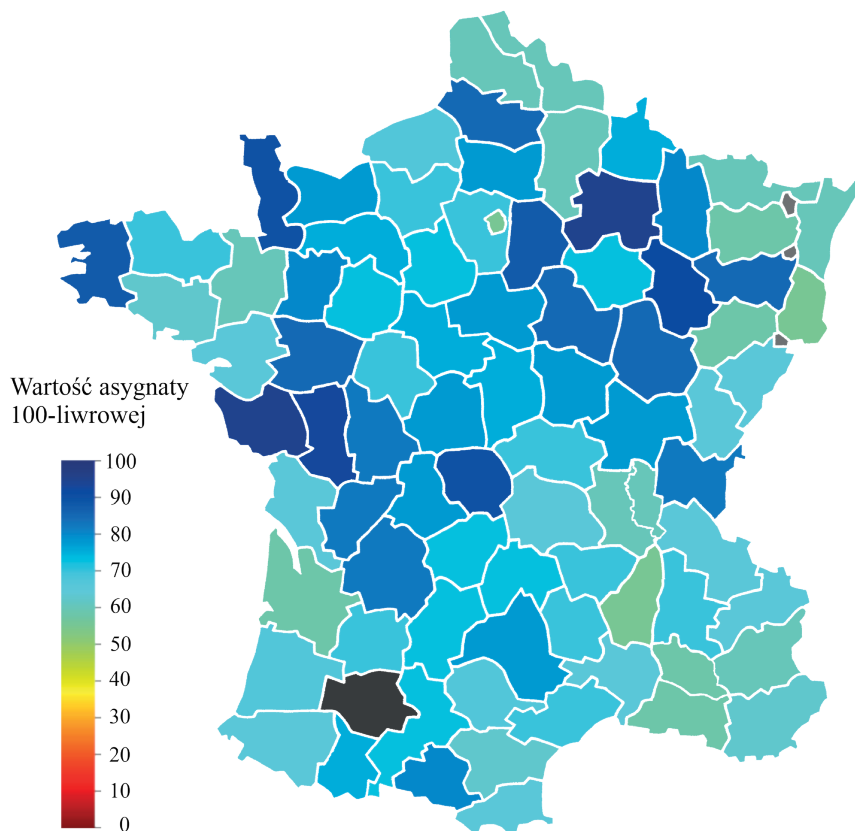
Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*

72 W skład departamentu weszły: część Prowansji, Hrabstwo Venaissin, Awinion, Księstwo Oranii, Księstwo Mondragon, Senioria de Sault i wspólnota St. Marcellin, która nie była ni parafią, ni miasteczkiem. R. Moulinas, A. Maureau, A. Simon, *Histoire de Vaucluse. Les Vauclusiens dans la vie nationale de 1793 à nos jours*, Avignon 1993, s. 14–16.

73 Mapa znajduje się w aneksie 2 niniejszej książki.

W styczniu 1791 roku, co widoczne jest na powyższej mapie, deprecjacja asygnat postępowała szybciej w grupie departamentów na północy: Aisne, Nord, Pas-de-Calais i Seine-Inférieure oraz na południu: Ardèche, Aude, Bouches-du-Rhône, Hérault, Loire, Rhône, Vaucluse. Znaczny spadek kursu rewolucyjnego pieniądza został zaobserwowany również w departamentach przy wschodniej granicy Francji – Rhin-Haut i Saône-Haute. W 82 departamentach 100-liwrowa asygnata średnio odpowiadała wartości 96,62 liwra w kruszcu. Najniższa wartość (89,5 liwra) zanotowana została na zachodzie, w departamencie Gironde (Żyronda), którego największym ośrodkiem miejskim było miasto handlowe Bordeaux. Deprecjację asygnat dało się odczuć również w Paryżu (departament Seine), gdzie równowartość asygnaty 100-liwrowej wynosiła 91,5 liwra w pieniądzu kruszczowym. Maksymalna różnica w kursie asygnat między departamentami to 10,5 liwra.

Mapa 3. Deprecjacja asygnat w departamentach w maju 1792 roku

* Kolor czarny to departament Gers wykluczony z analizy.

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*

Po roku funkcjonowania na rynku asygnat tylko w pięciu departamentach: Deux-Sèvres⁷⁴, Creuse, Marne, Marne-Haute, Vendée można było wymienić asygnatę 100-liwrową za więcej niż 95 liwrow w kruszcu. Najlepszy kurs asygnaty miały w Deux-Sèvres i Vendée (97), a najgorszy w departamencie Seine (63,25). Średnia wartość asygnat w badanych departamentach wyniosła 81,025 liwra. Od stycznia 1791 roku asygnaty straciły na wartości przeciętnie 15,595 liwra. Liderami spadku wartości papierowego pieniądza pozostały departamenty: Aisne, Nord, Pas-de-Calais i Seine-Inférieure, Ardèche, Aude, Bouches-du-Rhône, Hérault, Loire, Rhône, Vaucluse, Rhin-Haut i Saône-Haute.

Do końca maja 1792 roku „kondycja” asygnat uległa pogorszeniu, pogłębiła się różnica między ich notowaniem w departamencie Marne (95 liwrow) a Seine (55,5 liwra), która wyniosła aż 39,5 liwra. Miesiąc po wybuchu wojny z Austrią średnia wartość francuskich asygnat wynosiła 71,65 liwra. Papierowy pieniądz najszybciej tracił w Paryżu, na południu w: Ardèche, Rhône, Vaucluse, w departamentach północnych: Aisne, Pas-de-Calais, na wschodzie w: Meurthe, Rhin-Haut i Saône-Haute oraz na zachodzie w departamentach: Loire-Inférieure, Morbihan i Ille-et-Vilaine, które stały się w 1793 roku teatrem działań wojennych (wojna w Wandei, szuanerie⁷⁵).

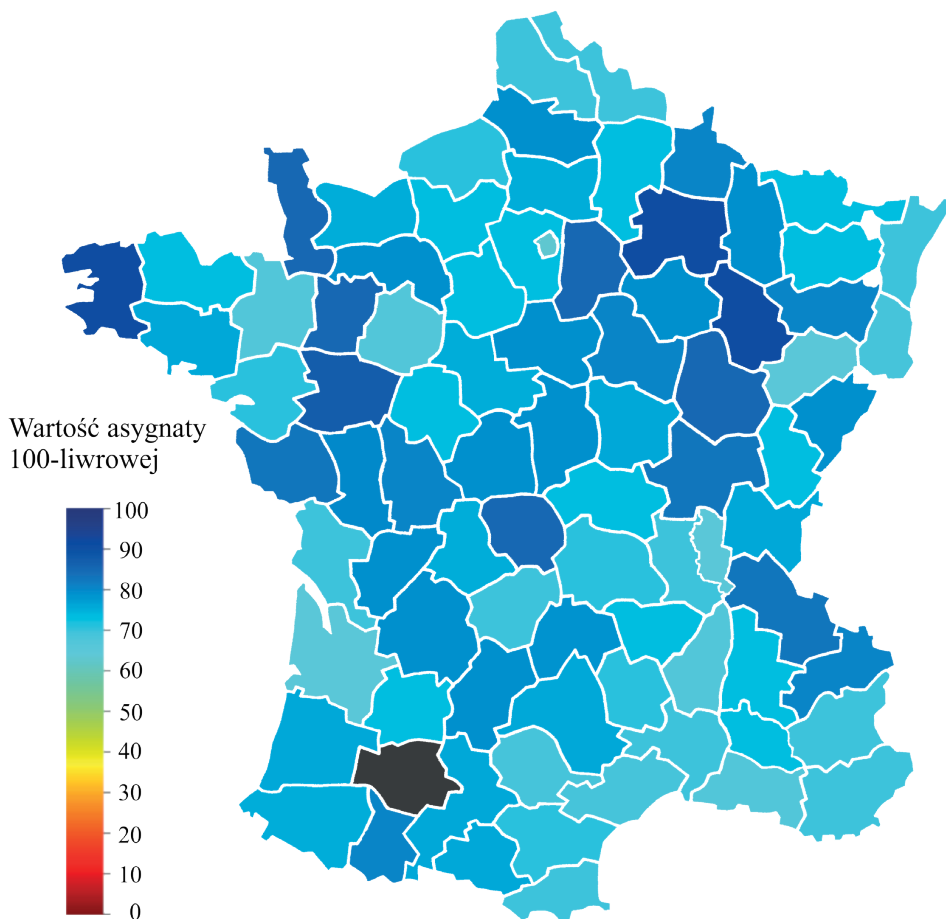
Od połowy 1792 roku kursy asygnat w większości departamentów podlegały aprecjacji. Do końca grudnia średnia wartość asygnaty 100-liwrowej wzrosła do 75,03 liwra (wzrost o ok. 4 liwry względem stycznia 1792 roku). Przyczyn tego wzrostu należy upatrywać w konfiskacie dóbr emigrantów (dekret z 30 marca 1792 roku⁷⁶), która zwiększała zabezpieczenie drukowanych banknotów, oraz w zwycięstwie pod Valmy. Tak jak na początku roku asygnaty miały najwyższą wartość w departamencie Marne (91), a najniższą w Seine (63).

74 Departament Deux-Sèvres został wykluczony z analizy ekonometrycznej (5 rozdział) ze względu na niepełne dane, w tej części pracy jest jednak uwzględniany w ramach dostępnych danych.

75 Szuanerią nazywamy kontrrewolucyjny ruch chłopski występujący w latach 1792–1815 na północ od Loary, przyjmujący formę walki partyzanckiej. Objęła ona swym zasięgiem departamenty: Côtes-du-Nord, Morbihan, Ille-et-Vilaine, Manche, Calvados, Orne, Mayenne, Sarthe, Loire-Inférieure, Maine-et-Loire i wschodni kawałek Finistère. Powstańcy walczący z rewolucyjną Francją, a potem z Napoleonem, tworzyli małe bandy, które działały niezależnie. Na ich czele stali najczęściej byli przemysłowcy, jak np. Jean Cottereau, znany jako Jean Chouan, których zniesienie podatków od soli pozbawiło środków do życia. Zob.: J. Duchemin Descepeaux, *Souvenirs de la Chouannerie*, Paris 1855; L. Dubreuil, *Histoire des insurrections de l'Ouest*, t. I, Paris 1929; B. Briais, *Contrebandiers du sel. La vie des faux sauniers au temps de la gabelle*, Paris 1984; F. Lebrun, R. Dupuy, *Les résistances à la Révolution*, Paris 1987; R. Dupuy, *Les Chouans*, Paris 1997; M. Desforgues, *La Chouannerie 1794–1832*, Saint-Sulpice-les-Feuilles 2000; G. Blottièr, *Aspects de la première chouannerie mayennaise*, Laval 2010.

76 *Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799)*, t. XIX, Paris 1884, s. 5–7.

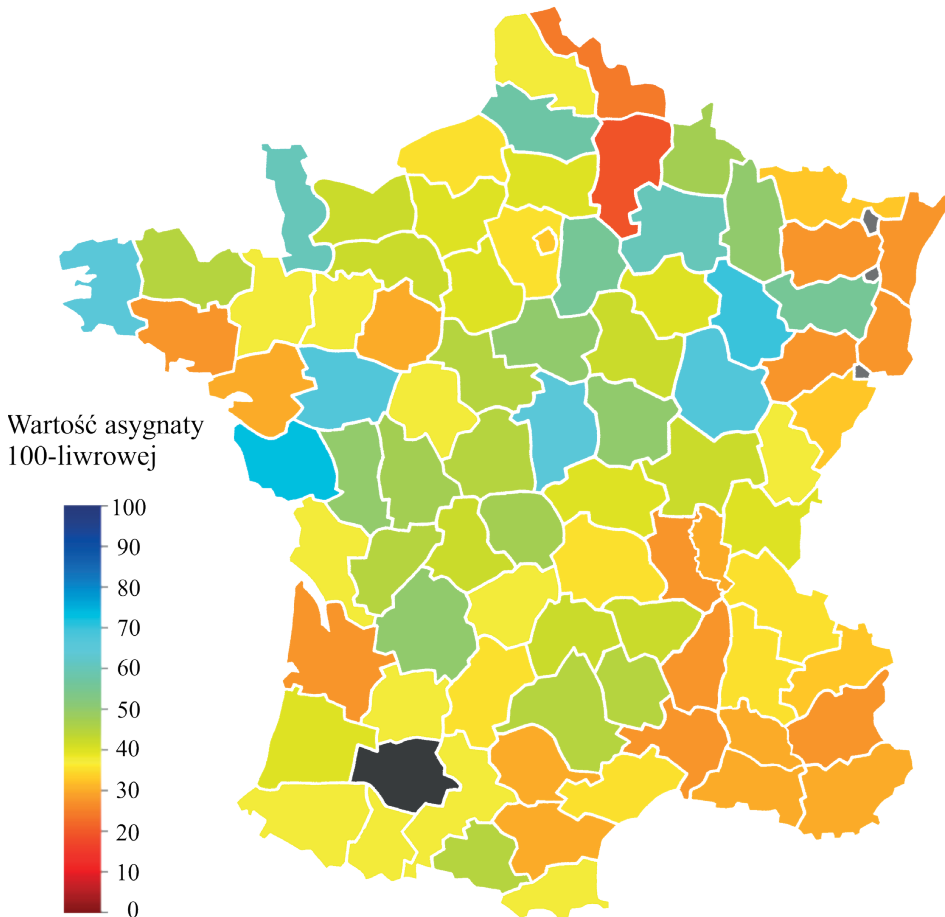
Mapa 4. Deprecjacja asygnat w departamentach w grudniu 1792 roku

* Kolor czarny to departament Gers wykluczony z analizy.

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*

Mapa 5. Deprecjacja asygnat w departamentach w sierpniu 1793 roku

* Kolor czarny to departament Gers wykluczony z analizy.

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*

Rok 1793 przyniósł dynamiczną deprecjację asygnat, do końca sierpnia średnia wartość asygnaty 100-liwrowej spadła do 40,41 liwra w kruszcu. Najniższy kurs odnotowano w Aisne (22,75), a najwyższy w Marne-Haute (69). Deprecjacja asygnat postępowała najszybciej w departamentach przygranicznych na północy – Aisne i Nord. Oprócz kolejnych emisji asygnat na kondycji rewolucyjnego pieniądza niewątpliwie odbiły się: rozpoczęte 1 lutego 1793 roku wojny z Anglią i Holandią⁷⁷, wojna domowa w Wandei, która wybuchła 11 marca 1793 roku⁷⁸, francuska klęska w bitwie pod Neerwinden 18 marca 1793 roku⁷⁹, zdrada generała Charlesa François Dumourieza w kwietniu 1793 roku⁸⁰ i rewolta federalistyczna⁸¹. Oplakaną sytuację młodej republiki, zagrożonej od południa, wschodu i północy przez Anglików, Austriaków i Prusaków, a jednocześnie od wewnątrz przez kontrrewolucjonistów, bretońskie i wandejskie chłopstwo, pokazuje przemówienie Bertranda Barère z trybuny Konwentu 1 października 1793 roku:

Zniszczcie Wandę, a Valenciennes nie będzie więcej we władzy Austriaków, zniszczcie Wandę, a Anglicy nie będą już okupować Dunkierki. Zniszczcie Wandę, a Ren zostanie oswobodzony z Prusaków. Zniszczcie Wandę i Hiszpania będzie nękana, podbita przez południowców połączonych ze zwycięskimi żołnierzami spod Mortagne i Cholet. Zniszczcie Wandę, a część armii wewnętrznej wzmocni Armię Północną, tak często zdradzaną, tak często trudzoną. Zniszczcie Wandę, a Lyon się nie oprze; Tuluń zbuntuje się przeciw Hiszpanom i Anglikom, a duch Marsylii wzniesie się na wysokość rewolucji republikańskiej. Słowem, każdy cios, który zadacie Wandei, odbije się echem w zbuntowanych miastach, w departamentach objętych rewoltą federalistyczną, na zajętych terytoriach przygranicznych. Wandeia i jeszcze raz Wandeia, to węgiel polityczny, który spala serce Republiki Francuskiej, to tam trzeba uderzyć [tłum. własne]⁸².

77 J. Godechot, *La révolution française. Chronologie commentée 1787–1799*, Paris 1988, s. 128.

78 *Ibidem*, s. 130.

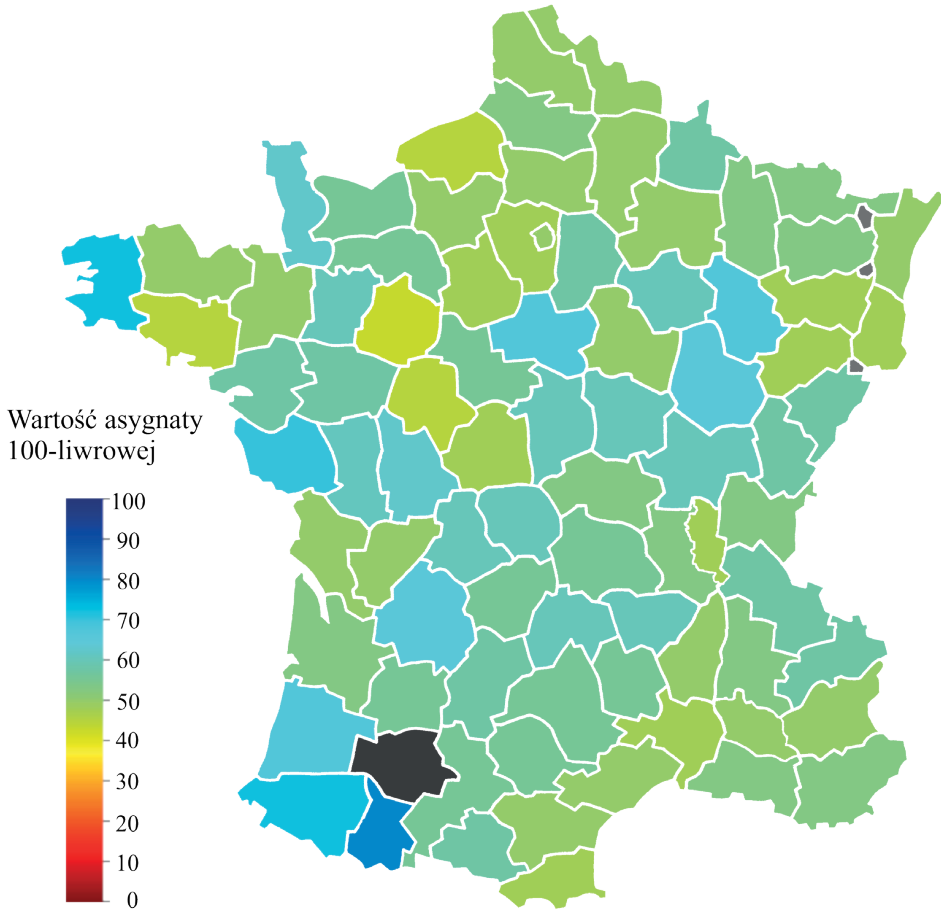
79 A. de Jomini, *Les guerres de la Révolution (1792–1797), de Jemmapes à la campagne d'Italie*, Paris 1998, s. 136–145.

80 J. Godechot, *La révolution...*, s. 131.

81 Bezpośrednią przyczyną rewolty federalistycznej były wydarzenia w Paryżu z 2 czerwca 1793 roku, kiedy na żądanie gwardii narodowej i sankiulotów paryskich aresztowano posłów Żyrondy. Rewolta objęła przede wszystkim tereny zachodnie, południowo-wschodnie oraz południowo-zachodnie Francji, w tym większe miasta jak: Bordeaux, Caen, Lyon, Marsylia, Tuluń. Zob.: F. Furet, M. Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*, Paris 1988, s. 90–93.

82 Cyt. za: C. Petitfrère, *La Vendée et les vendéens*, Paris 1981, s. 40–41: *Détruisez la Vendée, Valenciennes ne sera plus au pouvoir des Autrichiens. Détruisez la Vendée, l'Anglais ne s'occupera plus de Dunkerque. Détruisez la Vendée et le Rhin sera délivré des Prussiens. Détruisez la Vendée et l'Espagne se verra harcelée, conquise par les méridionaux joints aux soldats victorieux de Mortagne et de Cholet. Détruisez la Vendée et une partie de cette armée de l'intérieur ira renforcer l'armée du Nord, si souvent trahie, si souvent travaillée. Détruisez la Vendée, et Lyon ne résistera plus; Toulon insurgera contre les Espagnols et les Anglais, et l'esprit de Marseille se relèvera à la hauteur de la révolution républicaine. Enfin, chaque coup que vous porterez à la Vendée, retentira dans les villes rebelles, dans les départements fédéralistes, dans les frontières envahies. La Vendée et encore la Vendée, voilà le charbon politique qui dévore le cœur de la République française; c'est là qu'il faut frapper.*

Mapa 6. Deprecjacja asygnat w departamentach w grudniu 1793 roku

* Kolor czarny to departament Gers wykluczony z analizy.

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*

Od połowy 1793 roku kurs asygnat zaczął wzrastać i w grudniu osiągnął średnią wartość 55,048 liwra za asygnatę 100-liwrową (wzrost o 14,637 liwra od sierpnia 1793 roku). Asygnaty najwięcej były warte w departamentach: Pyrénées-Hautes (80 liwrow), Pyrénées-Basses (72 liwry) i Finistère (72 liwry). Rewolucyjny pieniądz, mimo obserwowanej w całej Francji poprawy kondycji, w wielu departamentach nie był wart połowy swojej wartości nominalnej, m.in. w departamentach na zachód od Paryża: Eure, Eure-et-Loire, Seine-Inférieure, Seine-et-Oise, w Bretanii: Côtes-du-Nord, Ille-et-Vilaine, Morbihan oraz w departamentach przy wschodniej granicy: Rhin-Haut, Saône-Haute i Vosges. Najniższa wartość odnotowana została w departamencie Sarthe (43,25 liwra). Na aprecjację asygnat

w 2. połowie 1793 roku złożyło się wiele czynników. Do najważniejszych należy zaliczyć wprowadzenie powszechnego maksimum przez Komitet Ocalenia Publicznego 29 września 1793 roku⁸³ oraz zwycięstwa młodej republiki na frontach. Dnia 8 września Francuzi pokonali wojska pierwszej koalicji w bitwie pod Hond-schoote⁸⁴, 9 października 1793 roku upadł zbuntowany Lyon⁸⁵, 16 października Austriacy ponieśli klęskę w bitwie pod Wattignies⁸⁶, dzień później „niebiescy”⁸⁷ zadali klęskę powstańcom wandejskim w bitwie pod Cholet⁸⁸, 13 grudnia armia katolicka i królewska poniosła klęskę pod Le Mans⁸⁹, a jej resztki zostały ostatecznie rozbite 23 grudnia pod Savenay⁹⁰. Do końca 1793 roku armiom republiki udało się wyprzeć siły sprzymierzonych za Ren.

Rok 1794 przyniósł załamanie się kursu asygnat w całej Francji. W styczniu 1795 roku średnia wartość asygnaty 100-liwrowej w badanych departamentach wynosiła 24,792 liwra (spadek w ciągu roku o 30,256 liwra). Na handlu walutą najwięcej można było zarobić, pokonując trasę z departamentu Hérault (18 liwrow za 100-liwrową asygnatę) do Vendée (45 liwrow za 100-liwrową asygnatę). Deprecjacja rewolucyjnego pieniądza zachodziła najszybciej w grupie departamentów w południowo-wschodniej Francji: Loire, Rhône, Ardèche, Gard, Hérault. Do głównych czynników deprecjonujących, obok emisji (2,2 mld liwrow w 1794 roku), należy zaliczyć przewrót termidoriański⁹¹ i zniesienie powszechnego maksimum 24 grudnia 1794 roku⁹².

Seymour Edwin Harris w pracy *The Assignats* pogrupował departamenty według regionów i zauważył, że rewolucyjny pieniądź najszybciej tracił na południu i wschodzie Francji, najwolniej zaś na zachodzie i północy. Mogło to wynikać z faktu, że regiony przygraniczne na wschodzie były strefami działań wojennych, w których zaufanie do pieniądza papierowego szybciej spadało⁹³. Na tych terenach zagraniczne kruszce krążyły swobodnie i stanowiły konkurencję dla asygnat. Niestety, Harris

83 P. Caron, *Le Maximum général. Instruction; recueil de textes et notes*, Paris 1930, s. 1; A. Mathiez, *La vie chère...*, t. II, s. 30.

84 A. Mathiez, *Rewolucja francuska*, Warszawa 1956, s. 461–462.

85 S. Zweig, *Joseph Fouché*, Katowice 1994, s. 43.

86 S. Bonin, C. Langlois (red.), *Atlas historique de la Révolution française. L'armée et la guerre*, Paris 1989, s. 56.

87 *Les Bleus*, „niebiescy” – zwolennicy republiki, nazwani od niebieskiego koloru ich mundurów. Zob.: J.-C. Martin, *Blancs et Bleus dans la Vendée déchirée*, Paris 1986, s. 41.

88 É. Gabory, *Les grandes heures de la Vendée*, Paris 1961, s. 202–203.

89 C. Petitfrère, *La Vendée et les vendéens*, Paris 1981, s. 47–48.

90 É. Gabory, *Les guerres de Vendée*, Paris 2009, s. 320–321.

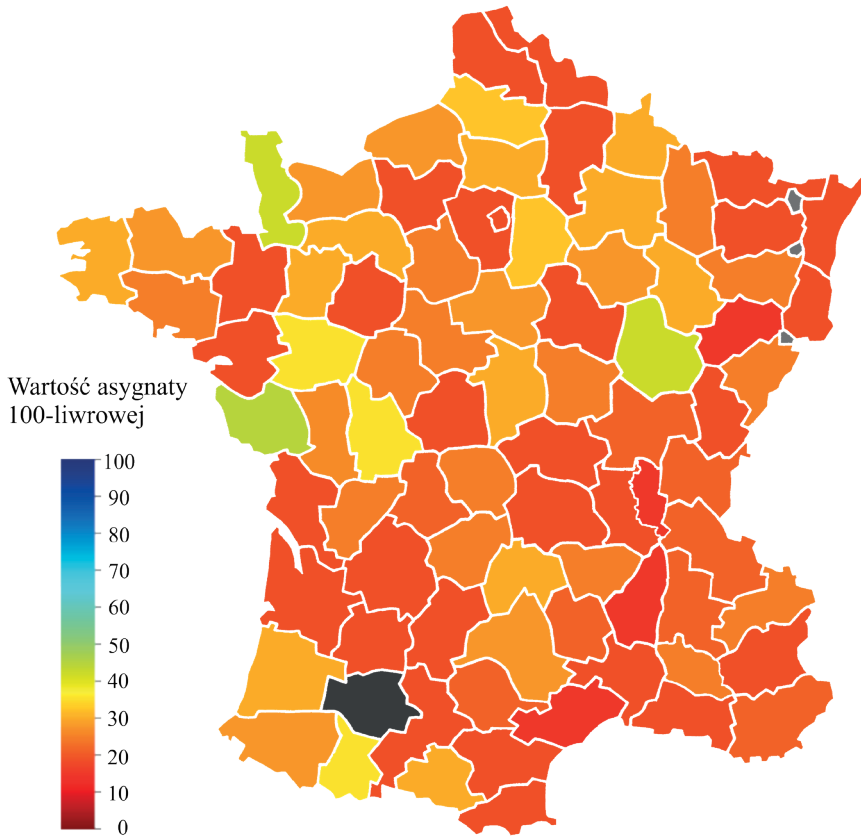
91 J.-F. Fayard, *100 dni Robespierre'a*, Warszawa 2006, s. 143–153.

92 *Décret relatif à la suppression de toutes les lois portant fixation d'un maximum sur les prix des denrées et marchandises. Du 4 nivôse an III–24 décembre 1794*, s. 1.

93 M.in. przykłady departamentów Vendée i Maine-et-Loire, będących teatrem krwawych działań wojennych i późniejszej pacyfikacji, w których asygnaty powoli tracą na wartości, nie pasują do tego spostrzeżenia.

nie określił, które departamenty zostały przez niego zaliczone do poszczególnych regionów (północ, południe, wschód, zachód), co uniemożliwia szersze odniesienie się do jego ustaleń⁹⁴. Faktem jest, że różnice w wartości asygnat w poszczególnych departamentach były znaczące. Widoczne są one na wykresie 13, na którym jedna krzywa przedstawia wartości maksymalne, jakie osiągnęły asygnaty w poszczególnych miesiącach, a druga wartości minimalne. Różnice między wartościami skrajnymi wynoszą średnio 27,136%.

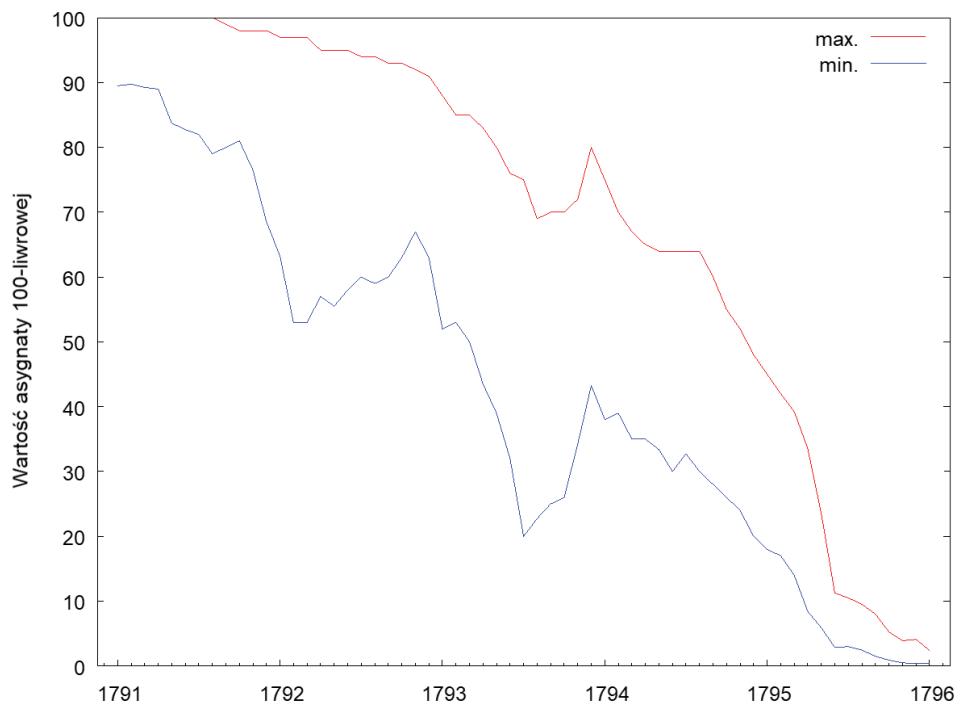
Mapa 7. Deprecjacja asygnat w departamentach w styczniu 1795 roku

* Kolor czarny to departament Gers wykluczony z analizy.

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*

94 S.E. Harris, *op. cit.*, s. 123–127.

Wykres 13. Deprecjacja asygnat w departamentach w ujęciu „minimum” i „maksimum”

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*

Asygnaty w badanym okresie miały najniższy średni kurs względem pieniądza kruszcowego w departamencie Rhône, najwyższy zaś w departamencie Vendée (wykres 14).

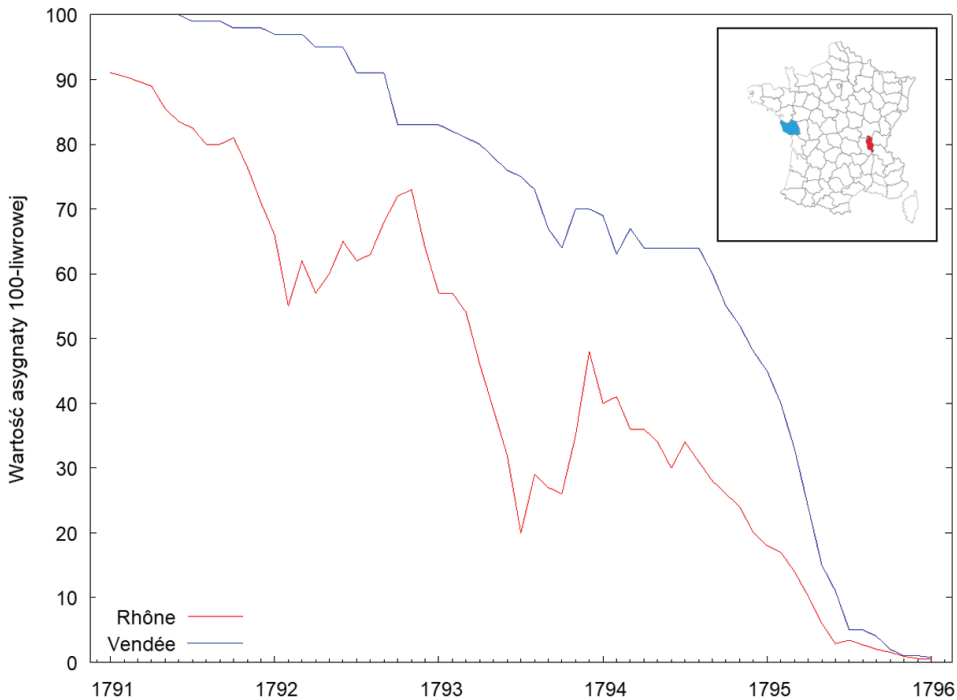
Najwyższe średnie notowanie asygnat w całej Francji w departamencie Vendée jest zastanawiające, a nawet podejrzane. Departament od marca 1793 roku do połowy 1795 roku był teatrem krwawej wojny domowej. Większość jego mieszkańców opowiedziała się przeciw rewolucji. W takich warunkach rewolucyjne banknoty – fiducjarny pieniądz oparty na zaufaniu – powinny w szczególności podlegać deprecjacji. Kurs asygnat nie załamał się nawet w maju 1793 roku, kiedy powstańcy zajęli stolicę departamentu Fontenay-le-Comte⁹⁵. Być może komisja przygotowująca tablicę deprecyjną w 1797 roku nie dysponowała dokumentami, które mogły zaginąć w czasie wojennej zawieruchy, lub próbowała „przypodobać” się Paryżowi i wykazać republikańską postawą. Przypadek Vendée jest skomplikowany, dlatego wskazane jest porównanie kursu asygnat z tego departamentu z kursami w departamentach objętych wojną w Wandei. „Wandea” jest terminem umownym i odnosi się do obszaru powstałych w 1790 roku departamentów: Loire-Inférieure,

95 L. Dubreuil, *Histoire des insurrections de l'ouest*, t. I, Paris 1929, s. 188.

Maine-et-Loire, Vendée i Deux-Sèvres. André Siegfried, geograf i twórca socjologii elekcyjnej, tak opisywał w 1913 roku Wandę:

Fizjonomia regionu widoczna jest na pierwszy rzut oka. Do Wandei w szerokim tego słowa znaczeniu należy cały masyw podstawowy Bocage, to znaczy centrum i północ departamentu Wandei (Bocage w sensie dosłownym), północny-zachód departamentu Deux-Sèvres (Gâtine) [ziemia podmokła, bagnista i jałowa wskutek nieprzepuszczalności warstwy podziemnej – przypis autora], południowy-zachód departamentu Maine-et-Loire pomiędzy Loarą a Layonem (Mauges), w końcu najbardziej na południe wysunięta część departamentu Loire-Inférieure (kantony d'Aigrefeuille, Saint-Philbert-de-Grandlieu, Legé, Machecoul), z wyjątkiem winnic miasta Nantes i okręgu Painbœuf, które to zdaje się być bardziej zasadne zaliczyć do kraju nantejskiego [tłum. własne]⁹⁶.

Wykres 14. Deprecjacja asygnat w departamentach Rhône i Vendée w latach 1791–1796

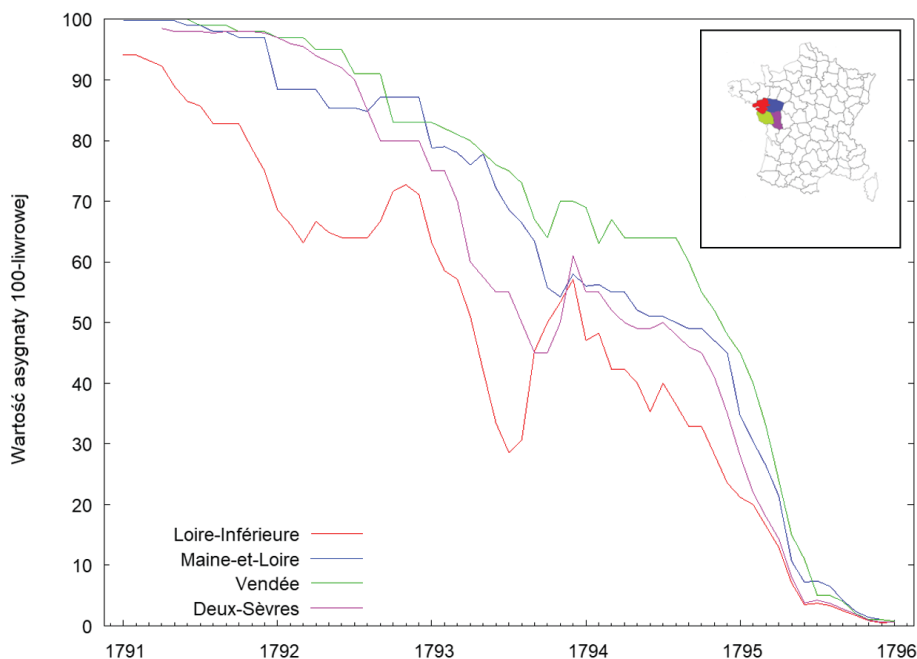

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*, s. 362–366, 440–441.

96 A. Siegfried, *Tableau politique de la France de l'Ouest sous la Troisième République*, Paris 1964, s. 54: *La physionomie général de la région se révèle ainsi au premier coup d'œil. Appartient à la Vendée, au sens large du mot, tout le Massif primaire du Bocage, c'est-à-dire: le centre et le nord du département de la Vendée (Bocage proprement dit), le nord-ouest des Deux Sèvres (Gâtine), le sud-ouest du Maine-et-Loire entre la Loire et le Layon (Mauges), enfin l'extrême sud de la Loire-Inférieure (cantons d'Aigrefeuille, Saint-Philbert-de-Grandlieu, Legé, Machecoul), à l'exception du vignoble de Nantes et de l'arrondissement de Paimbœuf qui se classent plus logiquement avec le pays nantais.*

Przebieg deprecjacji w czterech departamentach tworzących Wandę przedstawia wykres 15.

Wykres 15. Deprecjacja asygnat w Wandei w latach 1791–1796

* Brak danych dla stycznia, lutego i marca 1791 roku w departamencie Deux-Sèvres.

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*, s. 224–227, 261–262, 411–414, 440–441.

Rewolucyjne asygnaty miały najniższy średni kurs względem pieniądza kruszowego w departamentach Loire-Inférieure i Deux-Sèvres. Po nieudanej próbie zdobycia przez powstańców wandejskich Nantes, stolicy Loire-Inférieure, 29 czerwca 1793 roku⁹⁷, kurs asygnat w tym departamencie w kolejnych miesiącach podlegał znacznej aprecjacji i pod koniec 1793 roku był wyższy niż w Deux-Sèvres. Wysokie notowania rewolucyjnych banknotów w departamencie Vendée można powiązać z miastem Les Sables D'Olonne leżącym na południowym zachodzie i będącym republikańskim bastionem. Podejmowane przez powstańców w marcu 1793 roku próby zawładnięcia miastem zakończyły się niepowodzeniem⁹⁸. Stało się ono centrum oporu republikańców i punktem wypadowym dla działań militarnych podejmowanych

97 *Mémoires de Madame la Marquise de La Rochejaquelein, édition originale publiée sur son manuscrit autographe par son petit-fils*, Cholet 1993, s. 188–189.

98 J. Bernard, *Sous un ciel bleu. Les Sables D'Olonne sous la Révolution (1789–1796)*, La Crèche 1999, s. 89–92.

w kolejnych miesiącach. Należy zaznaczyć, że Les Sables D'Olonne i tereny przyległe stanowiły niewielką część departamentu Vendée, stąd wysoki kurs asygnat musiał mieć inne przyczyny. Kursy asygnat w czterech departamentach wchodzących w skład Wandei można zestawić z procentowymi stratami ludnościowymi w tych departamentach⁹⁹: 12,91% w Loire-Inférieure, 20,11% w Maine-et-Loire, 10,64% w Vendée i 15,71% w Deux-Sèvres¹⁰⁰ (tabela 46).

Tabela 46. Straty ludnościowe w Wandei

Departament	%	Liczba osób
Maine-et-Loire	20,11	44 107
Vendée	10,64	30 711
Loire-Inférieure	12,91	26 897
Deux-Sèvres	15,71	15 542

Źródło: Por.: R. Secher, *Ludobójstwo francusko-francuskie. Wandea – departament zemsty*, Warszawa 2003, s. 220.

W departamencie Vendée, który poniósł najmniejsze procentowo straty ludnościowe, deprecjacja kursu asygnat postępowała najwolniej. W Maine-et-Loire, który stracił największy odsetek ludności, kurs asygnat utrzymywał się na poziomie wyższym niż średni (w czterech rozpatrywanych departamentach), po klęskach powstańców w grudniu 1793 roku podlegał nawet aprecjacji. Podobnie po grudniu 1793 roku kształtowała się wartość rewolucyjnego pieniądza w departamencie Deux-Sèvres, którego straty ludnościowe wyniosły 15,71%. W przypadku departamentu Loire-Inférieure, w którym asygnaty najszybciej traciły na wartości, nie można powiązać deprecjacji ze stratami osobowymi (12,91%). Pobieżna analiza strat ludnościowych i deprecjacji nie pozwala wyciągnąć wniosków na temat zależności między tymi zmiennymi.

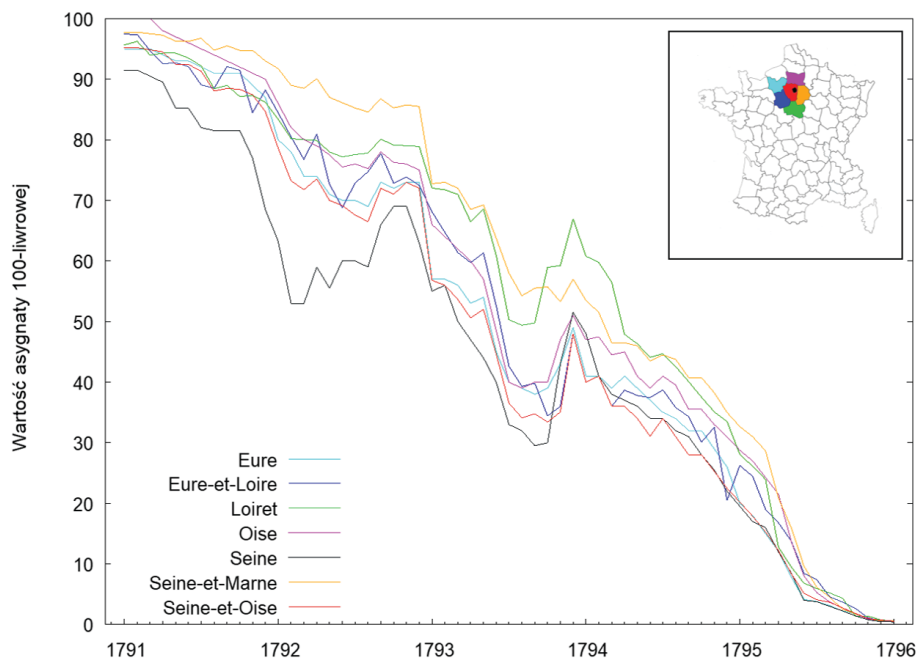
Kiedy rozpatrujemy wartości skrajne, zauważymy, że z jednej strony znajduje się departament Vendée, w którym asygnaty miały najwyższe średnie notowania w całej Francji, z drugiej zaś departament Rhône (wykres 14), gdzie rewolucyjny pieniądz wykazywał najniższy średni kurs w badanym okresie. Na kursie asygnat w tym drugim negatywnie odbiła się rewolta federalistyczna, do której przyłączył się Lyon, drugie co do wielkości miasto ówczesnej Francji. Już w lipcu 1793 roku, miesiąc przed rozpoczęciem oblężenia miasta przez wojska republiki, kurs asygnaty 100-liwrowej wynosił 20 liwrow w kruszcu, średnia wartość w całej Francji była ponad dwukrotnie wyższa i plasowała się na poziomie 42,366 liwra. Niższą wartość asygnaty będą miały w departamencie Rhône dopiero w styczniu 1795 roku.

⁹⁹ Dane dotyczą osób zabitych w latach 1792–1802, większość ofiar pochodzi jednak z lat 1793–1795 przypadających na wojnę domową.

¹⁰⁰ R. Secher, *Ludobójstwo francusko-francuskie. Wandea – departament zemsty*, Warszawa 2003, s. 220.

Jednym z departamentów, w którym rewolucyjny pieniądź miał relatywnie niski kurs, był departament Seine z siedzibą w Paryżu. Taki stan rzeczy wywoływała najprawdopodobniej dystrybucja asygnat, w pierwszej kolejności właśnie w stolicy Francji. Montesquiou żałował, że ich produkcję ograniczono do jednego miejsca, a co za tym idzie – emisje następowały kolejno, a nie jednocześnie w różnych częściach kraju¹⁰¹. Należy przypuszczać, że najwięcej asygnat – podobnie jak pieniądza kruszcowego przed rewolucją – przypadało na głowę jednego mieszkańca w Paryżu¹⁰². Na deprecjację wpływ miały dobrze zorganizowane spekulacyjne rynki, które szybko dyskutowały spadającą wartość asygnat. Do tego dochodziła „specyfika” stolicy, miasta z największą liczbą sprzedawanych gazet, żyjącego wydarzeniami politycznymi, które często wstrząsały jego mieszkańcami. Nie można także zapomnieć o problemach z zaopatrzeniem miasta w żywność przez znaczną część badanego okresu¹⁰³, co odbijało się na kondycji asygnat. Mimo podobnego położenia geograficznego kondycja papierowego pieniądza w departamentach otaczających Seine była lepsza (wykres 16).

Wykres 16. Deprecjacja asygnat w Paryżu (Seine) i departamentach sąsiednich w latach 1791–1796

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de ...*, s. 130–132, 136–139, 232–235, 317, 386–389, 401–403, 407–408.

101 S.E. Harris, *op. cit.*, s. 127–128.

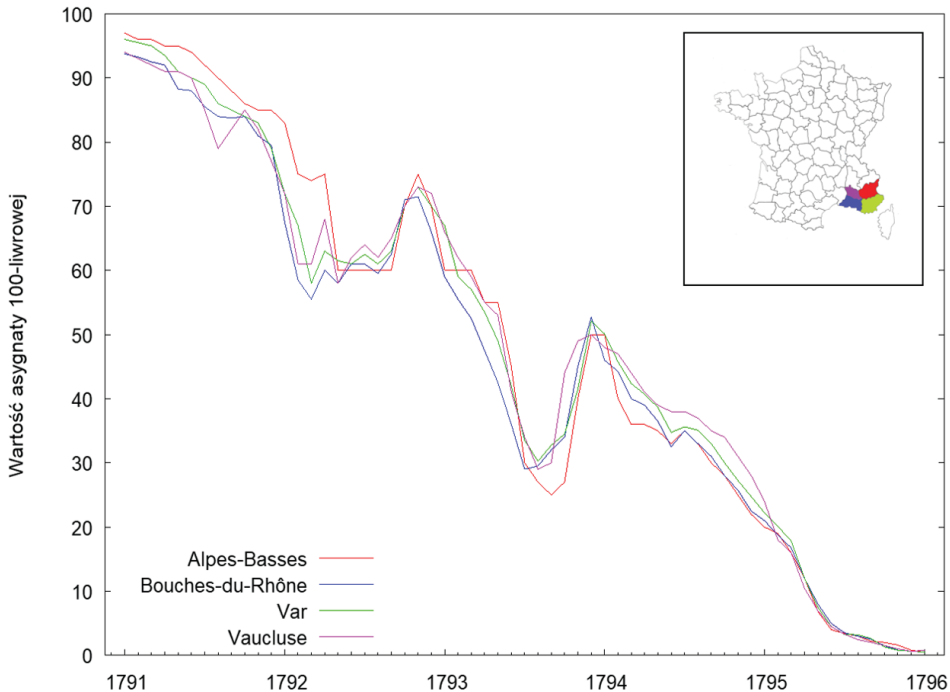
102 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 28.

103 Zob.: A. Zahorski, *Paryż lat rewolucji i Napoleona*, Warszawa 1964, s. 90–93, 121–122, 151–153, 162–166; K. Derejski, *Unfulfilled Dreams? The Financial Situation of Workers in Paris and the Department of Loir-et-Cher between 1789 and 1795*, „*Studia Historiae Oeconomicae*” 2024, t. 42 (2), s. 38, 41–42, 46.

Umieszczone na wykresie 16 departamenty tworzą koszyk, a o przynależności do niego zadecydowało kryterium geograficzne – mała odległość między nimi. Stworzenie i analiza różnych koszyków departamentalnych umożliwia dostrzeżenie istotnych różnic w przebiegu deprecjacji, nie do końca widocznych na zbiorczym wykresie przedstawiającym ją w badanych 82 departamentach (wykres 11) oraz podjęcie próby ich wytłumaczenia.

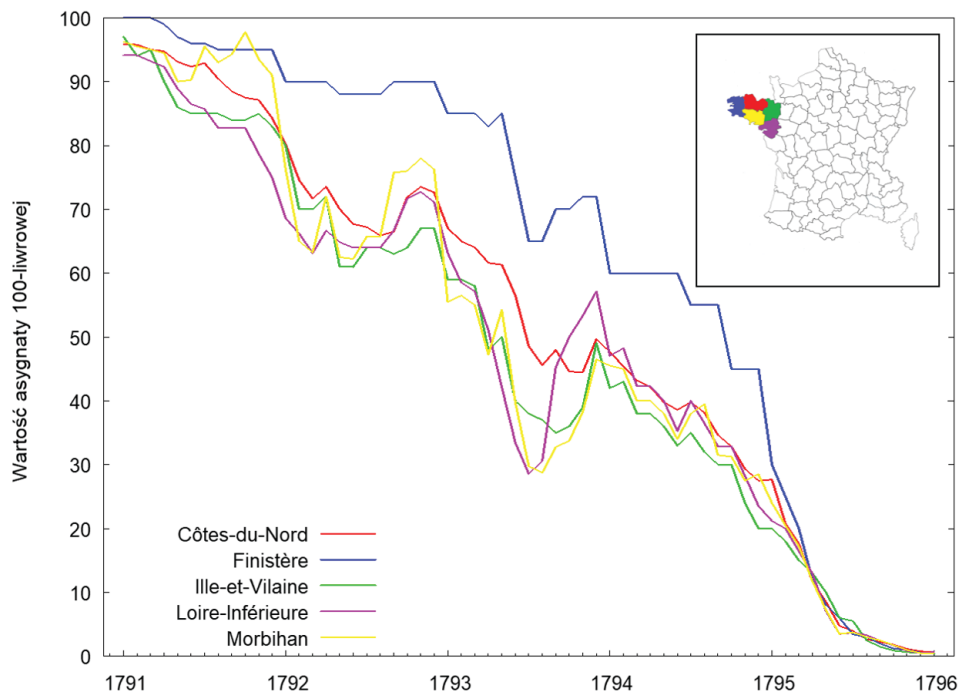
Świetnym przykładem zbliżonego przebiegu deprecjacji asygnat są departamenty: Alpes-Basses, Bouches-du-Rhône, Var i Vaucluse, wchodzące w skład dawnej prowincji Prowansji (wykres 17). Wartości asygnat w poszczególnych departamentach wykazują niewielkie różnice. Na związek między odległością departamentów od siebie a kondycją pieniądza papierowego uwagę zwrócili Barseghyan, Molinari i Velde we wspomnianym wcześniej artykule: *Regional Inflation During the French Revolution*.

Wykres 17. Deprecjacja asygnat w dawnej prowincji Prowansji w latach 1791–1796

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*, s. 14–15, 56–58, 430–431, 434–436.

Kolejny proponowany koszyk departamentalny pokazuje, jak ważną rolę w określaniu wartości asygnat odgrywało zaufanie do władzy i poglądy polityczne mieszkańców. Na ten koszyk składają się departamenty tworzące w czasach *ancien régime* prowincję Bretanii: Côtes-du-Nord, Finistère, Ille-et-Vilaine, Loire-Inférieure i Morbihan (wykres 18).

Wykres 18. Deprecjacja asygnat w dawnej prowincji Bretanii w latach 1791–1796

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*, s. 102–103, 143–144, 181–182, 224–228, 298–299.

Deprecjacja asygnat w czterech z pięciu departamentów przebiegała podobnie, wyjątkiem był położony najbardziej na zachód departament Finistère. Kurs asygnat w badanym okresie okazał się znacznie wyższy niż w pozostałych departamentach bretońskich. Finistère jako jedyny nie został ogarnięty kontrrewolucją¹⁰⁴ i dominowały w nim prorewolucyjne nastroje. Oddziały stacjonujące w Breście¹⁰⁵ już w 1791 roku przepojone były rewolucyjnym zapałem. W pierwszą rocznicę Święta Federacji żołnierze nie chcieli krzyczeć *Vive le Roi* („Niech żyje Król”) i wiwatowali *Vive la Nation* („Niech żyje Naród”)¹⁰⁶. „Gwoździem do trumny” monarchii były właśnie bataliony ochotników z Brestu, które 10 sierpnia 1792 roku zdobyły wraz ze sfederowanymi marsylczykami, oddziałami gwardii narodowej i paryskimi sankiulotami broniony przez gwardię szwajcarską pałac Tuilerie¹⁰⁷. Armia wybrzeża Brestu,

104 Szuanerie objęły swym zasięgiem jedynie niewielkie tereny departamentu Finistère przy granicy z Côtes-du-Nord i Morbihan. Zob.: M. Desforges, *op. cit.*, s. 147.

105 Miasto portowe w departamencie Finistère.

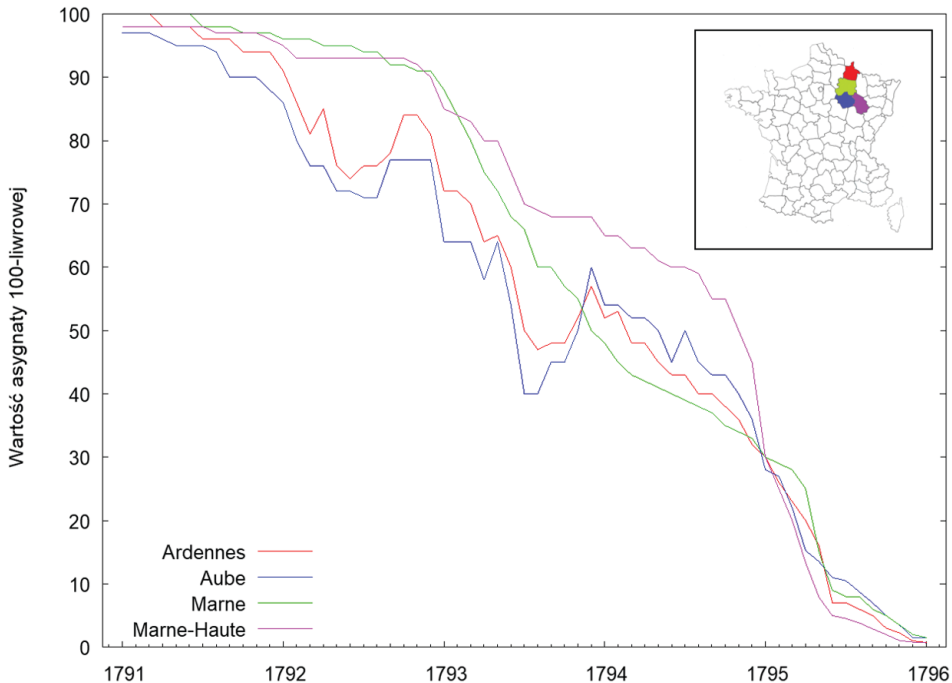
106 O. Havard, *Histoire de la Révolution dans les ports de guerre, Brest–Rocheport*, t. 2, Paris 1911, s. 159, 179–180.

107 A. Mathiez, *Le dix août*, Paris 1989, s. 114–119.

wchodząca od 1 października 1793 roku w skład *l'armée de l'Ouest* (armii Zachodniej)¹⁰⁸, przyczyniła się do największych zwycięstw republiki na zachodzie Francji, takich jak: obrona Nantes, bitwa pod Cholet czy bitwa na półwyspie Quiberon.

Asygnaty traciły na wartości w zbliżonym tempie w dwóch z czterech departamentów leżących w Szampanii – Ardennes i Aube. Najwyższy średni kurs względem pieniądza kruszcowego był w Marne-Haute, który nie doświadczył działań wojennych (wykres 19).

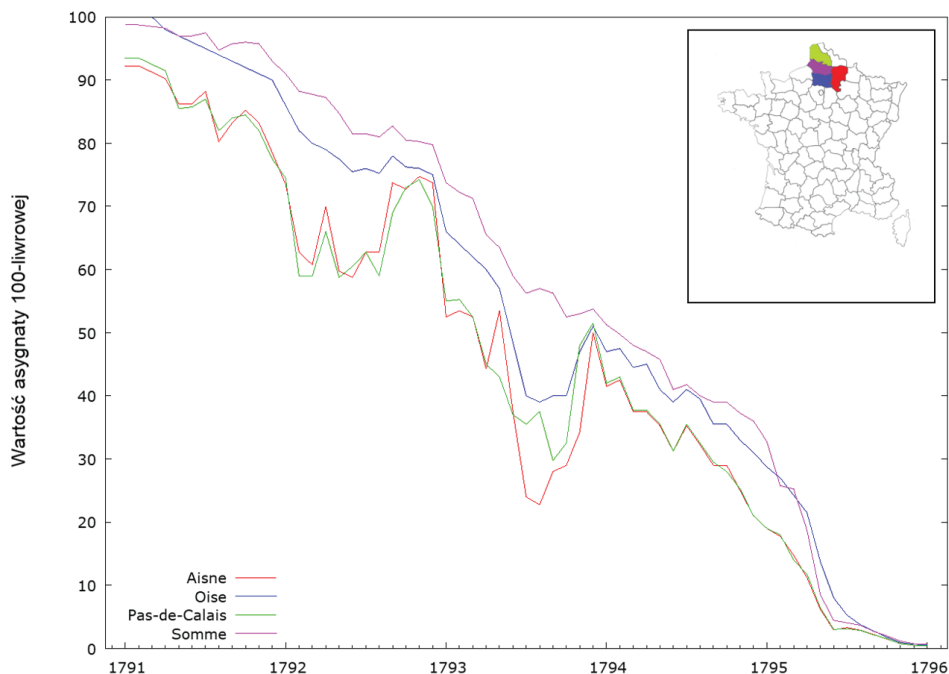
Wykres 19. Deprecjacja asygnat w dawnej prowincji Szampanii

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*, s. 35-36, 43-44, 267-268, 270-272.

W Pikardii przebieg deprecjacji w departamentach Aisne i Pas-de-Calais był podobny. Największe różnice w kondycji pieniądza papierowego w tamtych departamentach zaistniały w połowie 1793 roku, czyli w najbardziej krytycznym dla rewolucji momencie (wykres 20).

108 J.-J. Savary, *Guerre des Vendéens et des Chouans contre la République française ou Annales de départements de l'Ouest pendant ces guerres, par un officier supérieur des Armées de la République habitant dans la Vendée avant les troubles*, t. II, Paris 1824, s. 204-205.

Wykres 20. Deprecjacja asygnat w dawnej prowincji Pikardii

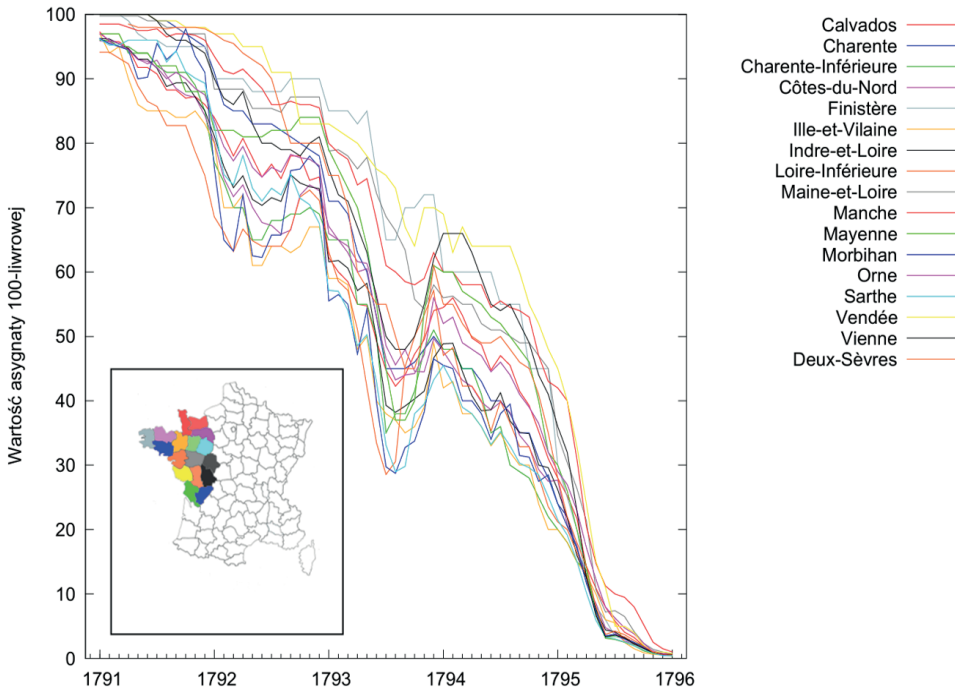
Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*, s. 5–7, 317, 328–330, 421–423.

Podobnie wyglądała sytuacja na zachodzie¹⁰⁹ Francji – największe różnice w kursie asygnat względem pieniądza kruszcowego pomiędzy poszczególnymi departamentami dawało się zauważyć w połowie 1793 roku, w czasie trwającej wojny domowej (wykres 21).

Powyższe przykłady koszyków departamentalnych świadczą o związku między odległością departamentów od siebie a kondycją pieniądza papierowego. Pokazują również, jak wydarzenia rozgrywane się w departamencie lub jego sąsiedztwie mogły wpływać na zmianę kursu asygnat względem pieniądza kruszcowego.

¹⁰⁹ Francuski geograf Vidal de la Blache definiuje region zachodni w sposób następujący: *Qu'on l'aborde par le sud-est ou par l'est, en venant de Poitiers, du Mans, d'Alençon ou de Caen, on est frappé par un certain nombre de traits qui se marquent de plus en plus fortement. Le relief devient plus rigide; les roches ont une tonalité plus sombre; les arbres épaississent leurs rangs, sans pourtant former des forêts; les champs, les prés, les pâis se morcellent et s'enfouissent entre les haies vives* („Jeśli spojrzmy od strony południowo-wschodniej czy też wschodniej, od strony Poitiers, Le Mans, Alençon czy też Caen, uderza nas pewna ilość cech, których intensywność się wzmacnia. Ukształtowanie terenu staje się coraz bardziej surowe, skały przybierają ciemną tonację, zagęszczenie drzew wzrasta, nie tworzą one jednak lasów. Pola, łąki i pastwiska stają się coraz mniejsze i wciskają się między żywopłoty” [tłum. własne]). A. Siegfried, *Tableau politique de la France de l'ouest sous la troisième République*, Paris 1964, s. 47.

Wykres 21. Deprecjacja asygnat na zachodzie Francji

* Brak danych dla stycznia, lutego i marca 1791 roku w departamencie Deux-Sèvres.

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*, s. 71–74, 82–84, 87–88, 102–103, 143–144, 181–182, 187–191, 224–227, 259–262, 264–265, 277–278, 298–299, 321–323, 382–383, 411–414, 440–441, 443–444.

3.3. Wzrost cen w latach 1790–1795 a deprecjacja asygnat

Jednym z czynników mających wpływ na spadek wartości asygnat względem pieniądza kruszcowego był wzrost cen. Twórcy *tableaux de dépréciation* ustalali wartość asygnaty na podstawie: tablicy przedstawiającej kurs asygnat względem pieniądza kruszcowego od sierpnia 1789 roku do 21 marca 1796 roku (1 germinala roku IV), rozesłanej wraz z prawem 5 messidora roku V (23 czerwca 1797 roku), not placówek handlowych, wartości rynkowej nieruchomości, cen artykułów spożywczych i innych towarów. Wyjątkowym źródłem danych na temat poziomu cen w latach 1790 i 1795 jest ankieta przeprowadzona na polecenie Komitetu Ocalenia Publicznego z 8 lutego 1795 roku (20 pluviôse’a roku III)¹¹⁰. Odpowiedzi na nią udzieliły

¹¹⁰ Dane te zostały wykorzystane m.in. przez A.D. White’a w pracy: *Fiat Money Inflation in France* i S.E. Harris’a w pracy *The Assignats*.

władze 183 dystryktów z 73 departamentów (Francja podzielona była wtedy na 546 dystryktów). W roku 1910 Pierre Caron opublikował odpowiedzi władz 50 dystryktów z 33 departamentów¹¹¹.

Ankieta obejmowała ceny m.in. produktów rolnych i spożywczych, dóbr konsumpcyjnych trwałego użytku, ziemi oraz stawki wynagrodzenia. Urzędnicy państwowi mieli ustalić ich wysokość w roku 1790 i w momencie jej otrzymania¹¹². We wszystkich dystryktach obserwujemy znaczący wzrost cen: artykułów spożywczych, przedmiotów pierwszej potrzeby, wyrobów rzemieślniczych, zwierząt, a nawet nieruchomości (mimo sprzedaży dóbr narodowych). W listach przewodnich dołączanych do odsyłanych ankiet urzędnicy próbowali wyjaśnić wzrost cen. Na 68 dystryktów, które podjęły ten temat, 54 wskazały za główną przyczynę nadmiar asygnat, co doprowadziło do ich zdyskredytowania, spotęgowanego strachem przed fałszywymi asygnatami. Ponadto wymieniane były: egoizm rolników, którzy od momentu zniesienia cen maksymalnych nie znali granic przy ich wyznaczaniu, chciwość spekulantów, brak rąk do pracy spowodowana poborem do wojska i niedostatek koni rekwirowanych masowo na potrzeby armii¹¹³. Nad danymi z ankiet pochylił się Harris¹¹⁴, który dokonał analizy cen 19 wybranych towarów poprzez podzielenie ich na trzy grupy: jedzenie, odzież i surowce. Następnie obliczył wzrost cen w latach 1790–1795 w tych trzech kategoriach, wykorzystując średnie geometryczną oraz arytmetyczną. W badanym okresie w 33 departamentach (każdy reprezentowany przez jeden dystrykt) ceny żywności wzrosły średnio o 640%, ceny odzieży o 770%, a ceny surowców o 758%¹¹⁵. W celu porównania powyższych danych ze spadkiem wartości asygnat Harris przekształcił notowania tych ostatnich¹¹⁶ w następujący sposób: zapis z tablicy deprecjacyjnej 20 liwrów za asygnatę 100-liwrową zamienił na 500%, żeby oddać pięciokrotny wzrost cen. Średnia wartość po przekształceniu dla 33 departamentów wyniosła 581%¹¹⁷.

111 P. Caron, *Une enquête sur les prix après la suppression du Maximum*, Commission de recherche et de publication des documents relatifs à la vie économique de la Révolution, bulletin trimestriel, Paris 1910, s. 2–4.

112 Przesłane z poszczególnych dystryktów odpowiedzi na ankietę mają daty z końca lutego, marca i kwietnia 1795 roku. Najpóźniejsza odpowiedź z dystryktu Rouen jest z 16 kwietnia 1795 roku (27 germinału roku III). Zob.: P. Caron, *Une enquête...*, s. 384.

113 *Ibidem*, s. 5.

114 W pracy Harrisa pojawiają się błędy: Caron opublikował ankiety z 50 dystryktów, które pochodzą z 34 departamentów, a nie z 35, oraz liczba odszukanych przez Carona ankiet wynosi 183, a nie 170, jak podaje Harris. Zob.: S.E. Harris, *op. cit.*, s. 115; P. Caron, *Une enquête...*, s. 2–4.

115 Pamiętać należy, że powyższa analiza pozwala porównać jedynie ceny z roku 1790 z cenami w konkretnym dniu roku 1795. Zob.: S.E. Harris, *op. cit.*, s. 116.

116 Wykorzystał w tym celu tablice deprecjacyjne z poszczególnych departamentów, za podstawę przyjął rok 1790.

117 S.E. Harris, *op. cit.*, s. 115–117.

Niestety, Harris nie podał nazw dystryktów, na podstawie których dokonał ekstrapolacji na poszczególne departamenty. Z pracy Carona wiemy, że musiały to być: dystrykt de Soissons (Aisne), dystrykt de Montmarault (Allier), dystrykt de Libreville (Ardennes), dystrykt de Tarascon (Ariège), dystrykt d'Arcis-sur-Aube (Aube), dystrykt de Quillan (Aude), dystrykt de Saint-Affrique (Aveyron), dystrykt de Bazas (Bec-D'Ambez¹¹⁸), dystrykt de Lisieux (Calvados), dystrykt de Rochefort (Charente-Inférieure), dystrykt d'Uzerche (Corrèze), dystrykt de Romans (Drôme), dystrykt de Toulouse (Garonne-Haute), dystrykt de Langeais (Indre-et-Loire), dystrykt de Mont-de-Marsan (Landes), dystrykt de Savenay (Loire-Inférieure), dystrykt de Montauban (Lot), dystrykt de Dieuze (Meurthe), dystrykt de Commercy (Meuse), dystrykt d'Hennebont (Morbihan), dystrykt d'Argentan (Orne), dystrykt d'Orthez (Pyrénées-Basses), dystrykt de Perpignan (Pyrénées-Orientales), dystrykt de Louhans (Saône-et-Loire), dystrykt de Château-du-Loir (Sarthe), dystrykt de Rouen (Seine-Inférieure), dystrykt d'Auxerre (Yonne). W przypadku departamentu Charente mogły to być: dystrykt d'Angoulême, dystrykt de Cognac, dystrykt de Confolens, dystrykt de La Rochefoucault lub dystrykt de Ruffec. W odniesieniu do departamentu Dordogne można wskazać dystrykt de Mussidan lub dystrykt de Sarlat. Jeżeli chodzi o departament Eure, mogły to być dystrykt de Bernay, dystrykt de Louviers, dystrykt de Pont-Audemer lub dystrykt de Verneuil. W przypadku departamentu Ille-et-Vilaine prawdopodobnie były to dystrykt de Rennes lub dystrykt de Port-Malo. Patrząc na departament Loir-et-Cher, możemy typować: dystrykt de Blois, dystrykt de Carismont, dystrykt de Mer, dystrykt de Mondoubleau, dystrykt de Romorantin lub dystrykt de Vendôme. W przypadku departamentu Vienne mogły to być dystrykt de Lusignan lub dystrykt de Montmorillon. Odnosząc się do departamentu Vosges, można myśleć o dystryktach de Mouzon-Meuse lub d'Ormont¹¹⁹. Nie wiadomo, czym kierował się Harris, wybierając dystrykty reprezentujące poszczególne departamenty. Znaczące różnice w cenach poszczególnych towarów w dystryktach należących do danego departamentu (przykład departamentu Charente¹²⁰) nasuwają poważne wątpliwości co do dokonanej przez niego ekstrapolacji. Kolejną kwestią jest czas wypełnienia ankiet. Najwcześniejsza odpowiedź z dystryktu d'Argentan jest z 25 lutego 1795 roku (7 ventôse'a roku II), a najpóźniejsza z dystryktu de Rouen z 16 kwietnia 1795 roku (27 germinała roku III). W ciągu tych trzech miesięcy asygnaty straciły średnio 8,82% swojej początkowej wartości (dane z 82 departamentów). Posługiwanie się średnią może prowadzić do znaczących rozbieżności.

Ze względu na powyższe wątpliwości proponujemy analizę wzrostu cen tylko w departamencie Loir-et-Cher, dla którego dysponujemy danymi ze wszystkich

118 Chodzi o departament Gironde (Żyronda).

119 P. Caron, *Une enquête...*, s. 2-4.

120 *Ibidem*, s. 56-74.

dystryktów: Blois, Carismont, Mer, Mondoubleau, Romorantin i Vendôme¹²¹. Inflacja w latach 1790–1795 zostanie ukazana na przykładzie pięciu koszyków dóbr. Pierwszy z nich zawiera ceny zbóż, w tym: pszenicy, jęczmienia i owsa¹²²; drugi ceny detaliczne produktów spożywczych, takich jak: wołowina, boczek, masło, sól, oliwa z oliwek, olej z orzechów, łój; trzeci ceny detaliczne dóbr konsumpcyjnych trwałego użytku, czyli: wykwintnego i pospolitego sukna, wykwintnego i pospolitego płótna, wykwintnego i pospolitego kapelusza; wełnianej, bawełnianej i zwyczajnej pończochy, solidnych i lichych butów¹²³; czwarty ceny zwierząt gospodarskich, do których zaliczono: konie, osły, krowy i owce¹²⁴; piąty ceny ziemi z podziałem na ziemię orną, łąki i winnice. W badanym okresie ceny zbóż w departamencie Loir-et-Cher wzrosły średnio o 847,62%, ceny detaliczne produktów spożywczych o 710,65%, ceny detaliczne dóbr trwałego użytku o 456,98%, ceny zwierząt gospodarskich o 762,37%, a ceny ziemi o 321,24%¹²⁵. Powyższe wzrosty należy odnieść do spadku wartości asygnat w tym okresie w departamencie Loir-et-Cher. Wyniki ankiety z dystryktu Blois przesłane zostały 4 marca 1795 roku (14 ventôse’a roku III), z dystryktu Carismont i Mer 27 lutego 1795 roku (9 ventôse’a roku III), z dystryktu Mondoubleau 27 marca 1795 roku (7 germinała), z dystryktu Romorantin 2 marca 1795 roku (12 ventôse’a roku III), z dystryktu Vendôme 15 marca 1795 roku (25 ventôse’a roku III). W lutym 1795 roku asygnata 100-liwrowa w departamencie Loir-et-Cher była warta 23 liwry, a w marcu 19 liwrów¹²⁶. Zakładając, że w roku 1790 asygnata 100-liwrowa warta była 100 liwrów w kruszcu¹²⁷, a w lutym/marcu 1795 roku ok. 20 liwrów, otrzymujemy spadek wartości asygnaty o ok. 80 liwrów, co odpowiada wzrostowi ceny towarów o ok. 400% (ok. 5-ciokrotnemu wzrostowi cen). Oznacza to, że w departamencie Loir-et-Cher ceny zbóż, detalicznych produktów spożywczych i zwierząt gospodarskich rosły o wiele szybciej, niż rewolucyjne pieniądze traciły na wartości względem kruszców. Dynamika wzrostu cen dóbr trwałego użytku (456,98%) jest zbliżona do tempa deprecjacji asygnat. Wartość ziemi wzrastała zaś wolniej, niż asygnaty traciły na wartości (wykres 22).

Na wykresie 22 wzrost cen produktów spożywczych, zbóż, dóbr konsumpcyjnych, zwierząt gospodarskich i ziemi został przedstawiony przy pomocy linii o nachyleniu ujemnym w celu porównania z deprecjacją asygnat w departamencie Loir-et-Cher.

121 *Ibidem*, s. 308–332; S. Bonin, C. Langlois (red.), *Atlas historique de la Révolution française. Le territoire (2). Les limites administratives*, Paris 1989, s. 77.

122 Ze względu na braki w danych nieuwzględnione zostały ceny żyta i kukurydzy (pozycje te znajdowały się w ankiecie).

123 Ze względu na braki w danych nieuwzględnione zostały ceny: wykwintnej i pospolitej tkaniny o splocie skośnym, jedwabnej pończochy oraz solidnych i lichych chodaków.

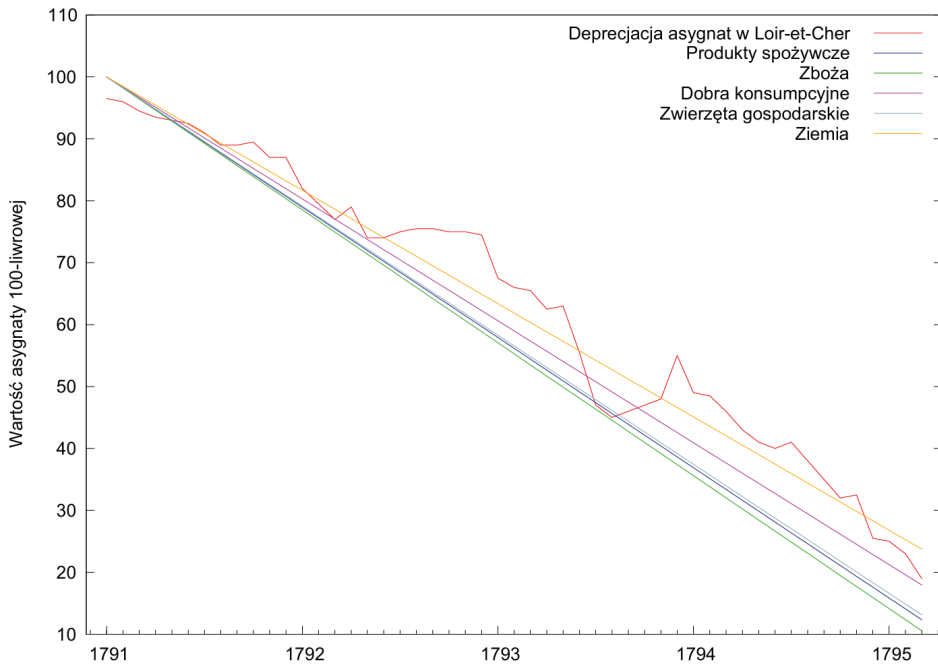
124 Ze względu na braki w danych nieuwzględnione zostały ceny mutów i wołów.

125 P. Caron, *Une enquête...*, s. 308–310, 312–315, 318–320, 322–324, 326–328, 330–332.

126 *Ibidem*, s. 208.

127 Pierwszy zapis w tablicy deprecjacyjnej pochodzi ze stycznia 1791 roku, asygnata 100-liwrowa warta była wtedy 96,5 liwra w pieniądzu kruszczowym.

Wykres 22. Deprecjacja asygnat a wzrost cen od 1790 roku do marca 1795 roku w departamencie Loir-et-Cher

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*, s. 208; P. Caron, *Une enquête...*, s. 308–310, 312–315, 318–320, 322–324, 326–328, 330–332.

Rozdział 4

Deprecjacja asygnat: analiza przyczyn

Na X Zjeździe Partii w marcu 1921 roku, zanim jeszcze inflacja doszła do szczytu, Priobrażenski chwalił się, że jeśli papierowe „asygnaty” emitowane przez francuski rząd rewolucyjny zdeprecjonowały się 500 razy, rubel sowiecki spadł już do jednej dwudziestotysięcznej swojej wartości: „To znaczy, że prześcignęliśmy rewolucję francuską czterdziestokrotnie”¹.

4.1. Podaż pieniądza

4.1.1. Asygnaty, pieniądz kruszcowy i bilety kasy dyskontowej

Autorzy prac poświęconych historii gospodarczej rewolucji francuskiej w dominującej części tłumaczą zjawisko deprecjacji asygnat wzrostem ich zagregowanej wartości nominalnej wraz z kolejnymi emisjami. W tym kontekście kluczowa nie jest sama zagregowana wartość nominalna wyemitowanych asygnat, ale wartość nominalna tychże asygnat realnie pozostających w obiegu. Należy pamiętać, że asygnaty, za które zostały nabyte dobra narodowe, były palone², a tym samym znikwały z rynku i nie miały, teoretycznie, wpływu na kształtowanie kursu względem pieniądza kruszcowego oraz poziomu cen. Część badaczy, m.in. Harris³ (tabela 47), podjęła się próby ustalenia wartości asygnat w obiegu.

1 Cyt. za: R. Pipes, *Krótką historia rewolucji rosyjskiej*, Warszawa 2007, s. 184.

2 *Lettres-Patentes du Roi. Sur les décrets de l'Assemblée nationale, des 16 et 17 de ce mois, concernant les dettes du clergé, les assignats et les revenus des domaines nationaux. Données à Paris, le 22 Avril 1790*, s. 2.

3 S.E. Harris, *The Assignats*, Cambridge 1930, s. 166, 171, 175, 176, 181.

Tabela 47. Zagregowana wartość nominalna asygnat w latach 1791–1794 (w milionach liwrow)

Wyszczególnienie	Grudzień 1791	Maj 1792	Grudzień 1792	Sierpień 1793	Lipiec 1794
Zagregowana wartość nominalna wyemitowanych asygnat	1860	2200	2750	4950	8450
Zagregowana wartość nominalna asygnat w obiegu	1490	1660	2250	4050	7200

Źródło: S.E. Harris, *The Assignats*, Cambridge 1930, s. 166, 171, 175, 176, 181.

François Crouzet na podstawie powyższych danych zebranych przez Harrisa i wielkości podanych przez Dominique-Vincent Ramela (ministra finansów w czasach Dyrektoriatu) w *Tableau de la mise en émission, du brûlement, du restant en circulation et du cours du papier-monnaie en France*⁴ oraz danych przytoczonych przez Marcela Mariona zaproponował dokładniejsze wyliczenia (tabela 48).

Tabela 48. Emisja i obieg asygnat w latach 1791–1796 (w milionach liwrow)

Rok	Miesiąc	Dzień	Kwota wyemitowanych asygnat	Kwota asygnat spalonych lub unieważnionych	Kwota asygnat w obiegu
1791	01	01	524	–	500
1791	06	19	1150	170	980
1791	08	01	1283	221	1062
1791	12	28	1742	355	1387
1792	04	01	2006	457	1549
1792	04	30	2075	475*	1600
1792	10	05	2589	617	1972
1792	12	31	2900	650	2250
1793	02	01	3100	713	2387
1793	08	14	4616	840	3776
1794	01	01	6400	958**	5000
1794	05	15	8006	2032	5891
1794	06	19	8236	2182	5974
1794	07	29	8578	2269	6309

4 *Tableau de la mise en émission, du brûlement, du restant en circulation et du cours du papier-monnaie en France*, w: D.V. Ramel, *Des finances de la République française en l'an IX*, Paris 1801, bez numeru strony.

Tabela 48 (cd.)

1794	09	22	8932	2358	6573
1794	12	21	9655	2500	7155
1795	01	01	9747	2518	7229
1795	03	21	10 787	2639	8149
1795	06	19	14 153	2771	11 374
1795	09	23	20 394	3123	17 271
1795	12	31	31 237	5681	27 565
1796	01	20	38 753	5750	33 052
1796	02	09	40 279	5775	34 509
1796	02	20	41 094	5800	35 295

* Kwota z 27 kwietnia 1792 roku.

** Kwota z grudnia 1793 roku.

Źródło: F. Crouzet, *op. cit.*, s. 572–573.

Wartość asygnat w obiegu w ujęciu miesięcznym oszacował Christian Aubin w artykule *Les assignats sous la Révolution française: un exemple d'hyperinflation*⁵ z 1991 roku (tabela 49, wykres 23). Autor zapewnił, że dane są na tyle pewne, że można je wykorzystać w analizie ekonometrycznej, choć nie uwzględniają one wartości fałszywych asygnat będących w obiegu. Przywołał przy tym informację z pracy Marcela Mariona, że pod koniec funkcjonowania asygnat, w obrocie nie było wiele fałszywek⁶. Pytanie, jakie się nasuwa, a które stawia także Marion, opierając się na raporcie Camusa z 25 marca 1797 roku (5 germinału roku V), dotyczy tego, czy niewiele fałszywych asygnat było również w latach 1792–1793⁷. Pewne światło na to zagadnienie rzuca praca Jeana Bouchary'ego⁸ omówiona w podrozdziale poświęconym fałszywym asygnatom⁹. Szereg Aubina, przedstawiający wartość asygnat w obiegu, nie uwzględnia fałszywych asygnat, mimo to stanowi podstawę analiz i rozważań w niniejszej pracy. Za takim rozwiązaniem przemawia fakt, że nie ma obecnie możliwości ustalenia wartości sfalszowanych asygnat. Można jedynie zauważyć, że zagregowana wartość nominalna asygnat w obiegu, podana przez Aubina, odnosi się do całej Francji. Brak jest jednak dokładnych danych o masie pieniądza papierowego w poszczególnych departamentach. Należy

5 Ch. Aubin, *Les assignats sous la Révolution française: un exemple d'hyperinflation*, „Revue Économique” 1991, vol. 42, no. 4 (juillet), s. 760.

6 *Ibidem*, s. 747.

7 M. Marion, *Histoire financière de la France depuis 1715, t. III – 20 Septembre 1792–4 Février 1797, la vie et la mort du papier-monnaie*, Paris 1927, s. 421.

8 J. Bouchary, *Les faux-monnaieurs sous la révolution française*, Paris 1946.

9 Podrozdział 4.1.2 książki.

założyć jedynie podobny rozkład do tego sprzed rewolucji, kiedy na jednego mieszkańca Francji przypadało najwięcej liwrów, bo ok. 200, w regionie paryskim, wobec mniej więcej 40 liwrów na południu, zachodzie i centrum Francji¹⁰. W pierwszych miesiącach istnienia asygnat ich występowanie było ograniczone prawie wyłącznie do Paryża i jego okolic, dopiero wraz z emisjami asygnat o niższych nominałach i wycofaniem z obiegu biletów zaufania¹¹ przestrzeń, w której funkcjonowały, poszerzała się.

Tabela 49. Zagregowana wartość nominalna asygnat w obiegu od stycznia 1791 roku do stycznia 1796 roku (w milionach liwrów)

Miesiąc/rok	1791	1792	1793	1794	1795	1796
Styczeń	560	1420	2350	4800	7000	30 000
Luty	630	1490	2490	4960	7350	–
Marzec	710	1560	2690	5090	7550	–
Kwiecień	810	1600	2930	5270	8500	–
Maj	900	1650	3160	5550	9600	–
Czerwiec	970	1700	3430	5750	11 000	–
Lipiec	1030	1750	3680	5920	13 500	–
Sierpień	1090	1810	3850	6100	15 100	–
Wrzesień	1150	1900	4010	6250	16 800	–
Październik	1220	2000	4180	6450	18 500	–
Listopad	1300	2120	4380	6650	21 000	–
Grudzień	1360	2220	4600	6850	23 500	–

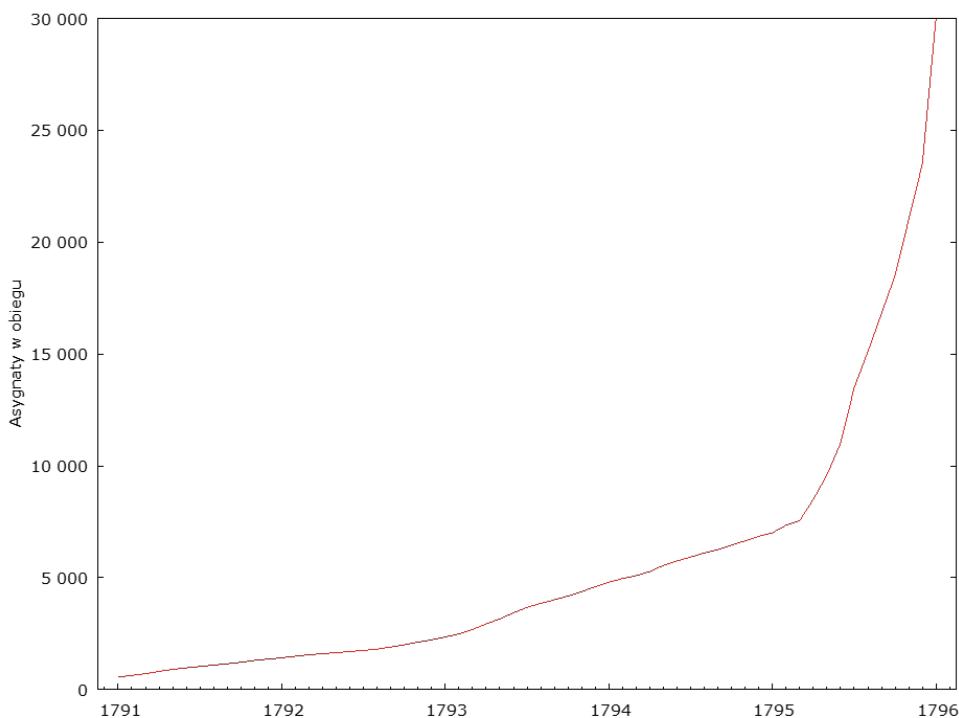
Źródło: Ch. Aubin, *op. cit.*, s. 760.

Opierając się na wyliczeniach Aubina dotyczących podaży asygnat, otrzymujemy szereg czasowy, na który składa się 61 obserwacji.

10 F. Crouzet, *La grande inflation, la monnaie en France de Louis XVI à Napoléon*, Paris 1993, s. 28.

11 Emisja *billets de confiance* została zakazana przez Konwencję w listopadzie 1792 roku. Do stycznia 1793 roku wszystkie bilety zaufania miały być wycofane z obiegu. J. Baszkiewicz, S. Meller, *Rewolucja francuska 1789–1794. Społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1983, s. 225.

Wykres 23. Zagregowana wartość nominalna asygnat w obiegu (w milionach liwrow) od stycznia 1791 roku do stycznia 1796 roku

Źródło: opracowanie własne. Por.: Ch. Aubin, *op. cit.*, s. 760.

Należy pamiętać, że asygnaty nie były jedynym środkiem płatniczym w czasie rewolucji francuskiej. W obiegu znajdowały się ponadto: pieniądz kruszcowy, bilety Kasy Dyskontowej, *billets de confiance* (bilety zaufania) oraz fałszywe asygnaty. Pod koniec 1792 roku wartość nominalna asygnat w obiegu była tego samego rzędu wielkości co wartość pieniądza kruszcowego w przeddzień rewolucji francuskiej, czyli trochę ponad 2 mld liwrow, co stanowiło 29% produktu narodowego brutto z 1788 roku (wyliczenia Weira) i 45% produkcji materialnej (wyliczenia Mathiasa i O'Briena)¹². Podaż pieniądza była jednak daleka od podwojenia ze względu na znikanie z rynku pieniądza kruszcowego. Braki tego ostatniego dało się zauważyć już latem 1789 roku, a z każdym kolejnym miesiącem sytuacja się pogarszała¹³. Francuska arystokracja i szlachta udająca się na emigrację po wybuchu rewolucji zabierała ze sobą złoto i srebro¹⁴. Niewprowadzenie przez Konstytuantę przymusowego kursu asygnat doprowadziło do powstania systemu podwójnych cen – jednej w pieniądzu kruszcowym, drugiej w pieniądzu papierowym. Ceny wyrażone w tym pierwszym

¹² F. Crouzet, *op. cit.*, s. 143.

¹³ *Ibidem*, s. 144–146.

¹⁴ J. Baszkiewicz, S. Meller, *op. cit.*, s. 312–314.

były niższe¹⁵. Na skutek tego stanu rzeczy pieniądź kruszcowy zniknął z rynku¹⁶. W tym przypadku doskonale się sprawdziło „prawo gorszego pieniądza” mówiące o tym, że gorszy pieniądź wypiera lepszy. Fakt ten miał wpływ na funkcjonowanie gospodarki. W szczególności odczuwalny był brak „drobniaków”¹⁷. Na początku rewolucji robotnik zarabiał dziennie od 1 do 2 liwrów. Kwota ta zbliżona była do dziennych wydatków¹⁸, co przynajmniej pośrednio wskazuje na znaczenie małych nominałów dla płynności transakcji rynkowych. Brak bilonu paraliżował funkcjonowanie gospodarki; przedsiębiorcy nie mieli czym wypłacać dniówek robotnikom; ci drudzy zaś nie mogli dokonywać zakupów¹⁹. Władze starały się zapobiec kryzysowi, uchwalając serię dekretów nakazujących bicie monet o niskich nominałach. Latem 1790 roku zadekretowano wybite 300 tys. marek²⁰ miedzianych monet, 11 stycznia 1791 roku zarządcono wybite srebrnych monet o nominale 15 i 30 solidów na kwotę 15 mln liwrów i 6 mln liwrów w monetach o nominale 3, 4 i 12 denarów²¹. W celu pozyskania koniecznych metali dekretem z 3 marca 1791 roku nakazano przesłanie do mennic naczyń liturgicznych z zamkniętych kościołów, kapituł i wspólnot religijnych. Do produkcji bilonu w czerwcu 1791 roku wykorzystano również dzwony kościelne. Uzyskano z nich w sumie 15 tys. ton metalu, z którego w latach 1791–1794 wybito 288 mln monet jedno- i dwusolidowych o wartości ok. 14 mln liwrów²². Od stycznia 1791 roku do września 1792 roku wybito również ze złota i srebra monety o wartości 91 mln liwrów²³. Była to jednak kropla w morzu potrzeb. Problem na

15 Kantory wymiany pobierały procent przy wymianie asygnat na pieniądź kruszcowy.

16 B. Nogaro, *La monnaie et les systèmes monétaires*, Paris 1948, s. 103–104; A. Soboul, *La Révolution française*, Paris 2003, s. 208; A. Alcouffe, *Vandermonde, la monnaie et la politique monétaire de la révolution*, „Annales Historiques de la Révolution Française” 1998, no. 273 (juillet-septembre), s. 257; J. Baszkiewicz, S. Meller, *op. cit.*, s. 224–225.

17 Pierwsza emisja asygnat o niskim nominale (5 liwrów) została zadekretowana dopiero 6 maja 1791 roku. Zob.: J. Lafaurie, *Les assignats et les papiers-monnaies émis par l'état au XVIIIe siècle*, Paris 1981, s. 89. Jak zauważa Albert Mathiez, na emisję asygnat o niskich nominałach nie zdecydowano się wcześniej z obawy przed spadkiem realnych zarobków robotników, którzy opłacani byli do tej pory talarami i bilonem. Koszt potrącanego przy wymianie asygnat na pieniądź kruszcowy dyskonta ponosili przedsiębiorcy. Wprowadzenie *corsets* doprowadziło do redukcji płac robotników poprzez opłacanie ich pieniądzem papierowym, który wyparł pieniądze kruszczowe. Zob.: A. Mathiez, *Rewolucja francuska*, Warszawa 1956, s. 126.

18 Szerzej o zarobkach i wydatkach robotników na początku rewolucji francuskiej zob.: K. Derejski, *Unfulfilled Dreams?...*, s. 18–24.

19 F. Aftalion, *L'économie de la Révolution française*, Paris 1987, s. 136.

20 *Marc* – jednostka wagi drogocennych metali. Termin ten został omówiony szerzej w podrozdziale 1.2.

21 M. Marion, *Histoire financière de la France depuis 1715, t. II – 1789–1792*, Paris 1919, s. 271.

22 Dokładniejsze dane: 288 488 145 monet jedno- i dwusolidowych, na kwotę 19 232 543 liwrów, wybitych z metalu pochodzącego z dzwonów kościelnych, podaje Bruno Collin. Zob.: B. Collin, *Monnaie et metal de cloche pendant la Révolution*, w: *Etat, finances et économie pendant la Révolution française. Colloque tenu à Bercy les 12, 13, 14 octobre 1989 à l'occasion du Bicentenaire de la Révolution française*, Paris 1991, s. 207–208.

23 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 149–150.

rynku złota i srebra łączył się również z wydatkami rządowymi na cele wojskowe²⁴, a także funkcjonowaniem wybranych instytucji, które mogły być opłacane jedynie pieniądzem kruszczowym. Już w 1792 roku Raboul zalecał demonetyzację złota i srebra ze względu na niestabilność tych kruszczów²⁵.

Ciekawe szacunki na temat wielkości agregatu M1 w latach 1788–1795 przedstawił François Crouzet (tabela 50).

Tabela 50. Obieg pieniądza w latach 1789–1795 (w milionach liwrow)

Rok	Pieniądz kruszczowy	Bilety Kasy Dyskontowej	Asygnaty	M1 (liczby zaokrąglone)
1788	2000	102	–	2100
grudzień 1789	1800	129	–	1900
sierpień 1790	1500	345	–	1850
grudzień 1790	1300	51	500	1850
czerwiec 1791	900	30	980	1900
grudzień 1791	500	30	1500	2000
grudzień 1792	100	–	2250	2350
kwiecień 1793	–	–	2900	2900
grudzień 1793	–	–	–	5000
grudzień 1794	–	–	–	6850
grudzień 1795	–	–	–	23 500

Źródło: F. Crouzet, *op. cit.*, s. 143, 574.

Dane w tabeli 50 mają charakter hipotetyczny, niemniej jednak pokazują kierunki zmian zachodzących na rynku pieniądza. Pieniądza kruszczowego w obiegu było coraz mniej, zagregowana wartość biletów Kasy Dyskontowej wzrastała do momentu zastąpienia ich asygnatami, a tych ostatnich nieustannie przybywało. Do końca 1791 roku wartość agregatu M1 osiągnęła wartość 2 mld liwrow (wartość pieniądza kruszczowego w obiegu we Francji w przeddzień rewolucji), ponadto znacząco on wzrastał w kolejnych latach. Należy podkreślić, że ustalenie dokładnych wielkości nie jest możliwe, zwłaszcza pieniądza kruszczowego w obiegu. Znacznym uproszczeniem jest założenie, że od kwietnia 1793 roku zniknął on całkowicie z rynku²⁶. Hipoteza Crouzeta nie uwzględnia też biletów zaufania ani fałszywych asygnat.

²⁴ Zagraniczni dostawcy przyjmowali tylko złoto i srebro, asygnaty nie były uznawane poza granicami Francji.

²⁵ S.E. Harris, *op. cit.*, s. 27.

²⁶ W kwietniu 1793 roku wprowadzono zakaz handlu pieniądzem kruszczowym, zagadnienie to zostało szerzej omówione w podrozdziale 4.3.1 niniejszej książki. François Crouzet w tabeli dla kwietnia 1793 roku, grudnia 1793 roku, grudnia 1794 roku i grudnia 1795 roku wpisał słowo *néant*, które należy przetłumaczyć jako „nic”.

4.1.2. Bilety zaufania

Bilety zaufania (*billets de confiance*) miały zaradzić „wielkiemu problemowi braku drobniaków”²⁷. Przyczynę ich powstania tłumaczył w przemówieniu przed Legislatywą 25 lutego 1792 roku Pierre-Joseph Cambon:

Wy wiecie, Panowie, że te bilety zostały stworzone tylko po to, aby uzupełnić braki części asygnat narodowych, które z powodu niedostatku pieniędzy stały się niezbędne dla małych codziennych wymian i dla reszty. Kilka departamentów, władz miejskich, a nawet stowarzyszeń lub osób prywatnych powzięło i wykonało projekt dostarczenia biletów na okaziciela za asygnaty, które zobowiązali się zwrócić po przyniesieniu wartości, których one dostarczyły [tłum. własne]²⁸.

Bilety zaufania były pieniędzmi lokalnymi o niewielkich nominałach, ich emisję prowadziły: instytucje bankowe, administracje departamentów, sekcje paryskie, a nawet kawiarnie²⁹. Klub Jakobinów w Bordeaux już 6 grudnia 1790 roku powołał *Caisse patriotique* (kasę patriotyczną). Posiadała ona kapitał 40 mln liwrow i dokonywała wymiany asygnat o nominale od 200 do 1000 liwrow na *mandats* (mandaty) o nominale 25 liwrow, potrącając 1%. Można je było z kolei wymienić na bony kasy o nominale od 10 do 15 liwrow³⁰, zarezerwowane w zasadzie dla robotników. Cel przyświecający założycielom kas dobrze wyraża fragment dokumentu powołującego kasę patriotyczną Lyonu:

Zważywszy na to, że celem podziału asygnat na mandaty 6-liwrowe jest ułatwienie robotnikom zakupów artykułów spożywczych, administracja będzie przyjmowała oferty wszystkich handlarzy detalicznych, rzeźników, piekarzy, właścicieli sklepów spożywczych/kolonialnych i innych dostawców żywności, którzy zaoferują dostawy posiadaczom wspomnianych mandatów i otrzymają je jako gotówkę. Nazwy, adresy i zawody dostawców zostaną w tym celu wydrukowane i przekazane zarówno posiadaczom mandatów, jak i akcjonariuszom [tłum. własne]³¹.

27 Tytuł cytowanej w pracy książki: *Wielki problem drobniaków* Thomasa Sargenta i François R. Velde’a.

28 *Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799)*, t. XXXIX, Paris 1884, s. 86: *Vous savez, Messieurs, que ces billets n’ont été créés que pour suppléer au manque des fractions des assignats nationaux qui, par la rareté du numéraire, sont devenus indispensables pour les petits échanges journaliers et pour les appoints. Plusieurs départements, des municipalités, et même des sociétés ou des particuliers, conçurent et exécutèrent le projet de fournir leurs billets au porteur contre des assignats qu’ils s’engageaient de rendre lorsqu’on leur rapporterait les valeurs qu’ils délivraient.*

29 M. Marion, *Histoire financière...*, t. II, s. 271–272.

30 J. Godechot, *Les institutions de la France sous la révolution et l’empire*, Paris 1968, s. 185. W pracy J. Godechot wątpliwość budzą podane nominały bonów, najprawdopodobniej chodziło nie o 10 i 15 liwrow, lecz o 10 i 15 solidów, które to umożliwiały przeprowadzanie codziennych transakcji.

31 *Caisse patriotique de Lyon: pour faciliter, par la division des assignats en mandats de six livres, le paiement des mains-d’oeuvres & l’achat des comestibles*, Marseille, F. Brebion, 1790, s. 12: *La division des assignats en mandats de six livres, ayant pour objet de faciliter aux*

Wymowne są trzy słowa znajdujące się na pierwszej stronie cytowanego powyżej dokumentu: *simplicité, facilité, sûreté* („prostota, łatwość, bezpieczeństwo”³²). Rzeczywistość była jednak inna, liczba instytucji emitujących bilety zaufania od stycznia 1791 roku bardzo szybko się zwiększała. Zarabiały one na różnicy kursu przy wymianie asygnat na swoje bilety oraz na spekulacjach finansowych i handlowych. Dokonywały na rynku zakupów towarów takich jak: cukier, kawa, rum, bawełna, wełna, zboże, płacąc asygnatami³³, które otrzymywały przy ich wymianie na bilety zaufania. Asygnaty powinny być przetrzymywane przez instytucje emitujące *billets de confiance* w skarbcu w celu zabezpieczenia wierzycieli (posiadaczy biletów), nikt tego jednak nie kontrolował³⁴. Zdarzały się bankructwa banków emitujących bilety zaufania. Poza regionem emisji niechętnie je przyjmowano, a ochotników idących na front władze często zaopatrywały w lokalne pieniądze, co prowadziło do napięć i grabieży³⁵. Jak zauważa Spang, dwie kasy patriotyczne³⁶ założone przez kupców i producentów w Lyonie, najbardziej uprzemysłowionym mieście Francji, miały na celu nie tylko ratować robotników przed brakiem aktywności i niedostatkiem, ale przede wszystkim chronić zyski pracodawców, które straciliby przy wymianie asygnat na brzęczące monety³⁷.

W Paryżu *billets de confiance* emitowane były przez sekcje, m.in.: *Arsenal, Thermes de Julien, de la Fontaine de Grenelle* oraz Paryską Kasę Pomocy (*Maison de secours*). W sumie w stolicy Francji funkcjonowały równocześnie 63 bilety zaufania³⁸. Ponadto w obiegu znajdowały się *médailles de confiance* (medale zaufania). Najbardziej znane z nich *monnerons* bite były przez bankierów, braci Pierre i Augustin Monneron. Wykonane z miedzi o nominale 2 i 5 solidów przedstawiały przysięgę Święta

Ouvriers l'achat des comestible, l'Administration recevra les soumissions de tous les marchands en détail, Bouchers, Boulangers, Epiciers & autres fournisseurs de denrées, qui offriront de faire des fournitures aux porteurs desdits mandats, & de les recevoir en paiement comme argent comptant. Les noms, adresses & professions des fournisseurs seront à cet effet imprimés, & distribués, tant aux porteurs des mandats qu'aux actionnaires.

32 *Caisse patriotique de Lyon: pour faciliter, par la division des assignats en mandats de six livres, le paiement des mains-d'oeuvres & l'achat des comestibles*, F. Brebion, Marseille 1790, s. 1.

33 Hurtowe zakupy prowadziły do wzrostu cen towarów na rynku i spadku wartości asygnat. Zob.: A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 127; J. Jaurès, *Histoire socialiste de la Révolution française*, t. II, *La Législative*, Paris 1970, s. 343.

34 F. Aftalion, *op. cit.*, s. 136.

35 J. Baszkiewicz, S. Meller, *op. cit.*, s. 225.

36 Mowa o wspomnianej Kasie Patriotycznej Lyonu oraz *Caisse patriotique de la chapellerie de la ville de Lyon*. Zob.: *Caisse patriotique de la chapellerie de la ville de Lyon, pour L'échange des Assignats de Deux & Trois cents livres en Mandats de Vingt sous, Trente sous et Trois livres, établie par diverses Maisons de Chapellerie*, Lyon 1791, s. 1–6.

37 R.L. Spang, *Stuff and Money in the Time of the French Revolution*, London 2015, s. 114–115.

38 M. Marion, *Histoire financière...*, t. II, s. 272; A. D. White, *Fiat Money Inflation in France*, New York 1933, s. 20. François Crouzet podaje liczbę 64. Zob.: F. Crouzet, *op. cit.*, s. 151. René Sédillot podaje liczbę 89 różnych rodzajów pieniądza papierowego. Zob.: R. Sédillot, *Le coût de la Révolution française*, Paris 1987, s. 224.

Federacji lub figurę Wolności³⁹. W latach 1791–1792 bracia Monneron przeprowadzili aż pięć różnych emisji⁴⁰. Bilety zaufania, mimo że nie miały oficjalnego kursu⁴¹, zastępowały podlegające tezauryzacji monety⁴². Osoby odmawiające ich przyjęcia uznawano za podejrzan. Wartość biletów zaufania będących w obiegu trudno jest oszacować, choć René Sédillot pisze o 400 mln liwrów⁴³. O skali wielkości emisji zarówno prywatnej, jak i publicznej może świadczyć liczba kas emitujących bilety zaufania we Francji (tabela 51)⁴⁴.

Tabela 51. Liczba kas emitujących bilety zaufania w departamentach i emitowanych przez nie biletów

Departament	Liczba kas	Liczba rodzajów emitowanych biletów	Departament	Liczba kas	Liczba rodzajów emitowanych biletów
Ain	23	58	Loiret	17	43
Aisne	44	173	Lot	54	101
Allier	15	25	Lot-et-Garonne	45	94
Alpes-Basses	11	13	Lozère	33	123
Alpes-Hautes	16	39	Maine-et-Loire	10	32
Ardèche	105	195	Manche	24	65
Ardenne	12	33	Marne	8	22
Ariège	6	17	Marne-Haute	16	64
Aube	12	31	Mayenne	6	11
Aude	6	16	Meurthe	18	51
Aveyron	58	186	Meuse	21	69

39 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 151–152.

40 E. Houssay, *Étude sur le papier-monnaie et les assignats émis en France de 1701 à 1796: Banque de Law, Caisse d'escompte, assignats de la Révolution, billets de confiance, assignats de la chouannerie, de Louis XVII, faux assignats*, Tours 1907, s. 38–39.

41 W Langwedocji bilety kasy z Montpellier, założonej w lipcu 1791 roku przez kupców i zamożnych obywateli, uzyskały od władz kurs przymusowy w dystrykcie. Na jego terenie wynagrodzenie otrzymywano w połowie w asygnatach w połowie w *billets de confiance* kasy z Montpellier. Zob.: F. Crouzet, *op. cit.*, s. 151.

42 Ponadto, monety srebrne znikły z rynku, ponieważ kruszec w nich zawarty był wart więcej niż wartość nominalna monety, więc je przetapiano. Zob.: A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 126.

43 R. Sédillot, *Moralna i niemoralna historia pieniądza*, Warszawa 2010, s. 159–160.

44 Jak dotąd bilety zaufania nie doczekały się całościowego opracowania, poszczególni autorzy skupiali się na wybranych regionach. Zob. m.in.: G. Aubert, *Les billets de confiance à Douai*, „Annales Historiques de la Révolution Française” 1924, no. 2 (Mars–Avril), s. 161–162; J. Delattre, *Les billets de confiance à Saint-Valéry*, w: *Bulletin de la Société d'émulation historique d'Abbeville*, 1966; C. Montjean, *Les billets de confiance en Seine-et-Oise pendant la Révolution*, Versailles 1932; J. Béranger, *Numismatique normande, période révolutionnaire, billets de confiance émis par la société patriotique de Caen (1791–1795)*, Paris 1911.

Tabela 51 (cd.)

Bouches-du-Rhône	53	142	Morbihan	15	14
Calvados	32	81	Moselle	8	18
Cantal	50	187	Nièvre	24	98
Charente	6	19	Nord	47	40
Charente-Inférieure	15	27	Oise	32	122
Cher	9	26	Orne	114	296
Corrèze	29	35	Pas-de-Calais	45	89
Côte-d'Or	11	48	Puy-de-Dôme	38	153
Côtes-du-Nord	9	12	Pyrénées-Basses	5	6
Creuse	12	29	Pyrénées-Hautes	3	4
Dordogne	68	80	Pyrénées-Orientales	4	14
Doubs	7	8	Rhin-Bas	4	6
Drôme	115	251	Rhin-Haut	4	6
Eure	23	58	Rhône et Loire	32	79
Eure-et-Loire	22	88	Saône-et-Loire	21	88
Finistère	26	39	Saône-Haute	9	27
Gard	37	204	Sarthe	32	84
Garonne-Haute	41	160	Seine Inférieure	44	166
Gers	28	69	Seine-et-Marne	9	39
Gironde	17	32	Seine-et-Oise	19	54
Hérault	55	215	Sèvres-Deux	18	69
Ille-et-Vilaine	18	35	Somme	19	81
Indre	19	43	Tarn	12	24
Indre-et-Loire	7	24	Var	4	7
Isère	32	47	Vendée	18	71
Jura	6	21	Vienne	15	59
Landes	4	5	Vienne-Haute	19	34
Loir-et-Cher	14	35	Vosges	17	69
Loire-Haute	13	54	Yonne	13	35
Loire-Inférieure	4	13	Średnia	24,52	66,7

Źródło: E. Houssay, *op. cit.*, s. 35–38.

Emisje biletów zaufania były postrzegane przez historyków jako symptom anarchii monetarnej i przyczyna licznych nadużyć, oszustw, skandali oraz ostatecznie zamieszek. Zgoda odmienną i przekonującą interpretację zaproponował Eugene Nelson White, dostrzegając w funkcjonowaniu kas patriotycznych wolną bankowość (*free banking*), która była odpowiedzią na braki pieniądza na rynku⁴⁵. Zdaniem badacza większość kas zarządzana była ostrożnie i zdroworozsądkowo. Potwierdzają to zachowane, choć w małej liczbie, bilanse kas emitujących bilety zaufania. Wyłania się z nich obraz zarządzania na wzór banków angielskich lub amerykańskich tamtych czasów. Ich bilety były akceptowane bez problemu w miastach i departamentach, gdzie je emitowano. Ani Konstytuanta, ani Legislatywa nie zakazały działalności kas patriotycznych⁴⁶. Wszak obowiązujący artykuł 5 Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela z 1789 roku brzmiał: „Prawo może zabraniać tylko postępowania, które szkodzi społeczeństwu. Wszystko, co nie jest zabronione przez prawo, nie może być zakazane i nikt nie może być zmuszony do czynienia tego, czego prawo nie nakazuje” [tłum. własne]⁴⁷.

Pozostawiona obywatelom ocena tego, co nie jest szkodliwe dla społeczeństwa, doprowadziła do sytuacji, w której wiele osób czuło się uprawnionych do emisji papierów. Zwolennikiem takich prywatnych inicjatyw w tamtym czasie był m.in. Pierre-Joseph Cambon, uważający, że „każdy obywatel ma prawo cieszyć się zaufaniem współobywateli. Dlatego też nie można zakazać emisji biletów zaufania”⁴⁸. Pomimo wysypu kas patriotycznych w całej Francji bilety zaufania w minimalnym stopniu odpowiadały za deprecjację asygnat i inflację. Szacuje się, że było ich w obiegu pod koniec 1791 roku od 100 mln liwrów do 140 mln liwrów wobec 1369 mln liwrów asygnat.

Obliczenia White’a wykazały, że bilety zaufania nie były czynnikiem istotnym, jeśli chodziło o inflację. Wprawdzie szczegółowe wyliczenia dla departamentu Calvados⁴⁹ wykazały silną korelację między emisją biletów zaufania a poziomem cen, należy jednak pamiętać, że wzrost emisji *billets de confiance* w dużej mierze spowodowany był zwiększaniem się podaży asygnat, które stanowiły rezerwę kas patriotycznych. Głównym czynnikiem inflacyjnym bez wątpienia pozostawała emisja asygnat⁵⁰.

45 Zob.: E.N. White, *Free Banking During the French Revolution*, „Explorations in Economic History” 1990, vol. 27, no. 3, s. 251–276; E.N. White, *Experiments with Free Banking during the French Revolution*, w: F. Capie, G.E. Wood (red.), *Unregulated Banking, Chaos or Order?*, New York 1991, s. 137–139.

46 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 152–153.

47 *Déclaration des Droits de l’Homme et du Citoyen de 1789*. Artykuł 5: *La Loi n’a le droit de défendre que les actions nuisibles à la Société. Tout ce qui n’est pas défendu par la Loi ne peut être empêché, et nul ne peut être contraint à faire ce qu’elle n’ordonne pas.*

48 Cyt. za: R. Sédillot, *Moralna i niemoralna...*, s. 159.

49 Do naszych czasów zachowały się miesięczne dane emisji Kasy patriotycznej w Caen.

50 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 153.

Przyczyn odejścia od biletów zaufania było kilka. Po pierwsze sens ich istnienia podważyła emisja asygnat o niskich nominałach⁵¹. Po drugie kasy patriotyczne wzbudzały kontrowersje⁵², stąd ataki na nie ze strony sankiulotów. Trzecim czynnikiem była chęć ukrócenia samowoli emisyjnej i zaprowadzenie porządku w tej sferze. Stąd 3 września 1792 roku przyjęto dekret zakazujący osobom prywatnym bić monety z prywatnych zasobów. Kolejny z 14 września 1792 roku przygotowywał wycofanie *billets de confiance* z Paryża, ustanawiając w każdej paryskiej sekcji biuro wymiany biletów zaufania na nowe asygnaty o nominale 10 lub 15 solidów⁵³. Czwartą przyczyną odejścia od biletów zaufania była kondycja finansowa kas. Wymowny przykład stanowi Paryska Kasa Pomocy (*Maison de secours*), której problemy stały się bezpośrednią przyczyną ataku Cambona na instytucje emitujące *billets de confiance*. Wygłosił on 2 listopada 1792 roku mowę, która doprowadziła do przyjęcia przez Konwencję 8 listopada dekretu zakazującego emisji wszystkich biletów na okaziciela oraz nakazującego wycofanie ich z obiegu do 1 stycznia 1793 roku⁵⁴:

Obywatele, mówicie o biletach [Paryskiej] Kasy Pomocy, jest to bardzo delikatna kwestia, ponieważ z jednej strony macie bronić interesu skarbu publicznego, a z drugiej macie ulżyć klasie biednych obywateli. Znacie teraz przypuszczalną liczbę biletów z paryskiej kasy pomocy, które są wciąż w obiegu, jest to 2 986 063 liwra; jest to suma, którą trzeba spłacić; nie znamy jeszcze dokładnie aktywów tej kasy. Wynoszą one, według Dyrektoriatu departamentu, 1 600 620 liwrow. Szacujemy, że deficyt różnych kas paryskich może wynosić 5 milionów [tłum. własne]⁵⁵.

Wprowadzenie w życie dekretu z 8 listopada 1792 roku nie było łatwe ze względu na braki asygnat o niskich nominałach na prowincji. Już 19 grudnia dekretem wydłużono do 1 lipca 1793 roku termin wycofania z obiegu biletów emitowanych przez władze miejskie. Lokalne pieniądze funkcjonowały na rynku jeszcze długo. W Autun 12 maja 1793 roku spalono ceremonialnie wymienione *billets de confiance*, co stanowiło prawdopodobnie tylko ok. połowy ich emisji, reszta pozostała w rękach obywateli⁵⁶.

51 J. Godechot, *Les institutions...*, s. 186.

52 Zdarzały się bankructwa kas patriotycznych, które prowadziły do ruiny wielu firm i osób prywatnych. Zob.: R. Sédillot, *Moralna i niemoralna...*, s. 160, J. Baszkiewicz, S. Meller, *op. cit.*, s. 225.

53 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 154–155.

54 J. Jaurès, *Histoire socialiste de la Révolution française*, t. III, *La République*, Paris 1970, s. 354–358; M. Marion, *Histoire financière...*, t. III, s. 6.

55 Cyt. za: J. Jaurès, *Histoire socialiste...*, t. III, s. 354: *Citoyens, vous parler des billets de la Caisse de secours [de Paris], c'est traiter une question très délicate, puisque d'un côté vous avez à défendre l'intérêt du Trésor public et que de l'autre vous avez à soulager la classe indigente des citoyens. Vous connaissez maintenant la somme présumée des billets de la maison de secours de Paris, qui sont encore en circulation: elle est de 2 986 063 livres; c'est cette somme qu'il est instant de rembourser; nous ne connaissons pas encore au juste l'état de l'actif de cette maison. Il s'élève, selon le Directoire du département, à 1 600 620 livres. Nous évaluons que le déficit des différentes caisses de Paris pourra s'élever à 5 millions.*

56 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 155.

4.1.3. Fałszywe asygnaty

Na podaż pieniądza w czasie rewolucji francuskiej składały się: bilety Kasy Dyskontowej, bilety zaufania, nierządowe emisje pieniądza papierowego⁵⁷, pieniądz kruszcowy oraz asygnaty, w tym fałszywe. Już trzy miesiące po wprowadzeniu asygnat do obrotu przyłapani zostali pierwsi oszuści⁵⁸. O skali zjawiska świadczyć może liczba wyroków śmierci wydana na fałszerzy i osoby wprowadzające fałszywe asygnaty do obiegu przez Trybunał Karny departamentu Paryża. Od marca do grudnia 1792 roku były to 43 osoby, od stycznia do września 1793 roku 40 osób, od początku roku II⁵⁹ do 28 thermidora roku III (15 sierpnia 1795 roku) 78 osób⁶⁰. W czasie terroru⁶¹ w całej Francji 1,25% osób zostało skazanych z powodów ekonomicznych, głównie za fałszowanie asygnat⁶². Produkcję fałszywych asygnat uruchomili nawet więźniowie w Conciergerie⁶³. O fałszywych asygnatach krążyły nawet anegdoty, jak ta, która ukazała się 13 grudnia 1791 roku w gazecie codziennej „Feuille du Jour”: „Złodziej, który zabrał 25 tys. liwrów z kasy kasjera, odesłał mu 15 tys. liwrów asygnat, które okazały się fałszywe” [tłum. własne]⁶⁴.

Do asygnat wytwarzanych przez zwykłych fałszerzy kierujących się chęcią zysku należy dodać asygnaty emitowane przez wrogów rewolucji: rojalistów, emigrantów, powstańców chłopskich, Anglików. Zalewanie nimi rynku było formą walki z rewolucyjną Francją oraz sposobem finansowania kontrrewolucji. Fabryki fałszywych asygnat powstały m.in. w Belgii, Nadrenii, Anglii⁶⁵ i na terenie *Vendée Militaire*⁶⁶.

57 Zaliczymy do nich m.in. emisje pieniądza papierowego w czasie oblężenia przez oddziały pruskie Mayence od 14 kwietnia do 23 lipca 1793 roku, emisje w oblężonym przez wojska republiki Lyonie od 9 sierpnia do 9 października 1793 roku oraz emitowane w lesie Maulevrier bony Stoffleta. Zob.: J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 132, 133, 136, 138.

58 J. Bouchary, *op. cit.*, s. 21.

59 Rok II rozpoczął się 22 września 1793 roku, a skończył 21 września 1794 roku. Zob.: P. Caron, *Manuel pratique pour l'étude de la Révolution française*, Paris 1912, s. 222.

60 J. Bouchary, *op. cit.*, s. 29–34.

61 Terror – umownie, okres od 5 września 1793 roku, kiedy Konwencja wzmogła walkę z wrogami wewnętrznymi republiki, do 27 lipca 1794 roku, dnia upadku Robespierre’a. Zob.: F. Furet, M. Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*, Paris 1988, s. 156–161.

62 J. Godechot, *Les institutions...*, s. 387.

63 J. Baszkiewicz, S. Meller, *op. cit.*, s. 227.

64 Cyt. za: M. Muszynski, *Les assignats de la Révolution française*, Paris 1981, s. 38: „Un voleur ayant pris 25 000 livres dans la caisse d’un caissier, lui a renvoyé sur cette somme 15 000 livres d’assignats qui se sont avérés faux”.

65 J. Baszkiewicz, S. Meller, *op. cit.*, s. 227.

66 Obszar obejmujący: departament Vendée, południową część departamentu Loire-Inférieure, departament Maine-et-Loire oraz niewielką część departamentu Deux-Sèvres, opanowany do końca marca 1793 roku przez powstańców wandejskich, jego granice wyznaczały miasta, które pozostały w rękach republiki, jak: Les Sables-d’Olonne, Nantes, Angers, Thouars, Fontenay-le-Comte i Luçon. Zob.: R. Dupuy, *La République jacobine. Terreur, guerre et gouvernement révolutionnaire 1792–1794*, Paris 2005, s. 106.

Były kontroler generalny finansów Charles-Alexandre de Calonne nadzorował produkcję fałszywych asygnat przy armii emigrantów⁶⁷. Przedstawiciel ludu przy Armii Renu i Mozeli skonfiskował bagaż emigranta z asygnatą, na której widniały następujące słowa:

Possession des factieux,
Assignat de 5 livres payable au porteur
lors de l'entrée des princes en France,
Signé: Calonne.

Własność buntowników,
Asygnata 5-liwrowa płatna na okaziciela
w chwili wejścia książąt do Francji.
*Podpisana: Calonne*⁶⁸.

Przed wybuchem wojny z Francją policja na Wyspach Brytyjskich łapała fałszerzy asygnat. W kwietniu 1791 roku ambasador Francji w Anglii doprowadził do zatrzymania dwóch osób, które próbowały wytwarzać asygnaty 300-liwrowe. W lutym 1792 roku policja londyńska odkryła w więzieniu *Ban du roi* skład fałszywych asygnat. Stosunek rządu angielskiego do fałszerstw francuskich asygnat zmienił się po rozpoczęciu działań wojennych w kwietniu 1792 roku. Dziennik „Suite du Journal de Perlet” 22 grudnia 1793 roku (2 nivôse’a roku II) donosił o publicznej sprzedaży w Londynie fałszywych asygnat po cenie 35 szylingów za 1000 liwrów⁶⁹. Dwa dni później Cambon poinformował w Konwencji, że w Londynie 300-liwrowe asygnaty są sprzedawane za 3,5 szylinga⁷⁰ i że w tym mieście znajduje się kilka fabryk fałszywych asygnat⁷¹. W odwecie Komitet Ocalenia Publicznego nakazał drukować fałszywe bilety Banku Anglii⁷².

W początkowych miesiącach wojny w Wandei powstańcy zajęły wiele miast, w tym Cholet i Fontenay-le-Comte. W tym pierwszym w ich ręce wpadła kasa poborcy dystryktu, a w niej 80 825 liwrów asygnat o nominałach od 1000 liwrów do 10 solidów. W Fontenay-le-Comte zdobyli wiele kas z pieniądzem papierowym, w tym: kasę departamentu, kasę dystryktu, kasę władz miejskich, kasę poborcy podatków. Część z nich wraz z zawartością została zniszczona przez chłopów pełnych pogardy dla papierowego pieniądza, a uratowane przez powstańczych generałów kasy mieściły ok. 900 tys. liwrów. Asygnaty republikańskie opatrzone królewskimi symbolami wykorzystywano na terenach opanowanych przez Wandejczyków⁷³. Po pierwszych doświadczeniach z asygnatami przywódca *d'armée catholique et royale*

67 A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 127–128; J. Godechot, *La contre-révolution. Doctrine et action 1789–1804*, Paris 1961, s. 225.

68 Cyt. za: A. Rouillé, *Assignats et papiers-monnaie. Guerres de Vendée et chouannerie. 1793–1796*, La Roche-sur-Yon 1891, s. 21 [tłum. własne].

69 J. Bouchary, *op. cit.*, s. 64–65.

70 Cena kupna asygnat w Londynie, podawana przez Cambona, nie zgadza się z ceną podaną przez J. Bouchary’ego, powołującego się na *Suite du journal de Perlet* z 2 nivôse’a roku II.

71 *Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799)*, t. LXXXII, Paris 1913, s. 256–257.

72 J. Bouchary, *op. cit.*, s. 65; J. Baszkiewicz, S. Meller, *op. cit.*, s. 227.

73 A. Rouillé, *op. cit.*, s. 11–16; G. Bordonove, *La vie quotidienne en Vendée pendant la Révolution*, Paris 1974, s. 162.

(armii katolickiej i królewskiej⁷⁴) zdecydowali się uruchomić drukarnię królewską asygnat w Châtillon-sur-Sèvre. Funkcjonowała ona przez ponad cztery miesiące, aż do zajęcia miasta 9 października 1793 roku przez oddziały François-Josepha Westermanna⁷⁵.

Emisja obejmowała banknoty o nominałach 500, 100 i 50 liwrów⁷⁶ z wizerunkiem Ludwika XVII⁷⁷. Określenie wielkości emisji nie jest możliwe. Po zakończeniu wojny w Wandei większość rojalistycznych asygnat została zniszczona. Prasa do ich drukowania, wykonana w Anglii, wpadła w ręce republikanów po bitwie pod Savenay⁷⁸.

Pomysł finansowania kontrrewolucji pieniądzem papierowym jednak przetrwał. Hrabia Joseph-Geneviève de Puisaye utworzył w Londynie we wrześniu 1794 roku *Manufacture royale d'Assignats* (Królewską Manufakturę Asygnat). Kierował nią ksiądz Galonne, brat dawnego ministra Ludwika XVI, oraz Saint-Morys, intendent generalny armii katolickiej i królewskiej⁷⁹. Trwająca wojna ułatwiała wprowadzanie do obiegu fałszywych asygnat w Bretanii i Wandei. Najwięcej z nich zostało przywiezionych przez hrabiego Puisaye w czasie ekspedycji na półwysep Quiberon⁸⁰. Po zwycięstwie wojsk republiki generał Lazare Hoche przesłał 24 lipca 1795 roku raport do Komitetu Ocalenia Publicznego. Podał w nim olbrzymią kwotę 10 mld liwrów sfałszowanych asygnat republikańskich, które po bitwie wpadły w ręce „niebieskich” i jakoby miały zostać wszystkie spalone. Rozkaz zniszczenia asygnat nie został jednak w pełni wykonany⁸¹. Protokół sporządzony w Nantes przez komisję weryfikacyjną 12 sierpnia 1795 roku zawiera szczegółowy opis odnalezionych fałszywych asygnat. Były to asygnaty republikańskie o nominałach: 400, 250, 125, 50, 25 i 10 liwrów oraz 50 i 25 solidów⁸². Nierzetelne wykonanie rozkazu potwierdza także Claude Bład, wysłannik Konwentu na „Wschodzie”, który donosił o drogach wokół Quiberon pełnych podartych asygnat i paleniu nimi przez żołnierzy w piecach do pieczenia chleba⁸³.

74 Taką nazwę 20 marca 1793 roku przyjęły oddziały powstańcze. Zob.: J. Godechot, *La contre-révolution...*, s. 231.

75 A. Rouillé, *op. cit.*, s. 21–22.

76 J. Lafaurie zwraca uwagę, że A. Rouillé w pracy *Assignats et papiers-monnaie. Guerres de Vendée et chouannerie. 1793–1796* pomylił rojalistyczne asygnaty z fałszyfikatami z połowy XIX wieku. Zob.: J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 140.

77 Ludwik XVII – syn Ludwika XVI i Marii Antoniny, ogłoszony przez powstańców wandejskich królem Francji. Zob.: J. Godechot, *La contre-révolution...*, s. 230.

78 A. Rouillé, *op. cit.*, s. 23–24.

79 J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 140.

80 Quiberon – półwysep u południowych wybrzeży Bretanii, gdzie 26 czerwca 1795 roku flota brytyjska wysadziła regimenty złożone z ok. 4 tys. emigrantów francuskich. Ekspedycja była owocem zabiegów dyplomatycznych hrabiego de Puisaye, któremu udało się nakłonić do swoich planów Williama Windhama, ministra wojny w gabinecie Pitta. Zob.: J. Godechot, *La révolution...*, s. 186; J. Godechot, *La contre-révolution...*, s. 275–277; Comte de Vauban, *Quiberon, Mémoires pour servir à l'histoire de la guerre de la Vendée*, Paris 1941, s. 45–48.

81 A. Rouillé, *op. cit.*, s. 46–47.

82 J. Lafaurie, *op. cit.*, s. 140.

83 J. Bouchary, *op. cit.*, s. 68–69.

Oszacowanie nawet przybliżonej wartości nominalnej fałszywych asygnat w obiegu jest niemożliwe. Z tego względu nie zostały one dodane do puli asygnat znajdujących się w oficjalnym obiegu, będących jedną ze zmiennych objaśniających w konstruowanych w rozdziale 5 modeli ekonometrycznych. Fałszywych asygnat w obiegu w porównaniu z całością pieniądza papierowego było raczej niewiele. Na spadek ich kursu względem pieniądza kruszcowego wpływ miały przede wszystkim czynniki psychologiczne. O sprawach fałszerstw we Francji było głośno, z pewnością zniechęcało to do przyjmowania zapłaty lub wypłaty w papierze z obawy przed otrzymaniem fałszywek, co przekładało się na zaufanie do asygnat i nie pozostawało bez wpływu na ich aktualny kurs względem pieniądza kruszcowego. Celem niniejszego podpodrozdziału było zasygnalizowanie problemu fałszerstw asygnat i wskazanie potencjalnego kierunku badań.

4.2. Zabezpieczenie asygnat w dobrach narodowych

Le paysan n'a pas d'autre passion que de mourir propriétaire.
Ce dessein est né de la Révolution: il est le résultat de la vente des biens nationaux.

Honoré de Balzac⁸⁴

4.2.1. Sprzedaż dóbr narodowych

Powstanie i późniejsze losy *biens nationaux* (dóbr narodowych) nieodzownie związane są z asygnatami, o czym przypominał widniejący na nich napis: *Domaines nationaux* („Domeny narodowe”). Konstytuanta, mająca na celu przede wszystkim rozwiązanie problemów finansowych państwa⁸⁵, 2 listopada 1789 roku uchwaliła dekret o nacjonalizacji dóbr kościelnych: „1° Que tous les biens ecclésiastiques sont à la disposition de la Nation [...]”⁸⁶.

84 H. de Balzac, *Œuvres complètes*, t. XVI, *Le curé de village*, Paris, 1962, s. 469: „Jedynym marzeniem chłopa jest umrzeć, będąc właścicielem. Ten zamysł narodził się w czasie rewolucji, jest rezultatem sprzedaży dóbr narodowych” [tłum. własne].

85 W zamyśle prawodawców sprzedaż dóbr należących wcześniej do Kościoła miała doprowadzić również do powstania klasy nowych posiadaczy, którzy byliby obrońcami rewolucji. Zob.: J. Godechot, *Les institutions...*, s. 182.

86 Cyt. za: J. Jaurès, *Histoire socialiste de la Révolution française*, t. I, *La Constituante*, seconde partie, Paris 1969, s. 111. Artykuł 1: „Wszystkie dobra kościelne są do dyspozycji Narodu [...]” [tłum. własne].

Dobra kościelne i domeny królewskie, które przeszły na własność państwa, nazywane są w historiografii *biens de première origine* (dobrami pierwszego źródła), skonfiskowane dobra emigrantów określane są zaś jako *biens de seconde origine* (dobra drugiego źródła⁸⁷). Dekret z 19 i 21 grudnia 1789 roku ustanawiał asygnaty, powoływał Kasę Ekstraordynaryjną oraz wystawiał dobra narodowe na sprzedaż: „Domeny Korony, z wyjątkiem lasów i domów królewskich, których użytkowanie Król będzie chciał zarezerwować, zostaną wystawiane na sprzedaż, jak również pewna liczba domen kościelnych wystarczająca do uzyskania łącznej wartości 400 mln” [tłum. własne]⁸⁸.

Warunki sprzedaży dóbr Kościoła i Korony Konstytuanta ustaliła 14 maja 1790 roku. Na początku należało stworzyć inwentarz dóbr podlegających sekwestrowi oraz dokonać ich wyceny. Szacowaniem wartości dóbr zajmowali się biegli lub ustalano ich wartość na podstawie kwoty dzierżawy⁸⁹. Dekret przyjęty 14 maja 1790 roku wprowadzał podział dóbr narodowych na cztery klasy:

- I klasa – dobra rolne, w skład których wchodziły: grunty orne, łąki, winnice, pastwiska, słone bagna, budynki i inne przedmioty służące do ich użytkowania; wyceniane były na 22-krotność dochodu netto obliczanego na podstawie dzierżawy lub wyceny dokonywanej przez biegłych,
- II klasa – daniny i renty w naturze wyceniane na 20-krotność dochodu netto,
- III klasa – daniny i renty w pieniądzu wyceniane na 15-krotność dochodu,
- IV klasa – wszystkie inne dobra, np. domy miejskie, działki budowlane, z wyjątkiem lasów, które obejmowało osobne prawo; ich wycena dokonywana była przez biegłych⁹⁰.

Dekret z 14 maja 1790 roku precyzyjnie określał zasady sprzedaży dóbr narodowych. Upoważniono władze municypalne do ich nabywania. Oferty przez nie składane musiały być przynajmniej równe oszacowanej wartości. Po ich nabyciu władze miejskie musiały zdeponować w Kasie Ekstraordynaryjnej piętnaście rocznych obligacji na kwotę 3/4 wartości uzgodnionej ceny oprocentowanych na 5%⁹¹.

87 F. Furet, M. Ozouf, *op. cit.*, s. 475; L. Say (red.), *Dictionnaire des finances*, t. 1, Paris 1889, s. 377.

88 *Décret concernant la caisse d'escompte, et portant établissement d'une caisse de l'extraordinaire 19 et 21 décembre 1789*, s. 3. Artykuł 10: *Les domaines de la couronne, à l'exception des forêts et des maisons royales dont le Roi voudra se réserver la jouissance, seront mis en vente, ainsi qu'une quantité de domaines ecclésiastiques suffisante pour former ensemble la valeur quatre cents millions.*

89 B. Bodinier, E. Teyssier, F. Antoine, *L'événement le plus important de la Révolution. La vente des biens nationaux (1789–1867) en France et dans les territoires annexés*, Paris 2012, s. 27.

90 A. Vialay, *La vente des biens nationaux pendant la Révolution française, étude législative, économique et sociale*, Paris 1908, s. 57; J. Godechot, *Les institutions...*, s. 182; J. Jaurès, *Histoire socialiste...*, t. I, s. 139.

91 M. Marion, *La vente des biens nationaux pendant la Révolution avec étude spéciale des ventes dans les départements de la Gironde et du Cher*, Paris 1908, s. 16.

Po odsprzedaży nabywcom indywidualnym⁹² magistrat zobowiązany był przekazać państwu $\frac{15}{16}$ dochodu, zachowując dla siebie $\frac{1}{16}$ ⁹³.

Dobra narodowe nabywano za pieniądź kruszcowy lub asygnaty⁹⁴. Nabywcom indywidualnym oferowane były korzystne terminy płatności. Nie musieli płacić w ciągu dwóch tygodni od zakupu więcej niż 12% całości kwoty; nie dotyczyło to terenów miejskich i stawów, dla których pierwsza zaliczka wynosiła 20%, oraz lasów, domów, warsztatów i manufaktur, w przypadku których trzeba było zapłacić od razu 30% kwoty. Reszta płatności rozkładana była na dwanaście rocznych rat oprocentowanych na 5%⁹⁵. Licytacje odbywały się w głównych miastach dystryktów po wcześniejszym rozwieszeniu szczegółowych informacji na temat sprzedawanych dóbr i ich oszacowanej wartości⁹⁶. Zasady sprzedaży przyjęte przez Konstytuante były podstawą dla wszystkich transakcji obejmujących dobra pierwszego źródła⁹⁷.

Na podstawie dekretu z 30 marca 1792 roku znacząco zwiększyła się pula dóbr narodowych wraz z konfiskatą dóbr emigrantów (dobra drugiego źródła), którzy od 1 lipca 1789 roku nie przebywali na terenie Francji⁹⁸. Zgromadzenie Prawodawcze (Legislatywa) 27 lipca 1792 roku podjęło decyzję o sprzedaży dóbr emigrantów⁹⁹. Jej zasady ostatecznie przyjęto dopiero 25 lipca 1793 roku. Nieruchomości emigrantów miały zostać sprzedane oferentowi, który zaproponuje najwyższą kwotę. Planowano, że pod młotek trafią zamki, parki, domy i tereny pod budowę w miastach oraz własność wiejska. Przewidziano możliwość podzielenia majątku przez komisarzy-rzeczoznawców. Dobra emigrantów postanowiono sprzedawać bez długów, czynszów, opłat gruntowych, hipotek – za ich uregulowanie odpowiadała Republika. Płatności za nabywane dobra można było dokonać w głównym mieście dystryktu, przewidziano je w dziesięciu równych ratach, pierwsza w miesiącu po zakończeniu aukcji, pozostałe w kolejnych latach z odsetkami w wysokości 5%, malejącymi wraz z kolejnymi wpłatami¹⁰⁰.

W dokumentach dotyczących poszczególnych transakcji znajdowały się m.in. następujące informacje: data, stan, obszar nieruchomości, nazwisko dawnego właściciela, oszacowana wartość, cena, po jakiej dobro zostało sprzedane,

92 Transakcja „oczyszczała” majątki kościelne z ich pierwotnego pochodzenia, nabywca indywidualny wszak kupował ziemię/budynki itd. od miasta, a nie dopuszczał się „świętokradztwa”. Zob.: J. Baszkiewicz, S. Meller, *op. cit.*, s. 224.

93 M. Marion, *La vente des...*, s. 12.

94 A. Vialay, *La vente des...*, s. 58.

95 J. Godechot, *Les institutions...*, s. 182.

96 J.-C. Martin, *La Révolution française, 1789–1799, une histoire socio-politique*, Paris 2004, s. 105, M. Marion, *La vente des...*, s. 16–17.

97 M. Marion, *La vente des...*, s. 14.

98 *Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799)*, t. XLI, Paris 1893, s. 5–6.

99 M. Marion, *La vente des...*, s. 113.

100 *Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799)*, t. LXIX, Paris 1906, s. 509–510.

nazwisko oferenta, nazwiska licytantów, nazwisko kontrahenta, nazwiska cesjonariuszy¹⁰¹. W kontekście rozważań o deprecjacji asygnat najważniejsze z nich to oszacowana wartość i kwota, za jaką dobro zostało sprzedane. Badacze sprzedaży dóbr narodowych wprowadzili jeszcze jedną kategorię cenową – cenę realną, czyli cenę nabytego dobra w asygnatach skorygowaną o spadek wartości asygnat (deprecjację), czyli cenę nabycia w pieniądzu kruszcowym po kursie z dnia zakupu¹⁰².

Własność Kościoła nie była równomiernie rozłożona w poszczególnych dystryktach; obejmowała od 3% obszaru dystryktu Tartas do 40,1% w Cambrai. Średnio przekraczała 5% ziemi (6%, wliczając lasy). Dobra drugiego źródła stanowiły ok. 3% ziemi, niewiele było ich na południu i na wschodzie Francji, gdzie czasami nie przekraczały 1% gruntów, znacznie powyżej średniej we Francji zachodniej (ok. 28% w Sillé-le-Guillaume) i w okolicach Paryża. Do tego ok. 10% ziemi należało do Korony¹⁰³.

Georges Lecapentier uważa sprzedaż dóbr narodowych za *L'événement le plus important de la Révolution* („najważniejsze wydarzenie Rewolucji”¹⁰⁴). Nietrudno z tym twierdzeniem się zgodzić, skoro w 1789 roku ok. 85% Francuzów bezpośrednio lub pośrednio żyło z ziemi¹⁰⁵. Sprzedaż dóbr narodowych doprowadziła do znaczącej zmiany struktury własności w państwie. Przykład departamentu Nord pokazuje daleko idące zmiany w tym zakresie (tabela 52).

Tabela 52. Własność ziemska w departamencie Nord (w %)

Własność gruntów	1789	1802
Duchowieństwo	19–20	0
Szlachta	21–22	12
Mieszczaństwo	16–17	28
Chłópstwo	30–31	42

Źródło: A. Ado, *Paysans en Révolution. Terre, pouvoir et jacquerie, 1789–1794*, Paris 1996, s. 432.

101 M. Marion, J. Benzacar, Caudrillier, *Département de la Gironde. Documents relatifs à la vente des biens nationaux*, t. I, Bordeaux 1911, s. XIX.

102 B. Bodinier, M. Mathias, *Pour une méthodologie d'exploitation statistique, graphique et cartographique de la vente des biens nationaux*, „Histoire & Mesure” 1992, vol. 7, no. 3–4, s. 208, 227; B. Bodinier, E. Teyssier, F. Antoine, *op. cit.*, s. 74, 316.

103 S. Bonin, C. Langlois (red.), *Atlas historique de la Révolution française. Économie*, Paris 1997, s. 43.

104 Cyt. za: B. Bodinier, *La vente des biens nationaux: essai de synthèse*, „Annales Historiques de la Révolution Française, Paysanneries et Communautés Villageoises de l'Europe du Nord-Ouest” 1999, s. 7.

105 B. Bodinier, E. Teyssier, F. Antoine, *op. cit.*, s. 11.

Do licytacji znacjonalizowanych majątków w całej Francji stanęło ochoczo nie tylko chłopstwo, kierowane *faim de terre* (głodem ziemi)¹⁰⁶, ale także mieszczaństwo oraz szlachta¹⁰⁷. Determinację mieszkańców do nabywania dóbr pokościelnych (dobra pierwszego źródła) pokazuje wynik ich sprzedaży w okolicach Fougères. Ani poruszenia spowodowane wprowadzeniem konstytucji cywilnej kleru, ani też problemy towarzyszące pierwszemu poborowi z 1793 roku oraz napady szuanów, które często były wymierzone w nabywców dóbr narodowych, nie zniechęciły mieszkańców do ich kupowania¹⁰⁸.

Na wsi francuskiej w czasach rewolucji obserwujemy nieustanną walkę o ziemię¹⁰⁹. Bój o nowy podział własności przybrał szczególnie ostrą formę w latach 1792–1793, kiedy to upadek reżimu senioralnego wydawał się już nieuchronny. Starły się w nim dwie siły o odmiennym potencjale finansowym i ilościowym, czyli chłopstwo i mieszczaństwo konkurujące ze sobą od wieków o każdy kawałek ziemi wystawionej na sprzedaż. Rozporządzenie o sprzedaży dóbr narodowych faworyzowało mieszczaństwo posiadające środki finansowe¹¹⁰. Jedynie średnie chłopstwo było w stanie stanąć do licytacji, biedni chłopci i ci nieposiadający dotychczas gruntów nie mieli najmniejszych szans na ich nabycie. Alexis de Tocqueville zwraca uwagę, że sprzedaż dóbr narodowych w czasie rewolucji nie doprowadziła do takiego wzrostu liczby właścicieli, jak na ogół się sądzi¹¹¹. Kupowali ci, których było na to stać, a nie biedni, którzy nie posiadali ziemi. Dało to pole do działania dla „kapitalistów”, tu rozumianych jako posiadacze kapitału, i spekulantów. Upór chłopstwa godny jest jednak odnotowania, gdyż w wielu wsiach zakładali oni specjalne stowarzyszenia i wspólnie stawiali do licytacji, żeby w przypadku zakupu ziemi podzielić ją między siebie¹¹².

Przegraną chłopstwa w walce o wykup dóbr narodowych pokazują wyniki badań Marcela Faucheux przeprowadzone w dystrykcie Cholet, gdzie od stycznia 1791 roku do stycznia 1793 roku trwała sprzedaż dóbr pokościelnych, potwierdzają one wspomniane spostrzeżenia Alexisa de Tocqueville. Na 640 nabywców 15 należało do

106 C. Bonnet, *La vente des biens nationaux dans les Bouches-du-Rhône*, „Histoire, Économie & Société” 1988, no. 1, s. 117. We Francji, przed rewolucją, własność chłopską stanowiły przede wszystkim małe gospodarstwa. W przypadku klęsk żywiołowych czy nieurodzajów gospodarstwa, z racji swoich niewielkich rozmiarów, nie były w stanie zapewnić wyżywienia członkom rodzin.

107 A. Cobban, *The Social Interpretation of the French Revolution*, Cambridge 1999, s. 87.

108 W dawnej gminie Fougerai (departament Ille-et-Vilaine) dobra pokościelne i dobra emigrantów zostały praktycznie w całości sprzedane. Pokazuje to, że chłopci nie mieli szczególnych oporów przed kupowaniem ziemi dawniej należącej do Kościoła. A. Rébillon, *La vente des biens nationaux dans l'ancienne commune de Fougerai (Ille-et-Vilaine)*, „Annales de la Bretagne” 1908, s. 466.

109 A. Ado, *Paysans en Révolution. Terre, pouvoir et jacquerie, 1789–1794*, Paris 1996, s. 208.

110 Władze rewolucyjne starały się przede wszystkim rozwiązać kwestię zadłużenia państwa, odsuwając na plan dalszy wymiar społeczny sprzedaży dóbr narodowych.

111 A. de Tocqueville, *Dawne rządy i rewolucja*, Warszawa 2009, s. 37–38.

112 A. Ado, *op. cit.*, s. 224.

szlachty, 69 było mieszczanami, 40 funkcjonariuszami publicznymi, 6 wchodziło w skład kleru, 35 to ludzie prawa i przedstawiciele wolnych zawodów, 118 było znaczącymi kupcami lub negocjantami, 7 to dzierżawcy generalni podatków, 24 z nich to oberżýści, 107 należało do mniejszych kupców i handlowców, 111 to fabrykanci, rzemieślnicy i robotnicy, 3 to członkowie władz miejskich, tylko 45 z nich to chłopi (połownicy i oracze), którzy stanowili 7,03% wszystkich nabywców, a 60 osób nie określiło swojego zawodu¹¹³. Bardziej szczegółowy obraz procesu sprzedaży dóbr narodowych wyłania się z danych klasyfikujących nabywców według kryterium zamieszkania (mieszkańcy miast i wsi) w poszczególnych dystryktach (tabela 53).

Tabela 53. Nabywcy dóbr narodowych w wybranych dystryktach (w %)

Departament	Dystrykty	Ziemie kościelne		Ziemie emigrantów		Suma	
		Nabywcy z miast	Nabywcy ze wsi	Nabywcy z miast	Nabywcy ze wsi	Nabywcy z miast	Nabywcy ze wsi
Sarthe	Le Mans	53,2	46,8	48,4	51,6	49,2	50,8
	La Flèche	38,8	61,2	48,8	51,3	49,4	50,6
	Mamers	34,4	65,6	57,3	42,7	32,3	67,7
	Saint-Calais	30,2	69,8	29,1	70,9	29,8	70,2
	Fresnay-sur-Sarthe	21,9	78,1	34,3	65,7	25,2	74,8
	Sablé	20,0	80,0	32,0	68,0	21,5	78,5
	Château-du-Loir	15,8	84,2	28,4	71,6	16,1	83,9
Côte-D'Or	Dijon	40,8	59,2	29,9	70,1	35,0	65,0
	Semur-en-Auxois	40,5	59,5	15,4	84,6	27,9	72,1
	Saint-Jean-de-Losne	23,9	76,1	17,1	82,9	20,2	79,8
	Châtillon	27,2	72,8	7,4	92,6	20,2	79,8
Haute-Garonne	Toulouse	24,6	75,4	40,4	59,6	32,7	67,3
	Revel	40,6	59,4	42,7	57,3	42,0	58,0
	Muret	25,7	74,3	20,0	80,0	22,6	77,4
	Rieux	15,9	84,1	41,5	58,5	31,9	68,1
	Saint-Gaudens	10,7	89,3	12,5	87,5	11,6	88,4

Źródło: I. Loutchisky, *Propriété paysanne et vente des biens nationaux pendant la Révolution française*, Paris 1999, s. 312–313.

113 M. Fauchoux, *L'insurrection vendéenne de 1793, aspects économiques et sociaux*, Paris 1964, s. 330.

Dane w tabeli wskazują na znaczny udział ludności miejskiej w zakupach dóbr narodowych. Na przykład w dystrykcie Le Mans (departament Sarthe) mieszkańcy miast stanowili ponad połowę (53,2%) nabywców dóbr kościelnych, z kolei w dystrykcie Mamers aż 57,3% nabywców dóbr emigrantów.

Sprzedaż dóbr narodowych okazała się wielkim sukcesem. W dystrykcie Strasburg $\frac{1}{3}$ całkowitej powierzchni dóbr narodowych została sprzedana już w 1791 roku¹¹⁴. W departamencie Nord sprzedaż dóbr narodowych pierwszego źródła rozpoczęła się 12 listopada 1790 roku w Douai; w styczniu 1791 roku przeprowadzono ją w: Avesnes, Bergues, Cambrai, Le Quesnoy i Lille; w lutym w Hazenbrouck; w maju w Valenciennes. Do 1 stycznia 1794 roku sprzedano 64 978 hektarów ziemi, 1323 domy i inne budynki, co stanowiło 47,37% całej ziemi (pierwsze i drugie źródło) i 33,58% domów oraz innych budynków sprzedawanych jako dobra narodowe w tym departamencie. W drugim okresie od 1794 roku do roku IV¹¹⁵ sprzedano 11 670 hektarów ziemi (8,51% całości) i 685 budynków (17,39% wszystkich). Pierwsza licytacja dóbr emigrantów miała miejsce 26 sierpnia 1793 roku w Douai, na kolejną trzeba było poczekać do 23 września 1793 roku. Od 1794 roku do roku IV sprzedano 10 783 hektary ziemi (7,85% całości) i 899 budynków (22,82% wszystkich) (tabela 54)¹¹⁶.

Tabela 54. Sprzedaż dóbr narodowych w departamencie Nord w latach 1790–1796

Okres sprzedaży	Dobra pierwszego źródła				Dobra drugiego źródła			
	Ziemia (hektary)	%	Budynki	%	Ziemia (hektary)	%	Budynki	%
1790–1793	64 978	63,71	1323	52,03	–	0	–	0
1794–rok IV	11 670	11,44	685	26,94	10 783	30,64	899	64,4
Od ventôse’a roku IV	25 343	24,85	535	21,03	24 407	69,36	497	35,6
Razem	101 991	100	2543	100	35 190	100	1396	100

Źródło: G. Lefebvre, *op. cit.*, s. 957.

Interesujące uzasadnienie sukcesu sprzedaży dóbr narodowych, których cena nabycia była często o wiele wyższa niż wartość ustalona przez rzeczoznawców, przedstawił Florin Aftalion. Ich zakup wydawał się dla potencjalnych nabywców operacją bardzo rentowną. Można przypuszczać, że chętni do zakupu dóbr narodowych

114 G. Lefebvre, *Les recherches relatives à la vente des biens nationaux*, „Revue d’Histoire Moderne” 1928, t. 3, no. 15, s. 198–199.

115 Rok IV rozpoczął się 23 września 1795 roku, a skończył 21 września 1796 roku. Zob.: P. Caron, *Manuel pratique...*, s. 222.

116 G. Lefebvre, *Les paysans du Nord pendant la Révolution française*, Paris 1972, s. 423, 465–466, 953–955, 957.

analizowali oferty, wiedząc, że zapłacą 20% ceny gotówką, problemem nie były należności w dwunastu rocznych ratach oprocentowanych na 5%, skoro w momencie sprzedaży asygnaty straciły już 20% swojej wartości i można było przypuszczać, że nadal będą tracić w tempie ok. 10% rocznie. Autor proponuje spojrzeć na to zagadnienie z punktu widzenia nabywcy dobra narodowego o szacowanej wartości 100 liwrów w złocie latem 1791 roku (sprzedaż dóbr pierwszego źródła). W tym momencie asygnaty warte były już 80% nominalnej wartości, a nabywca, płacąc „papierem”, mógł zaoferować już 125 liwrów ($100/0,8$) do rozliczenia. Pamiętajmy jednak, że możliwe było zapłacenie 80% wartości nabywanego dobra w dwunastu rocznych ratach z 5% oprocentowaniem – w takim wypadku nabywca płacił na początku tylko 20 liwrów¹¹⁷.

Korzystając ze wzoru:

$$A = S \times \frac{i \times (1 + i)^n}{(1 + i)^n - 1}$$

gdzie A jest ratą kapitałową z odsetkami, S to kwota kredytu, i to stopa procentowa, a n to liczba płatności¹¹⁸, otrzymujemy:

$$A = 80 \times \frac{\frac{5}{100} \times \left(1 + \frac{5}{100}\right)^{12}}{\left(1 + \frac{5}{100}\right)^{12} - 1}$$

Po przeliczeniu daje to 9,026 liwra rocznie. Należy pamiętać, że raty regulowane były w pieniądzu podlegającym ok. 10% rocznej deprecjacji. Tym samym wartość bieżącą można obliczyć przez zastosowanie współczynnika aktualizującego (urealnianającego) o 15% (10% deprecjacja asygnat oraz 5% realna stopa procentowa). Wartość bieżącej transakcji była więc równa 0,2 początkowej kwoty powiększonej o dwanaście rocznych rat skorygowanych o 15%, co daje 0,69 kwoty początkowej. Oznacza to, że wartość realna oferty nominalnej stanowiła tylko 69% ceny początkowej¹¹⁹.

Przemyślenia Florina Aftaliona potwierdza przykład Jaques'a Vallée, mieszkańca Le Mans (departament Sarthe), który 21 września 1791 roku dokonał zakupu domeny należącej do dóbr pierwszego źródła w Szampanii wycenionej na 20,7 tys. liwrów. Dobra narodowe zostało sprzedane na aukcji za 20,8 tys. liwrów, co odpowiadało w tamtym czasie wartości 19 263 liwrów w pieniądzu kruszczowym¹²⁰. Wszystkie płatności dokonane za zakupioną domenę przedstawia tabela 55.

117 F. Aftalion, *op. cit.*, s. 138–139, 142–143.

118 M. Matłoka, *Matematyka dla ekonomistów*, Poznań 2003, s. 40.

119 F. Aftalion, *op. cit.*, s. 143.

120 B. Bodinier, E. Teyssier, F. Antoine, *op. cit.*, s. 322.

Tabela 55. Płatności obywatela Jaques'a Vallée za nabyte w Szampanii dobro narodowe (w liwrach) rozłożone na lata 1791–1793

Data płatności	Kwota bieżąca płatności	Kwota realna płatności
23.12.1791	4390	4141
7.12.1791	1592	1421
10.03.1792	1193	876
28.04.1792	1093	853
4.03.1793	752	406
11.03.1793	512	276
12.06.1793	1142	489
12.10.1793	3570	1356
26.10.1793	3000	1140
2.11.1793	2100	829
11.12.1793	2865	1239
Razem	22 209	13 032

Źródło: B. Bodinier, E. Teyssier, F. Antoine, *op. cit.*, s. 322.

Można przypuszczać, że ten przypadek był charakterystyczny dla nabywcy, któremu zależy na zakończeniu transakcji i dokonaniu płatności w dość krótkim czasie. Wpłaty za nabyte dobro narodowe miały miejsce w trudnych dla rewolucji momentach, kiedy załamywał się kurs asygnat i ostatecznie wyniosły 67,65%¹²¹ wartości realnej.

Wraz z deprecjacją asygnat sytuacja chłopstwa w kontekście nabywania dóbr narodowych ulegała poprawie. Ceny towarów rolnych znacząco wzrastały, a państwo za nabywane grunty i nieruchomości przyjmowało asygnaty po kursie *al pari*. W 1796 roku asygnata 100-liwrowa warta była 6 solidów, co dawało możliwość nabycia folwarku w cenie gołębnika¹²². Przykładowo opactwo Poitou sprzedano za 20% wartości, a pewien chłop za środki ze sprzedaży funta masła kupił 22 morgi ziemi¹²³.

4.2.2. Wartość dóbr narodowych

Rezultatem ponad stuletniego okresu badań nad sprzedażą dóbr narodowych we Francji są szczegółowe dane z 40% obszaru obejmującego sprzedaż dóbr pierwszego źródła (226 dystryktów na 562) oraz 26% obszaru dotyczącego sprzedaży dóbr

¹²¹ $13\,032/19\,263 = 67,65\%$

¹²² P. Gaxotte, *Wielka rewolucja francuska*, Komorów 2010, s. 142.

¹²³ R. Sédillot, *Moralna i niemoralna...*, s. 163.

emigrantów (150 dystryktów)¹²⁴. Dzięki dokonanyom szacunkom dóbr sprzedanych możemy spróbować określić przybliżoną wartość majątku Kościoła. Na tej podstawie można zakładać, że w całej Francji sprzedano 2875 tys. hektarów ziemi, nie licząc lasów. W 1789 roku hektar ziemi kosztował średnio ok. 1000 liwrów¹²⁵, po przemnożeniu otrzymujemy kwotę ok. 2875 mln liwrów¹²⁶. Początkowo wartość dóbr narodowych stanowiących pokrycie asygnat szacowano na 2,6 mld liwrów, potem na 3,1 mld liwrów, a deputowany Pierre Joseph Cambon podał nawet kwotę 4,6 mld liwrów¹²⁷. Antoine Lavoisier w swoim raporcie z końca 1791 roku powątpiewał w uzyskanie kwoty 3,5 mld liwrów ze sprzedaży dóbr narodowych. Ich wartość szacował między 2,85 mld a 3,0 mld liwrów na podstawie danych ze 177 dystryktów, zakładając, że proporcja dóbr narodowych jest taka sama w pozostałych dystryktach¹²⁸. Współcześni badacze podają różne wartości, Jacques Godechot pisze nawet o kwocie między 4 mld a 5 mld liwrów¹²⁹.

W przypadku sprzedaży dóbr emigrantów sprawa jest o wiele prostsza. Dzięki pracy André Gaina poświęconej zagadnieniu sprzedaży dóbr emigrantów w kontekście restauracji Burbonów dysponujemy dokładniejszymi danymi na temat rezultatów finansowych sprzedaży dóbr drugiego źródła w badanych departamentach (tabela 56).

Tabela 56. Kwoty sprzedaży nieruchomości emigrantów skazanych i wygnanych do 31 maja 1795 roku (w liwach)

Departament	Kwota realna sprzedaży	Departament	Kwota realna sprzedaży	Departament	Kwota realna sprzedaży
Ain	12 796 684	Haute-Garonne	6 373 806	Oise	8 846 387
Aisne	6 240 967	Gers	14 909 352	Orne	10 208 402
Allier	9 784 449	Gironde	11 195 698	Pas-de-Calais	13 889 503
Basses-Alpes	2 284 465	Hérault	5 066 175	Puy-de-Dôme	6 615 452

124 B. Bodinier, E. Teyssier, F. Antoine, *op. cit.*, s. 7.

125 Autorzy pracy *L'événement le plus important de la Révolution. La vente des bien nationaux (1789–1867) en France et dans les territoires annexes* podali 1000 liwrów jako średnią cenę ziemi za hektar w 1789 roku. Ceny ziemi w poszczególnych departamentach znacznie się różniły, w szczególności zależało to od jej jakości. Dokładniejsze dane dla poszczególnych departamentów w roku 1790 z rozróżnieniem jakości ziemi znajdują się w *Une enquête sur les prix après la suppression du Maximum*. Zob.: P. Caron, *Une enquête sur les prix après la suppression du Maximum*, Commission de recherche et de publication des documents relatifs à la vie économique de la Révolution, bulletin trimestriel, Paris 1910.

126 B. Bodinier, E. Teyssier, F. Antoine, *op. cit.*, s. 325.

127 R. Sédillot, *Moralna i niemoralna...*, s. 159.

128 A. Lavoisier, *De l'état des finances de France: au premier janvier 1792*, Paris 1791, s. 81–83.

129 J. Godechot, *Les institutions...*, s. 252.

Hautes-Alpes	1 686 610	Ille-et-Vilaine	2 547 344	Basses-Pyrénées	4 751 769
Ardèche	2 436 529	Indre	3 574 377	Hautes-Pyrénées	2 961 733
Ardennes	11 399 685	Indre-et-Loire	6 296 278	Pyrénées-Orientales	4 401 270
Ariège	3 952 631	Isère	22 682 126	Bas-Rhin	3 815 450
Aube	5 830 368	Jura	6 633 455	Haut-Rhin	2 294 994
Aude	5 750 614	Landes	4 041 789	Rhône	3 115 274
Aveyron	4 236 043	Loir-et-Cher	3 094 469	Haute-Saône	7 501 252
Bouches-du-Rhône	4 213 075	Loire	819 040	Saône-et-Loire	19 232 704
Calvados	14 954 271	Haute-Loire	3 315 207	Sarthe	5 798 343
Cantal	9 208 359	Loire-Inférieure	2 353 703	Seine	6 829 746
Charente	9 814 261	Loiret	4 740 594	Seine-et-Marne	7 143 929
Charente-Inférieure	9 249 765	Lot	3 579 378	Seine-et-Oise	9 599 960
Cher	6 536 516	Lot-et-Garonne	8 818 019	Seine-Inférieure	21 780 151
Corrèze	4 237 204	Lozère	1 122 309	Deux-Sèvres	4 904 350
Corse	170 457	Maine-et-Loire	4 575 302	Somme	8 496 995
Côte-d'Or	14 540 392	Manche	15 926 742	Tarn	3 462 653
Côtes-du-Nord	4 648 457	Marne	8 146 743	Tarn-et-Garonne	4 150 533
Creuse	4 281 656	Haute-Marne	5 071 063	Var	11 946 106
Dordogne	12 949 915	Mayenne	5 268 218	Vaucluse	593 473
Doubs	7 731 302	Meurthe	9 645 830	Vendée	3 933 698
Drôme	8 853 256	Meuse	11 134 819	Vienne	7 165 662
Eure	5 634 865	Morbihan	4 184 498	Haute-Vienne	8 621 225
Eure-et-Loire	5 456 840	Moselle	8 903 633	Vosges	5 216 105
Finistère	7 028 367	Nièvre	6 835 974	Yonne	4 662 485
Gard	3 876 882	Nord	12 802 521	Razem	605 352 992

Źródło: Por.: A. Gain, *La Restauration et les biens des émigrés. La législation concernant les biens nationaux de seconde origine et son application dans l'est de la France (1814–1832)*, t. I, *La restitution des biens non vendus, la conquête de l'indemnité*, Nancy 1928, s. 550–551; B. Bodinier, E. Teyssier, F. Antoine, *op. cit.*, s. 326–328.

Do 31 maja 1795 roku sprzedano *biens de seconde origine* za kwotę 605 352 992 liwów ceny realnej w 370 617 transakcjach. Wyprzedaż dóbr emigrantów trwała i zakończyła się kwotą 1 297 760 607 liwów w ramach 452 072 transakcji. Przykłady szczegółowe umów pozwalają stwierdzić, że dobra drugiego źródła były gorzej opłacone niż te kościelne. Cenę faktycznie zapłaconą przez nabywców dóbr drugiego źródła można oszacować na $\frac{1}{4}$ ich wartości. Zakładając, że powyższe szacunki są prawdziwe, oznacza to, że państwo zyskało ze sprzedaży dóbr emigrantów niewielką kwotę ponad 300 mln liwów (ok. 151 mln do 31 maja 1795 roku)¹³⁰.

Dobra narodowe, których wartość przekraczała 4 mld liwów (ok. 2 875 mln liwów dóbr pierwszego źródła i ok. 1,3 mld dóbr drugiego źródła), według szacunków zostały sprzedane za kwotę ok. 1,8 mld liwów. Wydawać by się mogło, że państwo francuskie ubiło zły interes¹³¹. Należy jednak pamiętać o okolicznościach emisji asygnat. W 1789 roku głównym problemem Konstytuanty była spłata długów *ancien régime'u*, który udało się rozwiązać bez podnoszenia podatków dzięki sprzedaży dóbr odebranych Kościołowi. Dla Konwentu Narodowego priorytetem stało się pokonanie wrogów zarówno zewnętrznych, jak i wewnętrznych. Wojnę finansowano m.in. środkami pochodzącymi ze sprzedaży dóbr wrogów republiki, które podobnie jak dobra pierwszego źródła nie były dla państwa kosztem, ponieważ pochodziły z nacjonalizacji. Jeżeli weźmiemy pod uwagę wspomniane okoliczności, nie powinno dziwić, że dobra narodowe sprzedawano po cenie znacznie niższej niż ich wartość realna, co trafnie ujął Jean Jaurès: „Il fallait vendre vite et pour cela il ne fallait pas vendre cher” („trzeba było sprzedać szybko i dlatego nie trzeba było sprzedać drogo”¹³²).

4.2.3. Sprzedaż dóbr narodowych a deprecjacja asygnat

Oszacowanie kwoty wartości dóbr narodowych pierwszego i drugiego źródła jest ważne w kontekście emisji asygnat. Zagregowana wartość nominalna wyemitowanych asygnat nie powinna przekroczyć wartości znacjonalizowanego przez państwo majątku. Na początku rewolucji starano się nie przekroczyć tej kwoty, ustalano górne pułapy emisji, a asygnaty, za które nabywano dobra narodowe, palono.

Potrzeby finansowe państwa były jednak olbrzymie. Na taki stan rzeczy wpływ miały długi *ancien régime'u*, niewydolny w pierwszych latach rewolucji system podatkowy, koszty prowadzenia wojen oraz finansowanie samej rewolucji. Rozwiązanie problemu stanowiły kolejne emisje, które poprzedzały następne wyceny dóbr narodowych, mające usprawiedliwiać te pierwsze. Deprecjacja asygnat, obok nadmiernej emisji, niewątpliwie łączyła się z ilością dóbr narodowych w poszczególnych departamentach oraz wolumenem ich sprzedaży¹³³. Wraz ze sprzedażą dóbr narodowych, które

130 B. Bodinier, E. Teyssier, F. Antoine, *op. cit.*, s. 328–329.

131 *Ibidem*, s. 329.

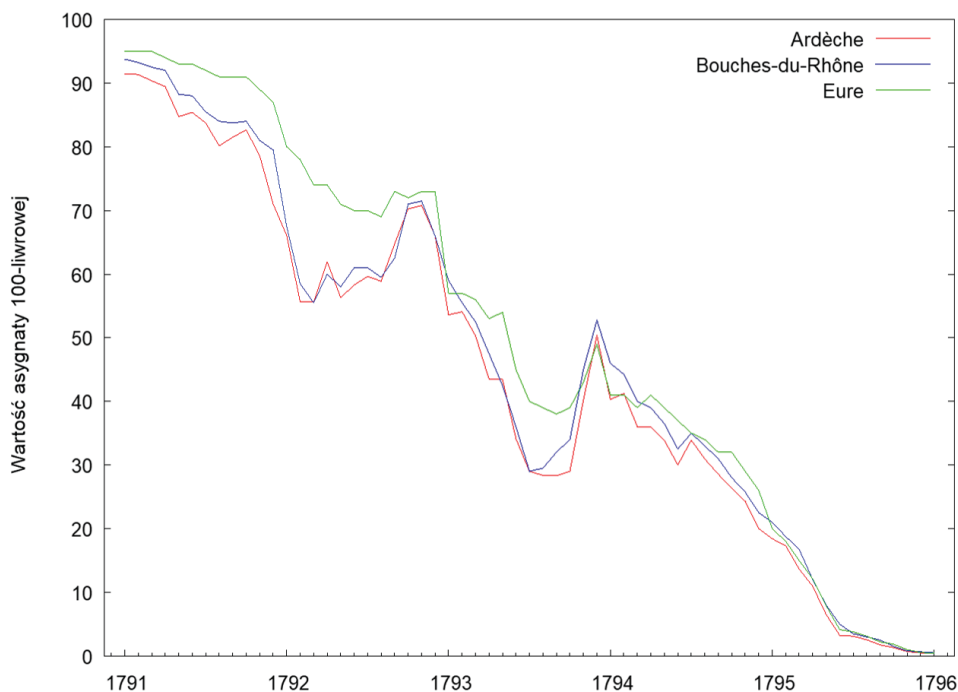
132 Cyt. za: *ibidem*.

133 Początkowa akceptacja asygnat przez Francuzów, a tym samym ich relatywnie wysoki kurs względem pieniądza kruszcowego wynikały z gwarancji, jakie dawały asygnatom dobra narodowe

stanowiły zabezpieczenie asygnat, kurs tych ostatnich powinien spadać. Ponadto w departamentach, gdzie zagregowana wartość dóbr narodowych była większa, średni kurs asygnat powinien być *ceteris paribus* wyższy w badanym okresie.

W departamencie Eure, gdzie znajdowało się wiele dóbr narodowych pierwszego źródła, kurs asygnat utrzymywał się na dość wysokim poziomie do stycznia 1793 roku. W przeciwieństwie do Eure, w departamentach Ardèche i Bouches-du-Rhône, gdzie sprzedaż dóbr narodowych w 1792 roku była niewielka z powodu mniejszej ilości dóbr narodowych, kurs asygnat plasował się na o wiele niższym poziomie (wykres 24). Dobra kościelne obejmowały 1,6% obszaru Ardèche, 3,4% Bouches-du-Rhône i aż 11% Eure¹³⁴.

Wykres 24. Kurs asygnat w Ardèche, Bouches-du-Rhône i Eure od stycznia 1791 do stycznia 1796 roku

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*, s. 30, 31, 56–58, 130–131.

pierwszego źródła, czyli znacjonalizowany majątek Kościoła i monarchii. E.N. White zwrócił uwagę, że społeczeństwo straciło zaufanie do asygnat w momencie zabezpieczenia ich dobrami narodowymi drugiego źródła, czyli majątkami emigrantów i „wrogów rewolucji”. W przeciwieństwie do dóbr kościelnych i monarchii obawiano się, że grunty prywatne mogą zostać zwrócone ich pierwotnym właścicielom przez kolejne rządy, co czyniło je wadliwym zabezpieczeniem papierowego pieniądza. Zob.: E.N. White, *The French Revolution and the Politics of Government Finance, 1770–1815*, „The Journal of Economic History” 1995, vol. 55, no. 2, s. 241.

134 *Ibidem*, s. 312.

Na wybranym przykładzie widzimy prawdopodobną zależność między tempem deprecjacji asygnat a poziomem ich zabezpieczenia w postaci dóbr narodowych. Wspomniany związek między sprzedażą dóbr narodowych a deprecjacją asygnat da się zauważyć po zestawieniu postępów w sprzedaży dóbr narodowych (cena realna sprzedanych dóbr) z kursem asygnat w departamencie Eure w latach 1791–1795 (tabela 57, wykres 25) i w departamencie Bouches-du-Rhône (cena dóbr ustalona na podstawie wyceny po konfiskacie) (tabela 58, wykres 26). Pod pojęciem postępów w sprzedaży dóbr narodowych w tytule wykresu 25 autor rozumie tempo wyprzedaży dóbr narodowych pokazane jako malejąca wartość dóbr narodowych pozostająca do sprzedaży w latach 1791–1795.

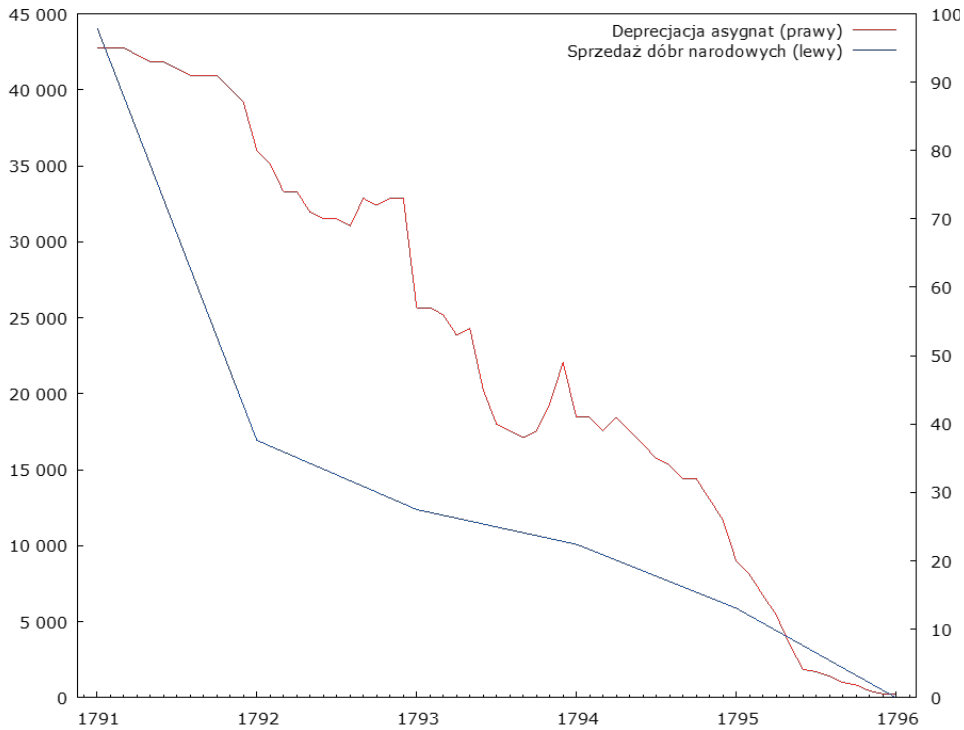
Tabela 57. Wielkość sprzedaży dóbr narodowych pierwszego i drugiego źródła w departamencie Eure w latach 1790–1795 (w cenie realnej, w tys. liwrow)

Rok	I źródło	II źródło	I i II źródło	%
1790	286	0	286	0,645
1791	27 155	0	27 155	61,203
1792	4551	0	4551	10,257
1793	2291	0	2291	5,164
1794	1613	2590	4203	9,473
1795	2423	3460	5883	13,259
Razem	38 319	6050	44 369	100,000

Źródło: B. Bodinier, *op. cit.*, s. 17.

Na wykresie 25 niebieska krzywa na początku 1791 roku wskazuje cenę realną dóbr narodowych w departamencie Eure sprzedanych w latach 1791–1795 (pula obejmuje tylko dobra sprzedane w latach 1791–1795). Na początku 1792 roku niebieska krzywa jest na niższym poziomie, ponieważ część dóbr narodowych (61,203%) została nabyta w roku 1791. Na koniec 1795 roku krzywa wskazuje wartość „0”, co oznacza, że wszystkie dobra z lat 1791–1795 w departamencie Eure zostały sprzedane.

Wykres 25. Kurs asygnat a postępy w sprzedaży dóbr narodowych pierwszego i drugiego źródła (w tysiącach liwrów w cenie realnej) w departamencie Eure w latach 1791–1795

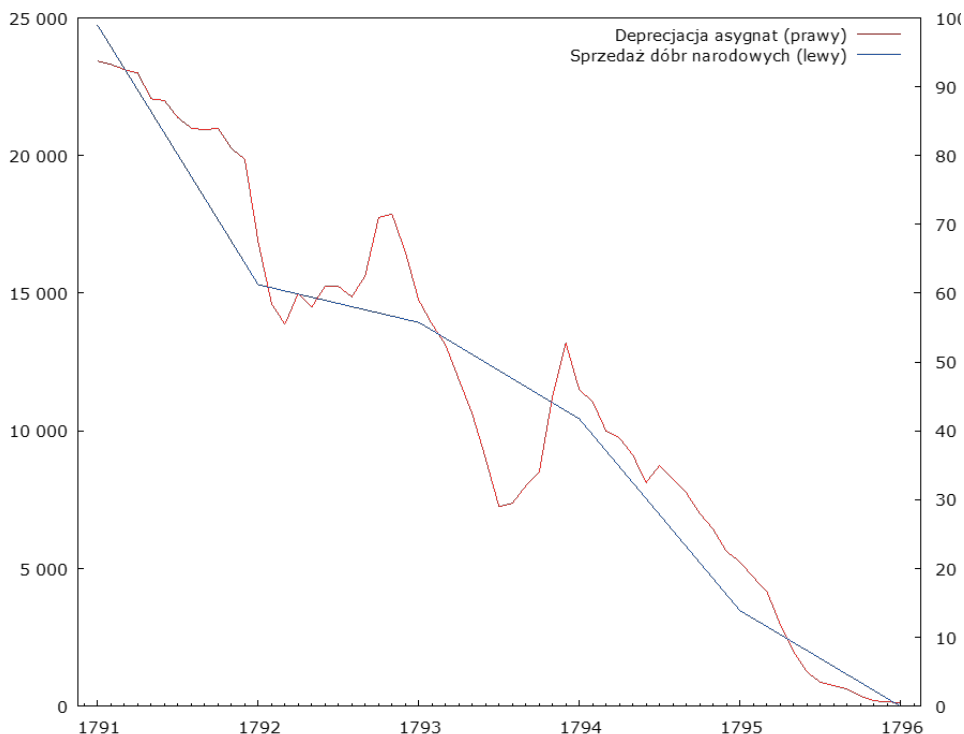

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*, s. 130–132; B. Bodinier, *op. cit.*, s. 17.

Tabela 58. Wycena dóbr narodowych pierwszego i drugiego źródła sprzedanych w departamencie Bouches-du-Rhône w latach 1790–1795 (w liwrach)

Rok	I źródło	II źródło	I i II źródło	%
1790	55 200	0	55 200	0,223
1791	9 418 239	0	9 418 239	37,999
1792	1 369 589	0	1 369 589	5,526
1793	3 418 603	82 483	3 501 086	14,126
1794	211 971	6 750 924	6 962 895	28,093
1795	1 707 852	1 770 311	3 478 163	14,033
Razem	16 181 454	8 603 718	24 785 172	100,000

Źródło: B. Bodinier, E. Teyssier, F. Antoine, *op. cit.*, s. 137, 144.

Wykres 26. Kurs asygnat a postępy w sprzedaży dóbr narodowych pierwszego i drugiego źródła (w tysiącach liwrow) w departamencie Bouches-du-Rhône w latach 1791–1795

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*, s. 56–58; B. Bodinier, E. Teyssier, F. Antoine, *op. cit.*, s. 137, 144.

Znacząca różnica w ukształtowaniu się krzywej przedstawiającej sprzedaż dóbr narodowych w Eure i Bouches-du-Rhône wynika z wykorzystania innych danych do obliczenia wartości sprzedanych dóbr. W przypadku departamentu Eure jest to cena realna (cena, po jakiej zostało sprzedane dobro, skorygowana o deprecjację), a dla Bouches-du-Rhône to kwota wyceny, która była często o wiele niższa od ceny, po jakiej dobro zostało sprzedane, jednak – wraz z postępującą deprecjacją – wyższa od ceny realnej. Zastrzeżenie wzbudza też fakt porównania danych miesięcznych (deprecjacja) z danymi rocznymi (sprzedaż dóbr narodowych). W tym celu przy konstrukcji potencjalnej zmiennej objaśniającej (sprzedaż dóbr narodowych) dla modelu deprecjacji asygnat wykorzystano dane miesięczne. Ze względu na dostępne dane wybór padł na departament Bouches-du-Rhône. Zachowane dokumenty ze sprzedaży dóbr narodowych w tym departamencie zostały zebrane przez Paula Moulina w archiwum departamentalnym Bouches-du-Rhône i wydane w czterech tomach¹³⁵.

135 P. Moulin, *Documents relatifs à la vente des biens nationaux, Département des Bouches-du-Rhône, Collection de documents inédits sur l'histoire économique de la Révolution française*,

Znacząco ułatwiło to skonstruowanie zmiennej objaśniającej¹³⁶. Wykorzystano przy tym kwoty, po jakich zostały sprzedane dobra narodowe w ramach poszczególnych transakcji, skorygowane o deprecjację (kurs asygnat) na podstawie daty zawartej transakcji w celu uzyskania ceny realnej. Następnie transakcje zsumowano osobno dla każdego z miesięcy. W przypadku transakcji sprzedaży dóbr narodowych, które do końca 1795 roku zostały unieważnione przez władze, same dobra ponownie wystawiono na sprzedaż. Znalazły one kupca, przyjęto przy tym zasadę, że moment zawarcia pierwszej transakcji sprzedaży jest równoznaczny ze zmniejszeniem się puli dóbr narodowych stanowiących zabezpieczenie dla asygnat. Zebrane dane są bardzo zbliżone do tych uzyskanych przez Bernarda Bodiniera¹³⁷. Największa różnica dotyczy ceny realnej dóbr narodowych sprzedanych w grudniu 1793 roku. Zdaniem autora niniejszej książki Bodinier w tym miejscu popełnił błąd, gdyż cena realna sprzedanych dóbr narodowych jest zbyt niska w porównaniu z sumą kwot, po jakich dobra zostały sprzedane (prawdopodobnie zastosowano zły kurs asygnat).

Zestawienie miesięcznych danych na temat postępów w sprzedaży dóbr narodowych i deprecjacji w departamencie Bouches-du-Rhône przedstawia wykres 27, a wolumen sprzedaży dóbr narodowych wykres 28.

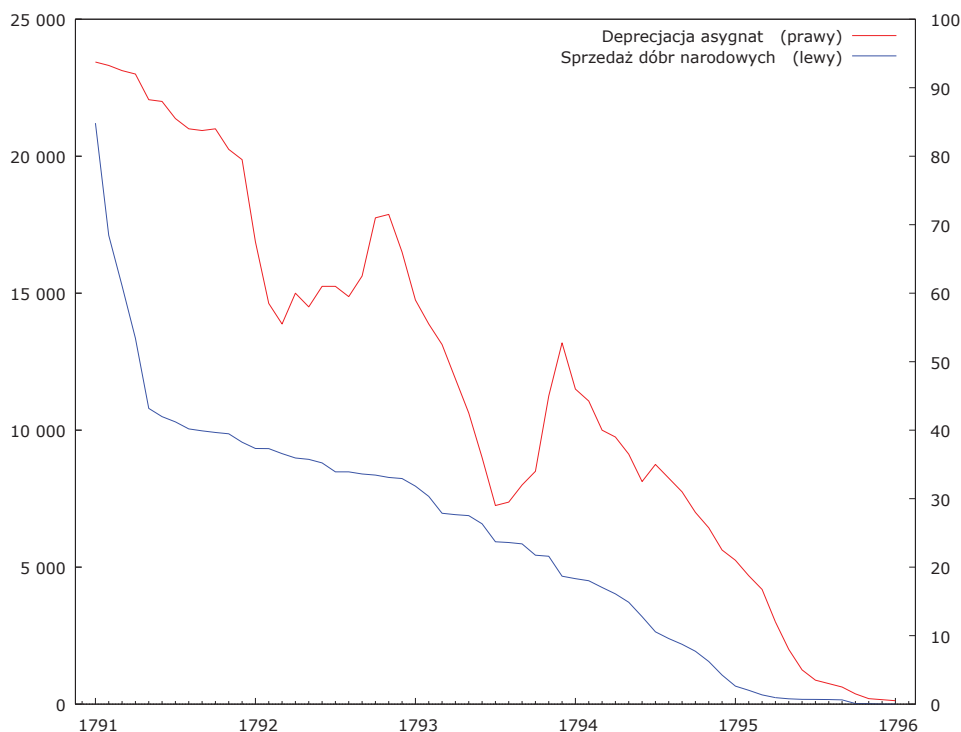
Na wykresie 27 niebieska krzywa przedstawia tempo sprzedaży dóbr narodowych w departamencie Bouches-du-Rhône. Największa sprzedaż miała miejsce w pierwszych miesiącach 1791 roku, w samym lutym 1791 roku sprzedano aż 17,96% wszystkich dóbr narodowych sprzedanych w latach 1791–1795. Wyraźne spowolnienie tempa sprzedaży miało miejsce w czerwcu 1791 roku, kiedy sprzedano tylko 1,32% całości sprzedanych dóbr (w miesiącu poprzedzającym było to 11,21%). Wartość transakcji w cenie realnej wzrosła pod koniec 1792 roku i w pierwszych miesiącach 1793 roku, żeby osiągnąć w grudniu 1793 roku maksymalną dla tego roku wartość 3,19% całości sprzedanych dóbr w departamencie.

tome premier, Marseille 1908; *Documents relatifs à la vente des biens nationaux, Département des Bouches-du-Rhône, Collection de documents inédits sur l'histoire économique de la Révolution française*, tome deuxième, Marseille 1909; *Documents relatifs à la vente des biens nationaux, Département des Bouches-du-Rhône, Collection de documents inédits sur l'histoire économique de la Révolution française*, tome troisième, Marseille 1910; *Documents relatifs à la vente des biens nationaux, Département des Bouches-du-Rhône, Collection de documents inédits sur l'histoire économique de la Révolution française*, tome quatrième, Marseille 1911.

136 Możliwe jest skonstruowanie zmiennej objaśniającej (sprzedaż dóbr narodowych) dla większości departamentów. Warunkiem koniecznym jest zachowanie się dokumentów sprzedaży dóbr narodowych w badanym okresie. Zebranie danych wymagałoby pracochłonnej kwerendy archiwalnej oraz zsumowania setek tysięcy transakcji. Niech za wyjaśnienie posłuży opinia Georges'a a Lefebvre'a: „*Il est matériellement impossible à un homme de calculer le résultat d'ensemble pour la France*” [„Fizycznie niemożliwe jest, żeby człowiek obliczył wynik całociowy dla Francji” – tłum. własne]; zob.: G. Lefebvre, *Études sur la Révolution française*, Paris 1954, s. 256. Z tego powodu w niniejszej pracy analizę ograniczono do departamentu Bouches-du-Rhône.

137 B. Bodinier, E. Teyssier, F. Antoine, *op. cit.*, s. 316–318.

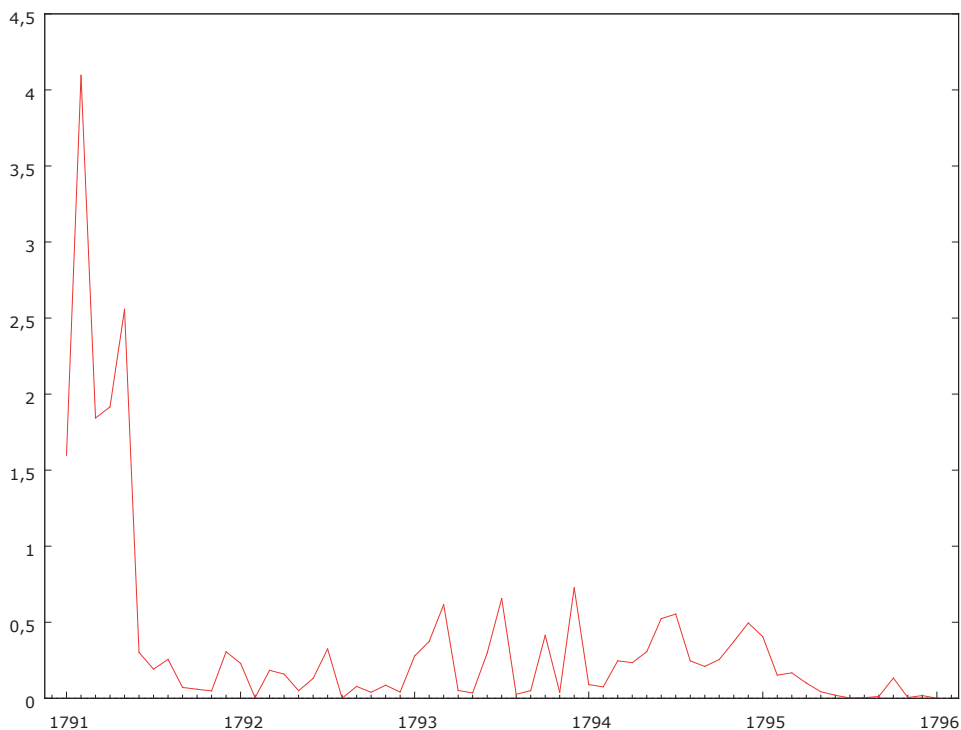
Wykres 27. Kurs asygnat a postępy w sprzedaży dóbr narodowych pierwszego i drugiego źródła (w tysiącach liwrow w cenie realnej) w departamencie Bouches-du-Rhône w latach 1791–1795

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*, s. 56–58; P. Moulin, *op. cit.*, t. 1, s. 439–505, 584–590; t. 2, s. 8–27, 64–122, 194–200, 226–230, 249–252, 254–263, 265–266, 269–270, 273–282, 287–288, 295–308, 312–325, 327–328, 333–334, 338–339, 349–351, 371–376, 387, 391–393, 395, 406–423, 433–435, 437–438, 450–455, 457–466, 476–477, 485–488, 491–492, 498, 505–512, 517–523, 545–556, 570–576, 595–608, 625–637, 643–647, 654–672; t. 3, s. 8–24, 124–248, 406–414, 428–430, 432, 433, 440–449, 453–459, 462–465, 470–473, 481–484, 487–492, 495, 500–504, 507–508, 511–516, 520, 523–530, 537–538, 540–541, 544–545, 551–552, 561–562, 565–567, 576–594, 609, 615–617, 621, 626–636, 642–646; t. 4, s. 22–49, 59–60, 96–137, 149–150, 157–162, 166–171, 182–188, 190–191, 198–208, 213–216.

Utworzona w ten sposób zmienna objaśniająca (sprzedaż dóbr narodowych w departamencie Bouches-du-Rhône) została wykorzystana w rozdziale 5 w modelu ekonometrycznym opisującym zjawisko depreciation w departamencie Bouches-du-Rhône.

Wykres 28. Wolumen sprzedaży dóbr narodowych pierwszego i drugiego źródła (w cenie realnej w milionach liwrów) w departamencie Bouches-du-Rhône w latach 1791–1795

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Moulin, *op. cit.*, t. 1, s. 439–505, 584–590; t. 2, s. 8–27, 64–122, 194–200, 226–230, 249–252, 254–263, 265–266, 269–270, 273–282, 287–288, 295–308, 312–325, 327–328, 333–334, 338–339, 349–351, 371–376, 387, 391–393, 395, 406–423, 433–435, 437–438, 450–455, 457–466, 476–477, 485–488, 491–492, 498, 505–512, 517–523, 545–556, 570–576, 595–608, 625–637, 643–647, 654–672; t. 3, s. 8–24, 124–248, 406–414, 428–430, 432, 433, 440–449, 453–459, 462–465, 470–473, 481–484, 487–492, 495, 500–504, 507–508, 511–516, 520, 523–530, 537–538, 540–541, 544–545, 551–552, 561–562, 565–567, 576–594, 609, 615–617, 621, 626–636, 642–646; t. 4, s. 22–49, 59–60, 96–137, 149–150, 157–162, 166–171, 182–188, 190–191, 198–208, 213–216.

4.3. Próby obrony kursu asygnat – wybrane przykłady

4.3.1. Zakaz handlu pieniądzem kruszcowym

Wraz ze zwiększaniem się podaży asygnat w obiegu spadała ich wartość względem pieniądza kruszcowego. Pod koniec sierpnia 1792 roku średnia wartość asygnaty 100-liwrowej liczona w brzęczącej monecie w 82 badanych departamentach wynosiła 72,05 liwra. Chcąc zapobiec dalszej deprecjacji rewolucyjnego pieniądza, Zgromadzenie Prawodawcze 3 września 1792 roku zakazało bicia medali zaufania. Wyłoniony 21 września 1792 roku Konwent Narodowy¹³⁸ poszedł o krok dalej i zakazał 8 listopada tego roku emisji biletów zaufania oraz nakazał wycofanie ich z obiegu i spalenie do 1 stycznia 1793 roku. Ściągnięcie ich z rynku nie było zadaniem łatwym, więc lokalne pieniądze krążyły jeszcze długo. Zabiegi poczynione we wrześniu i listopadzie nie zmniejszyły ilości pieniądza papierowego w obiegu, nowe emisje asygnat szybko zaś przekroczyły wartość medali i biletów zaufania wycofanych z rynku¹³⁹.

Była to pierwsza próba wzmocnienia kursu asygnat środkami administracyjnymi poprzez likwidację konkurencji dla asygnat w postaci lokalnych pieniędzy. Do tego pomysłu powrócono w kwietniu 1793 roku, kiedy na wniosek Josepha Cambona Konwencja zakazała handlu pieniądzem kruszcowym¹⁴⁰. Sytuacja była o wiele bardziej poważna, asygnaty straciły już wtedy średnio 43% swojej wartości nominalnej¹⁴¹. W departamentach przygranicznych było jeszcze gorzej. Pflieger i Louis, reprezentanci w misji¹⁴², 12 kwietnia 1793 roku pisali z Alzacji, że „papier” stracił od 60 do 68% i większość osób definitywnie odmawia jego przyjmowania.

138 S. Aberdam, S. Bianchi, R. Demeude, É. Ducoudray, B. Gainot, M. Genty, C. Wolikow, *Voter, élire pendant la Révolution française 1789–1799. Guide pour la recherche*, Paris 2006, s. 527.

139 A. Mathiez, *La vie chère et le mouvement social sous la terreur*, t. I, Paris 1973, s. 110; J. Baszkiewicz, S. Meller, *op. cit.*, s. 225.

140 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 243.

141 Średnia z 82 departamentów analizowanych w pracy.

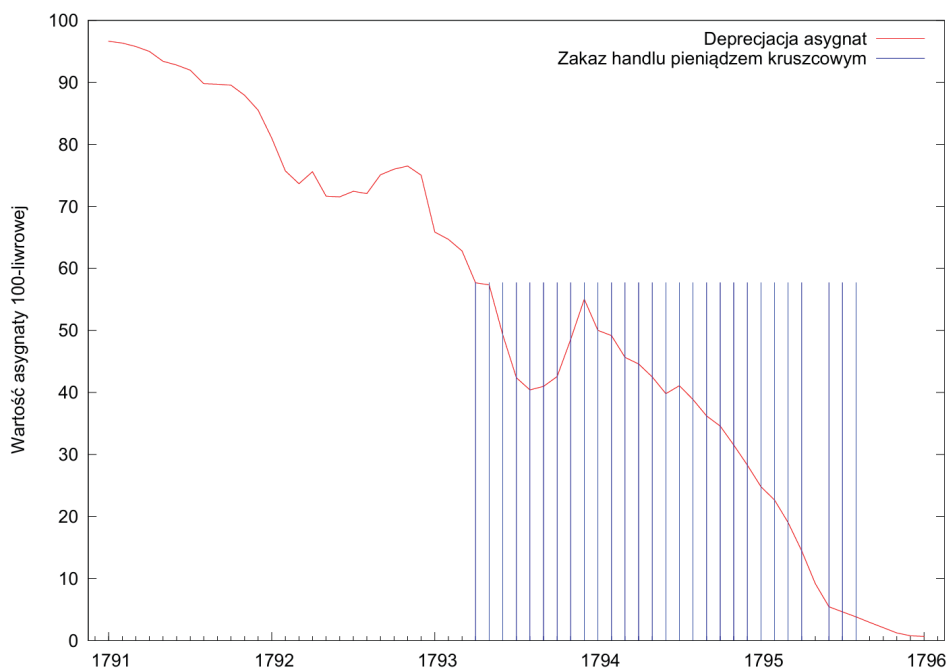
142 *Représentants en mission*, reprezentanci w misji, nazywani również *commissaires en mission*, komisarzami w misji, byli wysłannikami Konwentu Narodowego posiadającymi pełnię władzy na danym obszarze. Zarówno władze cywilne, jak i wojskowe musiały wykonywać ich polecenia. Wysyłanie na prowincję komisarzy o szerokich uprawnieniach praktykowane było już w czasach *ancien régime'u* oraz w pierwszych latach rewolucji. Przykładowo, Konstytuanta wysłała dwóch swoich członków 3 września 1790 roku do Nancy w celu przeprowadzenia śledztwa w sprawie buntu w wojsku, który miał miejsce w tym mieście w sierpniu 1790 roku. Inni komisarze Konstytuanty zostali wysłani do departamentów w momencie ucieczki króla do Varennes. Zgromadzenie Prawodawcze 2 października 1791 roku wysłało część swoich reprezentantów do armii. Rola reprezentantów w misji wzrosła po upadku monarchii, dnia 30 kwietnia 1793 roku aż 63 reprezentantów zostało wysłanych do 11 armii republiki. Zob.: J. Godechot, *Les institutions...*, s. 340–346; R. Dupuy, *La République...*, s. 163–164.

Uzbrojenie i wyposażenie nowych rekrutów oraz utrzymanie żołnierzy stawały się niemożliwe. Wybiła godzina, w której konieczne było zadekretowanie zrównania asygnat z pieniądzem kruszcowym i „zapewnienie zaufania” do tych pierwszych przez terror.

Na wniosek Cambona 8 kwietnia 1793 roku przyjęto dekret nakazujący, aby wszystkie zakupy, transakcje i umowy na rzecz Republiki były określane w stałych kwotach asygnat. Dekret ten został uzupełniony przez kolejny, przyjęty 11 kwietnia 1793 roku, zawierający następujący zapis: zakazuje się na terenie Francji oraz terenach zajętych przez armie francuskie pod karą 6 lat więzienia handlu pieniądzem kruszcowym. Asygnaty uzyskały kurs przymusowy. Kto odmówił ich przyjęcia, miał zostać do tego zmuszony, a ponadto skazany na grzywnę w wysokości sumy, której przyjęcia odmówił¹⁴³. Zniesiono tym samym „teoretycznie” istniejący system podwójnych cen.

Próba zahamowania spadku wartości asygnat zakończyła się niepowodzeniem, depreciacja spowolniła, ale tylko w maju. Średnia wartość asygnaty 100-liwrowej spadła wtedy z 57,67 liwra do 57,35 liwra, w czerwcu odnotowano już znaczny spadek z 57,35 liwra do 49,3 liwra (wykres 29).

Wykres 29. Deprecjacja asygnat a zakaz handlu pieniądzem kruszcowym w latach 1791–1796

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*; F. Braudel, E. Labrousse, *op. cit.*, s. 35; F. Crouzet, *op. cit.*, s. 388–390, 393.

143 M. Marion, *Histoire financière...*, t. III, s. 46–47; A. Mathiez, *La révolution et subsistances. Le vote du premier maximum (avril–mai 1793)*, „Annales Révolutionnaires” 1919, t. XI, n. 3, mai–juin, s. 308.

Zakaz handlu pieniądzem kruszczowym obowiązywał do 25 kwietnia 1795 roku, kiedy został zniesiony. Powrócono jednak do niego już 21 maja 1795 roku. Zakaz obrotu kruszczami definitywnie zniesiono dekretem z 30 sierpnia 1795 roku¹⁴⁴.

W wyniku wprowadzonych w kwietniu 1793 roku dekretów złoto i srebro nie zostały zdemonetyzowane, czego domagali się sankiuloci. Na paryskiej giełdzie nadal kwitł handel kruszczami, a monety wystarczyło przetopić. Giełda została za karę zamknięta 27 czerwca 1793 roku. W departamencie Haut-Rhin po opublikowaniu kwietniowych dekretów chłopci i kupcy podnieśli ceny proporcjonalnie do depreciation asygnat lub więcej. Nie pomogło skazanie Żyda Samuela Hirtzana na 6 lat więzienia, co miało miejsce 2 czerwca.

System podwójnych cen wciąż funkcjonował. Nawet urzędnicy i funkcjonariusze departamentu w dalszym ciągu dostawali połowę pensji w bilonie. Zakaz odmowy przyjęcia asygnat był tam często łamany. W sierpniu 1793 roku reprezentant w misji Georges Frédéric Dentzel pisał: „Zna się tutaj tylko metal, odrzuca papier”. Ze względu na położenie geograficzne w departamencie Haut-Rhin nieufność do asygnat była szczególna¹⁴⁵. W innych departamentach chłopci również nie chcieli oddawać zboża za asygnaty i coraz częściej przyjmowano tylko złoto. Jean Lambert Tallien¹⁴⁶ i Rada Generalna w departamencie Indre-et-Loire ciągle piętnowali obywateli, którzy przyjmowali tylko sztuki z wizerunkiem nieżyjącego już Ludwika XVI¹⁴⁷. W głównych miastach Francji sprzedawano w tym czasie luidora (24 liwry) za 120 lub 130 liwrow w asygnatach. Agent ministerstwa spraw wewnętrznych, Lefebure, pisał z Carpentras: „Są małe miasteczka w pobliżu, gdzie żaden przedmiot nie jest sprzedawany detalicznie za coś innego niż monety, asygnaty o niskich nominałach nie są przyjmowane, te o wysokich nominałach są”. Dnia 19 sierpnia raportował zaś, że ośmiela się proponować w Carpentras 20 solidów w pieniądzu kruszczowym za asygnatę o wartości 100 solidów¹⁴⁸.

Kwietniowe dekrety nie zatrzymały depreciation asygnat. Wzrost cen żywności dotyczył w szczególności mieszkańców miast, którym władze starały się za wszelką cenę zagwarantować dostawy. Miesiąc później Konwent Narodowy wprowadził pierwsze maksimum cenowe. Jego głównym zadaniem było poprawienie sytuacji na rynku zaopatrzenia, w tym jego ochrona oraz sprawiedliwy podział¹⁴⁹. Ograniczenie w postaci cen maksymalnych na zboże mogło doprowadzić do spowolnienia spadku wartości rewolucyjnych pieniędzy.

144 F. Braudel, E. Labrousse, *op. cit.*, s. 35, F. Crouzet, *op. cit.*, s. 388–390, 393.

145 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 244–245.

146 Deputowany Konwentu Narodowego z departamentu Seine-et-Oise. Zob.: J. Godechot, *La révolution...*, s. 367.

147 S. Meller, *Rewolucja w dolinie Loary. Miasto Chinon 1788–1798*, Warszawa 1987, s. 107.

148 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 245–246.

149 W.F. Shepard, *Price Control and the Reign of Terror: France 1793–1795*, Berkeley 1953, s. 3.

4.3.2. Ceny maksymalne

Pomysł wprowadzenia cen maksymalnych pojawił się znacznie wcześniej, zanim został oficjalnie ogłoszony. Kiedy po raz pierwszy go sformułowano? Tego nie dowiemy się chyba nigdy. Albert Mathiez przyjmuje, że początek walki Wściekłych¹⁵⁰ o wprowadzenie cen maksimum stanowiło przemówienie Jacques'a Roux z 1 grudnia 1792 roku przed sekcją *Observatoire*, poświęcone sądowi nad byłym królem, spekulantom i zdrajcom¹⁵¹. Sprawa nabrała tempa 18 kwietnia 1793 roku, kiedy reprezentacje Komuny Paryża i gmin wiejskich stwierdziły, że jedynym sposobem uniknięcia głodu jest wprowadzenie cen maksymalnych na zboże. Tydzień później zebrał się Konwent, który deliberował nad trzema projektami do 4 maja 1793 roku¹⁵².

W toczącej się dyskusji najpoważniejsze zarzuty wobec wprowadzenia cen maksymalnych podniósł żyrondysta Charles Jean Marie Barbaroux¹⁵³, który na posiedzeniu z 27 kwietnia zapytał, czy ceny będą jednolite dla całego kraju, czy lokalne. Zaznaczył, że jeśli będą takie same, zboże pozostanie tam, gdzie jest, ponieważ sprzedawcy nie zechcą ponosić dodatkowych kosztów transportu. Wskazał przy tym na konsekwencje wprowadzenia takiego rozwiązania dla zaopatrzenia Paryża. Jeśli ceny pozostaną lokalne, to kto – dopytywał – skłasyfikuje wszystkie różnice w położeniu geograficznym? Rzecz obejmowała przecież 44 tys. gmin francuskich (o zróżnicowanym położeniu czy to nad brzegiem morza, czy nad rzekami, czy przy stawach), co w kontekście kosztów transportu było niezwykle ważne. Ponadto, kto opracuje i dostosuje cenę zboża w tabelach¹⁵⁴?

Po długiej i zażartej dyskusji 4 maja 1793 roku Konwent zdecydował się wprowadzić dekretem ceny maksymalne na zboże. Prawo przewidywało m.in. zakaz sprzedaży zboża w innym miejscu niż na rynku, składanie przez obywateli deklaracji na temat posiadanych zapasów zboża i mąki. Te ostatnie podlegały kontroli przez wizyty domowe, niezgłoszenie posiadanych zapasów skutkowało zaś ich konfiskatą na rzecz najbiedniejszych obywateli w gminie. W przypadku wystąpienia braków na rynkach administracja otrzymała prawo dokonywania rekwizycji¹⁵⁵.

150 Wściekli – grupa ekstremistów, która od lata 1793 roku domagała się podjęcia radykalnych środków ekonomicznych i społecznych, m.in.: taksacji artykułów spożywczych, rekwizycji zboża, wprowadzenia podatków obciążających bogatych, kary śmierci dla spekulantów. Zob.: J. Tulard, J.-F. Fayard, A. Fierro, *Histoire et dictionnaire de la Révolution française. 1789–1799*, Paris 1987, s. 800.

151 A. Mathiez, *La vie chère...*, t. I, s. 130.

152 J. Godechot, *Les institutions...*, s. 411.

153 Deputowany Konwentu Narodowego z departamentu Bouches-du-Rhône. Zob.: J. Chaumié, *Les Girondins*, w: A. Soboul (red.), *Actes du Colloque Girondins et Montagnards (Sorbonne, 14 décembre 1975)*, Paris 1980, s. 53.

154 A. Mathiez, *La révolution et les subsistances. Le vote du maximum général (septembre 1793)*, „Annales Révolutionnaires” 1923, t. XV, no. 4, juillet–août, s. 316–317.

155 J. Baszkiewicz, S. Meller, *op. cit.*, s. 242.

Dyrektoriat w każdym departamencie miał ustanowić tablice maksimum na podstawie średniej ceny rynkowej zboża od 1 stycznia do 1 maja 1793 roku (artykuł 25). Maksimum miało planowo zmniejszyć się 1 czerwca o 1/10, 1 lipca o 1/20, 1 sierpnia o 1/30 i 1 września o 1/40 (artykuł 26)¹⁵⁶. Oznaczało to spadek ceny wyjściowej o 19,4% do początku września 1793 roku i stanowiło zachętę dla posiadaczy zboża do jego natychmiastowej sprzedaży w celu uniknięcia strat.

Wprowadzenie dekretu z 4 maja doprowadziło do powstania dużych rozbieżności między poszczególnymi departamentami w zakresie aprowizacji. Pokusa odsprzedaży dostępnego zboża departamentowi, w którym obowiązywała wyższa cena, była silna¹⁵⁷. Dekret zdeorganizował przykładowo w Normandii całkowicie rynek zbożowy, a w szczególności obrót pszenicą, tworząc znaczące różnice cenowe w sąsiadujących departamentach. Rolnicy z dystryktu Bernay (departament Eure) woleli sprzedawać swoje zboże w Lisieux (departament Calvados), gdzie cena była wyższa o ok. 28%¹⁵⁸. Chłopi często powstrzymywali się od wystawiania zboża na sprzedaż na rynku, ponieważ nie chcieli przyjmować „papieru”. Chcąc zapobiec pojawieniu się niedoborów na rynku zboża, Konwent upoważnił ministra spraw wewnętrznych do przenoszenia zapasów zboża z departamentów mających go pod dostatkiem do tych, w których go brakowało.

Z wprowadzeniem pierwszego maksimum wiązały się trudności administracyjne, z których wiele zostało przewidzianych już w trakcie dyskusji nad jego wprowadzeniem przez przeciwników w Konwencji, m.in. przez wspomnianego już deputowanego Barbaroux. Ponadto w niektórych departamentach ceny maksymalne zostały wprowadzone z opóźnieniem. Reprezentanci w misji odkryli dopiero w sierpniu 1793 roku, że cena zboża nie została ustalona w departamencie Ille-et-Vilaine. Deputowany w Indre i Creuse informował, że w kilku departamentach nie wprowadzono cen maksymalnych na zboże lub egzekwuje się je tylko częściowo¹⁵⁹. Wprowadzenie pierwszego maksimum cenowego 4 maja 1793 roku nie zatrzymało deprecjacji asygnat (wykres 30).

Po upadku żyrondystów w czerwcu 1793 roku¹⁶⁰ średnia¹⁶¹ wartość asygnaty 100-liwrowej spadła do 49,3 liwra, a miesiąc później do 42,3 liwra, a w sierpniu osiągnęła najniższą w całym roku wartość równą 40,4 liwra.

156 *Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799)*, t. LXIV, Paris 1903, s. 55–56; M. Marion, *Histoire financière...*, t. III, s. 55–58.

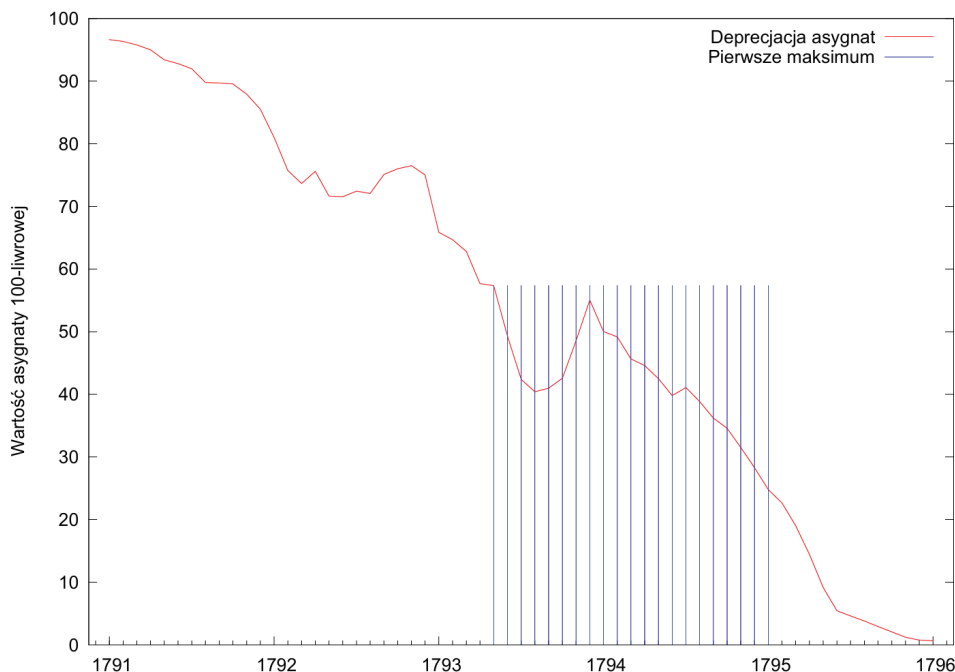
157 R. Dupuy, *La République...*, s. 210.

158 G. Désert, *La révolution française en Normandie*, Toulouse 1989, s. 156.

159 W.F. Shepard, *op. cit.*, s. 10–11.

160 Zob.: A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 401–403; A. Zahorski, *Paryż lat rewolucji i Napoleona*, Warszawa 1964, s. 81–86.

161 Średnia z 82 departamentów analizowanych w pracy.

Wykres 30. Deprecjacja asygnat a pierwsze maksimum w latach 1791–1796

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*; P. Caron, *Le maximum...*, s. 1.

Jednym z pierwszych efektów wprowadzenia maksymalnych cen na zboże był wzrost cen innych towarów. Władze Wersalu skarżyły się Konwentowi Narodowemu na „prerażający” wzrost cen wszystkich artykułów pierwszej potrzeby¹⁶². Obniżka cen zboża, czyli towaru niezbędnego do życia, powinna podeprzeć kurs asygnat, zwłaszcza że od kwietnia miały kurs przymusowy, lub przynajmniej zrównoważyć wzrost cen innych towarów i znaleźć odbicie w tablicach deprecyjnych (spowolnienie deprecjacji asygnat względem pieniądza kruszcowego). Sama cena zboża obniżana była jednak stopniowo i dopiero we wrześniu osiągnęła poziom 80,6% ceny początkowej, czyli tej z maja 1793 roku, ustalonej na podstawie średniej z czterech pierwszych miesięcy 1793 roku w poszczególnych departamentach. Upadek Żyrondy łączył się z pierwszym cenowym maksimum. Góra, akceptując rewindykacje ekonomiczne sankiulotów (maksimum), zyskała ich poparcie w konflikcie z żyrondistami, którzy pozostali wierni liberalizmowi ekonomicznemu. Zmiana polityki gospodarczej była pośrednio skutkiem walki politycznej dwóch ugrupowań¹⁶³.

W lipcu 1793 roku pierwsze maksimum zostało wsparte dekretem wymierzonym w spekulantów. W artykule 1 dekretu uchwalonego 26 lipca uznano dokonywanie zakupów w celach spekulacyjnych za przestępstwo. Groziła za to kara śmierci oraz

¹⁶² W.F. Shepard, *op. cit.*, s. 11.

¹⁶³ F. Crouzet, *op. cit.*, s. 239.

konfiskata dóbr, a dla denuncjatorów przewidziano nagrodę w postaci 1/3 artykułów spożywczych i towarów podlegających konfiskacie¹⁶⁴. Kolejny dekret, regulujący pierwsze maksimum, przyjęto 19 sierpnia 1793 roku, upoważniał on władze departamentów do ustalenia i wprowadzenia maksymalnej ceny na drewno opałowe, torf, węgiel drzewny i kamienny¹⁶⁵.

Dnia 11 września 1793 roku dokonano rewizji prawa z 4 maja, wprowadzając jedną cenę na zboże w całej Francji w wysokości 14 liwrów za kwintal, która mogła zostać zwiększona o koszty transportu¹⁶⁶. Wszystkie przegłosowane przez Konwent latem 1793 roku środki ekonomiczne charakteryzowały się znaczną improwizacją i okazały się niewystarczające. Armie republiki pozostały nadal źle zaopatrzone, miasta zaś znajdowały się na skraju głodu. Sankiuloci domagali się wprowadzenia cen maksymalnych na wszystkie produkty. Dołączyli do nich chłopci, którzy ponieśli koszty polityki gospodarczej Konwencji m.in. poprzez przymus sprzedaży zboża po zaniżonej cenie czy płacenie wyższych cen za narzędzia rolnicze i inne artykuły¹⁶⁷.

4.3.3. Powszechne maksimum

Krytyczna sytuacja na rynku zaopatrzenia oraz niezadowolenie ludowe doprowadziły do wystąpień Komuny Paryża 4 i 5 września 1793 roku. Domagano się m.in. podjęcia bezwzględnych środków przeciw spekulantom i podejrzanym¹⁶⁸, stworzenia armii rewolucyjnej, która miała operować wewnątrz Francji w celu zabezpieczenia rekwizycji zboża i jego transportu do Paryża, oraz wprowadzenia powszechnego maksimum¹⁶⁹. Już 4 września Konwent na wniosek Gastona i pod presją manifestacji ludowej przed ratuszem zadekretował:

Na wniosek jednego z członków Konwent Narodowy postanawia, że: maksimum (maksymalne ceny) na artykuły pierwszej potrzeby zostanie ustalone i odesłane do Komisji zaopatrzenia, aby przedstawić jej w ciągu tygodnia tryb wykonania. Konwencja dołącza do Komisji obywateli Leconte, Valdruche i Richard [tłum. własne, podobnie jak kolejne cytaty]¹⁷⁰.

164 P. Caron, *Le maximum...*, s. 27–29.

165 *Ibidem*, s. 29–30.

166 H.E. Bourne, *Food Control and Price-Fixing in Revolutionary France. II*, „Journal of Political Economy” 1919, vol. 27, no. 3, s. 193–194; A. Mathiez, *La vie chère...*, t. I, s. 303–304.

167 J. Godechot, *Les institutions...*, s. 413–414.

168 Dnia 5 września Konwencja przyjęła dekret grożący karą śmierci i konfiskatą majątku za: proponowanie dwóch cen, w kruszcu i „papierze”, dyskredytowanie asygnat, odmowę przyjęcia asygnaty. Zob.: *Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799)*, t. LXXIII, Paris 1908, s. 406–407.

169 G. Rudé, *La foule dans la révolution française*, Paris 1982, s. 148–149; A. Soboul, *La Révolution...*, s. 315–316.

170 P. Caron, *Le maximum...*, s. 8, 30: *Sur la proposition d'un membre, la Covention nationale décrète que le maximum des objets de première nécessité sera fixé, et renvoyé à la Commission*

Powszechne maksimum jako prawo mające największy wpływ na dalszą kondycję asygnat zostało przyjęte ostatecznie przez Konwent Narodowy po gwałtownej dyskusji 29 września 1793 roku¹⁷¹. Wszystkie towary, których maksymalna cena miała zostać urzędowo ustalona, wymieniono w artykule 1 dekretu:

Artykułami, które Konwencja Narodowa uznała za pierwszej potrzeby i dla których ustalenie maksimum, czyli najwyższej ceny, ona uważa za obowiązek, są: świeże mięso, solone mięso i słonina, masło, słodki olej, bydło, solona ryba, wino, wódka, ocet, cydr, piwo, drewno opałowe, węgiel drzewny, węgiel kamienny, świeca, olej do palenia, sól, soda, mydło, potaż, cukier, miód, biały papier, skóry, wyroby z żelaza, żeliwo, ołów, stal, miedź, konopie, len, wełna, tkaniny, płótna, surowce wykorzystywane w fabrykach, drewniaki, trzewiki, rzepak i rabette (kalarepa, roślina oleista), tytoń¹⁷².

W toczącej się w tamtym czasie debacie publicznej często podkreślano, że powszechne maksimum obejmie tzw. artykuły pierwszej potrzeby, a ten zwrot znalazł się też w preambule dekretu z 29 września: „Konwencja Narodowa, po zapoznaniu się z raportem komisji w sprawie opracowania prawa o ustaleniu cen maksymalnych artykułów spożywczych i towarów pierwszej potrzeby, postanawia, co następuje [...]” [tłum. własne]¹⁷³. Dziwi zatem obecność na liście: wina, wódki, piwa, cydru i tytoniu, które z całą pewnością konieczne do życia nie były i współcześnie za takie także nie są uważane. Konwent Narodowy, wprowadzając ceny maksymalne na te produkty, chciał przede wszystkim uspokoić nastroje społeczne w stolicy Francji oraz na prowincji.

W artykule 2 dekretu określono maksymalną cenę opału (regulowana była już przez dekret z 19 sierpnia 1793 roku), tytoniu, soli oraz mydła:

Wśród przedmiotów znajdujących się na powyższej liście cena maksymalna drewna opałowego pierwszej jakości, węgla drzewnego i węgla kamiennego jest taka sama jak w 1790 roku, plus dwudziesta część tej ceny. Prawo 19 sierpnia o ustaleniu przez departamenty ceny drewna

des subsistances, pour lui présenter dans huitaine le mode d'exécution. La Convention adjoint à la Commission les citoyens Lecointre, Valdruche et Richard.

171 A. Mathiez, *La révolution et les subsistances...*, s. 272–274.

172 *Décret de la Convention Nationale, du 29 Septembre 1793, l'an second de la république Française, une & indivisible, qui fixe le Maximum du prix des Denrées & Marchandise de première nécessité*, s. 1–2. Artykuł 1: *Les objets que la Convention nationale a jugés de première nécessité et dont elle a cru devoir fixer le maximum ou le plus haut prix, sont: la viande fraîche, la viande salée et le lard, le beurre, l'huile douce, le bétail, le poisson salé, le vin, l'eau-de-vie, le vinaigre, le cidre, la bière, le bois à brûler, le charbon de bois, le charbon de terre, la chandelle, l'huile à brûler, le sel, la soude, le savon, la potasse, le sucre, le miel, le papier blanc, les cuirs, les fers, la fonte, le plomb, l'acier, le cuivre, le chanvre, le lin, les laines, les étoffes, les toiles, les matières premières qui servent aux fabriques, les sabots, les souliers, les colza et rabette, le tabac.*

173 *Décret de la Convention Nationale, du 29 Septembre 1793, l'an second de la république Française, une & indivisible, qui fixe le Maximum du prix des Denrées & Marchandise de première nécessité*, s. 1: *La Convention nationale, après avoir entendu le rapport de sa commission pour la rédaction d'une loi sur la fixation du maximum du prix des denrées et marchandises de première nécessité, décrète ce qui suit.*

opałowego, węgla, torfu jest odwołane. Maksymalna, czyli najwyższa, cena rolki tytoniu wynosi 20 solidów za funt, tytoniu do palenia wynosi 10 solidów, funta soli wynosi 2 solidy, mydła wynosi 25 solidów¹⁷⁴.

Ceny tytoniu, soli i mydła miały być takie same w całej Francji. Nie przewidziano żadnych odstępstw, nie uwzględniono nawet kosztów transportu, co stanowiło poważne zaniedbanie. Artykuł 3 nakazywał ustalenie ceny wszystkich pozostałych towarów wymienionych w artykule 1 na bazie ich ceny z 1790 roku powiększonej o 1/3:

Maksymalna cena wszystkich innych artykułów spożywczych i towarów wymienionych w artykule pierwszym będzie, dla całego obszaru republiki, po miesiąc wrzesień roku przyszłego, ceną, jakie one miały w 1790 roku, jak wykazał urzędowy wykaz cen targowych, czyli aktualną ceną w każdym departamencie, i jedną trzecią tej samej ceny na dodatek [...] ¹⁷⁵.

Wymagało to ustalenia cen wymienionych w dekrete towarów w poszczególnych dystryktach, których było we Francji 560 w 1793 roku¹⁷⁶. Nowe ceny miały obowiązywać do września 1794 roku. Ich ustalenie spadło na administrację na poziomie dystryktu: „Tabele cen maksymalnych, czyli najwyższych cen każdego z towarów wymienionych w artykule pierwszym, zostaną sporządzone przez władze każdego dystryktu, ogłoszone w ciągu tygodnia od przyjęcia tego prawa i wysłane do departamentów” [tłum. własne]¹⁷⁷.

Dekret z 29 września, oprócz cen, regulował także wysokość zarobków robotników:

Maksymalna cena, czyli najwyższa cena płacy, wynagrodzenia za robociznę i dnia roboczego w każdym miejscu, zostanie ustalona, rozpoczynając od publikacji tego prawa po miesiąc września roku przyszłego, przez rady-generalne gmin, w tej samej stawce jak w 1790 roku, do której zostanie dorzucona połowa tej ceny¹⁷⁸.

174 *Décret de la Convention Nationale, du 29 Septembre 1793, l'an second de la république Française, une & indivisible, qui fixe le Maximum du prix des Denrées & Marchandise de première nécessité*, s. 2. Artykuł 2: Parmi les objets énoncés dans la liste ci-dessus, le maximum du prix du bois à brûler de 1re qualité, celui du charbon de bois et du charbon de terre est le même qu'en 1790, plus le vingtième de ce prix. La loi du 19 août, sur la fixation par les départements des prix du bois de chauffage, charbon, tourbe, est rapportée. Le maximum ou le plus haut prix du tabac en carotte est de 20 sols à la livre poids de marc; celui du tabac à fumer est de 10 sols; celui de la livre de sel est de 2 sols; celui du savon de 25 sols.

175 *Décret de la Convention Nationale, du 29 Septembre 1793, l'an second de la république Française, une & indivisible, qui fixe le Maximum du prix des Denrées & Marchandise de première nécessité*, s. 2. Artykuł 3: Le maximum du prix de toutes les autres denrées et marchandises énoncées dans l'article 1er sera, pour toute l'étendue de la république, jusqu'au mois de septembre prochain, le prix que chacune d'elles avait en 1790, tel qu'il est constaté par les mercuriales ou le prix courant de chaque département, et le tiers en sus de ce même prix [...].

176 *Atlas historique de la Révolution française. Le territoire* (2) ..., s. 125.

177 *Décret de la Convention Nationale, du 29 Septembre 1793, l'an second de la république Française, une & indivisible, qui fixe le Maximum du prix des Denrées & Marchandise de première nécessité*, s. 3. Artykuł 4: Les tableaux du maximum ou plus haut prix de chacune des denrées énoncées dans l'article 1er seront rédigés par chaque administration de district, affichés dans la huitaine de la réception de cette loi et envoyés aux départements.

178 *Décret de la Convention Nationale, du 29 Septembre 1793, l'an second de la république Française, une & indivisible, qui fixe le Maximum du prix des Denrées & Marchandise de première*

W wyniku wprowadzonego prawa ceny podstawowych towarów (z wyjątkiem opału) powinny „teoretycznie” wzrosnąć o 1/3 względem cen z roku 1790, a płace o 1/2. Liczono na to, że sytuacja ludności ulegnie zatem poprawie w wyniku wzrostu płac (wzrostu ich siły nabywczej)¹⁷⁹. Maksymalne płace zdenerwowały jednak robotników. Pobór do wojska i wysiłek wojenny rewolucyjnej Francji zmniejszył podaż siły roboczej na rynku, co wykorzystali robotnicy, uzyskując podwyżki wynagrodzenia. W czerwcu 1793 roku, trzy miesiące przed przyjęciem powszechnego maksimum, ich płace były być może nawet dwukrotnie większe niż w 1790 roku. Żeby zaradzić temu problemowi, władze wielu gmin, w szczególności Paryża, opóźniały publikację tablic płac maksymalnych. W państwowych manufakturach prawo 29 września wprowadzono jednak w życie bez żadnych odstępstw¹⁸⁰. Oznaczało to pogorszenie się warunków życia wielu robotniczych rodzin¹⁸¹.

Powszechne maksimum z 29 września 1793 roku miało tę samą wadę co pierwsze maksimum z 4 maja 1793 roku – prowadziło do transferu towarów do regionów o wyższych cenach, powodując opustoszenie departamentów, gdzie ceny maksymalne były niższe¹⁸².

Po opublikowaniu list maksimum tłumy „rzuciły się” na sklepy i rynki, kupując towary po zaniżonych cenach, które jeszcze dzień wcześniej przekraczały ich możliwości finansowe. Po sprzedaniu towarów kupcy nie mogli uzupełniać zapasów po cenach podyktowanych przez powszechne maksimum, ponieważ były one zaniżone względem cen rynkowych. W rezultacie – ku przerażeniu władz – ich sklepy i stragany pozostały puste. Władze zagroziły konfiskatami, organizowały wizyty domowe, aby się upewnić, że kupcy niczego nie ukrywają, oraz traktowały ich jak podejrzanych¹⁸³. W tej sytuacji kupcy musieli dostosować się do nowych warunków, ponieważ za ukrywanie zapasów i niewystawianie ich na sprzedaż groziła kara śmierci. Ucierpiała jakość towarów sprzedawanych po cenach maksymalnych. Chcąc utrzymać się na rynku, dostawcy oferowali m.in. chleb pieczony z mąki gorszej jakości, liche tkaniny, podrabiane wina¹⁸⁴ czy też

nécessité, s. 4. Artykuł 8: *Le maximum ou le plus haut prix respectif des salaires, gages main d'œuvre et journée de travail dans chaque lieu, sera fixé, à commencer de la publication de cette loi jusqu'au mois de septembre prochain, par les conseils-généraux des communes, au même taux qu'en 1790, auquel il sera ajouté la moitié de ce prix en sus.*

179 Argumentu o wzroście płac po wprowadzeniu powszechnego maksimum użyła Florence Gauthier w krytycznej recenzji filmu Andrzeja Wajdy. Nie wspomniała przy tym, że „Danton” nie jest filmem historycznym, mimo konsultacji historycznej profesorów Jana Baszkiewicza i Stefana Mellera, lecz adaptacją dramatu Stanisławy Przybyszewskiej pt. *Sprawa Dantona*. Zob.: F. Gauthier, *À propos du „Danton” de Wajda*, „Annales Historiques de la Révolution Française” 1983, no. 251, janvier-mars, s. 185.

180 F. Braudel, E. Labrousse, *op. cit.*, s. 40.

181 Szerzej o zmieniającej się sytuacji materialnej robotniczych rodzin w latach 1789–1795 zob.: K. Derejski, *Unfulfilled Dreams...*, s. 11–52.

182 W.F. Shepard, *op. cit.*, s. 14.

183 F. Aftalion, *op. cit.*, s. 201.

184 Odpowiedzią Komuny Paryża na takie praktyki było powołanie komisji weryfikujących jakość towarów, np. poprzez degustacje wina, co dało pracę niektórym sankiulotom. Zob.: F. Aftalion, *op. cit.*, s. 201.

dosypywali krochmal do cukru lub popiół do pieprzu – to tylko wybrane przykłady „kreatywności” w czasach terroru¹⁸⁵.

W wyniku wejścia w życie dekretu z 29 września 1793 roku zwiększył się w Normandii niedobór towarów pierwszej potrzeby. Coraz trudniej było dostać, zwłaszcza w miastach i miasteczkach, masło, jaja, mięso, olej i świece. Wprowadzenie ceny maksymalnej na mięso doprowadziło do wzrostu cen żywca, którego prawo nie obejmowało. Przykładowo w Honfleur (departament Calvados) za pół kilograma mięsa płacono 9 solidów, podczas gdy cena żywego bydła wahała się od 15 do 20 solidów za pół kilograma. Nasiliły się rekwizycje, jak w departamencie Eure, kiedy to w okresie obowiązywania maksimum zabrano obywatelom 715 tys. kwintali zboża, z tego 60% trafiło do Paryża, a 15% do *armée des côtes de Cherbourg* (armii wybrzeża Cherbourg¹⁸⁶). Antoine-Louis Albitte, członek Konwentu, wysłany pod koniec października 1793 roku do Lyonu, przesłał Komitetowi Ocalenia Publicznego swoje spostrzeżenia z tej podróży:

Wszędzie widziałem ludzi zajętych szukaniem chleba, brakującego w różnych miejscach i jedzących niewielką jego ilość, złej jakości, którą udaje im się zdobyć; zdarzyło mi się trzy razy, że nie znalazłem go w gospodach ani nawet u poczmistrzów. Maksimum na zboże, chciwość rolnika, złośliwość arystokratów i egoistów i ogromne zapasy dla armii są tego przyczyną [...]. Prawie wszędzie odczułem niedobór artykułów najbardziej potrzebnych do życia, opuszczone i puste rynki oraz dużo zamkniętych sklepów [tłum. własne]¹⁸⁷.

W tym samym czasie kwitł handel na czarnym rynku. Agent Fonvieille pisał do Robespierre'a we floréalu roku II¹⁸⁸, że mieszkańcy dystryktu Cadillac (departament Gironde) biegają od farmy do farmy, od wsi do wsi i kupują zboże w sekrecie, w mroku nocy, płacąc monetami od 20 do 25 pistoli za kwintal¹⁸⁹. Zyski z nielegalnego handlu przyciągały ludzi z najróżniejszych zawodów, którzy improwizowali jako sprzedawcy, w szczególności zimą roku II. Udawali się na wieś i kupowali wszelkiego rodzaju jedzenie, po czym sprzedawali je w mieście, karczmach lub okolicach rynków (w ich bezpośrednim sąsiedztwie). Raport policji w Paryżu wspominał o armii „kupczyków”, którzy opanowują ulice i sprzedają towary w domach obywateli po cenie dwukrotnie, trzykrotnie wyższej lub nawet więcej, niż przewidywało maksimum.

185 R. Sédillot, *Moralna i niemoralna...*, s. 161; J. Baszkiewicz, S. Meller, *op. cit.*, s. 244.

186 G. Désert, *op. cit.*, s. 215.

187 Cyt. za: F. Furet, M. Ozouf, *op. cit.*, s. 599, 1085: *Partout j'ai vu le peuple occupé à chercher du pain, en manquant dans divers endroits et mangeant le peu qu'il peut obtenir très mauvais; il m'est arrivé trois fois à moi-même de n'en point trouver dans les auberges, ni même chez les maîtres de poste. Le maximum sur les grains, l'avidité du laboureur, la malveillance des aristocrates et des égoïstes, et les immenses approvisionnements pour les armées en sont la cause [...]. Presque partout, j'ai trouvé disette des objets les plus nécessaires à la vie, les marchés déserts et vides et beaucoup de boutiques fermées [...].*

188 Floréal roku II – trwał od 20 kwietnia 1794 roku do 19 maja 1794 roku. P. Caron, *Manuel pratique...*, s. 250.

189 M. Marion, *Histoire financière...*, t. III, s. 113.

Czarny rynek pozostał częścią gospodarki pieniężnej. Jednak znacząco rozwinęła się w tych trudnych czasach archaiczna forma wymiany barterowej. Plantatorzy winorośli z łatwością otrzymywali zboże za wino, kowale wymieniali zaś żelazo na zboże dla swoich robotników¹⁹⁰.

Po 29 września 1793 roku zostały przewidziane surowe kary, włącznie z karą śmierci, dla przestępców, którzy działali na czarnym rynku. Niemniej jednak zatrzymania obywateli za naruszenie maksimum były o wiele rzadsze niż z powodów politycznych. Władze miasta Tuluzy powołały Komitet zaopatrzenia, szybko zdominowany przez jakobinów, który był odpowiedzialny za wprowadzenie maksimum. Na jego czele stanął negocjant Destrem, do którego przyłączył pseudonim „Maksimum”, gdyż zasłynął z przeprowadzania wizyt domowych, rekwizycji i aresztowań. Nikt jednak nie został skazany na śmierć za nieprzestrzeganie maksimum lub spekulację¹⁹¹.

Nie wszędzie władze były tak pobłażliwe. Ogółem w czasach terroru skazano na śmierć w całej Francji ok. 17 tys. osób, a pełną liczbę ofiar można szacować na ok. 35 tys., uwzględniając w tym zgony w więzieniach i doraźne egzekucje. W 6 departamentach nie zapadły żadne wyroki śmierci, a w 31 liczba ta nie przekraczała 10. Ponad 20% straconych stanowili kupcy i spekulanci, 28% to chłopci, 31% rzemieślnicy i robotnicy, od 8 do 9% to szlachta i od 6 do 7% – księża¹⁹². Trybunał rewolucyjny skazał w samym Paryżu na śmierć 2747 osób, z czego 580 spraw dotyczyło oszustw, złych dostaw dla armii i spekulacji¹⁹³. W aneksie 1 pracy Jeana-François Fayarda zamieszczono wykres przedstawiający ciekawe zestawienie – krzywe kursu asygnat i ilości wyroków skazujących trybunał rewolucyjny od lipca 1793 roku do lipca 1794 roku. Niestety, autor pozostawił go bez komentarza, w całej pracy nie ma też nawiązania do tego wykresu. Należy domniemywać, że chodziło o zwrócenie uwagi na spowolnienie tempa depreciation asygnat wraz ze zwiększającą się miesięczną liczbą wyroków śmierci wydawanych przez trybunał rewolucyjny.

Świadkowie tamtych wydarzeń dostrzegali związek między terrorem a kondycją finansową republiki. Majątki skazanych przechodziły na jej własność, jak wcześniej dobra Kościoła i emigrantów. „Pieniądze bije się na placu rewolucji” – brzmiało popularne wśród Francuzów powiedzenie z tamtych czasów. Sama gilotyna ogłoszona została lepszym finansistą niż Cambon, a trybunał rewolucyjny ze swoimi sędziami najlepszym komitetem finansów. Laurent Lecointre w swoim słynnym przemówieniu z 29 sierpnia 1794 roku, czyli 12 fructidora roku II¹⁹⁴, wypowiedział

190 D. Woronoff, *Marché noir et troc*, w: M. Vovelle (red.), *L'état de la France pendant la Révolution (1789–1799)*, Paris 1988, s. 315–316; M. Marion, *Histoire financière...*, t. III, s. 113; F. Crouzet, *op. cit.*, s. 264–265.

191 J. Godechot, *La Révolution française dans le Midi toulousain*, Toulouse 1986, s. 192, 194.

192 R. Sédillot, *Le coût...*, s. 23–24.

193 J.-F. Fayard, *100 dni Robespierre'a*, Warszawa 2006, s. 155–156.

194 P. Caron, *Manuel pratique...*, s. 266.

następujące słowa: „Chcecie stawić czoła waszym finansom? Gilotynujcie. Chcecie opłacić wydatki 14 armii? Gilotynujcie. Chcecie spłacić nieobliczalny dług, jaki macie? Gilotynujcie, gilotynujcie i jeszcze raz gilotynujcie” [tłum. własne]¹⁹⁵.

Już po upadku Robespierre’a popularna była piosenka odnosząca się do Cambona i kata:

Soutien inébranlable
De nos nouvelles lois
O guillotine aimable
Nous chantons tes exploits!

Grand trésorier de France
O sublime Sanson
Combien dans la finance
Tu surpasses Cambon!

De notre République
Tu grossis le Trésor;
Les mines de Mexique
Ont produit bien moins d’or!

Wsparcie niezachwiane
Naszych nowych praw
O gilotyno kochana
Wychwalamy twoje czyny!

Wielki skarbniku Francji
O szlachetny Sansonie
Jeśli o finanse idzie
Ty przewyższasz Cambona!

Naszej Republiki
Ty zwiększasz Skarbiec
Kopalnie Meksyku
Dawały dużo mniej złota!¹⁹⁶

Wprowadzenie powszechnego maksimum szybko wzmocniło już istniejące konflikty interesów, które obejmowały następujące grupy: producentów i konsumentów, hurtowników i detalistów, pracowników i pracodawców. Podczas gdy mieszczańscy i chłopscy producenci nie popierali kontrolowanej gospodarki, rzemieślnicy i sprzedawcy domagali się wprowadzenia cen maksymalnych na artykuły spożywcze, oburzali się jednak, że objęły one ich towary. Podobnie robotnicy z oklaskami przyjęli ceny maksymalne, ale rozgniewało ich wprowadzenie płac maksymalnych¹⁹⁷. Wspomniany konflikt interesów potęgowały zachowania rolników, które były odpowiedzią na wprowadzenie cen maksymalnych. Najlepszą pszenicą karmili zwierzęta, a orzechy gromadzili w piwnicach, zamiast wysyłać je do miejskich tłoczarni. Za skrajny przykład nieudanej próby kontrolowania rynku przez państwo można uznać przypadek zamożnego chłopa, który miał rzec, że woli smarować koła wozu masłem, niż sprzedawać je po urzędowej, zaniżonej cenie na rynku¹⁹⁸.

Dekret Konwencji Narodowej z 29 września 1793 roku o cenach i płacach maksymalnych miał wiele zapisów, których nie dało się wprowadzić w życie. Jednym z największych błędów popełnionych przez dekretodawców było nieuwzględnienie kosztów transportu poza zbożem i paszami (prawo z 11 września 1793 roku

195 Cyt. za: M. Marion, *Histoire financière...*, t. III, s. 200: *Voulez-vous faire face à vos affaires? Guillotinez. Payer les dépenses de 14 armées? Guillotinez. Amortir les dettes incalculables que vous avez? Guillotinez, guillotinez et puis guillotinez!*

196 M. Marion, *Histoire financière...*, t. III, s. 200 [tłum. własne].

197 J.-M. Augustin, *La révolution française en Haut-Poitou et Pays Charentais*, Toulouse 1989, s. 241.

198 J. Baszkiewicz, S. Meller, *op. cit.*, s. 245.

pozwalalo doliczyć koszt transportu do ceny zboża i pasz). W rezultacie władze dystryktów, ustalając ceny maksymalne, miały tendencję do wyznaczania cen artykułów produkowanych lokalnie na poziomie wyższym niż pozostałe, które sprowadzano spoza granic dystryktu. Nieuwzględnienie kosztów transportu towarów zmusiło dostawców do sprzedaży po cenach oderwanych od realnych kosztów ich nabycia, a tym samym paraliżu wymiany handlowej. Komitet Ocalenia Publicznego zdawał sobie sprawę z konieczności wprowadzenia głębszych zmian. Na spotkaniu 27 października 1793 roku zapadła decyzja o wprowadzeniu jednolitego dla całej republiki maksimum narodowego, tak jak w przypadku zboża (ustawa z 11 września 1793 roku). Konwencja Narodowa przyjęła nowe regulacje 1 listopada 1793 roku (11 brumaire'a roku II)¹⁹⁹. Najistotniejsze zmiany zawierał artykuł 1 dekretu:

Niezwłocznie zostanie przygotowana na oczach komisarzy wskazanych przez Komisję zaopatrzenia i aprowizacji tabela zawierająca:

- 1° cenę, jaką każdy rodzaj towarów zawartych w prawie maksimum był warty w miejscu ich produkcji w 1790 roku, powiększoną o jedną trzecią;
- 2° cenę ustaloną za milę transportu, z powodu odległości od miejsca wytwarzania;
- 3° pięć procent zysku dla hurtownika;
- 4° dziesięć procent zysku dla detalisty [tłum. własne]²⁰⁰.

Przygotowaniem nowych tablic maksimum miała zająć się *Commission des subsistances* (Komisja zaopatrzenia) powołana 27 października 1793 roku. W jej skład weszło trzech członków: Raisson – sekretarz generalny departamentu Paryża, Goujon – prokurator generalny-syndyk departamentu Seine-et-Oise, i Brunet – administrator departamentu Hérault²⁰¹. Komisja posiadała szerokie uprawnienia, kontrolowała handel wewnętrzny i zewnętrzny, odpowiadała m.in. za: koordynowanie zakupów i rekwizycji, organizację obiegu i dystrybucję towarów pomiędzy dystryktami, eksploatację kopalń, wycinkę drzew i ich spławianie. W celu opracowania powszechnej taryfy, jednolitej dla całej Francji, utworzono trzy biura: dystrybucji, księgowości oraz statystyki i produkcji. Tablice maksimum tworzone na podstawie ceny artykułów pierwszej potrzeby z 1790 roku w miejscu ich wytworzenia, powiększonej o 1/3, po uwzględnieniu jeszcze 5% zysku hurtownika i 10% detalisty, co dawało

199 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 261.

200 Cyt. za: P. Caron, *Le maximum general...*, s. 39–40. *Décret portant qu'il sera formé un tarif pour le maximum des marchandises dans toute l'étendue de la République. Du 11 brumaire an II–1er novembre 1793.* Artykuł 1: *Il sera fait incessamment, sous les yeux des commissaires nommés par la Commissions des subsistances et des approvisionnements, un tableau portant: 1° le prix que chaque genre de marchandises comprises dans la loi du maximum valait dans le lieu de leur production ou fabrique en 1790, augmenté d'un tiers; 2° un prix fixé par lieue pour le transport, à raison de la distance de la fabrique; 3° cinq pour cent de bénéfice pour le marchand en gros; 4° dix pour cent de bénéfice pour le marchand détaillant.*

201 M. Bruguière, *Gestionnaires et profiteurs de la Révolution. L'administration des finances françaises de Louis XVI à Bonaparte*, Paris 1986, s. 85.

ok. 153% ceny z 1790 roku, oraz stałej kwoty przypadającej na milę²⁰² za transport z miejsca produkcji. Te cztery elementy składały się na cenę towaru w całej Francji²⁰³. O przesłanie rachunków z 1790 roku poproszono miasta handlowe i morskie, główne miasta dystryktów, stowarzyszenia ludowe, a także ważniejsze fabryki²⁰⁴.

Kiedy trwały prace komisji nad tablicami maksimum, Konwencja Narodowa rozważała podjęcie kolejnych środków mających na celu wzmocnienie kursu asygnat. Konkurencją dla rewolucyjnych pieniędzy pozostawały będące w obiegu złoto, srebro oraz biżuteria, na które chętnie wymieniano „papier”. W tych okolicznościach zdecydowano się na radykalny krok i 13 listopada 1793 roku zadekretowano, że na rzecz republiki konfiskacie podlegać będą: złoto, srebro, diamenty, złote i srebrne galony oraz inne cenne rzeczy, które zostaną znalezione w ziemi, w skrytkach, w piwnicach, w ścianach, parkietach, rurach kominowych i innych sekretnych miejscach. Artykuł 2 dekretu z 13 listopada dawał denuncjatorom, którzy wskazali miejsce przechowywania kosztowności, prawo do 1/20 skonfiskowanej wartości, płatnej w asygnatach²⁰⁵. Doprowadziło to do napływu kruszców do państwowych kas, które obywatele wymieniali na asygnaty, żeby uniknąć konfiskaty. Stwarzało to możliwość dokonywania przez rząd zakupów za granicą opłacanych metalami szlachetnymi i kosztownościami. Importowano uzbrojenie, żywność i potrzebne surowce, których nikt nie sprzedalby za asygnaty. Kupowano też przychyłność państw neutralnych, np. Porty Otomańskiej, której rząd otrzymał kosztowności, w tym zegarek pani Dubarry, ofiarowany jej przez Ludwika XV²⁰⁶.

Wykonanie gigantycznej „ankiety” statystycznej zajęło Komisji zaopatrzenia trzy i pół miesiąca. Rezultaty jej pracy przedstawione zostały 21 lutego 1794 roku w Konwencji Narodowej. Przyjęty 24 lutego dekret nakazywał druk tablic i ich natychmiastowe wysłanie do dystryktów. W tych ostatnich to na przedstawicielach narodowych spoczywał obowiązek ustalenia szczegółowej taryfy uwzględniającej wspomniane koszty transportu i marże sprzedawców. Georges Lefebvre mówił o „pracy Penelopy” – przygotowane tablice były wyjątkowo obszerne i niedokładne. Nie mogły być żadną pomocą dla konsumentów; wskazywanych cen nie respektowano, a większości towarów w nich wymienionych nie było w sklepach. W wielkiej liczbie

202 Cena transportu zboża została ustalona na jednakowym poziomie 5 solidów za kwintal na milę po głównych drogach i 6 solidów po drogach bocznych. Na wniosek Barère’a, który uważał, że jest to stawka zbyt wysoka dla zwykłych towarów, obniżono ją do 4 solidów dla głównych dróg i 4 solidów i 6 denarów dla bocznych dróg; cena transportu zboża została również zredukowana odpowiednio do 4 solidów i 6 denarów oraz 5 solidów. Zob.: A. Mathiez, *La vie chère et le mouvement social sous la terreur*, t. II, Paris 1973, s. 196.

203 A. Mathiez, *La vie chère...*, t. II, s. 58, 65–66, 71; J. Godechot, *Les institutions...*, s. 415; A.D. White, *op. cit.*, s. 40–41.

204 A. Mathiez, *La vie chère...*, t. II, s. 72.

205 *Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799)*, t. LXXIX, Paris 1911, s. 156.

206 J. Baszkiewicz, S. Meller, *op. cit.*, s. 230–231.

dystryktów tablic nie ukończono lub przynajmniej nie wydrukowano do 27 lipca 1794 roku²⁰⁷ (9 thermidora²⁰⁸). W samym Paryżu tablice maksimum opublikowane zostały 21 marca 1794 roku²⁰⁹. Cały dokument drugiego maksimum, liczący 1100 stron w trzech tomach, zawierał ceny i płace dla 550 dystryktów²¹⁰. Powszechne maksimum zostało zniesione po 15 miesiącach funkcjonowania dekretem z 24 grudnia 1794 roku: „Konwencja Narodowa, po zapoznaniu się z raportem Komisji handlu i zaopatrzenia, zarządza: Artykuł 1. Wszystkie prawa ustalające ceny maksymalne artykułów spożywczych i towarów przestaną obowiązywać z chwilą publikacji tego prawa” [tłum. własne]²¹¹. Przyniósł on faktyczny koniec powszechnego maksimum, zniósł też maksimum zbożowe przyjęte 4 maja 1793 roku, choć to drugie zostało częściowo utrzymane w formie ograniczonej reglamentacji, która trwała do roku V²¹².

W okresie funkcjonowania powszechnego maksimum, od 29 września 1793 roku do 24 grudnia 1794 roku, wydano 180 tekstów legislacyjnych i administracyjnych, dekretów i rozporządzeń, które szczegółowo regulowały jego funkcjonowanie²¹³. Największy wpływ miał opisany powyżej dekret z 1 listopada 1793 roku (11 brumaire’a roku II²¹⁴). Do tego dochodziły regulacje na poziomie departamentów, dystryktów i miast. Ceny w piekarniach paryskich były bardziej kontrolowane niż maksimum płacowe w tym mieście. Za taki stan rzeczy odpowiadała Komuna Paryża, kontrolowana najpierw przez Wściekłych, później przez Hebertystów, jednak w innych regionach Francji sytuacja wyglądała odwrotnie. W stolicy wprowadzono kartki na chleb²¹⁵. W La Rochelle 23 października wydrukowano kartki nie tylko na chleb, ale i na mydło, olej, masło, świece, chrust, węgiel, cukier, kawę. Bez bonu wydawanego przez merostwo nie można było zrobić zakupów²¹⁶. We Francji obowiązywały również zakazy pieczenia chlebów luksusowych, które miał zastąpić wypiekany według ekonomicznej receptury tzw. *pain d'égalité* (chleb równości²¹⁷).

207 P. Caron, *Manuel pratique...*, s. 262.

208 Data przewrotu termidoriańskiego.

209 F. Crouzet, *op. cit.*, s. 262.

210 T.J. Sargent, F.R. Velde, *Macroeconomic Features of the French Revolution*, „Journal of Political Economy” 1995, vol. 103, no. 3, s. 505.

211 *Décret relatif à la suppression de toutes les lois portant fixation d'un maximum sur les prix des denrées et marchandises. Du 4 nivôse an III–24 décembre 1794*, s. 1: *La Convention nationale, après avoir entendu le rapport de son Comité de commerce et d'approvisionnement, décrète: Art. 1er. Toutes les lois portant fixation d'un maximum sur le prix des denrées et marchandises cesseront d'avoir leur effet à compter de la publication de la présente loi.*

212 P. Caron, *Le maximum general...*, s. 1. Rok V rozpoczął się 23 września 1795 roku, a skończył 21 września 1796 roku. Zob.: P. Caron, *Manuel pratique...*, s. 2.

213 P. Caron, *Le maximum general...*, s. 39–124.

214 P. Caron, *Manuel pratique...*, s. 226.

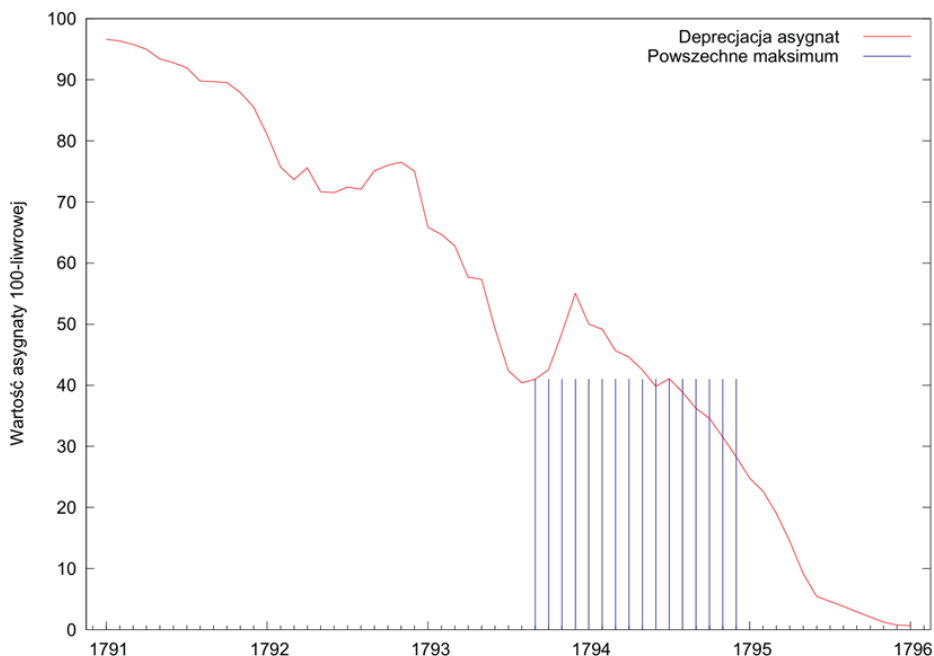
215 F. Furet, M. Ozouf, *op. cit.*, s. 600.

216 J.-M. Augustin, *op. cit.*, s. 239.

217 S. Salmonowicz, *Francja pod jakobińską gwiazdą. Szkice z dziejów rewolucji francuskiej*, Warszawa 1956, s. 176–177.

Nastawienie ludności do maksimum zależało od wielu czynników, m.in.: czasu, miejsca, wykonywanej profesji, ale także kreatywności czy przedsiębiorczości danej osoby. Z czasem miało ono coraz mniej zwolenników. Zaledwie cztery dni przed przewrotem termidoriańskim, czyli 23 lipca 1793 roku, Komuna Paryża przyjęła znaczącą redukcję płac w ramach powszechnego maksimum. Wywołało to 9 thermidora protesty murarzy i kamieniarzy przed Ratuszem²¹⁸. Dzień później, 28 lipca 1794 roku, Maksymilianowi Robespierre'owi i jego towarzyszom wiezionym na gilotynę towarzyszył krzyk tłumu: *foutu maximum*²¹⁹ („precz z maksimum”²²⁰).

Wykres 31. Deprecjacja asygnat a powszechne maksimum w latach 1791–1796

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*; P. Caron, *Le maximum...*, s. 1.

Powszechne maksimum wykazało szereg słabości wynikających z wewnętrznych sprzeczności, np. blokowanie cen na poziomie konsumpcji, ale nie produkcji. Problemem były również relatywnie niskie kary za oszustwo (nękanie, kary pozbawienia wolności czy przemoc), które nie sprzyjały przestrzeganiu prawa.

218 J. Tulard, *Nouvelle histoire de Paris. La Révolution*, Paris 1989, s. 281; J. Baszkiewicz, S. Meller, *op. cit.*, s. 251–252.

219 Zwrot: *foutu maximum* można także przetłumaczyć na mające wydźwięk niekulturalny „chołerne maksimum”.

220 T.J. Sargent, F.R. Velde, *Macroeconomic Features...*, s. 507–508; R. Dupuy, *La République...*, s. 281, F. Furet, M. Ozouf, *op. cit.*, s. 601.

Kompleksowość wprowadzanych regulacji doprowadziła do tego, że tablic taryf generalnych nie skończono do 21 lutego 1794 roku²²¹. Rewolucyjny środek, jakim było maksimum, z jednej strony zniszczył rynek, z drugiej niewątpliwie spowolnił wzrost cen i wzmocnił asygnaty. Od momentu jego wprowadzenia we wrześniu 1793 roku kurs asygnat podlegał dynamicznej aprecjacji do grudnia 1793 roku i dopiero w czerwcu 1794 roku spadł poniżej poziomu sprzed jego wprowadzenia. Odejście od cen maksymalnych w grudniu 1794 roku²²² bez wątpienia przyspieszyło deprecjację asygnat²²³ (wykres 31).

W czasie terrorku wydrukowano wielką ilość asygnat. Mimo to od września do grudnia 1793 roku ich kurs względem pieniądza kruszcowego podlegał nawet aprecjacji. Złożyło się na to wiele czynników, m.in. zwycięstwa wojsk republiki w wojnie domowej oraz z koalicją antyfrancuską oraz wprowadzenie powszechnego maksimum. Po jego zniesieniu nastąpił gwałtowny wzrost cen i spadek realnej wartości zasobu pieniądza²²⁴. Ostateczne załamanie się kursu asygnat po zniesieniu cen maksymalnych pozwala przypuszczać, że istniał silny związek między nimi. Zasadnym jest sprawdzić tę zależność i wykorzystać okres obowiązywania powszechnego maksimum jako jakościową zmienną objaśniającą²²⁵ w przyczynowo-skutkowym modelu ekonometrycznym.

4.4. Działania wojenne a kurs asygnat

Jednym z czynników mających wpływ na realną wartość asygnat były prowadzone przez rewolucyjną Francję działania wojenne. Docierające z kolejnych pól bitew informacje przekładały się na kurs papierowego pieniądza. Z jednej strony wojna toczona przez Francję od kwietnia 1792 roku z Austrią finansowana była przez nieustanny dodruk rewolucyjnych banknotów, z drugiej strony sukcesy lub porażki rewolucyjnej armii stanowiły silny impuls przekładający się na zmianę nastrojów społecznych i – w zależności od wieści płynących z frontu – na aprecjację lub deprecjację kursu asygnat.

Poniższa analiza ma na celu przedstawienie tej zależności oraz skonstruowanie zmiennej jakościowej „wojna – zwycięstwa”, odnoszącej się do całej Francji, oraz zmiennej jakościowej „wojna w Bouches-du-Rhône – zwycięstwa”, które zostaną wykorzystane

221 F. Hincker, *La Révolution française et l'économie. Décollage ou catastrophe?*, Paris 1989, s. 144.

222 W październiku 1795 roku, kiedy przygotowano ostatni obiad Komitetu Ocalenia Publicznego, słodka bułka kosztowała 300 liwrow. Zob.: R. Sédillot, *Moralna i niemoralna...*, s. 164; B. Gainot, *Dictionnaire des membres du comité de Salut Public*, Paris 1990, s. 27–28.

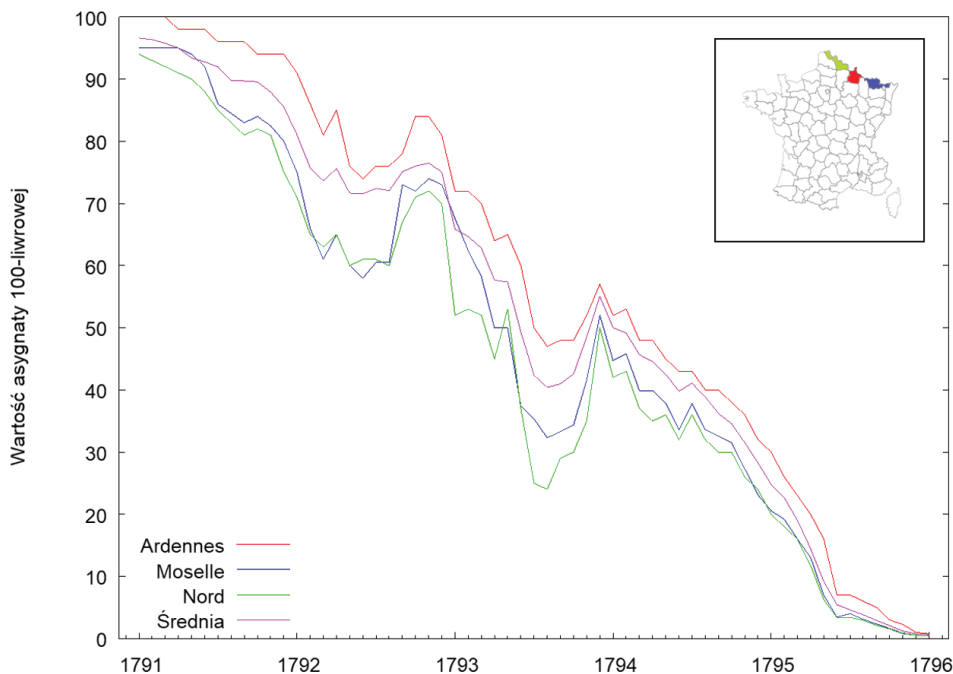
223 J. Godechot, *Les institutions...*, s. 396.

224 T.J. Sargent, F.R. Velde, *Wielki problem...*, s. 312–313.

225 Zmienna jakościowa – zmienna zero-jedynkowa.

w konstruowanych modelach w kolejnym rozdziale jako zmienne zero-jedynkowe. Do ich stworzenia posłużył szczegółowy opis działań wojennych zarówno przeciw wrogom zewnętrznym, jak i wewnętrznym Francji oraz towarzyszących im wydarzeń politycznych. Znaczna jego część przeniesiona została do suplementu niniejszej pracy.

Wykres 32. Deprecjacja asygnat w departamentach Ardennes, Moselle i Nord oraz średnia z 82 departamentów w latach 1791–1796

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*

Wypowiedzenie wojny przez Francję i wynik jej kwietniowej „ofensywy” mogły przełożyć się na zmianę kursu asygnat. Na koniec marca 1792 roku, czyli ostatniego miesiąca pokoju, średnia wartość asygnaty 100-liwrowej w 82 departamentach wynosiła 73,656 liwra, ale już w kolejnym miesiącu, czyli po wybuchu wojny, wzrosła do 75,596 liwra. Wzrost ten można tłumaczyć na ogół entuzjastycznym przyjęciem przez społeczeństwo decyzji o wypowiedzeniu wojny oraz wiarą w łatwe i szybkie zwycięstwo²²⁶. Wieści o porażkach armii francuskiej w ostatnich dniach kwietnia nie

226 Plan szybkiego ataku na Belgię, w której nie stacjonowało wiele oddziałów austriackich i połączenia się z Belgami, którzy utworzą własną armię i będą walczyć z Austriakami, wydawał się łatwy do zrealizowania. Zob.: Ludwik Filip, *Pamiętniki z czasów Wielkiej Rewolucji*, Warszawa 1988, s. 229.

dotarły jeszcze do wszystkich regionów Francji²²⁷, tym samym nie znalazły odbicia w kursie asygnat na koniec miesiąca. W maju, gdy cały kraj żył już porażkami armii, historiami o zdradzie, o „komitecie austriackim”, na czele którego miała stać królowa, i gdy kontrrewolucyjne gazety okłaskiwały przegrane i zapowiadały represje²²⁸, średni kurs asygnat spadł do 71,654 liwra. W departamentach przygranicznych było jeszcze gorzej (wykres 32).

W departamencie Nord, w którym operowały i podjęły nieudaną ofensywę oddziały Birona i Dillona, wartość asygnaty 100-liwrowej w maju wynosiła 60 liwrow i była niższa o 11,65% od średniej wartości asygnat w 82 departamentach, tak samo kształtował się kurs w departamencie Moselle. W sąsiadującym Ardenes asygnaty miały kurs wyższy od średniej, ale w ciągu miesiąca straciły 9% swojej początkowej wartości²²⁹; w Nord i Moselle było to 5% (tabela 59).

Tabela 59. Deprecjacja asygnat w departamentach przygranicznych na północy Francji w 1. połowie 1792 roku (wartość asygnaty 100-liwrowej)

Wyszczególnienie	Ardenes	Moselle	Nord	Średnia z 82 departamentów
Styczeń 1792	91	75	71	81,025
Luty 1792	86	66	65	75,714
Marzec 1792	81	61	63	73,656
Kwiecień 1792	85	65	65	75,596
Maj 1792	76	60	60	71,654
Czerwiec 1792	74	58	61	71,544

Źródło: P. Caron, *Tableaux de...*

Mimo zwiększania się zagregowanej wartości nominalnej asygnat w obiegu z miesiąca na miesiąc kurs asygnat wzrósł po francuskich zwycięstwach pod Valmy i Jemappes. Republika triumfowała, okazało się, że zapowiedzi kontrrewolucjonistów, iż po stłumieniu „buntu” – jak nazywali zmiany zachodzące we Francji od 1789 roku – asygnaty nadadzą się jedynie do kosza²³⁰, nie wydawały się realne do spełnienia pod koniec 1792 roku.

227 Wiadomość o ucieczce króla 21 czerwca 1791 roku rozeszła się po Francji w ciągu 5 dni. Tyle zajęło kurierom dostarczenie wiadomości do stolic poszczególnych departamentów. Dotarcie do najdalej położonych od Paryża miejscowości zajmowało w 1795 roku nawet 11 dni. Zob.: S. Bonin, C. Langlois (red.), *Atlas historique de la Révolution française. Routes et communications*, Paris 1987, s. 41, 71.

228 J.-C. Martin, *La Révolution...*, s. 152.

229 Wartość początkowa rozumiana jako wartość nominalna (100-liwrowa asygnata warta 100 liwrow w pieniądzu kruszcowym).

230 J. Baszkiewicz, S. Meller, *op. cit.*, s. 224.

W lipcu 1792 roku, kiedy rozpoczęła się inwazja wojsk pruskich na Francję, średnia wartość asygnaty 100-liwrowej w 82 departamentach wynosiła 72,426 liwra. W departamentach przygranicznych była o ponad 10 punktów procentowych niższa od średniej (60,5 liwra w Moselle i 60 liwrow w Nord), jedynie w Ardennes kurs asygnat utrzymywał się powyżej średniej (76 liwrow). W sierpniu, w którym to miesiącu upadła monarchia we Francji, a wojska pruskie i austriackie zbliżały się do Paryża, kurs asygnat spadł nieznacznie, średnio o 0,367 punktu procentowego. Przełom przyniósł wrzesień – bitwa pod Valmy miała wielkie znaczenie psychologiczne. Wieść o zwycięstwie nad Prusakami rozeszła się po Francji do końca miesiąca. Średnia wartość asygnaty 100-liwrowej we Francji osiągnęła poziom 75,093 liwra (wzrost o 3,034 punktu procentowego). Wcześniej asygnaty miały tak wysoki średni kurs w kwietniu 1792 roku, co wynikało z panującej wtenczas fali entuzjazmu wojennego. W departamentach przygranicznych Moselle i Nord, objętych działaniami wojennymi, wzrost kursu rewolucyjnych banknotów był jeszcze większy. W tym pierwszym aprecjacja rewolucyjnego pieniądza wyniosła 12,5 punktu procentowego, a w Nord 7 punktów procentowych (tabela 60, wykres 32).

Tabela 60. Deprecjacja asygnat w departamentach przygranicznych w 2. połowie 1792 roku (wartość asygnaty 100-liwrowej)

Wyszczególnienie	Ardennes	Moselle	Nord	Średnia z 82 departamentów
Lipiec 1792	76	60,5	61	72,426
Sierpień 1792	76	60,5	60	72,059
Wrzesień 1792	78	73,0	67	75,093
Październik 1792	84	72,0	71	75,999
Listopad 1792	84	74,0	72	76,501
Grudzień 1792	81	73,0	70	75,025

Źródło: P. Caron, *Tableaux de...*

W październiku kurs asygnat umacniał się, chociaż nie były to już wzrosty tak znaczne jak we wrześniu. Średnia wartość asygnaty 100-liwrowej we Francji wzrosła o 0,906 liwra, przy czym np. w departamencie Ardennes o 6 liwrow, w Nord o 4 liwry, a w Moselle, co jest zaskakujące, spadła o 1 liwra. Po zwycięstwie pod Jemappes 6 października i zajęciu Belgii średni kurs asygnat wzrósł o 0,502 punktu procentowego ich początkowej wartości i osiągnął poziom 76,501 liwra za asygnatę 100-liwrową pod koniec listopada. Jesienne wzrosty kursu asygnat występowały, pomimo że działaniom wojennym towarzyszył nieustanny dodruk asygnat. W samym wrześniu 1792 roku ich wartość w obiegu zwiększyła się o ok. 90 mln liwrow, w październiku o kolejne 100 mln liwrow, a w listopadzie o następne 120 mln liwrow²³¹. Były to

231 Ch. Aubin, *op. cit.*, s. 760.

niewątpliwie imponujące wzrosty, które tylko potwierdzały, że wojna generuje coraz wyższy popyt na gotówkę. Zarazem pokazuje to silny związek między kondycją pieniądza papierowego a zwycięstwami na frontach²³².

Na postępującą deprecjację asygnat w 1. połowie 1793 roku oddziaływały: wojna z Anglią i Holandią, wybuch wojny domowej w Wandei, klęski zadane przez powstańców wojskom republiki, klęska generała Dumouriez pod Neerwinden i jego zdrada, utrata Belgii, oblężenie Valenciennes i Condé przez wojska koalicji antyfrancuskiej oraz wybuch rewolty federalistycznej. Ten niekorzystny spłot wydarzeń miał niewątpliwie wpływ na poziom kursu asygnat.

Pod koniec stycznia 1793 roku średnia wartość asygnaty 100-liwrowej w 82 departamentach wynosiła 65,85 liwra²³³. W lutym, po wypowiedzeniu wojny Anglii i Holandii, i początkowo udanej inwazji wojsk francuskich na Holandię, kurs asygnat spadł średnio o 1,164 punktu procentowego. W marcu deprecjacja przyśpieszyła. Udana kontrofensywa austriacka w Belgii, wybuch powstania w Wandei i klęska generała Dumouriez pod Neerwinden doprowadziły do dalszego spadku średniego kursu asygnat do 62,822 liwra. Znaczne załamanie kursu rewolucyjnego pieniądza przyniósł kwiecień, kiedy rozeszła się w całej Francji informacja o zdradzie generała Dumouriez i klęsce w Belgii, wówczas asygnaty straciły średnio 5,151 punktu procentowego. W maju w wyniku niepodjęcia zdecydowanej ofensywy przez koalicjantów i ograniczenia się do oblężenia Valenciennes i Condé kurs asygnat ustabilizował się, średnia wartość asygnaty 100-liwrowej spadła z 57,671 liwra do jedynie 57,353 liwra. W czerwcu asygnaty odnotowały kolejny znaczący spadek kursu do poziomu 49,302 liwra. Przyczyny należy upatrywać w wybuchu rewolty federalistycznej po aresztowaniu żyrondystów oraz sukcesach powstańców wandejskich.

Dynamika spadków wartości średniej asygnat dla 82 departamentów odpowiada przebiegowi walk. Za tezę o wpływie przebiegu działań zbrojnych na kurs asygnat przemawia fakt, że w większości departamentów objętych walkami lub sąsiadującymi z tymi obszarami deprecjacja asygnat była większa niż w pozostałych (tabele 59–61, 64, wykres 32).

Spośród wymienionych w tabeli 61 departamentów przygranicznych w 1. połowie 1793 roku asygnaty odnotowały największy spadek w Moselle. Rewolucyjny pieniądź w ciągu sześciu miesięcy stracił tam 30,15% początkowej wartości. Najniższy kurs miały asygnaty pod koniec czerwca w departamencie Nord, gdzie za asygnatę 100-liwrową płacono 37 liwrów w pieniądzu kruszcowym. To właśnie w tym departamencie sprzymierzeni oblegali od końca maja Valenciennes i Condé.

232 Na tę zależność zwrócił uwagę Harris, zdaniem którego zwycięstwa francuskie pod Valmy i Jemappes spowodowały spekulacyjny spadek cen złota i srebra, a tym samym aprecjację asygnat względem nich. Zob.: S.E. Harris, *op. cit.*, s. 175.

233 Pod koniec grudnia 1792 roku asygnata 100-liwrowa średnio warta była 75,025 liwra w pieniądzu kruszcowym, w ciągu zaledwie miesiąca straciła na wartości 9,175 liwra. Ten olbrzymi spadek powiązać można z wydarzeniem politycznym wielkiej wagi, jakim była egzekucja Ludwika XVI.

W czerwcu wartość asygnat spadła tam aż o 16 punktów procentowych. W tym samym okresie w departamencie Ardennes asygnaty straciły na wartości tylko 5 punktów procentowych.

Tabela 61. Deprecjacja asygnat w departamentach przygranicznych na północy Francji w 1. połowie 1793 roku (wartość asygnaty 100-liwrowej)

Wyszczególnienie	Ardennes	Moselle	Nord	Średnia z 82 departamentów
Styczeń 1793	72	67,60	52	65,850
Luty 1793	72	62,40	53	64,686
Marzec 1793	70	58,25	52	62,822
Kwiecień 1793	64	49,95	45	57,671
Maj 1793	65	49,95	53	57,353
Czerwiec 1793	60	37,45	37	49,302

Źródło: P. Caron, *Tableaux de...*

W trzech z czterech departamentów zachodnich tworzących Wandę, które od marca 1793 roku były teatrem krwawej wojny domowej, kurs asygnat kształtował się wysoko powyżej średniej. Wyjątkiem był departament Loire-Inférieure, gdzie rewolucyjne banknoty szybciej traciły na wartości.

Tabela 62. Deprecjacja asygnat w departamentach zachodnich tworzących Wandę w 1. połowie 1793 roku (wartość asygnaty 100-liwrowej)

Wyszczególnienie	Deux-Sèvres*	Loire-Inférieure	Maine-et-Loire	Vendée	Średnia z 82 departamentów
Styczeń 1793	75,0	63,158	78,0	83	65,850
Luty 1793	75,0	58,537	79,0	82	64,686
Marzec 1793	70,0	57,143	78,0	81	62,822
Kwiecień 1793	60,0	51,064	76,0	80	57,671
Maj 1793	57,5	42,105	77,8	78	57,353
Czerwiec 1793	55,0	33,449	72,2	76	49,302

* Departament Deux-Sèvres nie został uwzględniony w bazie danych, na podstawie której wyliczono średnią dla 82 departamentów, ze względu na brak danych dla stycznia, lutego i marca 1791 roku.

Źródło: P. Caron, *Tableaux de...*

W departamencie Deux-Sèvres od wybuchu wojny w Wandei w marcu 1793 roku do czerwca 1793 roku obserwujemy spadek wartości asygnaty 100-liwrowej o 15 punktów procentowych, w Loire-Inférieure było to 23,694 punkta procentowego.

Uwagi krytyczne do przebiegu deprecjacji w departamencie Vendée przedstawione już zostały w podrozdziale 3.2. Odnoszą się one w zasadzie również do departamentu Maine-et-Loire, gdzie kształtowania się kursu asygnat w żaden sposób nie można tłumaczyć działaniami wojennymi. Zdaniem autora powinien być on zbliżony do notowań w departamencie Loire-Inférieure, ponieważ oba departamenty stały się teatrem krwawej wojny domowej (przybliżone straty ludności w departamencie Maine-et-Loire wyniosły 20,11%).

W departamentach, uznawanych za ogniska kontrrewolucji w czerwcu 1793 roku, kurs asygnat już wcześniej był niższy od średniej. Dnia 7 czerwca wybuchło powstanie w departamencie Gironde²³⁴, z Bordeaux wygnano komisarzy Konwentu, a dwa dni później rozpoczęto werbunek oddziałów departamentalnych²³⁵. Asygnaty w ciągu miesiąca straciły 7% swojej początkowej wartości. W departamencie Calvados pod koniec maja w odpowiedzi na likwidację Komisji Dwunastu zebrała się w Caen Rada Generalna departamentu, reprezentanci dystryktów i miast. Zgromadzenie podjęło decyzję o utworzeniu oddziałów mających wyruszyć do Paryża i „uwolnić” Konwencję. Wysłano również mianowanych komisarzy do stolicy z żądaniem uwolnienia deputowanych. W nocy z 8 na 9 czerwca podjęto decyzję o nieskładaniu broni, dopóki Konwencja nie odzyska wolności (*ne mettra bas les armes que lorsque la Convention aura recouvré sa liberté*) i wybrano tymczasowy komitet powstańczy²³⁶. Członkowie Konwencji, Romme i Prieur de la Marne, mający zorganizować obronę wybrzeża przed Anglikami, zostali aresztowani²³⁷. Asygnaty w departamencie Calvados w pierwszym miesiącu powstania straciły 5,5 punktu procentowego. Wiadomość o dekreście nakazującym aresztowanie żyrondistów dotarła do Marsylii 6 czerwca. Tego dnia administracje departamentu Bouches-du-Rhône, dystryktu i gminy podjęły decyzję o utworzeniu armii 500 ludzi w celu oswobodzenia Konwencji. Oddział ten stał się wkrótce rdzeniem marsylskiej armii departamentalnej²³⁸. Otwarty konflikt z Paryżem odbił się na kondycji asygnat w departamencie, straciły one w czerwcu 6,5% swojej początkowej wartości. W Tulonie, stolicy sąsiedniego departamentu Var, powstanie przeciw władzom rewolucyjnym wybuchło dopiero w lipcu. Dnia 18 lipca tulończycy świętowali sojusz z federalistami z Marsylii, utworzono wtedy komitet centralny sekcji, który podjął decyzję o aresztowaniu reprezentantów w misji w Tulonie: Pierre’a Bailléa, Charlesa Beauvaisa, Paula Barrasa i Louis Marie Frérona²³⁹. Nastroje kontrrewolucyjne w mieście były widoczne jednak już w czerwcu, kiedy

234 J.-C. Martin, *Contre-Révolution, Révolution et Nation en France, 1789–1799*, Paris 1998, s. 179.

235 A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 412.

236 G. Désert, *op. cit.*, s. 181–182.

237 A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 411–412.

238 L. Gaillard, *La révolution dans les Bouches-du-Rhône 1789–1799*, Le Coteau 1988, s. 107; J. Godechot, *La contre-révolution...*, s. 259.

239 J. Godechot, *La contre-révolution...*, s. 260. A. Mathiez podaje 12 lipca jako datę wystąpienia Tulonu przeciwko Konwentowi. Zob.: A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 412.

to asygnaty straciły 7 punktów procentowych. Czerwcowe niepokoje w Lyonie²⁴⁰ odbiły się na kursie rewolucyjnych banknotów w departamencie Rhône²⁴¹, spadł on o 7 punktów procentowych i osiągnął najniższy poziom (32 liwry za asygnatę 100-liwrową) we wszystkich departamentach ogarniętych rewoltą federalistyczną – był o 17,302 liwra niższy od średniej we Francji.

Tabela 63. Deprecjacja asygnat w departamentach objętych rewoltą federalistyczną w 1. połowie 1793 roku (wartość asygnaty 100-liwrowej)

Wyszczególnienie	Gironde	Calvados	Bouches-du-Rhône	Var	Rhône	Średnia z 82 departamentów
Styczeń 1793	55	62,25	59,0	67,0	57	65,850
Luty 1793	53	60,00	55,5	59,0	57	64,686
Marzec 1793	53	58,50	52,5	57,0	54	62,822
Kwiecień 1793	47	55,00	47,5	53,5	46	57,671
Maj 1793	44	54,75	42,5	49,0	39	57,353
Czerwiec 1793	37	49,25	36,0	42,0	32	49,302

Źródło: P. Caron, *Tableaux de...*

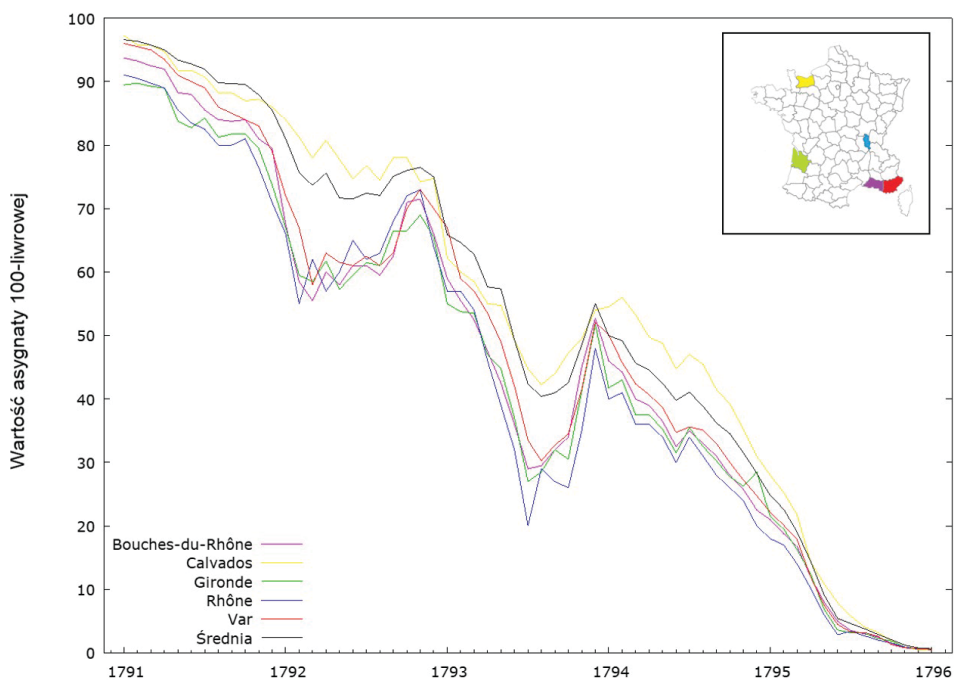
Przebieg działań wojennych na frontach w 2. połowie 1793 roku nie pozostał bez wpływu na kurs asygnat. Ten ostatni determinowany był przez sukcesy i porażki wojsk republiki w walce z koalicją antyfrancuską, powstańcami wandejskimi, szuanami i federalistami. Lipiec przyniósł szereg klęsk republiki: 12 lipca zdobyte zostało Condé, 23 lipca skapitulował garnizon Mayence, a 28 lipca upadło Valenciennes. W Wandei generał Westermann poniósł dotkliwą klęskę 5 lipca pod Châtillon, powstańcy pobili republikanów jeszcze pod Vihiers i Les Ponts-de-Cé. Na południu marsylska armia zajęła Awinion, Orange i Pont-Saint-Esprit. W połowie lipca republikański generał Carteaux przejął inicjatywę i odbił część zdobytych przez buntowników miejscowości. Niewątpliwym sukcesem „niebieskich” było pokonanie w lipcu pod Pacy-sur-Eure oddziałów Félixa de Wimpffena, co skutkowało w kolejnym miesiącu stłumieniem żyrondystowskiej

²⁴⁰ Ironią historii jest, że w tym samym dniu, gdy w Paryżu sankiuloci doprowadzili do aresztowania posłów Żyrondy, w Lyonie aresztowano Marie Josepha Chaliera, jakobińskiego przywódcę tamtejszych sankiulotów. Próby jego uratowania podejmowane przez przedstawicieli Konwentu nie udały się. Chalier został skazany i ścięty 16 lipca 1793 roku. Było to otwarte wyzwanie rzucone Paryżowi, które doprowadziło do konfliktu zbrojnego. Zob.: J.-C. Martin, *Contre-Révolution...*, s. 179; J.-C. Martin, *La Révolution...*, s. 178–179; R. Dupuy, *La République...*, s. 129–130; S. Zweig, *Joseph Fouché*, Katowice 1994, s. 41–42.

²⁴¹ Po podziale departamentu Rhône-et-Loire powstał departament Rhône i Loire, władze rewolucyjne po wybuchu powstania w Lyonie chciały przeciwstawić mu miasto Saint-Étienne. Zob.: A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 414.

rebelii na zachodzie. W lipcu asygnaty straciły średnio 6,936% swojej początkowej wartości. Średnia wartość asygnaty 100-liwrowej na koniec lipca wyniosła 42,366 liwra. W departamentach ogarniętych wojną deprecjacja asygnat była silniejsza, przykładowo: w departamencie przygranicznym Nord nastąpił spadek o 12 punktów procentowych (z 37 liwra do 25 liwra za asygnatę 100-liwrową), tyle samo straciły asygnaty w departamencie Rhône, którego stolicą był Lyon (20 liwra za asygnatę 100-liwrową), w departamencie Gironde odnotowano spadek o 10 punktów procentowych początkowej wartości (27 liwra za asygnatę 100-liwrową), w departamencie Var (Tulon) kurs asygnat spadł w lipcu o 8,5 punkta procentowego (33,5 liwra za asygnatę 100-liwrową), w departamencie Loire-Inférieure asygnaty utraciły 4,878% początkowej wartości (28,571 liwra za asygnatę 100-liwrową) (tabele 64–66, wykresy 32–33).

Wykres 33. Deprecjacja asygnat w departamentach objętych rewoltą federalistyczną i średnia z 82 departamentów

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*

Tabela 64. Deprecjacja asygnat w departamentach przygranicznych na północy Francji w 2. połowie 1793 roku (wartość asygnaty 100-liwrowej)

Wyszczególnienie	Ardennes	Moselle	Nord	Średnia z 82 departamentów
Lipiec 1793	50	35,35	25	42,366
Sierpień 1793	47	32,30	24	40,411
Wrzesień 1793	48	33,30	29	40,972
Październik 1793	48	34,35	30	42,569
Listopad 1793	52	41,60	35	48,530
Grudzień 1793	57	52,00	50	55,048

Źródło: P. Caron, *Tableaux de...***Tabela 65.** Deprecjacja asygnat w departamentach zachodnich tworzących Wandę w 2. połowie 1793 roku (wartość asygnaty 100-liwrowej)

Wyszczególnienie	Loire-Inférieure	Maine-et-Loire	Vendée	Średnia z 82 departamentów
Lipiec 1793	28,571	68,60	75	42,366
Sierpień 1793	30,573	66,40	73	40,411
Wrzesień 1793	45,283	63,40	67	40,972
Październik 1793	50,000	55,75	64	42,569
Listopad 1793	53,333	54,25	70	48,530
Grudzień 1793	57,143	58,00	70	55,048

Źródło: P. Caron, *Tableaux de...***Tabela 66.** Deprecjacja asygnat w departamentach objętych rewoltą federalistyczną w 2. połowie 1793 roku (wartość asygnaty 100-liwrowej)

Wyszczególnienie	Rhône	Gironde	Calvados	Bouches-du-Rhône	Var	Średnia z 82 departamentów
Lipiec 1793	20	27,00	44,75	29,00	33,50	42,366
Sierpień 1793	29	28,50	42,25	29,50	30,25	40,411
Wrzesień 1793	27	32,00	44,00	32,00	32,75	40,972
Październik 1793	26	30,50	47,25	34,00	34,50	42,569
Listopad 1793	35	41,25	49,50	45,00	41,50	48,530
Grudzień 1793	48	51,75	54,00	52,75	52,10	55,048

Źródło: P. Caron, *Tableaux de...*

W sierpniu depreciation spowolniła, a asygnaty średnio straciły 1,955% swojej początkowej wartości. Na froncie północnym Francuzi odnieśli zwycięstwo pod Hondschoote, nie zostało ono jednak wykorzystane, ponieważ Austriacy zajęli Le Quesnoy. Republikanie 2 sierpnia wkroczyli do Caen, stolicy zbuntowanego departamentu Calvados. Na południu 21 sierpnia generał Carteaux zajął Aix, a 25 sierpnia Marsylię. Rewolta federalistyczna pod koniec miesiąca ogarnęła jednak Tulon, stolicę departamentu Var, do którego portu wpłynęła eskadra angielska i hiszpańska²⁴².

We wrześniu kurs asygnat ustabilizował się, średnio zyskały one 0,561 punktu procentowego początkowej wartości. Do Wandei przybył garnizon moguncki, generał Kléber pokonał powstańców pod Port-Saint-Père i Corcoué-sur-Logne, jednak przegrał 19 września pod Torfou. W departamencie Var oddziały generała Carteaux pokonały buntowników pod Ollioules i przystąpiły do oblężenia Tulonu. W departamencie Rhône siły republikańskie otoczyły zbuntowany Lyon i 22 września rozpoczęły bombardowanie miasta.

W październiku średnia wartość asygnaty 100-liwrowej wzrosła z 40,972 liwra do 42,569 liwra. Na północy generał Jourdan pokonał Austriaków 15 i 16 października pod Wattignies i oswobodził oblegane przez nich Maubeuge. W Wandei 17 października republikanie zwyciężyli w wielkiej bitwie pod Cholet nad armią katolicką i królewską. Pokonani powstańcy przekroczyli Loarę i udali się na północ. Zajęcie Laval i zwycięstwo pod d'Entrammes 26 października nie mogły zrekompensować wcześniejszej, druzgoczącej porażki ruchu kontrrewolucyjnego. W miesiącu tym skapitulował też oblegany przez wojska republiki zrewoltowany Lyon.

W listopadzie asygnaty podlegały silnej aprecjacji. Ich wartość wzrosła średnio o 5,961% początkowej wartości. Wzrosty w departamentach, które wcześniej ogarnęła rewolta federalistyczna, były jeszcze większe, przykładowo: w Bouches-du-Rhône kurs wzrósł o 11 punktów procentowych, w Gironde o 10,75%, w Rhône o 9%, a w Var o 7%. Działo się tak mimo nieustannej emisji asygnat i wzrostu ich zagregowanej wartości nominalnej w obiegu (w listopadzie przybyło asygnat na kwotę 200 mln liwrow²⁴³). Na froncie północnym i wschodnim armie republiki przeszły do ofensywy. Powstańcom wandejskim nie udało się zdobyć Granville i rozpoczęli odwrót na południe. W departamencie Var zaciskał się pierścień oblężenia wokół Tulonu.

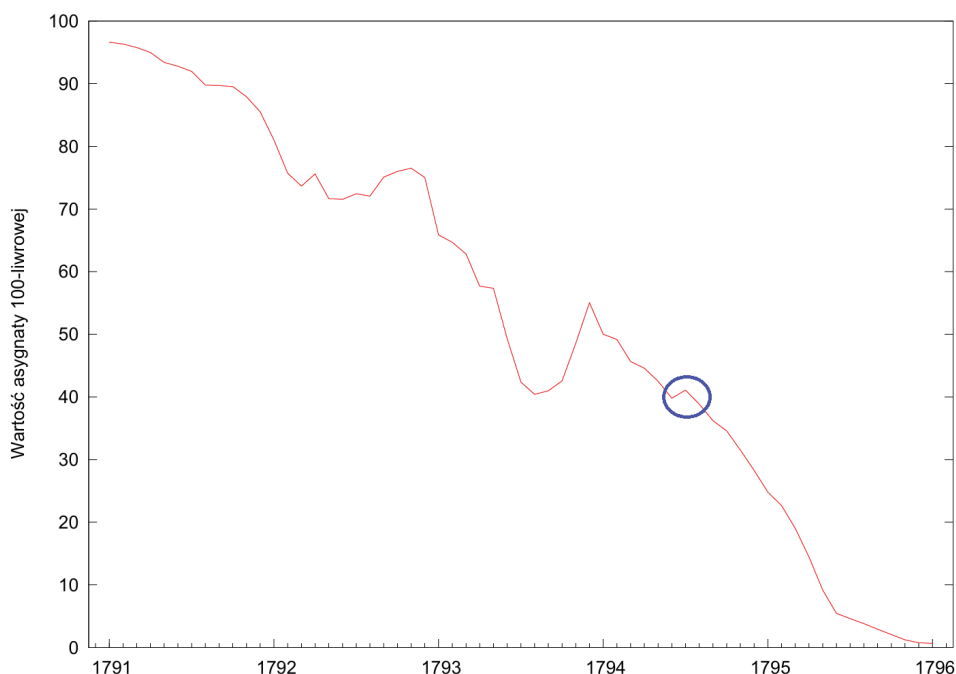
W grudniu trend aprecjacyjny utrzymał się, średnia wartość asygnaty 100-liwrowej wzrosła z 48,53 liwra do 55,048 liwra (wzrost o 6,518% wartości początkowej). W departamentach przygranicznych: Ardennes, Moselle i Nord były to wzrosty odpowiednio 7%, 10,4% i 15% wartości początkowej. Rewolucyjny pieniądz odnotował znaczące wzrosty w departamentach, gdzie stłumione zostały rewolty federalistyczne: w Bouches-du-Rhône o 7,75%, w Gironde o 10,5%, w Rhône o 13%,

242 J. Godechot, *La révolution...*, s. 147.

243 Ch. Aubin, *op. cit.*, s. 760.

w Var o 10,6%. Miesiąc ten przyniósł republikanom pasmo sukcesów militarnych. Działania wojenne prowadzone przez generałów Hoche i Pichegru doprowadziły do wycofania się Austriaków za Ren. Wandejczycy 12 grudnia ponieśli decydującą klęskę w bitwie pod Le Mans, a resztki ich armii zostały ostatecznie rozbite pod Savenay 23 grudnia. Na południu Francji wojska republiki zdobyły Tuluzy, kończąc tym samym rewoltę federalistyczną. Dynamika spadków i wzrostów średniej wartości asygnat dla 82 departamentów odpowiada przebiegowi działań wojennych w 2. połowie 1793 roku.

Wykres 34. Wzrost kursu asygnat po bitwie pod Fleurus na tle deprecjacji asygnat od stycznia 1791 do stycznia 1796 roku (średnia z 82 departamentów)

Źródło: opracowanie własne. Por.: P. Caron, *Tableaux de...*

Od stycznia 1794 do stycznia 1796 roku, mimo toczonych ze zmiennym szczęściem przez wojska republiki działań wojennych przeciw koalicji antyfrancuskiej, Wandejczykom i szuanom, średni kurs asygnat we Francji nieustannie spadał. Wyjątkiem był lipiec 1794 roku, miesiąc²⁴⁴ po wielkim zwycięstwie francuskim w bitwie pod Fleurus (26 czerwca generał Jean-Baptiste Jourdan zadał klęskę wojskom sprzymierzonych pod dowództwem księcia Koburskiego). Na wykresie 34 zaznaczono wzrost kursu asygnat po bitwie. Pobite oddziały austriackie, angielskie i holenderskie wycofały się, a w ręce Francuzów wpadły do końca

244 Wiść o zwycięstwie pod Fleurus znana była w całej Francji dopiero w lipcu 1794 roku.

1794 roku całe Niderlandy Austriackie, a w 1795 roku Holandia²⁴⁵. Nawet tak wielkie sukcesy armii republiki²⁴⁶ nie mogły już uratować asygnat, które z każdym miesiącem traciły na wartości.

Tabela 67. Zmienna zero-jedynkowa „wojna – zwycięstwa” dla lat 1791–1796

Miesiąc	1791	1792	1793	1794	1795	1796
Styczeń	0	0	0	0	1	0
Luty	0	0	1	0	0	–
Marzec	0	0	0	0	0	–
Kwiecień	0	0	0	0	0	–
Maj	0	0	0	0	0	–
Czerwiec	0	0	0	1	0	–
Lipiec	0	0	0	1	1	–
Sierpień	0	0	0	1	0	–
Wrzesień	0	1	1	0	0	–
Październik	0	1	1	1	1	–
Listopad	0	1	1	1	0	–
Grudzień	0	1	1	0	0	–

Źródło: opracowanie własne.

Na podstawie powyższych rozważań oraz bardziej szczegółowego opisu działań wojennych znajdujących się w suplemencie niniejszej pracy stworzone zostały zero-jedynkowe zmienne objaśniające²⁴⁷ „wojna – zwycięstwa” oraz „wojna w Bouches-du-Rhône – zwycięstwa” (tabele 67 i 68). W przypadku pierwszej zmiennej jakościowej miesiącom badanego okresu, w których wojska republiki odnosiły znaczące sukcesy militarne, przypisana została wartość 1, pozostałym miesiącom wartość 0²⁴⁸. Analogicznie, w przypadku zmiennej „wojna w Bouches-du-Rhône

245 J. Lynn, *Bagnety Republiki. Motywacja i taktyka armii rewolucyjnej Francji 1791–1794*, Oświęcim 2016, s. 27.

246 Z większych sukcesów francuskich wojsk w tym okresie należy wymienić: zajęcie Brukseli i zmuszenie do kapitulacji austriackiego garnizonu w Landrecies w lipcu 1794 roku, zdobycie Quesnoy i Condé-sur-l'Escault w sierpniu 1794 roku, wkroczenie *L'armée de Sambre-et-Meuse* (Armii Sambry i Mozy) do Kolonii i Bonn oraz zajęcie przez generała Marceau Koblencji w październiku 1794 roku, zmuszenie Maastricht do kapitulacji w listopadzie 1794 roku, zajęcie Amsterdamu i przejęcie przez francuską kawalerię floty holenderskiej zablokowanej przez lód na wyspie Texel w styczniu 1795 roku, zadanie klęski francuskim emigrantom na półwyspie Quiberon w lipcu 1795 roku, stłumienie powstania rojalistów w Paryżu przez Napoleona w październiku 1795 roku. Zob.: J. Godechot, *La révolution...*, s. 163–164, 174–176, 180, 186, 189.

247 A. Welfe, *Ekonometria. Metody i ich zastosowanie*, Warszawa 2009, s. 174–175.

248 Przypisane poszczególnym miesiącom wartości uwzględniają czas rozchodzenia się wiadomości po całej Francji.

– zwycięstwa” miesiącom, kiedy wojska republiki na terenie Bouches-du-Rhône oraz departamentów sąsiadujących odnosiły zwycięstwa, przypisano wartość 1; taką samą wartość otrzymały miesiące, w których w departamencie i jego sąsiedztwie nie toczyły się walki, jednak wojska republiki triumfowały na innych frontach; pozostałym miesiącom nadano wartości 0.

Tabela 68. Zmienna zero-jedynkowa „wojna w Bouches-du-Rhône – zwycięstwa” dla lat 1791–1796

Miesiąc	1791	1792	1793	1794	1795	1796
Styczeń	0	0	0	0	1	0
Luty	0	0	1	0	0	–
Marzec	0	0	0	0	0	–
Kwiecień	0	0	0	0	0	–
Maj	0	0	0	0	0	–
Czerwiec	0	0	0	1	0	–
Lipiec	0	0	0	1	1	–
Sierpień	0	0	1	1	0	–
Wrzesień	0	1	1	0	0	–
Październik	0	1	1	1	1	–
Listopad	0	1	1	1	0	–
Grudzień	0	1	1	0	0	–

Źródło: opracowanie własne.

W przypadku zmiennej „wojna – zwycięstwa”, odnoszącej się do całej Francji, wartość 1 przyznano 17 miesiącom z 61. Zmienna „wojna w Bouches-du-Rhône – zwycięstwa” jest bardzo zbliżona, wartość 1 przypisano 18 miesiącom. W latach 1791–1796 można wyróżnić 3 znaczące serie francuskich sukcesów militarnych: od września 1792 roku (Valmy) do grudnia 1792 roku, od września 1793 roku (Hondschoote) do grudnia 1793 roku oraz od czerwca 1794 roku (Fleurus) do listopada 1794 roku²⁴⁹. W okresach tych kurs asygnat względem pieniądza kruszcowego na ogół podlegał aprecjacji, przy czym największe wzrosty miały miejsce w 2. połowie 1793 roku.

Autor niniejszej książki stworzył również zmienne „wojna – przegrane” oraz „wojna w Bouches-du-Rhône – przegrane”, przypisując wartość 1 miesiącom, w których armie francuskie, a potem wojska republiki, ponosiły klęski na frontach; pozostałym miesiącom dano wartość 0. Nie są one prezentowane w książce ze względu na to, że okazały się nieistotne statystycznie i nie weszły do budowanych w rozdziale 5 modeli ekonometrycznych.

²⁴⁹ Wyjatek stanowi wrzesień 1794 roku.

Rozdział 5

Deprecjacja asygnat: analiza ekonometryczna

W poprzednich rozdziałach pracy rozważania na temat przesłanek depreciation asygnat miały charakter intuicyjny. Współczesna ekonometria daje możliwość ich sformalizowania i szansę na weryfikację za pomocą metod statystycznych, matematycznych i informatycznych¹. W tym celu podjęta została próba skonstruowania dwóch modeli ekonometrycznych, które następnie poddano weryfikacji. Pierwszy z nich odnosi się do depreciation asygnat w latach 1791–1794 i obejmuje terytorium całej Francji, drugi do depreciation tychże asygnat tylko w departamencie Bouches-du-Rhône w latach 1791–1795². Poddane weryfikacji merytorycznej i statystycznej modele wykorzystano jako ilościową interpretację procesu ekonomicznego, jakim była depreciation asygnat, który do tej pory analizowano w sposób jakościowy³.

5.1. Metoda badawcza

Modele ekonometryczne budowane dla szeregów czasowych nazywamy modelami dynamicznymi. Jedne z założeń budowy wstępnej specyfikacji dla takich modeli dotyczyły związków przyczynowych struktur współzależnościowych, a inne struktur wewnętrznych procesów z pominięciem przyczynowości. Oba założenia uwzględnił Zygmunt Zieliński w swojej koncepcji dynamicznego modelowania zgodnego. Zgodnie z nią przez zgodność modelu należy rozumieć zgodność harmonicznej struktury procesu objaśnianego z łączną harmoniczną strukturą procesów objaśniających oraz

1 B. Guzik, W. Jurek, *Podstawowe metody ekonometrii*, Poznań 2003, s. 12.

2 Departament Bouches-du-Rhône został wybrany ze względu na zachowane dane dotyczące sprzedaży dóbr narodowych w departamencie, do których udało się dotrzeć autorowi.

3 M. Gruszczyński, T. Kuszewski, M. Podgórska, *Ekonometria i badania operacyjne. Podręcznik dla studiów licencjackich*, Warszawa 2013, s. 26.

niezależnego od procesów objaśniających procesu resztowego. Za model zgodny uznajemy ten, w którym wszystkie wykorzystywane procesy mają własności białoszumowe⁴. Składnik losowy nazywamy białym szumem, jeśli spełnia następujące warunki: nadzieja matematyczna składnika losowego wynosi zero oraz składnik losowy jest sferyczny; inaczej wartość oczekiwana procesu jest równa zeru, posiada on stałą wariancję i pozostaje nieskorelowany w czasie⁵. W modelu zgodnym struktury harmoniczne procesów po obu stronach równania są identyczne lub do siebie podobne. Stworzenie modelu z użyciem równania dla białych szumów gwarantuje, że w każdym tak sformułowanym równaniu będzie zachowany warunek zgodności struktur, a proces resztowy będzie miał własności białego szumu⁶.

W celu skonstruowania modeli objaśniających deprecjację asygnat we Francji i w departamencie Bouches-du-Rhône w pracy wykorzystano procedurę modelowania „od ogólnego do szczególnego” (*general-to-specific*⁷). Zakłada ona budowę modelu „o zbyt dużej liczbie parametrów” (*overparametrised*), który zawiera większą liczbę opóźnień, niż można się spodziewać, że będzie konieczna. Następnie pomniejsza się model przy pomocy szeregu testów statystycznych⁸. Stosując strategię „od ogółu do szczegółu”, buduje się zgodny model ekonometryczny⁹ (*congruent empirical model*), który jest tak rozbudowany o procesy opóźnione w czasie¹⁰, że proces resztowy ma własności białego szumu¹¹.

4 L. Talaga, Z. Zieliński, *Analiza spektralna w modelowaniu ekonometrycznym*, Warszawa 1986, s. 174–180; T. Kufel, P. Kufel, *The Congruence Postulate at the Early Stage of Dynamic Econometric Modelling*, „Dynamic Econometric Models” 2008, vol. 8, s. 29–30.

5 A. Welfe, *Ekonometria. Metody i ich zastosowanie*, Warszawa 2009, s. 61; M. Gruszczyński, T. Kuszewski, M. Podgórska, *op. cit.*, s. 192.

6 T. Kufel, P. Kufel, *op. cit.*, s. 29–30; T. Kufel, *Ekonometria. Rozwiązywanie problemów z wykorzystaniem programu GRETL*, Warszawa 2013, s. 100–102.

7 Wybór tzw. metody Hendry’ego podyktowany został wadami alternatywnej metody budowy modelu, czyli „od modelu szczególnego do ogólnego”. Zob.: G.S. Maddala, *Ekonometria*, Warszawa 2013, s. 545–546.

8 W.W. Charemza, D.F. Deadman, *Econometric Practice. General to Specific Modelling, Cointegration and Vector Autoregression*, Cheltenham 1997, s. 46; D.F. Hendry, *Econometrics – Alchemy or Science?*, Oxford 2000, s. 467–468.

9 Model zgodny zakłada liniowość ze względu na parametry, w celu estymacji można wykorzystać klasyczną metodę najmniejszych kwadratów (KMNK). Przekształcanie zmiennych jest dopuszczalne, można zatem otrzymać model nieliniowy ze względu na zmienne. Zob.: M. Błażejowski, P. Kufel, T. Kufel, *Automatyczna procedura budowy specyfikacji zgodnego dynamicznego modelu ekonometrycznego w oprogramowaniu GRETL*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Ekonomia” 2009, t. XXXIX, s. 89–90.

10 Pionierami wprowadzania zmiennych opóźnionych w czasie byli Henry Ludwell Moore i jego uczeń Henry Schultz; ten drugi, wyznaczając krzywe popytu na artykuły rolne otrzymał ujemny współczynnik między ceną a popytem. Ustalając krzywe podaży na produkty rolne, wprowadził do równania zmienną opóźnioną – cenę z poprzedniego okresu. Zob.: T. Kufel, P. Kufel, *op. cit.*, s. 33–34.

11 T. Kufel, *op. cit.*, s. 102.

Przy tworzeniu obu modeli wykorzystany został algorytm zgodnego modelowania i prognozowania procesów ekonomicznych, będący pakietem funkcji *Congruent Specification* programu GRET, który stworzyli Tadeusz Kufel, Paweł Kufel i Marcin Błażejowski. Automatyczna procedura w nim zawarta wyznacza deterministyczny składnik trendowo-sezonowy oraz autoregresyjne struktury procesów egzogenicznych i endogenicznego¹².

Pierwszym etapem konstrukcji modelu było wskazanie zmiennej objaśnianej, potencjalnych zmiennych objaśniających oraz listy deterministycznych zmiennych zero-jedynkowych¹³. W pierwszym modelu odnoszącym się do depreciation asygnat w latach 1791–1794¹⁴ we Francji zmienną endogeniczną (objaśnianą) jest „depreciacja” (średnia depreciation z 82 departamentów, stworzona w rozdziale 3 książki na podstawie *tableaux de dépréciation*, tablic depreciationjnych). Zmiennymi objaśniającymi w modelu są:

- zmienna „emisja” (zagregowana wartość nominalna asygnat w obiegu, zmienna stworzona w podrozdziale 4.1),
- zmienna „powszechne maksimum” (zmienna zero-jedynkowa, stworzona w podrozdziale 4.3),
- zmienna „wojna – zwycięstwa” (zmienna zero-jedynkowa, stworzona w podrozdziale 4.4).

W modelu drugim, odnoszącym się do depreciation asygnat w latach 1791–1795¹⁵, zmienną zależną jest „depreciacja w Bouches-du-Rhône” (depreciacja w departamencie Bouches-du-Rhône, zmienna stworzona w rozdziale 3 książki na podstawie *tableaux de dépréciation* – tablic depreciationjnych). Zmiennymi objaśniającymi są:

- zmienna „emisja” (zagregowana wartość nominalna asygnat w obiegu, zmienna stworzona w podrozdziale 4.1),
- zmienna „sprzedaż dóbr narodowych w Bouches-du-Rhône” (zmienna stworzona w podrozdziale 4.2),

12 M. Błażejowski, P. Kufel, T. Kufel, *Automatyczna procedura...*, s. 84; M. Błażejowski, P. Kufel, T. Kufel, *Algorytm zgodnego modelowania i prognozowania procesów ekonomicznych jako pakiet funkcji Congruent Specification programu GRET*, w: P. Dittmann, A. Szpulak (red.), *Prognozowanie w zarządzaniu firmą*, Wrocław 2011, s. 127.

13 M. Błażejowski, P. Kufel, T. Kufel, *Automatyczna procedura...*, s. 84. Zmienne zero-jedynkowe (ang. *Dummy variables* lub *binary variables*) to zmienne jakościowe, przy pomocy których można oddać zachodzące zmiany strukturalne np. zmiany administracyjno-gospodarcze lub okres wojny. Zob.: A. Welfe, *Ekonometria*, Warszawa 2018, s. 204–205; A. Welfe, *Ekonometria. Metody...*, s. 174–175; G.S. Maddala, *op. cit.*, s. 350–353.

14 Zakres próby został zawężony do okresu od lutego 1791 roku do stycznia 1794 roku ze względu na nieudaną próbę skonstruowania modelu ekonometrycznego dla lat 1791–1796 z powodu niestabilności parametrów modelu i wystąpienia zmiany strukturalnej (*structural break*).

15 Zakres próby został zawężony do okresu od marca 1791 roku do stycznia 1795 roku ze względu na nieudaną próbę skonstruowania modelu ekonometrycznego dla lat 1791–1796 z powodu niestabilności parametrów modelu i wystąpienia zmiany strukturalnej.

- zmienna „powszechne maksimum” (zmienna zero-jedynkowa, stworzona w podrozdziale 4.3),
- zmienna „wojna w Bouches-du-Rhône – zwycięstwa” (zmienna zero-jedynkowa, stworzona w podrozdziale 4.4).

Po wskazaniu zmiennej objaśnianej, potencjalnych zmiennych objaśniających oraz listy deterministycznych zmiennych zero-jedynkowych pakiet funkcji *Congruent Specification* programu GRETŁ określa długość próby i ustala dla modelu pełnego minimalną liczbę stopni swobody. Ostatnim krokiem pierwszego etapu budowy modelu jest sprawdzenie przez pakiet częstotliwości analizowanych procesów i ustalenie bloku periodycznych zmiennych zero-jedynkowych oraz maksymalnego rzędu modeli autoregresyjnych¹⁶.

W drugim etapie pakiet funkcji *Congruent Specification* dokonuje analizy struktury wewnętrznej procesów, sprawdzając, czy posiadają one trend i/lub sezonowość. Zadeklarowana w pierwszym etapie częstotliwość obserwowania (dane miesięczne) determinuje bloki zmiennych zero-jedynkowych, w tym wypadku – sezonowość. W sytuacji wystąpienia w analizowanych szeregach istotnego składnika deterministycznego zostanie on uwzględniony w bloku wspólnych komponentów deterministycznych. Następnie pakiet programu GRETŁ buduje model dla składników deterministycznych, a jego reszty poddawane są testowi pierwiastka jednostkowego ADF-GLS¹⁷ na poziomie istotności $\alpha = 0,1$ ¹⁸ w celu sprawdzenia stopnia integracji. W kolejnym kroku pakiet określa rzędy modeli autoregresyjnych tworzonych na podstawie wyników korelogramu dla reszt po odjęciu trendu i sezonowości oraz różnicowaniu, jeśli stwierdzone zostanie występowanie pierwiastka jednostkowego (pierwiastek jednostkowy oznacza

16 M. Błażejowski, P. Kufel, T. Kufel, *Automatyczna procedura...*, s. 84–85.

17 Test ADF-GLS – to rozszerzony test Dickeya-Fullera z estymacją pierwszego równania testowego przy pomocy UMNK (uogólniona metoda najmniejszych kwadratów). Zob.: T. Kufel, *op. cit.*, s. 76.

18 Budowa modeli na podstawie danych w postaci szeregów czasowych wymaga zachowania szczególnej ostrożności. W przypadku, gdy są to szeregi niestacjonarne, możliwe jest wystąpienie tzw. regresji pozornej (ang. *spurious regression*). Zastosowanie klasycznych metod wnioskowania ekonometrycznego może prowadzić do otrzymania błędnych wyników. Ze względu na obecność trendu stochastycznego (słowo „stochastyczny” pochodzi z greki i oznacza: losowy, przypadkowy) wysoka wartość współczynnika determinacji (R^2) i wartość statystyk t-Studenta potwierdzają istotność zmiennych objaśniających, które w rzeczywistości mogą nie mieć wpływu na wartości zmiennej objaśnianej. W celu uniknięcia błędu zmienne poddawane są testom pierwiastka jednostkowego: rozszerzonemu testowi Dickeya-Fullera (ang. *augmented Dickey-Fuller*, ADF) lub/i testowi Kwiatkowskiego, Phillipsa, Schmidta i Shina (KPSS) w celu stwierdzenia, czy szereg jest stacjonarny. Należy nadmienić, że procedury testowania stacjonarności wzbudzają kontrowersje we współczesnym modelowaniu szeregów czasowych, mimo tego że od lat są udoskonalane. Zob.: G.S. Maddala, *op. cit.*, s. 578–579; A. Welfe, *Ekonometria...*, s. 399–409; M. Gruszczyński, T. Kuszewski, M. Podgórska, *op. cit.*, s. 190–191, 232; C. Diebolt, A. Parent, *Essais cliométriques. Capital humain, monnaie et finance, croissance et cycles*, Berne 2011, s. 110; J. Wallusch, *Patrząc na słońce. Nieokreśloność równowagi a polska dezinflacja 1994–2011*, Poznań 2013, s. 52; T. Kufel, *op. cit.*, s. 76–78.

niestacjonarność szeregu czasowego). Określenie rzędu autoregresji dokonuje się przy pomocy wartości funkcji PACF. Ustalana jest maksymalna istotna wartość funkcji na poziomie $\alpha = 0,01$. Wartości PACF sprawdzane są do rzędu opóźnienia wyznaczanego według formuły:

$$\max_lag = \text{round}(10 \times \log_{10}(N)),$$

gdzie N jest liczbą obserwacji. W przypadku, gdy nie jest spełniony warunek: $\text{round}(10 \times \log_{10}(N)) > \text{round}(0,2 \times N)$, przyjmuje się $\max_lag = \text{round}(0,2 \times N)$ ¹⁹.

Ostatnim etapem jest wygenerowanie przez pakiet *Congruent Specification* startowej specyfikacji nieograniczonego pełnego modelu ogólnego. Zawiera ona: komponenty deterministyczne, stopnie integracji procesów i rzędy autoregresji procesów. Sprawdzeniu podlega warunek minimalnej liczby stopni swobody. Gdy ich liczba jest mniejsza od minimalnej wartości stopni swobody, następuje redukcja maksymalnych rzędów autoregresji o 1 do momentu spełnienia warunku o minimalnej liczbie stopni swobody²⁰.

5.2. Ekonometryczny model depreciation asygnat we Francji w latach 1791–1794

Budowę modelu depreciation asygnat we Francji w latach 1791–1794 rozpoczęto od zdefiniowania listy zmiennych wykorzystywanych w procedurze *Congruent Specification*. I tak:

- pierwszą zmienną na liście jest zmienna objaśniana („deprecjacja”),
- druga zmienna to potencjalna zmienna objaśniająca („emisja”).

Po dokonaniu importu szeregów czasowych dodane zostały potencjalne zmienne zero-jedynkowe, do których zaliczone zostały:

- „powszechne maksimum”,
- „wojna – zwycięstwa”.

W wyniku przeprowadzonych sekwencji eliminacji nieistotnych zmiennych przy dwustronnym obszarze krytycznym $\alpha = 0,1$ ²¹ odrzucone zostały zmienne:

- „emisja $(-1)^{22}$ ”,
- „time”.

19 M. Błażejowski, P. Kufel, T. Kufel, *Automatyczna procedura...*, s. 85; M. Błażejowski, P. Kufel, T. Kufel, *Algorytm zgodnego...*, s. 129–130.

20 M. Błażejowski, P. Kufel, T. Kufel, *Automatyczna procedura...*, s. 85; M. Błażejowski, P. Kufel, T. Kufel, *Algorytm zgodnego...*, s. 130.

21 Zastosowana została zasada krokowej eliminacji *a posteriori*.

22 Zmienna „emisja” opóźniona o jeden miesiąc.

Empiryczny model zgodny depreciation we Francji od lutego 1791 roku do stycznia 1794 roku²³, uzyskany w procedurze *Congruent Specification*, przy testach statystycznych wykonanych na poziomie istotności $\alpha = 0,1$ przedstawia tabela 69. Jego parametry zostały oszacowane KMNK, wykorzystano 36 obserwacji. Do modelu, którego zmienną zależną jest „deprecjacja”, weszła jedna zmienna opóźniona, a mianowicie opóźniona o jeden miesiąc zmienna zależna „deprecjacja”.

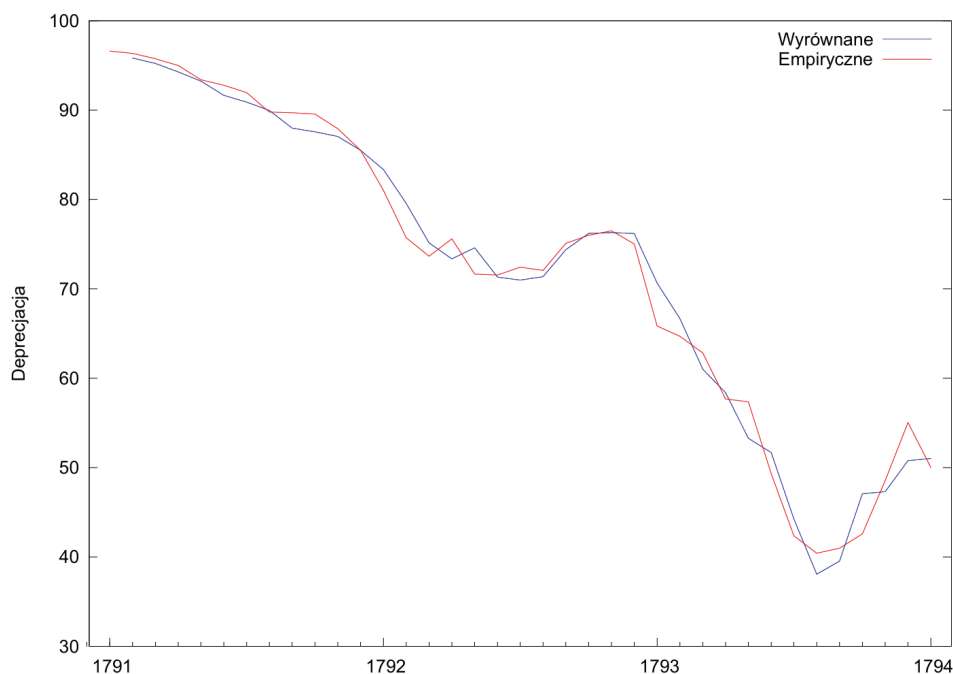
Tabela 69. Empiryczny zgodny model depreciation we Francji w okresie od lutego 1791 roku do stycznia 1794 roku

Zmienna	Współczynnik	Błąd standardowy	t-Studenta	Graniczny poziom istotności
Const	24,8377	8,61933	2,8816	0,00712
Powszechne maksimum	7,97288	1,89881	4,1989	0,00021
Wojna – zwycięstwa	3,75933	0,997655	3,7682	0,00069
Emisja	-0,00501058	0,00131909	-3,7985	0,00064
Deprecjacja (-1)	0,767542	0,0807985	9,4995	1,08e-010
Statystyki modelu				
Średn. arytm. zm. zależnej		71,71269	Odch. stand. zm. zależnej	17,44511
Suma kwadratów reszt		157,0240	Błąd standardowy reszt	2,250620
Wsp. determ. R-kwadrat		0,985258	Skorygowany R-kwadrat	0,983356
F (5, 52)		517,9663	Wartość p dla testu F	6,67e-28
Logarytm wiarygodności		-77,59362	Kryt. inform. Akaike'a	165,1872
Kryt. bayes. Schwarza		173,1048	Kryt. Hannana-Quinna	167,9507
Autokorel. reszt – rho1		0,014482	Statystyka Durbina h	0,097542

Źródło: obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRETL.

23 Ze względu na wykorzystanie w modelu zmiennej opóźnionej, zakres chronologiczny został zmniejszony o jeden miesiąc (szereg czasowy rozpoczyna się w lutym 1791 roku, a nie w styczniu 1791 roku).

Wykres 35. Wartości empiryczne i wyrównane modelu depreciation francuskich asygnat w latach 1791–1794

Źródło: opracowanie własne. Por. wszystkie pozycje wymienione w rozdziałach: 2, 3 i 4.

Powstały model jest dobrze dopasowany, co widać na wykresie 35 i co potwierdza wysoki współczynnik determinacji ($R^2 = 0,985$). Wszystkie zmienne objaśniające modelu są istotne na poziomie istotności 1%. Model pomyślnie przechodzi weryfikację merytoryczną²⁴, ujemny współczynnik kierunkowy przy zmiennej „emisja” świadczy o postępującej depreciation asygnat wraz ze zwiększaniem się ich liczby (zagregowanej wartości nominalnej) w obiegu. Współczynniki kierunkowe przy zmiennych jakościowych są sensowne, ponieważ zwycięstwa francuskich wojsk rewolucyjnych na polach bitew i wprowadzenie cen maksymalnych wzmacniały kurs asygnat.

Otrzymany po eliminacji nieistotnych procesów model należy poddać weryfikacji przy pomocy testów, które mogą potwierdzić wysoką jakość oszacowanego modelu ekonometrycznego. Standardowym testem weryfikującym hipotezę o występowaniu autokorelacji pierwszego rzędu²⁵ jest test Durbina-Watsona. Nie można go jednak

²⁴ B. Guzik, W. Jurek, *op. cit.*, s. 47–48.

²⁵ Z autokorelacją mamy do czynienia, gdy składniki losowe odnoszące się do różnych obserwacji są skorelowane. Problem autokorelacji składnika losowego dotyczy najczęściej modeli szacowanych w oparciu o szereg czasowy. Konsekwencją wystąpienia autokorelacji składnika losowego są fałszywe informacje dostarczane przez przedziały ufności, jak i wartości statystyk wykorzystywanych przy weryfikacji hipotez. W przypadku dodatniej autokorelacji zawyżona

stosować w modelach z opóźnioną zmienną objaśnianą, statystyka d będzie w tym przypadku obciążona²⁶. W pracy wykonany został test Breuscha-Godfrey'a, skonstruowany jako test Lagrange'a. W celu jego przeprowadzenia skonstruowano pomocniczy model ekonometryczny, w którym proces resztowy oszacowanego modelu podstawowego stanowi zmienną objaśnianą. Nieistotność procesów objaśniających świadczy o niezależności procesu resztowego²⁷. Oszacowania modelu pomocniczego na autokorelację do rzędu 12 przy pomocy KMNK prezentuje tabela 70.

Tabela 70. Test Breuscha-Godfrey'a

Zmienna	Współczynnik	Błąd standardowy	t-Studenta	Graniczny poziom istotności
Const	-12,2177	20,2853	-0,6023	0,5541
Powszechne maksimum	1,67163	2,47611	0,6049	0,5077
Wojna – zwycięstwa	1,17357	1,94015	0,6049	0,5524
Emisja	0,00123401	0,00292835	0,4214	0,6782
Deprecjacja (-1)	0,123768	0,191894	0,6450	0,5267
uhat (-1)	-0,137245	0,342568	-0,4006	0,6932
uhat (-2)	-0,424186	0,289972	-1,463	0,1599
uhat (-3)	-0,0265081	0,280827	-0,09439	0,9258
uhat (-4)	-0,167228	0,288975	-0,5787	0,5696
uhat (-5)	-0,266029	0,290759	-0,9149	0,3717
uhat (-6)	-0,149174	0,280411	-0,5320	0,6009
uhat (-7)	-0,283473	0,308119	-0,9200	0,3691
uhat (-8)	-0,144434	0,372924	-0,3873	0,7028
uhat (-9)	0,412783	0,513362	0,8041	0,4313
uhat (-10)	-0,0658221	0,403662	-0,1631	0,8722
uhat (-11)	0,358714	0,477077	0,7519	0,4613
uhat (-12)	-0,0316636	0,462171	-0,06851	0,9461
Statystyki modelu				
Wsp. determ. R-kwadrat		0,276421		

Źródło: obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRET.L.

statystyka t prowadzi do błędnych wniosków nt. istotności związków w modelu, przeszacowany jest również współczynnik R^2 . Por.: A. Welfe, *Ekonometria...*, s. 96–97.

26 A. Welfe, *Ekonometria...*, s. 111. Durbin w artykule z 1970 roku zaproponował alternatywny test Durбина-h, jednak ze względu na ograniczenia w jego stosowaniu w pracy wykonano test mnożnika Lagrange'a. Zob.: R. Ramanathan, *Introductory Econometrics with Applications*, San Diego 1995, s. 543–544.

27 T. Kufel, *op. cit.*, s. 109; W.H. Greene, *Econometric Analysis*, New Jersey 2012, s. 316–317.

Wszystkie procesy okazały się nieistotne. Hipoteza zerowa testu opartego na mnożnikach Lagrange'a mówi o braku autokorelacji jakiegokolwiek rzędu. Statystykę testową oblicza się przy pomocy równania:

$$LM = TR^2$$

gdzie: T jest liczbą obserwacji, a R^2 współczynnikiem determinacji pomocniczego modelu, o rozkładzie *chi*-kwadrat przy m stopniach swobody²⁸. $LM = 36 \cdot 0,276421$, co daje statystykę 9,951144. Wartość krytyczna statystyki *chi*-kwadrat dla $m = 12$, $\alpha = 0,05$ wynosi 21,026 i jest większa od 9,951144, co nie daje podstaw do odrzucenia hipotezy zerowej o braku autokorelacji jakiegokolwiek rzędu, proces resztowy ma własności białego szumu.

Kolejnym testem na autokorelację składnika losowego jest test mnożnika Lagrange'a wykorzystujący rozkład *F* Snedecora²⁹. Statystykę testową oblicza się przy pomocy równania:

$$LMF = \frac{T - (k + m + 1)}{m} \cdot \frac{R^2}{1 - R^2}$$

gdzie: T jest liczbą obserwacji, k – liczbą zmiennych modelu podstawowego dla reszt, m – liczbą dodanych opóźnionych procesów resztowych³⁰.

$LMF = \frac{36 - (4 + 12 + 1)}{12} \cdot \frac{0,276421}{1 - 0,276421}$ co daje statystykę 0,604863. Wartość krytyczna statystyki *F* przy stopniach swobody $m = 12$ i $(T - k - m - 1) = (36 - 4 - 12 - 1) = 19$, dla $\alpha = 0,05$ wynosi 2,308 i jest wyższa od LMF , nie można zatem odrzucić hipotezy zerowej o braku autokorelacji w procesie resztowym.

Brak autokorelacji w procesie resztowym potwierdza także test autokorelacji Lyung-Boxa, gdzie dla reszt oszacowanego modelu statystyka Q wyniosła 7,99599 i jest niższa od wartości krytycznej statystyki *chi*-kwadrat dla $m = 12$, $\alpha = 0,05$, która wynosi 21,026. Autokorelacja wyższych rzędów dla procesu resztowego sprawdzona została także funkcją autokorelacji cząstkowej PACF (tabela 71, wykres 36).

²⁸ T. Kufel, *op. cit.*, s. 110.

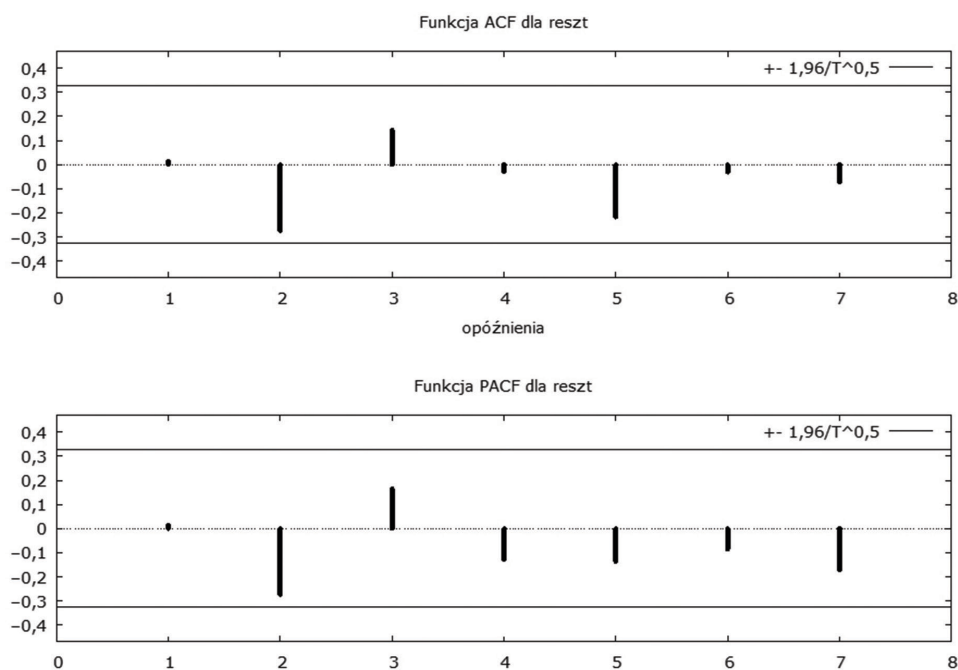
²⁹ Mimo że statystyka testu LM była powszechnie wykorzystywana w ekonometrii, wykazano, że zbyt często prowadzi ona do odrzucenia hipotezy zerowej, test mnożnika Lagrange'a wykorzystujący rozkład *F* Snedecora ma zaś lepsze własności statystyczne. Zob.: W.W. Charemza, D.F. Deadman, *op. cit.*, s. 66.

³⁰ T. Kufel, *op. cit.*, s. 110.

Tabela 71. Funkcja autokorelacji ACF i autokorelacji cząstkowej PACF, test autokorelacji Ljung-Boxa (Q) dla procesu resztowego

Opóźnienia	ACF	PACF	Ljung-Box Q	Graniczny poziom istotności
1.	0,0144	0,0144	0,0081	0,928
2.	-0,2741	-0,2744	3,0316	0,220
3.	0,1435	0,1649	3,8847	0,274
4.	-0,0290	-0,1296	3,9207	0,417
5.	-0,2176	-0,1367	6,0103	0,305
6.	-0,0314	-0,0855	6,0552	0,417
7.	-0,0734	-0,1706	6,3094	0,504

Źródło: obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRET.

Wykres 36. Funkcja ACF i PACF dla reszt

Źródło: opracowanie własne.

Wykonane testy Breuscha-Godfrey'a i Ljung-Boxa, potwierdzone funkcją autokorelacji cząstkowej PACF, pozwalają stwierdzić, że autokorelacja składnika resztowego nie występuje i nie jest konieczne zastosowanie UMNK³¹. Kolejnym

31 G.S. Maddala, *op. cit.*, s. 277–279; M. Gruszczyński, T. Kuszewski, M. Podgórska, *op. cit.*, s. 83.

crokiem weryfikacji statystycznej modelu jest testowanie efektu ARCH (*auto-regressive conditional heteroscedasticity*³²) dla rzędu opóźnienia 12 w procesie resztowym (tabela 72).

Tabela 72. Test ARCH

Zmienna	Współczynnik	Błąd standardowy	t-Studenta	Graniczny poziom istotności
alpha (0)	4,41802	4,85982	0,9091	0,3828
alpha (1)	-0,0765404	0,302431	-0,2531	0,8049
alpha (2)	-0,0254775	0,274428	-0,09284	0,9277
alpha (3)	-0,0974610	0,270523	-0,3603	0,7255
alpha (4)	0,306039	0,293499	1,043	0,3195
alpha (5)	0,0650465	0,307570	0,2115	0,8364
alpha (6)	-0,158556	0,294649	-0,5381	0,6012
alpha (7)	-0,106280	0,296003	-0,3590	0,7264
alpha (8)	-0,228310	0,295105	-0,7737	0,4554
alpha (9)	0,380731	0,330185	1,153	0,2733
alpha (10)	-0,192990	0,343041	-0,5626	0,5850
alpha (11)	0,672222	0,341282	1,970	0,0746
alpha (12)	0,0298501	0,389523	0,07663	0,9403
Statystyki modelu				
Statystyka testu LM		11,0756		

Źródło: obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRET.

Wartość krytyczna statystyki *chi*-kwadrat dla $m = 12$, $\alpha = 0,05$ wynosi 21,026 i jest większa od $LM = 11,0756$, co nie daje podstaw do odrzucenia hipotezy zerowej, że efekt ARCH nie występuje. Zastosowanie UMNK do estymacji parametrów modelu w tym przypadku nie jest konieczne, ponieważ w modelu nie występuje autokorelacja zmiennosci warunkowej³³.

Normalności rozkładu reszt w modelu sprawdzona została testem Doornika-Hansena, którego hipoteza zerowa mówi o normalności rozkładu resztowego³⁴ (tabela 73, wykres 37).

32 W teście efektu ARCH sprawdza się, czy składnik losowy ma stałą wariancję warunkową. Odrzucenie hipotezy zerowej oznacza występowanie efektu ARCH. Zob.: R.F. Engle, *Autoregressive Conditional Heteroscedasticity with Estimates of Variance of United Kingdom Inflation*, „Econometrica” 1982, vol. 50, s. 987–1007, A. Welfe, *Ekonometria...*, s. 133–134; R. Ramanathan, *op. cit.*, s. 474–476.

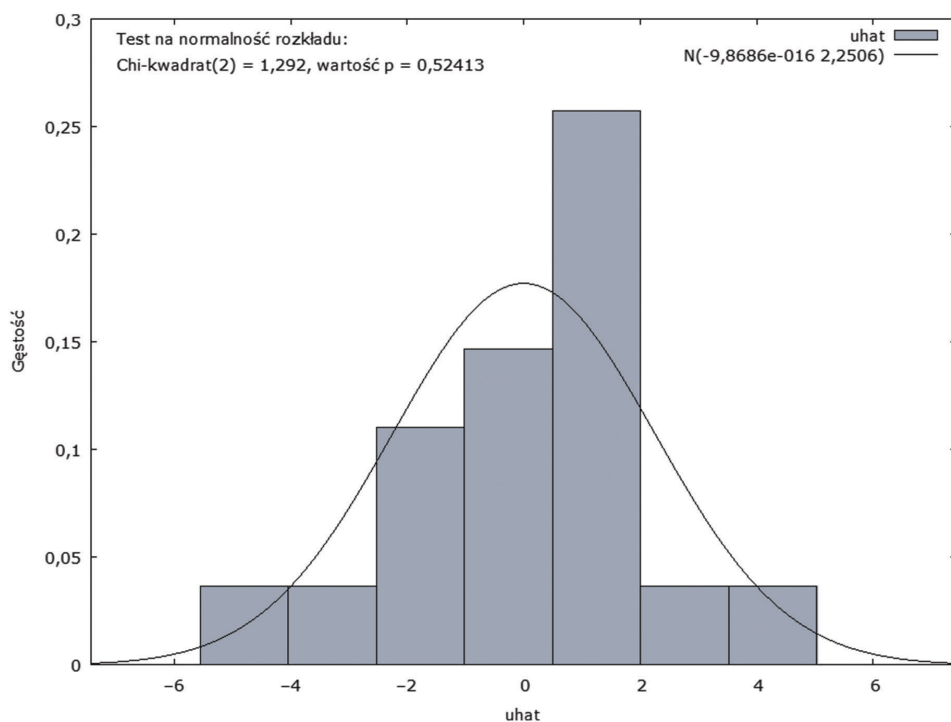
33 T. Kufel, *op. cit.*, s. 111–112.

34 *Ibidem*, s. 117.

Tabela 73. Test Doornika-Hansena

Przedziały		Średnia	Liczba	Częstość (%)	Skumulowana (%)
	< -4,0411	-4,7974	2	5,56	5,56
-4,0411	-2,5286	-3,2849	2	5,56	11,11
-2,5286	-1,0160	-1,7723	6	16,67	27,78
-1,0160	0,49652	-0,25976	8	22,22	50,00
0,49652	2,0091	1,2528	14	38,89	88,89
2,0091	3,5216	2,7653	2	5,56	94,44
> =	3,5216	4,2779	2	5,56	100,00
Statystyki					
Statystyka testu Doornika-Hansena	Chi-kwadrat = 1,292 (wartość $p = 0,52413$)		Odchylenie standardowe	2,25062	

Źródło: obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRETl.

Wykres 37. Test Doornika-Hansena

Źródło: opracowanie własne.

Brakuje podstaw do odrzucenia hipotezy zerowej, ponieważ $p = 0,52413$ jest większe od nominalnego poziomu istotności $\alpha = 0,05$. Wnioskujemy tym samym, że reszty w modelu mają rozkład normalny.

W celu sprawdzenia stabilności parametrów modelu wykonane zostały testy Harveya-Colliera: CUSUM (*Cumulated Sum of Residuals*) i CUSUMSQ (*Cumulated Sum of Squares Residuals*)³⁵. Wyniki testu CUSUM przedstawia tabela 74.

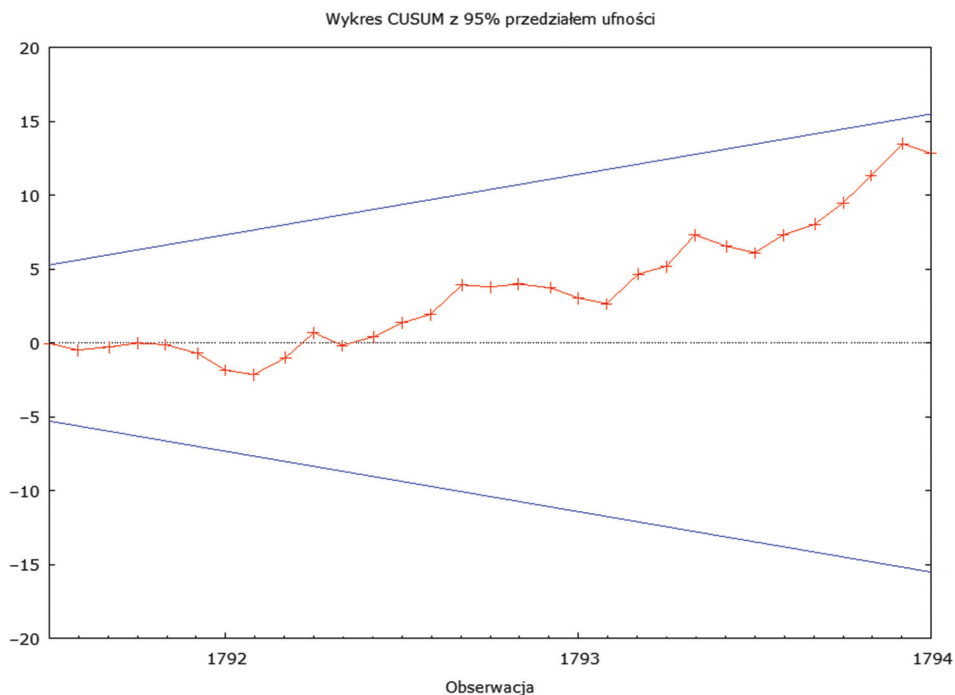
Tabela 74. Test CUSUM na stabilność parametrów modelu

Miesiąc	Skumulowana suma przeskalowanych reszt	Miesiąc	Skumulowana suma przeskalowanych reszt	Miesiąc	Skumulowana suma przeskalowanych reszt
1791:07	-0,023	1792:06	0,429	1793:05	7,321
1791:08	-0,472	1792:07	1,373	1793:06	6,539
1791:09	-0,265	1792:08	1,931	1793:07	6,112
1791:10	-0,003	1792:09	3,930	1793:08	7,308
1791:11	-0,116	1792:10	3,793	1793:09	8,041
1791:12	-0,694	1792:11	3,988	1793:10	9,476
1792:01	-1,846	1792:12	3,735	1793:11	11,340
1792:02	-2,134	1793:01	3,043	1793:12	13,475
1792:03	-0,987	1793:02	2,664	1794:01	12,841
1792:04	0,704	1793:03	4,664		
1792:05	-0,157	1793:04	5,198		
Statystyki					
Średnia arytmetyczna dla przeskalowanych reszt					0,958849
Odchylenie standardowe dla przeskalowanych reszt					2,31478
Statystyka testu Harveya-Colliera					2,30633

Źródło: obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRETL.

Statystyka testu Harveya-Colliera, dla którego wartość $p = 0,02818$ jest większa od $\alpha = 0,01$, wskazuje, że parametry modelu są stabilne we wszystkich miesiącach (wykres 38).

³⁵ *Ibidem*, s. 115–116.

Wykres 38. Test CUSUM

Źródło: opracowanie własne.

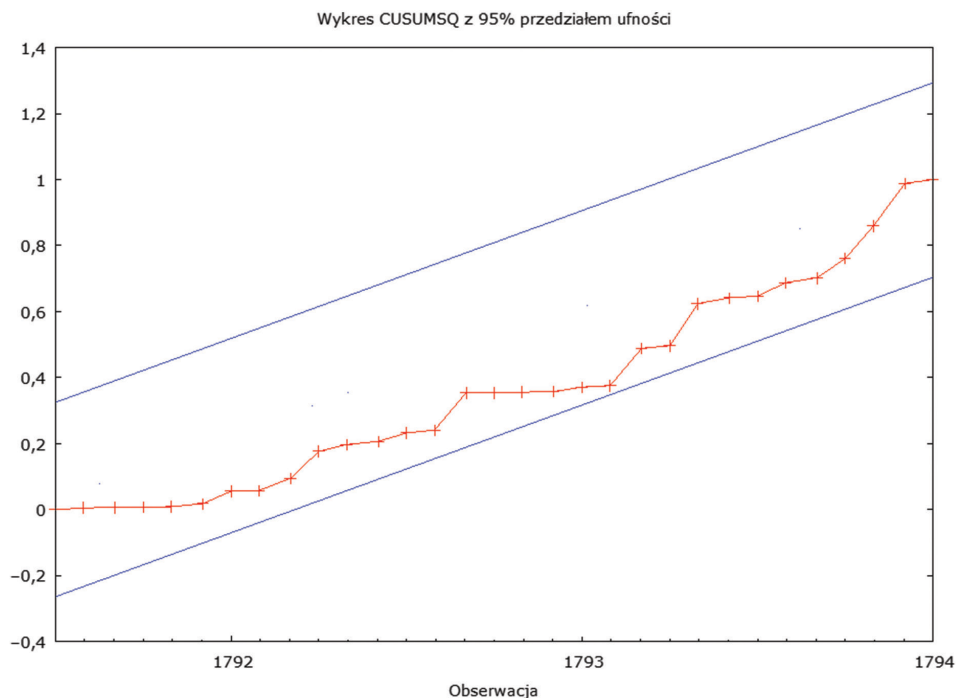
Wynik testu CUSUMSQ wyznaczanego dla kwadratów reszt wskazuje na stabilność parametrów we wszystkich miesiącach (tabela 75 i wykres 39).

Tabela 75. Test CUSUMSQ

Miesiąc	Skumulowana suma przeskalowanych kwadratów reszt	Miesiąc	Skumulowana suma przeskalowanych kwadratów reszt	Miesiąc	Skumulowana suma przeskalowanych kwadratów reszt
1791:07	0,000	1792:06	0,207	1793:05	0,625
1791:08	0,006	1792:07	0,233	1793:06	0,642
1791:09	0,007	1792:08	0,241	1793:07	0,647
1791:10	0,009	1792:09	0,355	1793:08	0,688
1791:11	0,009	1792:10	0,355	1793:09	0,703
1791:12	0,019	1792:11	0,356	1793:10	0,761
1792:01	0,056	1792:12	0,358	1793:11	0,859
1792:02	0,059	1793:01	0,372	1793:12	0,989
1792:03	0,096	1793:02	0,376	1794:01	1,000
1792:04	0,177	1793:03	0,489		
1792:05	0,198	1793:04	0,497		

Źródło: obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRET.

Wykres 39. Test CUSUMSQ

Źródło: opracowanie własne.

W celu potwierdzenia stabilności parametrów modelu wykonany został test Chowa. Model o stabilnych parametrach po podziale próby na podpróby powinien w każdej z nich opisywać procesy w taki sam sposób³⁶. Za punkt zwrotny rozdzielający próbę na dwa podokresy przyjęty został marzec 1793 roku³⁷. Hipoteza zerowa testu mówi o stabilności oszacowań modelu ekonometrycznego³⁸. Wynik testu Chowa przedstawia tabela 76 (z powodu ścisłej współliniowości pominięto zmienną „sd_powszechnie maksimum” w pomocniczym równaniu regresji dla testu Chowa).

36 A. Welfe, *Ekonometria...*, s. 76–77, 79.

37 O wyborze tego miesiąca zdecydował test QLR, który wskazał właśnie dla tego miesiąca najwyższą wartość statystyki F .

38 M. Gruszczyński, T. Kuszewski, M. Podgórska, *op. cit.*, s. 103–104.

Tabela 76. Pomocnicze równanie regresji dla testu Chowa

Zmienna	Współczynnik	Błąd standardowy	t-Studenta	Graniczny poziom istotności
Const	43,1696	12,0646	3,578	0,0013
Powszechne maksimum	3,99988	2,99495	1,336	0,1929
Wojna – zwycięstwa	5,84061	1,42925	4,086	0,0004
Emisja	−0,0100246	0,00235048	−4,265	0,0002
Deprecjacja (−1)	0,628772	0,108218	5,810	3,49e-06
Splitdum	−36,1091	19,5402	−1,848	0,0756
sd_wojna – zwycięstwa	0,994707	2,77316	0,3587	0,7226
sd_emisja	0,00743843	0,00335900	2,214	0,0354
sd_deprecjacja (−1)	0,321712	0,186812	1,722	0,0965
Statystyki modelu				
Średn. arytm. zm. zależnej	71,71269		Odch. stand. zm. zależnej	17,44511
Suma kwadratów reszt	116,6299		Błąd standardowy reszt	2,078371
Wsp. determ. R-kwadrat	0,989050		Skorygowany R-kwadrat	0,985806
F (8,27)	304,8582		Wartość p dla testu F	2,04e-24
Logarytm wiarygodności	−72,24055		Kryt. inform. Akaike’a	162,4811
Kryt. bayes. Schwarza	176,7328		Kryt. Hannana-Quinna	167,4553
Autokorel. reszt – rho1	−0,090672		Stat. Durbina-Watsona	2,158463
Statystyka testu Chowa F (4,27)			2,33782	

Źródło: obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRET.

Wartość statystyki testu Chowa (2,33782) jest niższa od wartości krytycznej $F(4,27)$, dla $\alpha = 0,05$ równej 2,72777, co oznacza, że w marcu 1793 roku nie wystąpił punkt zwrotny i nie ma podstaw do odrzucenia hipotezy zerowej o stabilności parametrów modelu.

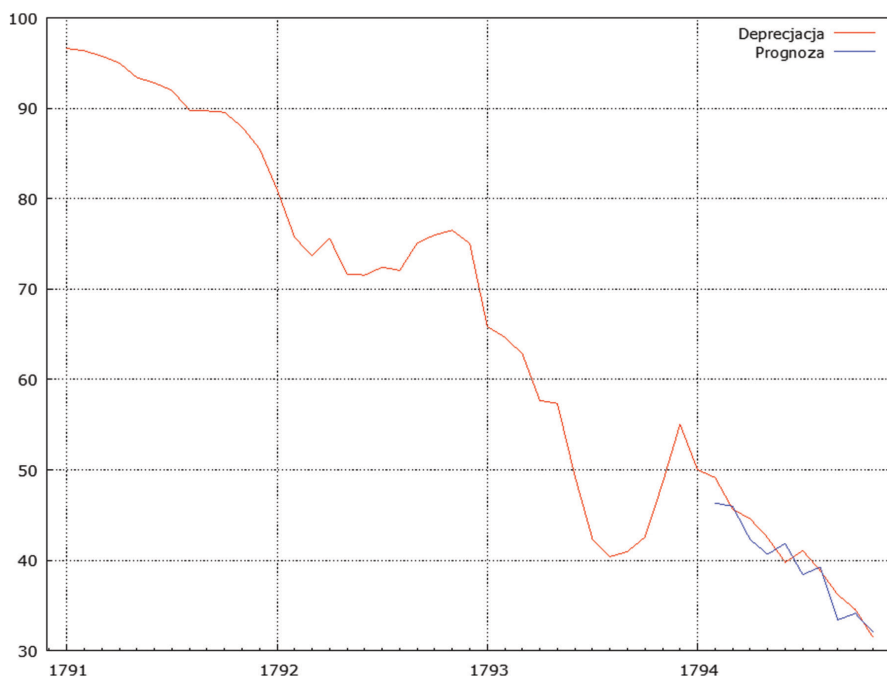
Weryfikowany model poddany został kolejnemu testowi na stabilność parametrów – testowi ilorazu wiarygodności Quandta (*Quandt Likelihood Ratio*)³⁹. Wartość statystyki $F(4,27)$ jest maksymalna dla obserwacji z marca 1793 roku i wynosi 2,33782⁴⁰. Jest ona niższa od 1% wartości krytycznej = 5,12 i 5% wartości

39 Test QLR – jest zmodyfikowaną wersją testu Chowa na występowanie załamania strukturalnego, wyznacza on automatycznie moment, w którym wartość statystyki F jest największa. Test wykorzystuje niestandardowy rozkład F . Zob.: J. Stock, M. Watson, *Introduction to Econometrics*, Boston 2003, s. 469–471.

40 Obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRET.

krytycznej = 4,09 oraz 10% wartości krytycznej = 3,59⁴¹. Nie ma tym samym podstaw do odrzucenia hipotezy zerowej o stabilności parametrów modelu. Stworzony dla okresu od lutego 1791 roku do stycznia 1794 roku model może zostać wykorzystany do prognozowania⁴² wartości asygnaty 100-liwrowej w kolejnych miesiącach⁴³. Do dokonania oceny poprawności modelu wykorzystane zostały krocząca prognoza jednookresowa⁴⁴ oraz prognoza dynamiczna⁴⁵. Porównanie wartości prognozowanych z faktycznymi dla kroczącej jednookresowej prognozy przedstawia wykres 40, a miary dokładności tej prognozy *ex post* znajdują się w tabeli 77.

Wykres 40. Wartości rzeczywiste depreciation asygnat we Francji od stycznia 1791 roku do listopada 1794 roku i ich prognoza dla okresu od lutego do listopada 1794 roku, wygenerowana na podstawie modelu

Źródło: opracowanie własne.

41 J. Stock, M. Watson, *op. cit.*, s. 471.

42 Prognozowanie jest najbardziej wymagającym testem, jakiemu można poddać model. Zob.: M. Gruszczyński, T. Kuszewski, M. Podgórska, *op. cit.*, s. 103.

43 Budując prognozę na podstawie modelu zgodnego, postępujemy tak samo jak w przypadku budowania prognozy na podstawie standardowego modelu jednorównaniowego. Zob.: M. Cieślak, *Prognozowanie gospodarcze. Metody i zastosowania*, Warszawa 2005, s. 145–148.

44 Tadeusz Kufel zaleca wykorzystanie kroczących jednookresowych prognoz do oceny poprawności budowanego modelu. Zob.: T. Kufel, *op. cit.*, s. 126–127.

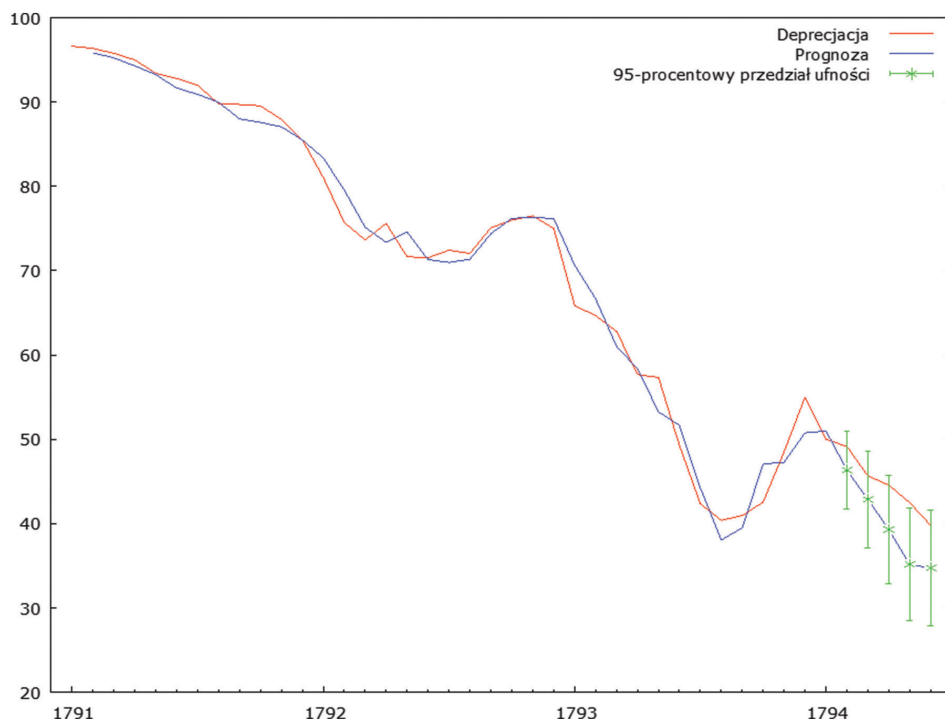
45 Wykonanie prognozy dynamicznej w programie GRETl daje możliwość graficznego przedstawienia przedziału ufności dla prognozy, ponadto jest ona rekomendowana przez Tadeusza Kufla dla modeli przyczynowo-skutkowych. T. Kufel, *op. cit.*, s. 122–124, 127.

Tabela 77. Miary dokładności prognozy od lutego do listopada 1794 roku

Średni błąd predykcji (ME)	0,94584
Błąd średniokwadratowy (MSE)	3,6329
Pierwiastek błędu średniokwadratowego (RMSE)	1,906
Średni błąd absolutny (MAE)	1,6134
Średni błąd procentowy (MPE)	2,1877
Średni absolutny błąd procentowy (MAPE)	3,9231
Współczynnik Theila (w procentach) I	0,74209

Źródło: obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRET.L.

Wykres 41. Wartości rzeczywiste deprecjacji asygnat we Francji od stycznia 1791 roku do czerwca 1794 roku i ich prognoza dla okresu od lutego do czerwca 1794 roku, wygenerowana na podstawie modelu

Źródło: opracowanie własne.

Uzyskaną prognozę należy uznać za trafioną, średni absolutny błąd procentowy wyniósł 3,9231%, dynamika procesu deprecjacji została odzwierciedlona bardzo trafnie. Tym samym pozytywna weryfikacja merytoryczna i statystyczna modelu deprecjacji asygnat we Francji dla okresu od lutego 1791 roku do stycznia

1794 roku potwierdzona została jego zdolnością prognostyczną (prognoza *ex post* dla 10 miesięcy⁴⁶). Porównanie wartości prognozowanych z faktycznymi dla prognozy dynamicznej przedstawia wykres 41, a miary dokładności tej prognozy *ex post* znajdują się w tabeli 78.

Tabela 78. Miary dokładności prognozy od lutego do czerwca 1794 roku

Średni błąd predykcji (ME)	4,6471
Błąd średniokwadratowy (MSE)	24,492
Pierwiastek błędu średniokwadratowego (RMSE)	4,9489
Średni błąd absolutny (MAE)	4,6471
Średni błąd procentowy (MPE)	10,709
Średni absolutny błąd procentowy (MAPE)	10,709
Współczynnik Theila (w procentach) I	2,2047

Źródło: obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRETl.

W drugim przypadku pogorszyły się miary dokładności prognozy, co zmusiło do zawężenia jej horyzontu do 5 miesięcy (badany okres, na podstawie którego skonstruowano model, to 36 miesięcy). Wartości prognozowane są przez cały czas niższe od wartości rzeczywistych, jednak dynamika procesu deprecjacji jest trafnie odzwierciedlona przez prognozę. Średni absolutny błąd procentowy (MAPE) wyniósł 10,709%, jednak zmienna objaśniana „deprecjacja” stanowi kurs asygnaty względem pieniądza kruszcowego, a w przypadku zmiennych finansowych, takich jak wspomniany kurs walutowy, dopuszcza się błędy nawet powyżej 20%⁴⁷. Uzyskaną prognozę należy uznać za dobrą, tym samym pozytywna weryfikacja merytoryczna i statystyczna modelu deprecjacji asygnat we Francji dla okresu od lutego 1791 roku do stycznia 1794 roku zostaje potwierdzona jego zdolnością prognostyczną (prognoza *ex post* dla 5 miesięcy).

Skonstruowany model deprecjacji asygnat we Francji przeszedł pomyślnie weryfikację merytoryczną i statystyczną. Wyjaśnia 98,5258% zmienności zmiennej objaśnianej ($R^2 = 0,985258$), co świadczy o jego dobrym dopasowaniu do danych empirycznych. Wszystkie zmienne objaśniające modelu: „emisja”, „powszechne maksimum” i „wojna – zwycięstwa” są istotne na poziomie istotności 1%. Ujemny współczynnik kierunkowy przy zmiennej „emisja” potwierdza, że kurs asygnat względem pieniądza kruszcowego spadał wraz ze wzrostem ich zagregowanej wartości nominalnej w obiegu. Parametr przy zmiennej „emisja” równy $-0,00501058$

46 Horyzont prognozy nie powinien być dłuższy niż 10–20% badanego okresu, w tym przypadku został wydłużony ze względu na bardzo dobre miary dokładności prognozy. Zob.: T. Kufel, *op. cit.*, s. 120.

47 A. Welfe, *Ekonometria...*, s. 273.

informuje, że wraz ze wzrostem podaży asygnat w obiegu o 1 mln liwrów (wartość nominalna) asygnata 100-liwrowa traciła na wartości średnio 0,005 liwra, *ceteris paribus*. Wartość współczynnika kierunkowego 7,97288 przy zmiennej „powszechne maksimum” i 3,75933 przy zmiennej „wojna – zwycięstwa” pozwala wnioskować, że we Francji w badanym okresie wprowadzenie cen maksymalnych miało większy wpływ na wzmocnienie kursu asygnat niż zwycięstwa francuskich wojsk rewolucyjnych nad wrogami wewnętrznymi i zewnętrznymi. Zbudowany model potwierdził hipotezę badawczą o depreciacji asygnat determinowanej nadmierną emisją asygnat, wprowadzeniem powszechnego maksimum, a także przebiegiem działań wojennych (zwycięstwa francuskich wojsk rewolucyjnych⁴⁸). Z przedstawionych badań płynie oczywisty wniosek: depreciacji asygnat we Francji nie można tłumaczyć jedynie ich emisją.

5.3. Ekonometryczny model depreciacji asygnat w departamencie Bouches-du-Rhône w latach 1791–1795

Powyższy model odnosi się do skali makro (depreciacja asygnat we Francji), ale na zagadnienie depreciacji można spojrzeć też w skali mikro, a mianowicie z perspektywy jednego departamentu. Stosując powyższą procedurę, podjęliśmy próbę zbudowania modelu dla departamentu Bouches-du-Rhône z dodatkową zmienną objaśniającą – „sprzedaż dóbr narodowych w Bouches-du-Rhône”. Model nie przeszedł jednak procedury weryfikacji merytorycznej i statystycznej, ponadto część zmiennych w ogóle do niego nie weszła. Świadczyć to może o jego złej „specyfikacji”. Przy kolejnej próbie budowy modelu depreciacji asygnat w departamencie Bouches-du-Rhône wszystkie zmienne ilościowe zostały zlogarytmowane⁴⁹. Po zastosowaniu procedury *Congruent Specification*⁵⁰ i sekwencji eliminacji nieistotnych zmiennych

48 Nie wejście do modelu zmiennej „wojna-przegrane” (nieistotność) może świadczyć o braku istotnego wpływu przegranych francuskich wojsk z wrogami wewnętrznymi i zewnętrznymi na kurs asygnat.

49 Logarytmowania można użyć do przekształcenia zmiennych zależnych i niezależnych. Powoduje ono zmniejszenie zakresu wartości zmiennych, może też redukować wpływ obserwacji nietypowych. Zob.: J. Stock, M. Watson, *op. cit.*, s. 215; G.S. Maddala, *op. cit.*, s. 255, 264; M. Gruszczyński, T. Kuszewski, M. Podgórska, *op. cit.*, s. 133–134, 136–137, 213, B. Guzik, W. Jurek, *op. cit.*, s. 18.

50 Procedura została opisana przy konstruowaniu modelu depreciacji asygnat we Francji dla okresu od stycznia 1791 roku do stycznia 1794 roku.

otrzymujemy model zgodny depreciation od marca 1791 roku⁵¹ do stycznia 1795 roku przy testach statystycznych wykonanych na poziomie istotności $\alpha = 0,1$ (tabela 79). Parametry modelu zostały oszacowane KMNK, wykorzystano 47 obserwacji. Do modelu, którego zmienną zależną jest „deprecjacja w Bouches-du-Rhône”, weszły dwie zmienne opóźnione:

- zmienna zależna „deprecjacja w Bouches-du-Rhône” (opóźnienie o 1 miesiąc),
- zmienna objaśniająca „emisja” (opóźnienie o 1 miesiąc).

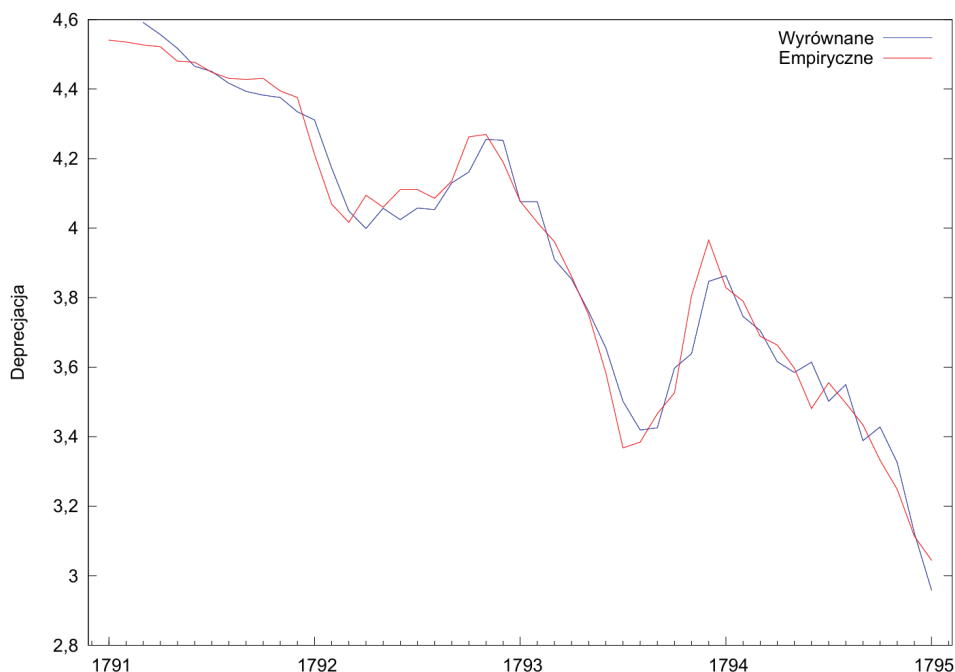
Tabela 79. Empiryczny zgodny model depreciation w departamencie Bouches-du-Rhône w okresie od marca 1791 roku do stycznia 1795 roku

Zmienna	Współczynnik	Błąd standardowy	t-Studenta	Graniczny poziom istotności
Const	1,59843	0,672189	2,378	0,0222
Powszechne maksimum	0,117594	0,0364540	3,226	0,0025
Wojna w Bouches-du-Rhône –zwycięstwa	0,102252	0,0248629	4,113	0,0002
Emisja (–1)	–0,149896	0,0527325	–2,843	0,0069
Sprzedaż dóbr narodowych w Bouches-du-Rhône	0,0743087	0,0333803	2,226	0,0316
Deprecjacja w Bouches-du-Rhône (–1)	0,804059	0,0769433	10,45	3,97e-013
Statystyki modelu				
Średn. arytm. zm. zależnej		3,918520	Odch. stand. zm. zależnej	0,412478
Suma kwadratów reszt		0,202714	Błąd standardowy reszt	0,070315
Wsp. determ. R-kwadrat		0,974098	Skorygowany R-kwadrat	0,970940
F (5, 41)		308,3837	Wartość p dla testu F	2,18e-31
Logarytm wiarygodności		61,29335	Kryt. inform. Akaike’a	–110,5867
Kryt. bayes. Schwarza		–99,48582	Kryt. Hannana-Quinna	–106,4094
Autokorel. reszt – rho1		0,101874	Statystyka Durбина h	0,809985

Źródło: obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRET.

51 Ze względu na wykorzystanie w modelu zmiennych opóźnionych zakres chronologiczny został zmniejszony o dwa miesiące. W finalnym modelu jest opóźnienie zmiennej o jeden miesiąc, jednak na wcześniejszych etapach, przed eliminacją nieistotnych zmiennych, było opóźnienie o 2 miesiące.

Wykres 42. Wartości empiryczne i wyrównane modelu depreciation francuskich asygnat w departamencie Bouches-du-Rhône w latach 1791–1795

Źródło: opracowanie własne. Por. wszystkie pozycje zostały wymienione w rozdziałach: 2,3 i 4.

Powstały model jest dobrze dopasowany, co widać na wykresie 42, potwierdza to wysoki współczynnik determinacji (R^2) = 0,974098. Wszystkie zmienne objaśniające modelu są istotne na poziomie istotności 1%, z wyjątkiem zmiennej „sprzedaż dóbr narodowych w Bouches-du-Rhône”, która jest istotna na poziomie 5%. Model pomyślnie przechodzi weryfikację merytoryczną, ujemny współczynnik kierunkowy przy zmiennej „emisja” świadczy o postępującej depreciation asygnat wraz ze zwiększaniem się ich nominalnej wartości w obiegu. Dodatni współczynnik kierunkowy przy zmiennej „sprzedaż dóbr narodowych w Bouches-du-Rhône” potwierdza tezę, że wraz ze zmniejszaniem się zabezpieczenia asygnat, jakim były dobra narodowe, wartość tych pierwszych spadała. Współczynniki kierunkowe przy zmiennych zero-jedynkowych potwierdzają intuicyjne przypuszczenia na temat wzrostu kursu asygnat pod wpływem zwycięstw francuskich wojsk rewolucyjnych oraz wprowadzenia powszechnego maksimum.

Model depreciation asygnat w departamencie Bouches-du-Rhône przeszedł pomyślnie weryfikację statystyczną. Wykonane testy potwierdziły jego wysoką jakość. Przy pomocy testu Breuscha-Godfreya (testu mnożnika Lagrange’a) zweryfikowana została hipoteza o występowaniu autokorelacji pierwszego rzędu (tabela 80).

Tabela 80. Test Breuscha-Godfrey'a

Zmienna	Współczynnik	Błąd standardowy	t-Studenta	Graniczny poziom istotności
Const	-1,34084	1,31323	-1,021	0,3157
Powszechne maksimum	-0,0492977	0,0457384	-1,078	0,2900
Wojna w Bouches-du-Rhône – zwycięstwa	0,000295320	0,0284913	0,01037	0,9918
Emisja (-1)	0,106787	0,0950745	1,123	0,2706
Sprzedaż dóbr narodowych w Bouches-du-Rhône	0,00435460	0,0363977	0,1196	0,9056
Deprecjacja w Bouches-du-Rhône (-1)	0,129831	0,147703	0,8790	0,3866
uhat (-1)	-0,100017	0,249838	-0,4003	0,6919
uhat (-2)	-0,164201	0,232969	-0,7048	0,4865
uhat (-3)	-0,317339	0,210687	-1,506	0,1428
uhat (-4)	-0,346309	0,217731	-1,591	0,1226
uhat (-5)	-0,225927	0,204248	-1,106	0,2778
uhat (-6)	-0,227550	0,206332	-1,103	0,2792
uhat (-7)	-0,312326	0,201643	-1,549	0,1322
uhat (-8)	-0,137510	0,223876	-0,6142	0,5439
uhat (-9)	-0,391798	0,214323	-1,828	0,0778
uhat (-10)	0,0114607	0,218516	0,05245	0,9585
uhat (-11)	-0,168583	0,220847	-0,7633	0,4514
uhat (-12)	-0,285436	0,217572	-1,312	0,1998
Statystyki modelu				
Wsp. determ. R-kwadrat		0,262168		

Źródło: obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRETl.

Nieistotność procesów objaśniających w pomocniczym modelu ekonometrycznym skonstruowanym na potrzeby testu świadczy o niezależności procesu resztowego. Wszystkie procesy, z wyjątkiem uhat (-9), okazały się nieistotne. Hipotezy zerowej testu Breuscha-Godfrey'a o braku autokorelacji jakiegokolwiek rzędu nie można odrzucić, ponieważ statystyka testu równa 12,321897 jest niższa od wartości krytycznej statystyki *chi*-kwadrat dla $m = 12$, $\alpha = 0,05$ równej 21,026. Brak autokorelacji składnika losowego potwierdził test mnożnika Lagrange'a wykorzystujący rozkład *F* Snedecora. Statystyka testu LMF równa 0,858695 jest niższa od wartości krytycznej statystyki *F* przy stopniach swobody $m = 12$ i $(T - k - m - 1) = (47 - 5 - 12 - 1) = 29$ dla $\alpha = 0,05$ wynoszącej 2,10449. Test autokorelacji Lyung-Boxa również wskazał na brak autokorelacji w procesie resztowym. Statystyka *Q* wyniosła 7,81776 i jest niższa od wartości krytycznej statystyki *chi*-kwadrat dla $m = 12$,

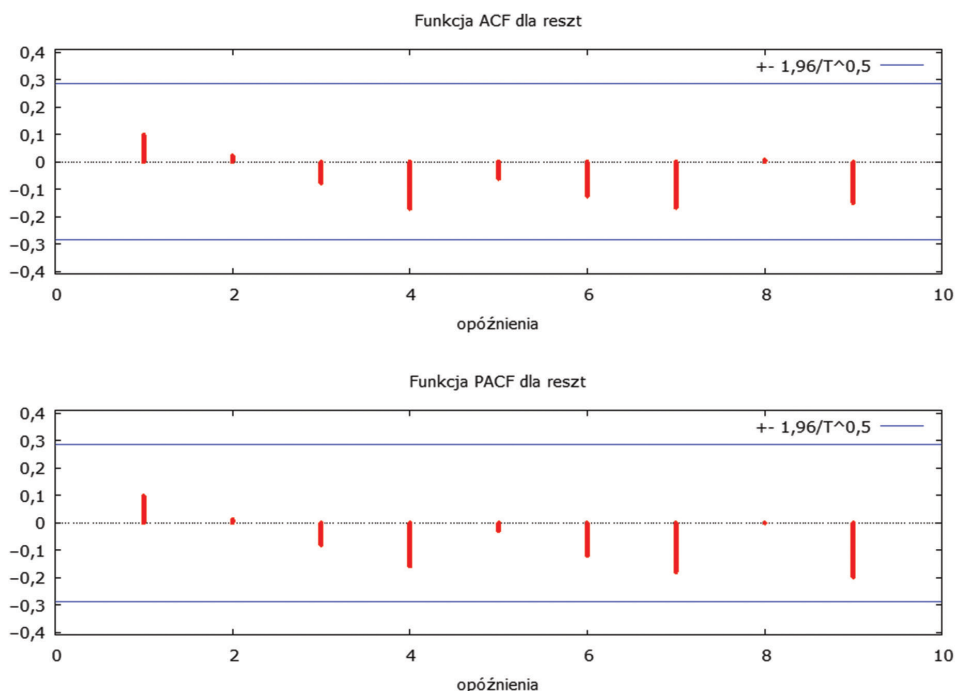
$\alpha = 0,05$, która wynosi 21,026. Autokorelacja wyższych rzędów dla procesu resztowego sprawdzona została funkcją autokorelacji cząstkowej PACF (tabela 81, wykres 43).

Tabela 81. Funkcja autokorelacji ACF i autokorelacji cząstkowej PACF, test autokorelacji Ljung-Boxa (Q) dla procesu resztowego

Opóźnienia	ACF	PACF	Ljung-Box Q	Graniczny poziom istotności
1.	0,0982	0,0982	0,4826	0,487
2.	0,0214	0,0119	0,5062	0,776
3.	-0,0771	-0,0811	0,8170	0,845
4.	-0,1705	-0,1580	2,3740	0,667
5.	-0,0615	-0,0295	2,5814	0,764
6.	-0,1251	-0,1203	3,4601	0,749
7.	-0,1672	-0,1793	5,0688	0,652
8.	0,0066	-0,0004	5,0714	0,750
9.	-0,1499	-0,1979	6,4332	0,696

Źródło: obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRET.

Wykres 43. Funkcja ACF i PACF dla reszt

Źródło: opracowanie własne.

Niewystępowanie autokorelacji składnika resztowego potwierdziły testy Breuscha-Godfrey, Lyung-Boxa oraz funkcja autokorelacji cząstkowej PACF. Zastosowanie UMNK do estymacji parametrów modelu nie jest konieczne.

W kolejnym kroku weryfikacji modelu wykonane zostało testowanie efektu ARCH dla rzędu opóźnienia 12 w procesie resztowym (tabela 82).

Tabela 82. Test ARCH

Zmienna	Współczynnik	Błąd standardowy	t-Studenta	Graniczny poziom istotności
alpha (0)	0,00626800	0,00370340	1,692	0,1047
alpha (1)	0,192357	0,211928	0,9077	0,3739
alpha (2)	-0,196617	0,213310	-0,9217	0,3667
alpha (3)	-0,241067	0,209691	-1,150	0,2626
alpha (4)	0,294097	0,215131	1,367	0,1854
alpha (5)	-0,154984	0,219035	-0,7076	0,4866
alpha (6)	-0,0655403	0,218113	-0,3005	0,7666
alpha (7)	0,144637	0,220031	0,6573	0,5178
alpha (8)	-0,228133	0,234698	-0,9720	0,3416
alpha (9)	0,109294	0,229327	0,4766	0,6384
alpha (10)	-0,244943	0,227803	-1,075	0,2939
alpha (11)	0,187471	0,229105	0,8183	0,4220
alpha (12)	-0,0987520	0,223742	-0,4414	0,6633
Statystyki modelu				
Statystyka testu LM		9,65421		

Źródło: obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRET.

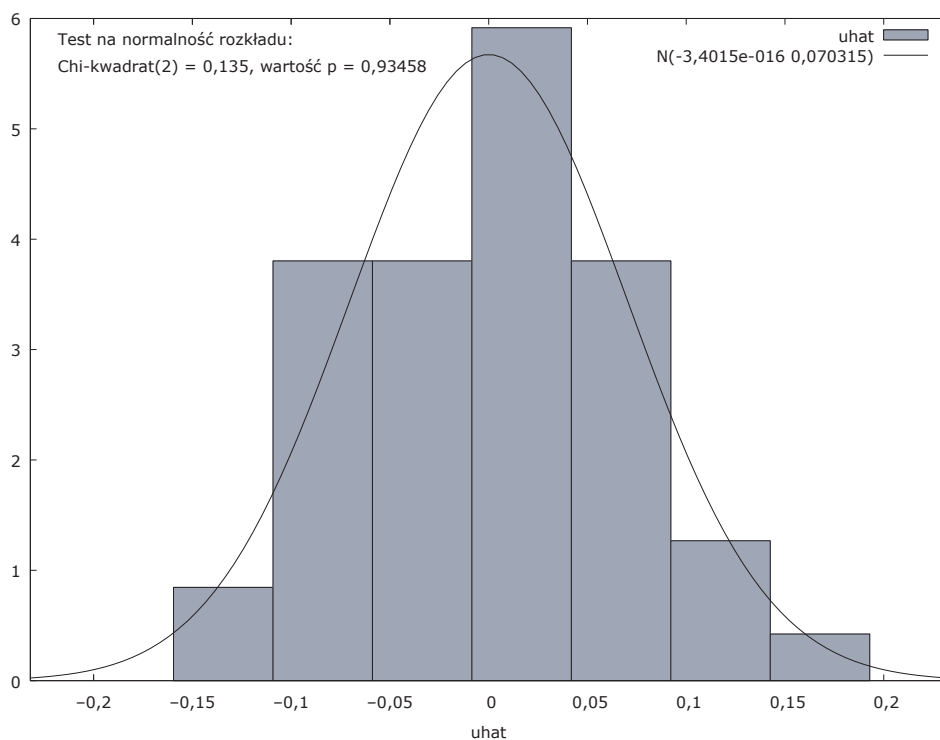
Wartość statystyki $LM = 9,65421$ jest niższa od wartości krytycznej statystyki χ^2 -kwadrat dla $m = 12$, $\alpha = 0,05$ wynoszącej 21,026, co nie daje podstaw do odrzucenia hipotezy zerowej, że efekt ARCH nie występuje. W modelu nie pojawia się autoregresyjna zmienność wariancji warunkowej. Zastosowanie UMNK nie jest konieczne. Normalność rozkładu reszt modelu sprawdzona została testem Doornika-Hansena (tabela 83, wykres 44).

Tabela 83. Test Doornika-Hansena

Przedziały		Średnia	Liczba	Częstość (%)	Skumulowana (%)
	< -0,10919	-0,13436	2	4,26	4,26
-0,10919	-0,058839	-0,084014	9	19,15	23,40
-0,058839	-0,0084885	-0,033664	9	19,15	42,55
-0,0084885	0,041862	0,016687	14	29,79	72,34
0,041862	0,092212	0,067037	9	19,15	91,49
0,092212	0,14256	0,11739	3	6,38	97,87
> =	0,14256	0,16774	1	2,13	100,00
Statystyki					
Statystyka testu Doornika-Hansena		Chi-kwadrat = 0,135 (wartość $p = 0,93458$)	Odchylenie standardowe	0,0703154	

Źródło: obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRET.

Wykres 44. Test Doornika-Hansena

Źródło: opracowanie własne.

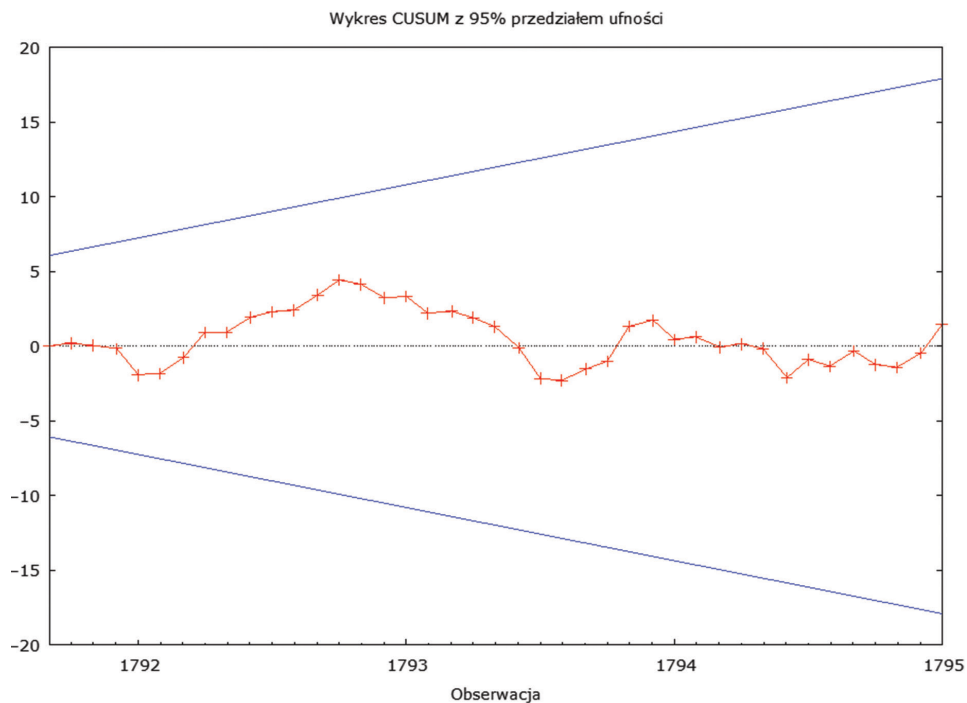
Nie ma podstaw do odrzucenia hipotezy zerowej o normalności rozkładu resztowego, ponieważ $p = 0,93458$ jest większe od nominalnego poziomu istotności $\alpha = 0,05$. Reszty w modelu mają rozkład normalny. Stabilność parametrów modelu sprawdzona została testami Harveya-Colliera CUSUM (tabela 84, wykres 45) i CUSUMSQ (tabela 85, wykres 46).

Tabela 84. Test CUSUM na stabilność parametrów modelu

Miesiąc	Skumulowana suma przeskalowanych reszt	Miesiąc	Skumulowana suma przeskalowanych reszt	Miesiąc	Skumulowana suma przeskalowanych reszt
1791:09	0,027	1792:11	4,157	1794:01	0,462
1791:10	0,193	1792:12	3,227	1794:02	0,618
1791:11	0,046	1793:01	3,342	1794:03	-0,054
1791:12	-0,149	1793:02	2,216	1794:04	0,165
1792:01	-1,905	1793:03	2,329	1794:05	-0,159
1792:02	-1,822	1793:04	1,900	1794:06	-2,098
1792:03	-0,760	1793:05	1,315	1794:07	-0,890
1792:04	0,935	1793:06	-0,093	1794:08	-1,330
1792:05	0,944	1793:07	-2,158	1794:09	-0,318
1792:06	1,939	1793:08	-2,295	1794:10	-1,232
1792:07	2,312	1793:09	-1,522	1794:11	-1,405
1792:08	2,407	1793:10	-1,005	1794:12	-0,457
1792:09	3,423	1793:11	1,322	1795:01	1,470
1792:10	4,429	1793:12	1,750	-	-
Statystyki					
Średnia arytmetyczna dla przeskalowanych reszt					0,00259107
Odchylenie standardowe dla przeskalowanych reszt					0,0722564
Statystyka testu Harveya-Colliera					0,229612

Źródło: obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRET.

Statystyka testu Harveya-Colliera, dla którego wartość $p = 0,8196$ jest większa od $\alpha = 0,01$, wskazuje, że parametry modelu są stabilne we wszystkich miesiącach (wykres 45).

Wykres 45. Test CUSUM

Źródło: opracowanie własne.

Wynik testu CUSUMSQ, wyznaczanego dla kwadratów reszt, również wskazuje na stabilność parametrów we wszystkich miesiącach (tabela 85, wykres 46).

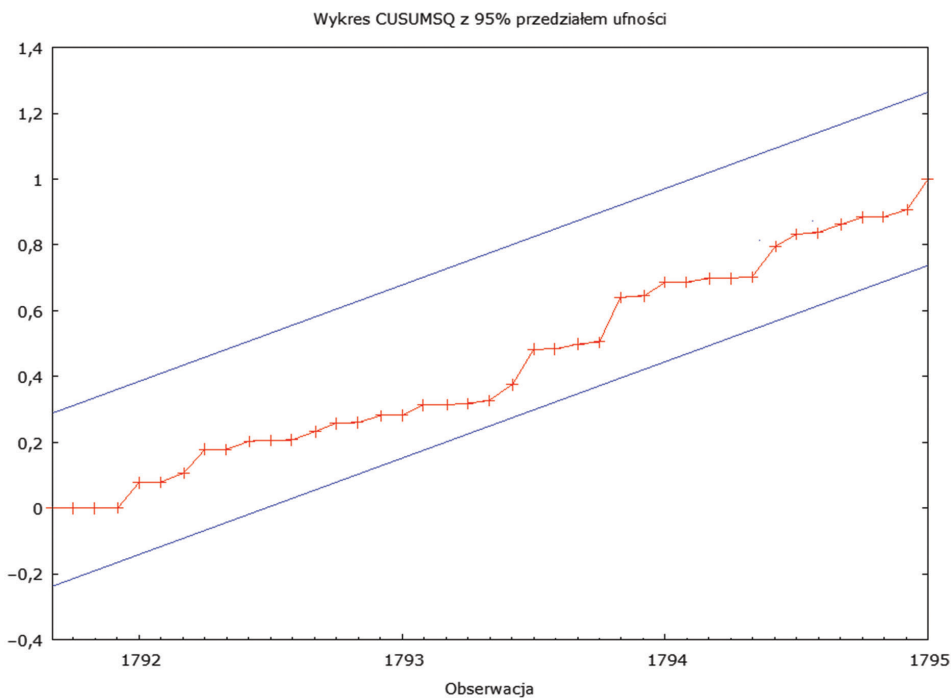
Tabela 85. Test CUSUMSQ

Miesiąc	Skumulowana suma przeskalowanych reszt	Miesiąc	Skumulowana suma przeskalowanych reszt	Miesiąc	Skumulowana suma przeskalowanych reszt
1791:09	0,000	1792:11	0,261	1794:01	0,687
1791:10	0,001	1792:12	0,282	1794:02	0,687
1791:11	0,001	1793:01	0,283	1794:03	0,699
1791:12	0,002	1793:02	0,314	1794:04	0,700
1792:01	0,079	1793:03	0,315	1794:05	0,703
1792:02	0,079	1793:04	0,319	1794:06	0,796
1792:03	0,108	1793:05	0,328	1794:07	0,833
1792:04	0,179	1793:06	0,377	1794:08	0,838

1792:05	0,179	1793:07	0,484	1794:09	0,863
1792:06	0,204	1793:08	0,484	1794:10	0,884
1792:07	0,208	1793:09	0,499	1794:11	0,885
1792:08	0,208	1793:10	0,506	1794:12	0,907
1792:09	0,234	1793:11	0,641	1795:01	1,000
1792:10	0,259	1793:12	0,645	–	–

Źródło: obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRET.

Wykres 46. Test CUSUMSQ

Źródło: opracowanie własne.

Stabilność parametrów modelu sprawdzona została testem zmian strukturalnych Chowa. Za punkt zwrotny rozdzielający próbę przyjęto styczeń 1794 roku (przez cały 1794 i 1795 rok asygnaty w departamencie Bouches-du-Rhône traciły na wartości z miesiąca na miesiąc⁵²). Hipoteza zerowa testu mówi o stabilności oszacowań modelu ekonometrycznego. Wynik testu Chowa przedstawia tabela 86.

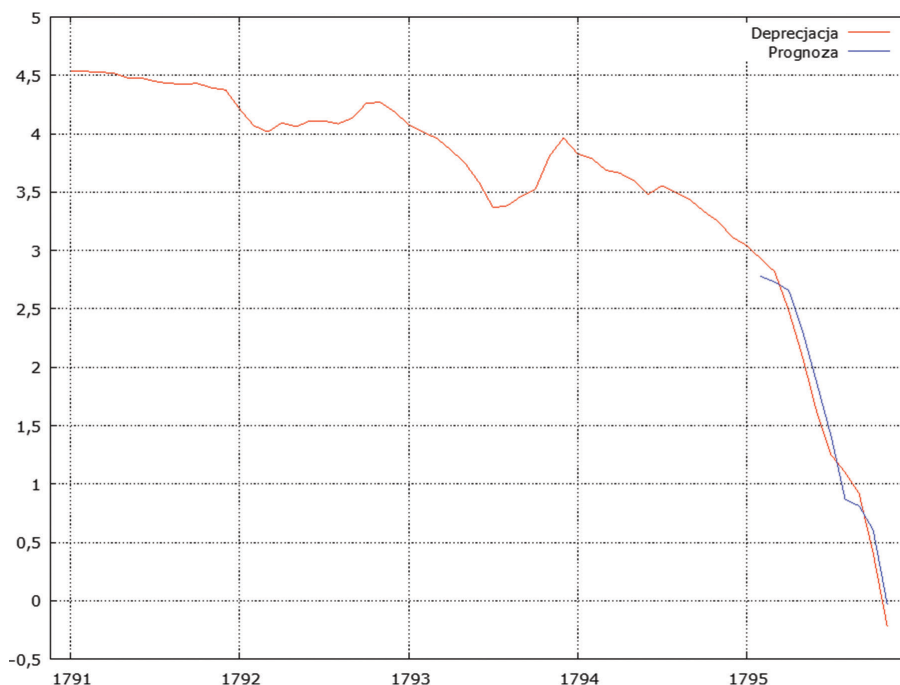
52 Wyjątkiem był lipiec 1794 roku, miesiąc po francuskim zwycięstwie pod Fleurus, w którym asygnaty podlegały aprecjacji.

Tabela 86. Pomocnicze równanie regresji dla testu Chowa

Zmienna	Współczynnik	Błąd standardowy	t-Studenta	Graniczny poziom istotności
Const	2,37489	1,91706	1,239	0,2237
Powszechne maksimum	0,175092	0,0554667	3,157	0,0033
Wojna w Bouches-du-Rhône – zwycięstwa	0,114204	0,0320456	3,564	0,0011
Emisja	−0,203011	0,128427	−1,581	0,1229
Sprzedaż dóbr narodowych w Bouches-du-Rhône	−0,0926446	0,247040	−0,3750	0,7099
Deprecjacja w Bouches-du-Rhône (−1)	0,856753	0,0818126	10,47	2,50e−012
Splitdum	3,09018	10,2049	0,3028	0,7638
sd_ Powszechne maksimum	−0,233328	0,159366	−1,464	0,1521
sd_ Wojna w Bouches-du-Rhône – zwycięstwa	−0,100750	0,0598652	−1,683	0,1013
sd_Emisja	−0,213001	1,01336	−0,2102	0,8347
sd_ Sprzedaż dóbr narodowych w Bouches-du-Rhône	0,301774	0,300746	1,003	0,3225
sd_Deprecjacja w Bouches-du-Rhône (−1)	−0,529468	0,466233	−1,136	0,2638
Statystyki modelu				
Średn. arytm. zm. zależnej	3,918520		Odch. stand. zm. zależnej	0,412478
Suma kwadratów reszt	0,148682		Błąd standardowy reszt	0,065177
Wsp. determ. R-kwadrat	0,981002		Skorygowany R-kwadrat	0,975032
F (11,35)	164,3036		Wartość p dla testu F	9,95e-27
Logarytm wiarygodności	68,57812		Kryt. inform. Akaike’a	−113,1562
Kryt. bayes. Schwarza	−90,95446		Kryt. Hannana-Quinna	−104,8016
Autokorel. reszt – rho1	0,047085		Stat. Durbina-Watsona	1,897462
Statystyka testu Chowa F (6,35)			2,1199	

Źródło: obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRETL.

Wykres 47. Wartości rzeczywiste depreciation asygnat w departamencie Bouches-du-Rhône od stycznia 1791 roku do listopada 1795 roku i ich prognoza dla okresu od lutego 1795 roku do listopada 1795 roku, wygenerowana na podstawie modelu

Źródło: opracowanie własne.

Wartość statystyki testu Chowa (2,1199) jest niższa od wartości krytycznej $F(6,35)$ dla $\alpha = 0,05$ równej 2,37178, co oznacza, że w styczniu 1794 roku nie wystąpił punkt zwrotny i nie ma podstaw do odrzucenia hipotezy zerowej o stabilności parametrów modelu⁵³. Wybór stycznia 1794 roku jako miesiąca, kiedy miała miejsce zmiana strukturalna, mógł być jednak niewłaściwy, dlatego zgodnie z zaleceniami w celu potwierdzenia stabilności modelu wykonany został test ilorazu wiarygodności Quandta. Wartość statystyki $F(6,35)$ jest maksymalna dla obserwacji z listopada 1793 roku i wynosi 3,34411⁵⁴. Jest ona niższa od 1% wartości krytycznej = 4,12 i 5% wartości krytycznej = 3,37, jednak przewyższa 10% wartości krytycznej = 3,02. Oznacza to, że przynajmniej jeden z sześciu współczynników zmienił się w próbie, ale dowód na to nie jest szczególnie mocny⁵⁵. Nie ma tym samym wystarczających podstaw do odrzucenia hipotezy zerowej o stabilności parametrów modelu (wszystkie inne testy model przeszedł pomyślnie). Stworzony dla okresu od marca 1791 roku do stycznia 1795 roku model może zostać wykorzystany do prognozowania wartości asygnaty 100-liwrowej (deprecjacji) w kolejnych miesiącach. Do dokonania oceny poprawności modelu, tak jak w przypadku modelu dla Francji, wykorzystane zostały

53 M. Gruszczyński, T. Kuszewski, M. Podgórska, *op. cit.*, s. 103–104.

54 Obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRET.

55 J. Stock, M. Watson, *op. cit.*, s. 471–473.

krocząca prognoza jednookresowa oraz prognoza dynamiczna. Porównanie wartości prognozowanych z faktycznymi dla kroczącej jednookresowej prognozy przedstawia wykres 47, a miary dokładności tej prognozy *ex post* znajdują się w tabeli 87.

Tabela 87. Miary dokładności prognozy od lutego do listopada 1795 roku

Średni błąd predykcji (ME)	–0,062172
Błąd średniokwadratowy (MSE)	0,03382
Pierwiastek błędu średniokwadratowego (RMSE)	0,1839
Średni błąd absolutny (MAE)	0,17686
Średni błąd procentowy (MPE)	3,0221
Średni absolutny błąd procentowy (MAPE)	5,0783
Współczynnik Theila (w procentach) I	0,34499

Źródło: obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRET.L.

Uzyskaną prognozę należy uznać za bardzo dokładną, średni absolutny błąd procentowy wyniósł 5,0783%. Tym samym pozytywna weryfikacja merytoryczna i statystyczna modelu depreciation asygnat w departamencie Bouches-du-Rhône dla okresu od marca 1791 roku do stycznia 1795 roku potwierdzona została jego zdolnością prognostyczną (prognoza *ex post* dla 10 miesięcy).

Porównanie wartości prognozowanych z faktycznymi dla prognozy dynamicznej przedstawia wykres 48, z kolei miary dokładności tej prognozy *ex post* znajdują się w tabeli 88.

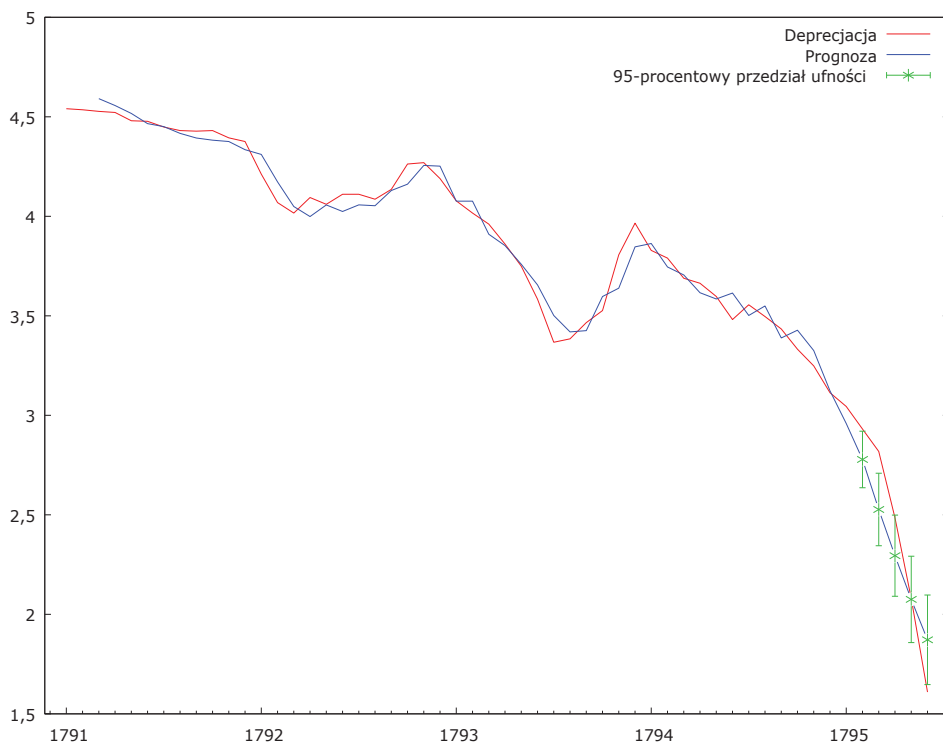
Tabela 88. Miary dokładności prognozy od lutego do czerwca 1795 roku

Średni błąd predykcji (ME)	0,07525
Błąd średniokwadratowy (MSE)	0,042711
Pierwiastek błędu średniokwadratowego (RMSE)	0,20667
Średni błąd absolutny (MAE)	0,18032
Średni błąd procentowy (MPE)	1,4199
Średni absolutny błąd procentowy (MAPE)	7,9484
Współczynnik Theila (w procentach) I	0,57116

Źródło: obliczenia własne przy wykorzystaniu pakietu GRET.L.

W drugim przypadku pogorszyły się miary dokładności prognozy, co zmusiło do zawężenia horyzontu prognozy do 5 miesięcy (badany okres, na podstawie którego skonstruowano model, to 47 miesięcy). Wartości prognozowane w pierwszych 4 miesiącach są niższe od wartości rzeczywistych, a w ostatnim wyższe. Dynamika procesu depreciation jest przez prognozę odzwierciedlona bardzo trafnie, średni absolutny błąd procentowy (MAPE) wyniósł 7,9484%.

Wykres 48. Wartości rzeczywiste depreciation asygnat w departamencie Bouches-du-Rhône od stycznia 1791 roku do czerwca 1795 roku i ich prognoza dla okresu od lutego do czerwca 1795 roku wygenerowana na podstawie modelu

Źródło: opracowanie własne.

Uzyskaną prognozę należy uznać za dobrą, tym samym pozytywna weryfikacja merytoryczna i statystyczna modelu depreciation asygnat w departamencie Bouches-du-Rhône dla okresu od marca 1791 roku do stycznia 1795 roku została potwierdzona jego zdolnością prognostyczną (prognoza *ex post* dla 5 miesięcy).

Skonstruowany model depreciation asygnat w departamencie Bouches-du-Rhône przeszedł pomyślnie weryfikację merytoryczną i statystyczną. Wyjaśnia 97,4098% zmienności zmiennej objaśnianej ($R^2 = 0,974098$), co świadczy o dobrym dopasowaniu modelu do danych empirycznych. Zmienne objaśniające modelu: „emisja”, „powszechne maksimum” i „wojna w Bouches-du-Rhône – zwycięstwa”, są istotne na poziomie istotności 1%, zmienna „sprzedaż dóbr narodowych w Bouches-du-Rhône” jest istotna na poziomie 5% (graniczny poziom istotności 0,0316). Ujemny współczynnik kierunkowy przy zmiennej „emisja” potwierdza dotychczasowe ustalenia, że kurs asygnat względem pieniądza kruszcowego spadał wraz ze wzrostem ich zagregowanej wartości nominalnej w obiegu. Parametr przy zmiennej „emisja” równy $-0,149896$ informuje, że wraz ze wzrostem podaży asygnat (wartość nominalna)

w obiegu we Francji o 1%, asygnata 100-liwrowa w departamencie Bouches-du-Rhône traciła na wartości średnio 0,149896%, *ceteris paribus*. Po przeliczeniu daje to spadek wartości asygnaty 100-liwrowej średnio o 0,002 liwra wraz ze wzrostem zagregowanej wartości nominalnej asygnat w obiegu we Francji o 1 mln liwrow.

Parametr przy zmiennej „sprzedaż dóbr narodowych w Bouches-du-Rhône” równy 0,0743087 oznacza, że wraz ze sprzedażą 1% dóbr narodowych w departamencie asygnata 100-liwrowa w Bouches-du-Rhône traciła średnio na wartości 0,0743087%, *ceteris paribus*. Wartości powyższych parametrów pozwalają wnioskować, że w departamencie Bouches-du-Rhône w badanym okresie siła oddziaływania emisji na kurs asygnat była większa niż sprzedaży dóbr narodowych. Na podstawie wartości współczynnika kierunkowego 0,117594 przy zmiennej „powszechne maksimum” i 0,102252 przy zmiennej „wojna w Bouches-du-Rhône – zwycięstwa” można stwierdzić, że wprowadzenie cen maksymalnych miało minimalnie większy wpływ na wzmocnienie kursu asygnat względem pieniądza kruszcowego niż zwycięstwa francuskich wojsk rewolucyjnych nad koalicją antyfrancuską i siłami kontrrewolucyjnymi. Skonstruowany model potwierdził hipotezę badawczą o deprecjacji asygnat w departamencie Bouches-du-Rhône determinowanej nadmierną emisją asygnat, postępującą sprzedażą dóbr narodowych, wprowadzeniem powszechnego maksimum, a także przebiegiem działań wojennych (zwycięstwa francuskich wojsk rewolucyjnych⁵⁶).

56 Niewiejskie do modelu zmiennej „wojna w Bouches-du-Rhône – przegrane” (nieistotność) może świadczyć o braku istotnego wpływu przegranych francuskich wojsk z wrogami wewnętrznymi i zewnętrznymi na kurs asygnat.

Zakończenie

Celem niniejszej pracy było przeanalizowanie zjawiska deprecjacji francuskich asygnat w latach 1789–1796 oraz wskazanie i omówienie czynników, które ten proces determinowały, ze szczególnym uwzględnieniem uwarunkowań ekonomiczno-społecznych. Dokonując przeglądu źródeł i literatury przedmiotu, stwierdzono, że dotychczasowe podejście badawcze, skupiające się na emisji asygnat jako przyczynie ich deprecjacji, choć wiele wyjaśnia, nie tłumaczy w pełni jej przebiegu. Wszak kurs asygnat podlegał okresowym aprecjacjom, zwłaszcza od września do listopada 1792 roku oraz od sierpnia do grudnia 1793 roku, mimo że w okresie tym w wyniku kolejnych emisji zagregowana wartość nominalna asygnat w obiegu wzrastała. Sugeruje to, że był to proces determinowany przez wiele czynników, co znalazło wyraz w głównej hipotezie badawczej pracy.

Chcąc zaproponować pełniejsze wytłumaczenie przebiegu badanego zjawiska, przeprowadzono jego analizę jakościową, w wyniku czego stworzono grupę potencjalnych zmiennych objaśniających, w której obok emisji asygnat znalazły się: sprzedaż dóbr narodowych, prawo gospodarcze regulujące funkcjonowanie asygnat na rynku (ostatecznie zawężono je do powszechnego maksimum) oraz działania wojenne. Na tej podstawie skonstruowano dwa przyczynowo-skutkowe ekonometryczne modele deprecjacji asygnat we Francji oraz w departamencie Bouches-du-Rhône. Przeprowadzone badania ilościowe i jakościowe pozwoliły na pozytywne zweryfikowanie głównej hipotezy badawczej pracy. W toku badań dowiedziono, że istotny wpływ na przebieg deprecjacji asygnat, poza podnoszoną w literaturze przedmiotu emisją pieniądza papierowego, miały wskazane powyżej czynniki. Otrzymane wyniki potwierdziły wnioski płynące z krytycznego przeglądu literatury, zgodnie z którymi wraz ze zwiększaniem się zagregowanej wartości nominalnej asygnat w obiegu traciły one na wartości względem pieniądza kruszcowego. We Francji w latach 1791–1794 asygnata 100-liwrowa traciła na wartości średnio 0,005 liwra wraz ze wzrostem podaży asygnat w obiegu o 1 mln liwrow, *ceteris paribus*. W departamencie Bouches-du-Rhône w latach 1791–1795 był to spadek średnio o 0,002 liwra.

Na przykładzie departamentu Bouches-du-Rhône w pracy empirycznie wykazano, że postępująca sprzedaż dóbr narodowych, stanowiących zabezpieczenie rewolucyjnych banknotów, prowadziła wraz z ich zmniejszającą się dostępnością

i słabnącą atrakcyjnością inwestycyjną do deprecjacji asygnat. Wraz ze sprzedażą 1% dóbr narodowych w departamencie Bouches-du-Rhône w latach 1791–1795 asygnaty traciły średnio na wartości 0,074%, *ceteris paribus*. Sytuację tę można odnieść do obowiązywania w Stanach Zjednoczonych standardu złota. Tak jak możliwość wymiany dolara na złoto w każdym momencie zapobiegała gwałtownemu wzrostowi cen¹, tak w czasach rewolucji francuskiej możliwość wymiany asygnat na ziemię, mającą realną wartość i będącą dla wielu Francuzów obiektem pożądania, podtrzymywała kurs asygnat względem pieniądza kruszcowego. Wraz z wyprzedażą najbardziej atrakcyjnych gruntów i nieruchomości oraz zmniejszaniem się ich puli zaufanie do asygnat pozbawianych zabezpieczenia spadało, co skutkowało ich deprecjacją.

Dowiedziano również, że kurs asygnat podlegał aprecjacji po znaczących zwycięstwach francuskich wojsk rewolucyjnych zarówno nad wrogami wewnętrznymi, jak i zewnętrznymi. Zwycięstwa te były podporą dla władz rewolucyjnych, wzmacniały zaufanie do rewolucji, a tym samym asygnat. Należy przy tym pamiętać, że w wypadku klęski i zakończenia rewolucji papierowe pieniądze trafiłyby do kosza, co zapowiadali kontrrewolucjoniści.

Badania wykazały także, że wprowadzenie powszechnego maksimum wzmocniło kurs asygnat. W przypadku Francji wpływ powszechnego maksimum miał znacznie większe oddziaływanie na kurs asygnat niż zwycięstwa militarne nad ruchem kontrrewolucyjnym czy wrogami zewnętrznymi. W przypadku departamentu Bouches-du-Rhône oddziaływanie wprowadzenia powszechnego maksimum na kurs asygnat w departamencie było tylko nieznacznie wyższe niż zwycięstw wojennych. Przyczyna takiego stanu rzeczy ma najprawdopodobniej swoje źródło w fakcie, że znaczna część Francji, choćby Paryż, nie była zagrożona działaniami wojennymi, w przeciwieństwie do departamentu Bouches-du-Rhône, którego mieszkańcy doświadczyli wojny domowej.

Powyższe obserwacje wynikają z przeprowadzonej analizy jakościowej oraz interpretacji współczynników kierunkowych zmiennych objaśniających skonstruowanych modeli ekonometrycznych. Należy mieć na uwadze, że te ostatnie odnoszą się do zawężonego terytorium i okresu badawczego. Model dla Francji obejmuje swym zasięgiem 82 departamenty dla okresu od lutego 1791 roku do stycznia 1794 roku. Stwierdzono istotność statystyczną zmiennych: „emisja”, „powszechne maksimum”, „wojna – zwycięstwa”. Model dla departamentu Bouches-du-Rhône skonstruowany został dla okresu od marca 1791 roku do stycznia 1795 roku. Stwierdzono istotność statystyczną zmiennych: „emisja”, „sprzedaż dóbr narodowych w Bouches-du-Rhône”, „powszechne maksimum” oraz „wojna w Bouches-du-Rhône – zwycięstwa”.

1 Wyjątkiem jest tutaj okres wojny secesyjnej, kiedy ceny wzrastały w wyniku wzrostu podaży pieniądza w celu finansowania wojny oraz lata 1896–1914, kiedy wystąpiła inflacja na poziomie ok. 2% w skali roku. Zob.: L. Rockwell (red.), *Austriacy o standardzie złota*, Warszawa 2011, s. 1.

Przeprowadzona analiza wnosi do dotychczasowych studiów nad deprecjacją asygnat nowy element – weryfikację ekonometryczną. Do tej pory nie podjęto próby zbudowania modelu ekonometrycznego, który byłby ilościową interpretacją procesu deprecjacji asygnat. Niniejsza praca jest pierwszą tego rodzaju zarówno w literaturze krajowej, jak i zagranicznej.

Hipotetyczne uwzględnienie w modelu wszystkich zmiennych objaśniających prowadziłoby do powstania „doskonałego modelu” oddającego w pełni przebieg deprecjacji asygnat (współczynnik determinacji $R^2 = 1$). W pracy podjęto próbę – w ramach możliwości – zbliżenia się do tej wartości (współczynniki determinacji $R^2 = 0,985$ dla Francji i $R^2 = 0,974$ dla departamentu Bouches-du-Rhône), mając jednocześnie na uwadze, że należy zachować ostrożność przy wartościowaniu modeli na podstawie R^2 ², tym bardziej że w modelach użyte zostały opóźnione zmienne zależne. Autor niniejszej monografii ma świadomość, że skonstruowane modele są uproszczeniem rzeczywistości, a przyczyn ekonomicznych i społeczno-politycznych determinujących wahania kursu asygnat względem pieniądza kruszcowego było więcej. Zmiennych tych nie udało się skonstruować głównie ze względu na brak danych. Wnosi to element niepewności do powyżej przeprowadzonej analizy ekonometrycznej, a jednocześnie otwiera pole do prowadzenia dalszych badań mających na celu skonstruowanie pełniejszych modeli.

Na podstawie przeprowadzonych badań można wskazać potencjalne kierunki dalszych studiów.

Zarówno analizę jakościową, jak i ilościową przyczyn deprecjacji asygnat można spróbować poszerzyć o wspomniane we wstępie uwarunkowania polityczne poprzez stworzenie bazy danych o reprezentantach do Konstytuanty, Zgromadzenia Prawodawczego i Konwencji, zawierającą ich życiorysy i wybory polityczne. Przy jej pomocy wydaje się możliwe stworzenie wskaźnika poparcia dla rewolucji w poszczególnych departamentach przy założeniu, że reprezentanci wyrażali opinie obywateli, którzy ich wybrali. Wspomniany wskaźnik byłby kolejną potencjalną zmienną zero-jedynkową, którą można by wykorzystać w modelowaniu ekonometrycznym. W departamentach o dużym poparciu dla rewolucji asygnaty powinny tracić wolniej na wartości.

Na głębszą analizę zasługuje również zagadnienie produkcji rolnej i rzemieślniczej w poszczególnych departamentach. Należy przypuszczać, że w departamentach, w których ich podaż względem popytu była większa, asygnaty nie podlegały tak szybkiej deprecjacji. Innym kierunkiem studiów nad deprecjacją asygnat mogłoby być stworzenie zmiennych objaśniających „emisja” dla poszczególnych departamentów poprzez oszacowanie przybliżonych zagregowanych wartości nominalnej asygnat w obiegu³.

2 A. Welfe, *Ekonometria*, Warszawa 2018, s. 42.

3 Autor, konstruując model deprecjacji w departamencie Bouches-du-Rhône, zastosował zmienną „emisja”, która odnosi się do wartości nominalnej asygnat w obiegu w całej Francji, a nie tym konkretnym departamencie.

Stosując użytą w pracy metodę badawczą, można skonstruować modele deprecjacji asygnat dla innych departamentów, uwzględniając uwarunkowania lokalne poprzez dodanie dodatkowych zmiennych zarówno ilościowych, jak i jakościowych. Same testy ekonometryczne można rozszerzyć o test przyczynowości w sensie Grangera, co pozwoliłoby na określenie relacji przyczynowo-skutkowych pomiędzy analizowanymi zmiennymi (czynniki).

Do interesujących wniosków na temat deprecjacji asygnat mogłoby prowadzić wykorzystanie przełącznikowych modeli Markowa, które identyfikują stany fazowe procesu. Ich użycie nie wymagałoby zawężenia okresu, w którym następowała deprecjacja asygnat, i tym samym dałoby możliwość pełniejszej eksplikacji tego procesu.

Suplement

Tło polityczne i militarne towarzyszące deprecjacji asygnat

1. Wojna się rozpoczyna: rewolucyjna Francja a wrogowie zewnętrzni

Zgromadzenia Prawodawcze 20 kwietnia 1792 roku na wniosek króla wypowiedziało wojnę królowi Czech i Węgier¹. W czasie toczącej się w tym dniu dyskusji nad propozycją Ludwika XVI wyróżnił się lamethysta Louis Becquey, deputowany z departamentu Haute-Marne², który stanowczo sprzeciwiał się konfliktowi zbrojnemu. Zwracał uwagę na zły stan marynarki i armii. Ta pierwsza wymagała poniesienia olbrzymich nakładów, z kolei armia liniowa składała się w 1/3 z rekrutów, którym brakowało dyscypliny i doświadczenia. Podobnie przedstawiała się sprawa z powołanymi pośpiesznie oddziałami gwardii narodowej. Najważniejszym argumentem przeciw wojnie była sytuacja finansowa Francji, która nie pozwalała na prowadzenie wojny:

Finanse są siłą Imperium, a wasze potrzebują kilku lat odpoczynku, aby przywrócić w nich porządek i poziom między wpływami a wydatkami; wojna, nawet pomyślna, byłaby zgubna dla naszych finansów [...]; kosztowałaby ona dwa razy więcej niż w innym czasie, ponieważ wojnę można prowadzić tylko za pomocą gotówki, zwłaszcza gdy atakujecie. Przenosząc wojnę do naszych sąsiadów, trzeba by było zabrać pieniądze, a wy macie jedynie asygnaty [tłum. własne]³.

- 1 Dnia 1 marca 1792 roku zmarł w wieku 44 lat cesarz Leopold II; jego syn i następca, Franciszek, nosił tytuł Króla Czech i Węgier, w momencie wybuchu wojny nie był jeszcze koronowany na cesarza. Zob.: J. Godechot, *La contre-révolution. Doctrine et action 1789–1804*, Paris 1961, s. 173.
- 2 F. Altar, *Aux Armes Citoyens! Naissance et fonctions du bellicisme révolutionnaire*, Paris 2010, s. 325.
- 3 *Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799)*, t. XLII, Paris 1893, s. 204: *Les finances sont le nerf d'un Empire et les vôtres ont besoin de plusieurs années de repos pour y rétablir l'ordre et le niveau entre la recette et la dépense; une guerre, même heureuse, serait destructive de nos*

Mimo że słowa te dobrze oddawały nieprzygotowanie Francji do wojny, to towarzyszyły im przedłużające się pomruki z sali. Część przemówienia poświęcona finansom została gwałtownie przerwana przez Pierre'a Josepha Cambona, który zarzucił Becqueyowi brak znajomości tych kwestii oraz stwierdził: „mamy więcej pieniędzy niż potrzeba”⁴. W czasie dyskusji parlamentarzyści niechętnie przechodzili do sedna sprawy, ich wystąpienia były bardzo powierzchowne i przepełnione złą wiarą, wyjątek stanowiło przemówienie Becqueya i kilka innych „wtrętów” (wstawionych elementów wypowiedzi wyróżniających się na tle jednolitej całości)⁵. Po długiej dyskusji dekret wypowiadający wojnę królowi Czech i Węgier został przyjęty miażdżącą przewagą głosów⁶ przy oklaskach z sali⁷.

Wojna z Austrią, do której wybuchu tak dążył dwór, licząc na klęskę Francji⁸, rozpoczęła się fatalnie. Marszałek Jean-Baptiste de Vimeur, hrabia Rochambeau, dowódca Armii Północy, otrzymał rozkaz zaatakowania mniej licznych sił austriackich w Niderlandach Austriackich. Zastrzeżenia dowódcy dotyczące gotowości oddziałów francuskich do przeprowadzenia ataku zostały zignorowane. Operacja rozpoczęła się 28 kwietnia wyruszeniem z Lille kolumny generała Théobalda Dillona w kierunku Tournai⁹. Kawaleria stanowiąca awangardę na widok Austriaków napotkanych tuż za granicą rozsypała się w nieładzie. Galopujący uciekinierzy krzyczeli *Sauve qui peut!* („Ratuj się, kto może!”) i *Nous sommes trahis!* („Zostaliśmy zdradzeni!”). Panika ogarnęła wtedy piechotę składającą się w części z ochotników. Żołnierze wycofali się do Lille, gdzie zamordowali swojego dowódcę¹⁰. W tym czasie druga kolumna pod dowództwem Armanda-Louisa de Gontauta, księcia Biron, ruszyła z Valenciennes na twierdzę Mons. Po zajęciu 28 kwietnia Quiévrain oddziały zatrzymały

finances [...]; elle causerait une dépense double de ce qu'elle eût coûté dans un autre temps, car vous ne pouvez faire la guerre qu'avec du numéraire, surtout si vous attaquez. En portant la guerre chez nos voisins, il faudrait y porter de l'argent et vous n'avez que des assignats.

4 *Ibidem*.

5 F. Altar, *op. cit.*, s. 44.

6 Na ponad 700 reprezentantów tylko 7 głosowało przeciw wojnie: Louis Becquey, Mathieu Dumas, Théodore de Lameth, Baert, Gentil, Hua, Jaucourt, B. Melchior-Bonnet, *Les Girondins*, Paris 1969, s. 78. Liczba ta pojawia się w większości prac. Albert Mathiez podaje jednak liczbę 10 głosów przeciw wojnie, nie wymienia jednak osób, które je oddały. Zob.: A. Mathiez, *Rewolucja francuska*, Warszawa 1956, s. 180. Co ciekawe, Jan Baszkiewicz w pracy o Ludwiku XVI podaje liczbę 7 postów głosujących przeciw wojnie, a w pracy poświęconej Robespierrowi liczbę 10 postów. Zob.: J. Baszkiewicz, *Ludwik XVI*, Wrocław 1983, s. 251; J. Baszkiewicz, *Robespierre*, Wrocław 1976, s. 123.

7 *Archives Parlementaires...*, t. XLII, s. 217.

8 Już w grudniu 1791 roku Ludwik XVI twierdził, że osłabiona Francja nie wytrzyma nawet połowy kampanii wojennej. Zamierzał wykorzystać przegraną do zniszczenia rewolucji i odzyskania prerogatyw monarchy sprzed 1789 roku. Zob.: J. Baszkiewicz, *Ludwik XVI...*, s. 248; A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 173–174.

9 J. Lynn, *Bagnety Republiki. Motywacja i taktyka armii rewolucyjnej Francji 1791–1794*, Oświęcim 2016, s. 13.

10 E. D'Hauterive, *L'armée sous la Révolution, 1789–1794*, Paris 1894, s. 197–198.

się na noc w Boussu. Około godziny 22:00 z nieznanego powodu odwrót rozpoczęły pułki 5. i 6. dragonów¹¹. Cały oddział wycofał się w nieładzie do Valenciennes¹². Biron tłumaczył potem tę kompromitację nieudzieleniem wsparcia jego kolumnie przez Belgów. Jedyne oddziałowi prowadzonemu przez Adama-Philippe'a Custina udało się wykonać zadanie – zająć Porrentruy i przełęcz Jury¹³. Po kilku dniach walk było wiadomo, że francuska armia nie jest gotowa do podjęcia ofensywy. Tylko niewyprowadzenie kontrataku przez Austriaków, którzy nie zakończyli jeszcze koncentracji wojsk, uchroniło ją przed całkowitą klęską.

Po pierwszych militarnych niepowodzeniach główni dowódcy francuscy spotkali się 18 maja w Valenciennes i stwierdzili, wbrew rozkazom rządu, że dalsza ofensywa nie jest możliwa. Ludwikowi XVI poradzili zawrzeć natychmiastowy pokój. Markiz Lafayette, z inicjatywy którego doszło do spotkania, porozumiał się z lamethystami, żeby przeciwstawić się demokratom¹⁴. Wysłał wcześniej z wiadomością emisariusza do ambasadora austriackiego w Brukseli, że jeśli podpisane zostanie zawieszenie broni, a Franciszek Habsburg pozostanie neutralny, jest gotów ruszyć na czele armii do Paryża, żeby przywrócić porządek – rozpędzić jakobinów, rozwiązać gwardię narodową, stworzyć drugą izbę parlamentu i pozwolić emigrantom na powrót. Żyrodnyści, zorientowawszy się, że za generałami stoi dwór, rozpoczęli na niego „atak”, licząc, że zmuszą go do uległości, a generałów do posłuszeństwa. Zgromadzenie Prawodawcze 27 maja przyjęło nowy dekret przeciw *prêtres refractaires* (opornym księżom¹⁵), dwa dni później rozwiązano gwardię królewską i wreszcie 8 czerwca uchwaliło dekret o utworzeniu pod Paryżem obozu dla 20 tys. sfederowanych¹⁶. Kontrolujący rząd żyrodnyści potrzebowali w tym momencie zwycięstwa na froncie, dlatego – mimo pierwszych niepowodzeń – minister wojny Joseph Servan wydał rozkaz ponownego ataku na Niderlandy Austriackie. Ofensywa rozpoczęła się 9 czerwca, Francuzi posuwali się powoli, a ich działania nie były zsynchronizowane. Lafayette, pod którego rozkazami znajdowało się 24 tys. żołnierzy Armii Centrum, przekroczył 11 czerwca Sambrę, nieopodal Maubeuge, i skierował niewielką część swoich oddziałów na Mons. Kontratak wyprowadzony przez François Sébastiena

11 Ludwik Filip, późniejszy król Francuzów, książę Chartres, towarzyszący armii Birona, w swoich pamiętnikach po latach wspominał, że około dziesiątej wieczorem obudziły go wystrzały z pistoletów i liczne okrzyki „Na koń! Na koń!”. Zob.: Ludwik Filip, *Pamiętniki z czasów Wielkiej Rewolucji*, Warszawa 1988, s. 237.

12 L. A. Picard, *Kawaleria w wojnach rewolucji i cesarstwa 1792–1815*, t. 1, Oświęcim 2013, s. 17.

13 A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 182.

14 A. Soboul, *La Révolution française*, Paris 2003, s. 237–238.

15 *Les prêtres refractaires* – księża, którzy nie złożyli przysięgi na Konstytucję cywilną kleru. Zob.: S. Bonin, C. Langlois (red.), *Atlas historique de la Révolution française. Religion*, Paris 1996, s. 32–33.

16 A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 183–184. Dnia 4 czerwca Servan złożył w Zgromadzeniu wniosek o zebraniu w Paryżu 20 tys. sfederowanych (po pięciu gwardzystów z każdego kantonu) dla ponownienia Federacji z 14 lipca 1790 roku. Żołnierze w stolicy mieli utworzyć kompanie i bataliony służące do obrony stolicy. Zob.: Ludwik Filip, *op. cit.*, s. 255.

de Croix de Clerfayta odrzucił Francuzów na pozycje wyjściowe. Na północy marszałek Nicolas Luckner¹⁷, następca Rochambeau na stanowisku dowódcy Armii Północy, z 28 tys. żołnierzy 17 czerwca zdobył Menin, następnego dnia wkroczył do Courtrai. Mieszkańcy przywitali wiwatami francuskich żołnierzy: „Niech żyją Francuzi! Precz z Austriakami!” Po zajęciu miasta działania armii zostały zawieszone, marszałek czekał na konkretne rozkazy od rządu. Te jednak nie nadeszły, zamiast tego otrzymał „wolną rękę”. Dnia 30 czerwca nakazał opuścić niezagrożone przez Austriaków miasto i wycofał się do Lille. Ofensywa francuska zakończyła się fiaskiem¹⁸. Na froncie nie działo się nic. Pięknie oddają to wspomnienia kobiety, która jako dziecko mieszkała w Douai¹⁹:

W tym czasie wojna była uśpiona. Wartownicy ze swych otworów strzeleckich czuwali jedynie nad bezpieczeństwem zbyt śmiałych dzieci, które zapuszczaly się w okolice prochowni, gdzie rosły dzikie hiacynty i narcyzy, albo ześlizgiwały się do suchej fosy, gdzie jaśniały najpoważniejsze, bo trudno dostępne kwiaty [...]²⁰.

2. Upadek monarchii

Czerwiec 1792 roku zmienił wiele we francuskiej polityce. Ludwik XVI odwołał 13 czerwca ministrów: Rolanda (minister spraw wewnętrznych), Clavière’a (minister finansów) i Servana (minister wojny). Tego samego dnia żyrondyści przyjęli w Zgromadzeniu Prawodawczym uchwałę w obronie odwołanych ministrów oraz powołali komisję złożoną z 12 członków, mającą przeprowadzić śledztwo w sprawie działalności ministrów wojny. Charles François Dumouriez, minister spraw zagranicznych, który zastąpił Servana na stanowisku ministra wojny, obawiając się procesu, sam złożył 15 czerwca dymisję i udał się do Armii Północy. Powstanie rządu, w którego skład weszli wyłącznie felianci²¹, oraz złożenie królewskiego weta pod dekretem z 27 maja przeciw opornym księżom i dekretem z 8 czerwca o utworzeniu obozu dla sfederowanych pod Paryżem zapowiadały wkroczenie konfliktu między dworem a Zgromadzeniem w decydującą fazę. Ten pierwszy kontrolowany przez króla, bazujący na generałach, dążył do rewizji konstytucji (wzmocnienie władzy królewskiej), zakończenia wojny w drodze układów

17 Na cześć marszałka Nicolasa Lucknera Rouget de Lisle skomponował *Marsyliankę*.

18 S. Bonin, C. Langlois (red.), *Atlas historique de la Révolution française. L'armée et la guerre*, Paris 1989, s. 50; B. Borucki, *Valmy 1792*, Warszawa 1990, s. 79–80; Ludwik Filip, *op. cit.*, s. 250–253, 263–269.

19 Douai – francuska miejscowość znajdująca się 20 kilometrów od granicy z Niderlandami.

20 Cyt. za: B. Borucki, *op. cit.*, s. 83.

21 Felianci – zwolennicy monarchii konstytucyjnej. Zob.: F. Furet, M. Ozouf, *Dictionnaire critique de la Révolution française*, Paris 1988, s. 366–372.

pokojowych oraz sprowadzenia emigrantów do Francji, a nawet, gdyby było to konieczne, rozpędzenia Zgromadzenia. Ponadto Lafayette w liście odczytanym 18 czerwca w Zgromadzeniu poddał krytyce: zdymisjonowanych ministrów, brak dyscypliny w wojsku, chaos administracyjny, działania klubów oraz intrzygi jakobinów. W odpowiedzi na tak postawione zarzuty żyrondyści odwołali się do mas ludowych. Na manifestację wybrano 20 czerwca, rocznicę złożenia przysięgi w sali do gry w piłkę i ucieczki króla²². Tłum prowadzony przez Charles'a-Alexisa Alexandre'a i Antoine'a Josepha Santerre'a wdarł się do pałacu Tuileries przez jedno z bocznych wejść. Ludwik XVI do godziny 10:00 wieczorem zmuszony był znosić towarzystwo mężczyzn i kobiet, którzy defilowali przed nim i wykrzykiwali: *a bas le veto* („precz z wetem”), *au diable le veto* („do diabła z wetem”), *rappel des ministres patriotes* („przywrócić ministrów patriotów”), *gros Louis* („grubas Ludwik”), *tremblez tyrans* („drżycie, tyrani”)²³. Król został również zmuszony do założenia czapki frygijskiej i wypicia za zdrowie narodu, ale pomimo tylu przykrości wobec siebie zdania nie zmienił²⁴. Akcja żyrondistów zakończyła się niepowodzeniem, wtargnięcie do Tuileries, zagrożenie królowi zostało potępione przez wiele zgromadzeń departamentalnych. Sytuację postanowił wykorzystać Lafayette, który opuścił armię i przybył do Paryża, gdzie 28 czerwca wezwał Zgromadzenie Prawodawcze do delegalizacji klubów jakobińskich oraz ukarania uczestników wydarzeń z 20 czerwca. Podjęta przez niego następnego dnia próba zamachu stanu przy pomocy gwardii narodowej została udaremniona. Maria Antonina, która nienawidziła markiza i bardziej się go obawiała niż jakobinów, ostrzegła mera Paryża Pétiona. Inspekcja oddziałów gwardii narodowej przez „bohatera dwóch światów” została odwołana²⁵.

Walka polityczna trwała nadal. Dnia 3 lipca żyrondysta Vergniaud oskarżył w Zgromadzeniu Ludwika XVI o zdradę. Najcięższe zarzuty pod adresem króla dotyczyły: powstania sojuszu dworu wiedeńskiego i berlińskiego przeciw Francji zawartego w jego obronie, niezłożenia przez monarchę podpisu pod dekretem przeciw opornym księżom i o utworzeniu obozu dla sfederowanych pod Paryżem. Częścią przemówienia było zacytowanie fragmentu konstytucji. Zgodnie z nim, jeśli król kieruje armię przeciw narodowi, jest to równoznaczne z jego abdykacją. Mowa wywołała wielkie poruszenie, została wydrukowana i rozesłana do wszystkich departamentów²⁶. Trzy dni później Ludwik XVI powiadomił Zgromadzenie Prawodawcze przez ministra spraw zagranicznych Scypiona Chambonas o nadchodzącej armii

22 A. Soboul, *La Révolution...*, s. 236, 240; A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 185–187; J. Godechot, *La Révolution française dans le Midi toulousain*, Toulouse 1986, s. 105.

23 G. Rudé, *La foule dans la révolution française*, Paris 1982, s. 120–121; J. Jaurès, *Histoire socialiste de la Révolution française*, t. II, *La Législative*, Paris 1970, s. 534.

24 A. Mathiez, *Le dix août*, Paris 1989, s. 23.

25 A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 187–188; J. Godechot, *La révolution...*, s. 107.

26 *Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799)*, t. XLVI, Paris 1895, s. 79–80, 83.

pruskiej liczącej nawet 50 tys. żołnierzy²⁷. Reprezentanci 11 lipca przyjęli deklarację *Citoyens, la patrie est en danger* („Obywatele, ojczyzna jest w niebezpieczeństwie”)²⁸. Kolejnego dnia przyjęto dekret o zaciągu 50 tys. ludzi do wojsk liniowych i oddziałów lekkich oraz utworzeniu batalionów ochotników liczących 33,6 tys. osób²⁹.

Decyzja o utworzeniu obozu dla sfederowanych w Soissons pod Paryżem zapadła 8 czerwca, po czym została zablokowana królewskim wetem. Część departamentów wysłała jednak gwardzistów narodowych do Paryża w celu obrony Zgromadzenia Prawodawczego oraz wzięcia udziału w święcie federacji³⁰ obchodzonym 14 lipca. Z kolei 2 lipca na wniosek deputowanego Lacuée w imieniu Komisji Dwunastu ominięto weto, przyjmując dekret pozwalający gwardzistom, będącym już w drodze, przybyć do Paryża i wziąć udział w święcie 14 lipca, oraz zapewniający im kwatery. Dekret uzupełniający z 12 lipca przyznawał im zwrot kosztów podróży (5 solidów za milę, liczoną od stolicy ich departamentu do Paryża)³¹. To właśnie sfederowani z Marsylii i Bretanii wraz z mieszkańcami Paryża, z przedmieść Saint-Antoine i Saint Marceau, 10 sierpnia 1792 roku obalili monarchię, zdobywając broniony przez gwardię szwajcarską i szlachtę pałac Tuileries. Ludwik XVI, który znalazł schronienie w sąsiednim Maneżu, został zawieszony w czynnościach przez Zgromadzenie Prawodawcze i uwięziony wraz z rodziną w Temple³². Upadek monarchii we Francji był procesem powolnym, prowadzącym od decyzji Ludwika XVI o zwołaniu Stanów Generalnych przez ucieczkę do Varennes i wetowanie dekretów Zgromadzenia Prawodawczego. Szczególną rolę odegrała tu wojna wypowiedziana w kwietniu 1792 roku, która przyniosła Francji szereg klęsk oraz manifest księcia Brunswickiego³³ z 25 lipca. Okazał się on kroplą, która przelała czarę goryczy. Grożono w nim zniszczeniem Paryża, jeśli rodzina królewska zazna najmniejszej zniewagi. Opinia publiczna w stolicy poznała treść dokumentu 1 sierpnia:

Miasto Paryż i wszyscy jego mieszkańcy bez wyjątku muszą natychmiast i bez zwłoki poddać się królowi, dać księciu pełną i całkowitą wolność, i zapewnić jemu, jak i rodzinie królewskiej, nietykalność i poszanowanie, do których prawo natury i prawo ludzkie zobowiązują poddanych wobec suwerenów; Ich Cesarskie i Królewskie Moście czynią za wszystkie te wydarzenia osobiście odpowiedzialnymi, będą odpowiadać głowami, będą sądzeni przez sądy wojskowe bez nadziei na przebaczenie, wszystkich członków Zgromadzenia Narodowego, departamentu, dystryktu, władz miejskich, gwardii narodowej Paryża, sędziów pokoju i innych; poza tym

27 *Ibidem*, s. 170.

28 *Ibidem*, s. 342–343.

29 *Ibidem*, s. 396.

30 Święto Federacji – rewolucyjne święto zorganizowane pierwszy raz w Paryżu 14 lipca 1790 roku, którego nieodzownym elementem była obecność oddziałów gwardii narodowej z całej Francji oraz składana w jej trakcie przysięga. Zob.: M. Ozouf, *Święto rewolucyjne 1789–1799*, Warszawa 2008, s. 47–66.

31 A. Mathiez, *Le dix...*, s. 45–46.

32 *Ibidem*, s. 86–122; A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 194–195.

33 Charles-Guillaume-Ferdinand, duc de Brunswick – Karol Wilhelm Ferdynand, książę Brunswiku. Zob.: F. Furet, M. Ozouf, *op. cit.*, s. 1088.

Cesarskie i Królewskie Moście deklarują, na swoją wiarę i swoje cesarskie i królewskie słowo, że w przypadku jakiegokolwiek przemocy, zniewagi wobec ich Królewskich Mości, króla, królowej, i rodziny królewskiej, jeśli nie zapewni się im natychmiast pełnego bezpieczeństwa i wolności, oni pomszczą to w sposób przykładny i na zawsze zapamiętany, poddając miasto Paryż egzekucji militarnej [...] [tłum. własne]³⁴.

3. Pruska inwazja

Armia pruska Fryderyka Wilhelma pod dowództwem księcia Brunszwickiego składająca się z 42 tys. żołnierzy, której towarzyszyły oddziały heskie (6000 żołnierzy), oddział elektora Moguncji (2000 żołnierzy) i armia emigrantów (8000 żołnierzy), wkroczyła do Francji 19 sierpnia³⁵. Jej działania wspierał na północy korpus austriacki (15 tys. żołnierzy) dowodzony przez Clerfayta oraz armia austriacka księcia von Hohenlohe-Kirchberga (14 tys. żołnierzy) na południu. Na tyłach Prusaków, w Niderlandach, operowały oddziały austriackie księcia von Sachsen-Teschena (15 tys. żołnierzy), wraz ze stanowiącymi odwód oddziałami emigrantów księcia de Bourbon. Po ostrzale artyleryjskim 23 sierpnia skapitulowało Longwy. Armia pruska po pięciu dniach od zajęcia miasta ruszyła na Verdun, twierdzę znajdującą się na drodze do Paryża. W tym czasie Clerfayt miał blokować Montmedy i Stenay. Na południu zadaniem sił księcia Hohenlohe-Kirchberga było zdobycie Thionville³⁶. Prusacy dotarli do Verdun 31 sierpnia, a 2 września, po krótkim oblężeniu, miasto skapitulowało³⁷.

34 Cyt. za: J. Jaurès, *Histoire socialiste...*, t. II, s. 604–606: *La ville de Paris et tous ses habitants sans distinction seront tenus de se soumettre sur-le-champ et sans délai au roi, de mettre ce prince en pleine et entière liberté, et de lui assurer ainsi qu'à toutes les personnes royales, l'inviolabilité et le respect auxquels le droit de la nature et des gens obligent les sujets envers les souverains; Leurs Majestés Impériale et Royale rendent personnellement responsables de tous les événements, sur leurs têtes, pour être jugés militairement, sans espoir de pardon, tous les membres de l'Assemblée nationale, du département, du district, de la municipalité et de la garde nationale de Paris, les juges de paix et tous ceux qu'il appartiendra; déclarent en outre leurs dites Majestés, sur leur foi et parole d'empereur et roi, que s'il est fait la moindre violence, le moindre outrage à Leurs Majestés le roi, la reine, et à la famille royale, s'il n'est pas pourvu immédiatement à leur sûreté, à leur conservation et à leur liberté, elles en tireront une vengeance exemplaire et à jamais mémorable, en livrant la ville de Paris à une exécution militaire [...].*

35 Tego samego dnia markiz Lafayette uciekł z Francji i oddał się, z 22 oficerami, w niewolę Austriakom, na stanowisku dowódcy Armii Północy zastąpił go Dumouriez. Zob.: Ludwik Filip, *op. cit.*, s. 303; J. Godechot, *La révolution...*, s. 112.

36 W czasie oblężenia Thionville ranny został, walczący w „armii książąt”, François-René de Chateaubriand. Zob.: F.-R. de Chateaubriand, *O rewolucji wolności i władzy. Wybór pism*, Kraków 2017, s. XIII; J. Godechot, *La contre-révolution...*, s. 136.

37 B. Borucki, *op. cit.*, s. 90, 95–99.

Marsz wojsk prusko-austriackich na Paryż wywołał panikę w stolicy, w której pamiętano słowa manifestu księcia Brunszwickiego. Doprowadziła ona do tzw. masakr wrześniowych. Od 2 do 6 września sankiuloci, sfederowani i ochotnicy wymordowali, często w bestialski sposób, od 1100 do 1400 więźniów. Najczęściej byli to niezaprzysiężeni księża i szlachta. Wśród ofiar znalazła się także księżna Lamballe, przyjaciółka królowej, która została poćwiartowana. Zabójstwa miały miejsce w momencie krytycznym rewolucji, kiedy wszystkie legalne władze były bezsilne³⁸. Po zajęciu Verdun sprzymierzeni skierowali się w stronę Paryża. Charles François Dumouriez, dowódca Armii Północy, postanowił zatrzymać ich pochód na zalesionych wzgórzach Argonnów, koncentrując w tym rejonie znaczne siły. Kluczowymi pozycjami obronnymi Francuzów były: wąwóz Grandpré, przełęcz La Croix aux Bois oraz przejścia Les Islettes, La Chalade i Chesne-Populeux³⁹. W liście do ministra wojny Dumouriez pisał: „Verdun wzięte, czekam na Prusaków. Obozy w Grandpré i Islettes są Termopilami Francji, ale ja będę szczęśliwszy od Leonidasas⁴⁰. Dowódca wojsk pruskich, książę Brunszwiku, był skłonny zrezygnować z inwazji na Szampanię i zakończyć kampanię 1792 roku zdobyciem Montmédy, Sedanu i Mézieres, jednak towarzyszący armii król pruski Fryderyk Wilhelm II nakazał kontynuowanie marszu na Paryż. Czas naglił, nieustające opady deszczu doprowadziły do problemów z aprowizacją pruskiej armii, głodni żołnierze jedli niedojrzałe winogrona, co doprowadziło do epidemii czerwonki⁴¹, której jednym z objawów była biegunka. Podejmowane na głównym odcinku od 8 do 12 września działania zaczepne przeciw oddziałom francuskim broniącym lasu argońskiego nie przyniosły efektów. Na północy oddziałowi kawalerii Clerfayta udało się jednak opanować słabo bronioną przełęcz La Croix aux Bois⁴². Generał Chazot, któremu Dumouriez natychmiast polecił ją odbić, wywiązał się ze swojego zadania, jednak 14 września został zmuszony do wycofania się wobec ataku przeważających sił wroga⁴³. Zagrożeni obejściem swoich pozycji Francuzi porzucili Grandpré i wycofali się pod osłoną nocy w kierunku Sainte-Menehould. Jedynie oddziały generała Arthura Dillona⁴⁴ pozostały w La Chalade i Les Islettes⁴⁵. Te ostatnie skierowane były ku wschodowi, z kolei główne siły po osiągnięciu Sainte-Menehould zwróciły

38 J.-C. Martin, *La Révolution...*, s. 162.

39 Szczegółowy opis ukształtowania terenu znajduje się w pracy Chuqueta. Zob.: A. Chuquet, *Les Guerres de la Révolution*. Valmy, Paris 1887, s. 44-50.

40 Cyt. za: Ludwik Filip, *op. cit.*, s. 316.

41 A. Chuquet, *Les Guerres de la Révolution. La retraite de Brunswick*, Paris 1903, s. 113.

42 Za zbyt słabe obsadzenie przełęczy La Croix aux Bois odpowiedzialność ponosi Dumouriez, który wezwał do siebie 12 września strzegące jej dwa bataliony i dwa szwadrony, i pozostawił na straży tego ważnego punktu jedynie batalion ochotników narodowych z departamentu Ardennes, co zresztą sam Dumouriez sobie wyrzuca w swych pamiętnikach. Zob.: Ludwik Filip, *op. cit.*, s. 319.

43 *Ibidem*, s. 319-320.

44 Arthur Dillon – brat Théobalda Dillona, zabitego przez swoich żołnierzy w kwietniu 1792 roku.

45 B. Borucki, *op. cit.*, s. 125-128.

się ku zachodowi. Podążająca za nimi armia pruska przecięła francuskie linie komunikacyjne w kierunku Chalons. Dumouriez, zachowując w tej sytuacji zimną krew⁴⁶, wsparty 19 września oddziałami François-Christophe de Kellermanna⁴⁷ zdecydował się przyjąć walną bitwę⁴⁸.

4. „Słońce Valmy”

Pod Valmy⁴⁹ 20 września 1792 roku starła się armia pruska, licząca od 30 tys. do 34 tys. żołnierzy, z oddziałami francuskimi składającymi się z ponad 50 tys. żołnierzy. Armia austriacka Clerfayta oraz oddziały emigrantów nie dotarły na pole bitwy. Chwilę po godzinie 12:00 król pruski wydał rozkaz zdobycia wzgórza Valmy⁵⁰ znajdującego się w centrum ugrupowania Kellermanna. Około godziny 12:30 armie rozpoczęły ostrzał artyleryjski. Po chwili Prusacy ruszyli do ataku⁵¹. W tym momencie bitwy Kellermann kazał uformować kolumny i miał zwrócić się do żołnierzy tymi słowami: „Towarzysze, nadszedł moment zwycięstwa, pozwólmę wrogowi posuwać się naprzód bez jednego wystrzału i zaatakujmy go bagnetem” [tłum. własne]⁵². Następnie, galopując na koniu między batalionami i trzymając osadzony na szabli kapelusz, krzyczał „Niech żyje Naród!” Jego krzyk powtarzany był z entuzjazmem w szeregach armii francuskiej. Atak pruski załamał się pod ogniem francuskich dział⁵³. Kolejna próba zawładnięcia wzgórzem podjęta przez wojska pruskie ok. godziny 16:00, poprzedzona ostrzałem artylerii, zakończyła się również niepowodzeniem. Zapadające ok. 17:30 ciemności nad polem bitwy zakończyły trwającą wymianę ogniową, bitwa była skończona⁵⁴. Starcie pod Valmy

46 Śmiałość, z jaką Dumouriez przyjął bitwę z odwróconym frontem, jest zastanawiająca, ewentualna przegrana wojsk francuskich mogła doprowadzić do utraty całej armii, wszak droga odwrotu na Paryż opanowana była przez oddziały księcia Brunshwiku.

47 Rada Wykonawcza 23 sierpnia 1792 roku zastąpiła marszałka Lucknera Kellermannem. Zob.: Ludwik Filip, *op. cit.*, s. 306. W 1807 roku Kellermann otrzymał od Napoleona tytuł księcia Valmy. Zob.: R. Bielecki, *Encyklopedia wojen napoleońskich*, Warszawa 2001, s. 310.

48 *Atlas historique de la Révolution française. L'armée et la guerre...*, s. 51.

49 W historiografii radzieckiej często porównuje się wydarzenia z rewolucji francuskiej do rewolucji październikowej; bitwa pod Pułkowem i Krasnym Siełem nazywana jest „Valmy rosyjskiej rewolucji”. Zob.: K. Marcinek, *Don 1917–1918*, Warszawa 2020, s. 19–20.

50 Fryderyk Wilhelm uznał, że wzgórze ma kluczowe znaczenie dla wyniku bitwy i należy skupić się na zdobyciu znajdującego się na nim wiatraka. Zob.: A. Chuquet, *Les Guerres de la Révolution. Valmy...*, s. 204.

51 B. Borucki, *op. cit.*, s. 138–140.

52 Cyt. za: *Dictionnaire historique des batailles, sièges, et combats de terre et de mer, qui ont eu lieu pendant la révolution française*, t. 4, Paris 1818, s. 188: *Camarades, le moment de la victoire est arrivé; laissons avancer l'ennemi sans tirer un seul coup, et chargeons-le à la baïonnette.*

53 *Ibidem*.

54 B. Borucki, *op. cit.*, s. 141–143.

przez część historyków uważane jest za zwykłą kanonadę, francuscy artylerzyści oddali w jej trakcie 20 tys. strzałów. Pociski grzęzły jednak w podmokłej ziemi, nie rykoszetując, stąd straty armii pruskiej nie były znaczące⁵⁵. Ludwik Filip dowodzący drugą linią Francuzów tak wspominał w swych pamiętnikach ten wrześnieowy dzień:

Kanonada, która zaczęła się, jeszcze zanim zluźowałem generała Stengela, stała się około godziny dziesiątej bardzo żywa. Prusacy ustawili naprzeciw wiatraka dwie główne baterie, które potem stopniowo wzmacniali: jedną na przedłużeniu wzgórza, na którym wznosił się wiatrak, drugą na przeciwnym wzgórzu, od strony drogi, przed folwarkiem zwanym księżycowym. Gospodarstwo to stało się tego dnia sławne, a nazajutrz król pruski obrał je sobie za kwaterę. Przez te baterie straciliśmy wielu ludzi, ale nie zachwiało to w niczym ducha naszych wojsk i tylko raz doszło do krótkiego zamieszania w dwóch batalionach mojej dywizji, kiedy pocisk uderzył w dwa stojące między nimi jaszczki pełne ładunków. Po wybuchu bataliony rozproszyły się na krótko, ale szybko uformowały się na nowo i mimo ognia, na jaki były wystawione, od razu wróciły na swoje miejsca w linii⁵⁶.

Odwaga żołnierzy wspomniana przez Ludwika Filipa, decyzje dowódców, Dumourieza i Kellermanna, oraz bezsporna przewaga artylerii francuskiej, zmodernizowanej przez Gribeauvala⁵⁷, na początku panowania Ludwika XVI zdecydowały o francuskim zwycięstwie⁵⁸. Bitwa, mimo niewielkich strat wojsk pruskich, miała wielkie znaczenie. Rozpoczęte dwa dni po starciu i przeciągane przez kolejnych osiem dni rokowania, prowadzone przez Dumourieza, doprowadziły do zniszczenia armii pruskiej, której brakowało zaopatrzenia i która zmagala się z epidemią dyzenterii. To w obozie la Lune, w którym stacjonowali Prusacy po bitwie, najwięcej żołnierzy od początku kampanii padło ofiarą tej ostatniej. „Czerwona biegunka”, jak nazywali ją Niemcy, dotknęła ok. 1/6 żołnierzy. Każdy kolejny dzień osłabiał siły księcia Brunszwickiego, dlatego 29 września zapadła decyzja o odwołaniu sił sprzymierzonych w kierunku Grandpré⁵⁹. W wyniku zwycięstwa Dumourieza i Kellermanna pod Valmy terytorium Francji zostało wyzwolone i armie młodej republiki⁶⁰ przeszły do ofensywy. We wrześniu opanowane zostały Sabaudia i Nicea. W październiku Custine⁶¹ zdobył Spirę i Moguncję⁶².

55 J.-P. Bertaud, *La vie quotidienne des soldats de la révolution 1789–1799*, Paris 1985, s. 92.

56 Ludwik Filip, *op. cit.*, s. 326–327.

57 Jean Baptiste Vaquette de Gribeauval wprowadził jeden z najlepszych systemów artylerii polowej w tamtych czasach. Zob.: P. Griffith, *Taktyka piechoty francuskiej w epoce napoleońskiej 1792–1815*, Oświęcim 2016, s. 5.

58 J. Godechot, *La contre-révolution...*, s. 179.

59 A. Chuquet, *Les Guerres de la Révolution. La retraite de...*, s. 112–114, 118–119.

60 Dzień po bitwie pod Valmy, na wniosek deputowanych Collot d'Herbois i księdza Grégoire'a, Konwencja zniósła monarchię we Francji. Zob.: *Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799)*, t. LII, Paris 1897, s. 73.

61 Mowa o Adam-Philippie de Custine. Zob.: F. Furet, M. Ozouf, *op. cit.*, s. 1089.

62 Armia Custine'a pozbawiona artylerii oblężniczej nie była w stanie zdobyć Moguncji. Pod naciskiem mieszczan, którzy sympatyzowali z Francuzami, ogłoszono jednak kapitulację. Zob. A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 341.

Na początku listopada Francuzi rozpoczęli podbój Belgii⁶³. W wymiarze politycznym bitwa pod Valmy dała Konwentowi Narodowemu samodzielne rządy we Francji, która przyjęła ustrój republikański. Johann Wolfgang von Goethe, uczestnik kampanii, widział w Valmy początek nowej ery w historii świata⁶⁴. Z kolei dla francuskich emigrantów walczących w „armii książąt” był to koniec świata. Valmy zdyskredytowało ich zarówno militarnie, jak i politycznie. Pięć dni po bitwie zostali wyjęci spod prawa, a 9 października przyjęto dekret skazujący na śmierć każdego emigranta, który zostanie złapany z bronią⁶⁵. Borykający się przy tym z problemami finansowymi od początku kampanii, po bitwie pod Valmy stracili możliwości powrotu do Francji. Ponadto cesarz Franciszek II nakazał rozwiązanie wszystkich oddziałów emigrantów, obarczając ich winą za klęskę kampanii austriacko-pruskiej. Emigranci rozproszyli się jak liście na wietrze, część z nich udała się do Szwajcarii, północnych Niemiec bądź Włoch. Jedynie armia księcia de Condé nie została rozwiązana i przetrwała do 1802 roku⁶⁶. Ranny pod Thionville Chateaubriand wyjechał do Belgii i ostatecznie schronił się w Anglii, a po latach wspominał „klęskę”:

Kapitan mojej kompanii, p. de Gouyon-Miniac, wydał mi 16 października w obozie pod Longwy chlubne świadectwo zwolnienia. W Arlon, na wielkim trakcie, ujrzeliśmy sznur zaprzężonych wozów; konie stały, inne klęczały, jeszcze inne pyski miały przy ziemi: wszystkie były martwe, ich zeszytywniałe trupy tkwiły pomiędzy hołoblami; powiedziałbyś, że to cienie bitwy rozłożone obozem na brzegu Styksu⁶⁷.

Po wycofaniu się armii pruskiej Francuzi mogli przystąpić do podboju Niderlandów Austriackich. Dysponowali siłami dwukrotnie większymi niż te, które Austriacy zgromadzili do odparcia inwazji. Żołnierze francuscy nie byli już tymi z kwietnia 1792 roku – niedoświadczonymi, panikującymi na sam huk wystrzałów. Po zwycięstwie pod Valmy rwali się do walki. Jedynym problemem Armii Północy, z którym zmagala się przez kolejne lata, był brak sprzętu i uzbrojenia⁶⁸. Plan generała Dumourieza, zakładający uwolnienie departamentu Nord z wojsk austriackich, a następnie uderzenie na Belgię, został zatwierdzony przez *Conseil exécutif provisoire* (Tymczasową Radę Wykonawczą) 6 października⁶⁹. Siły pod dowództwem generała Dumouriez, na które składały się: Armia Belgii⁷⁰, Armia Północy i Armia Ardenów, liczyły ok. 90 tys. żołnierzy⁷¹. Siły austriackie

63 F. Furet, M. Ozouf, *op. cit.*, s. 746.

64 J.-C. Martin, *La Révolution...*, s. 165.

65 J.-C. Martin, *Contre-Révolution...*, s. 145.

66 J. Godechot, *La contre-révolution...*, s. 178–179, 180.

67 F.-R. de Chateaubriand, *Pamiętniki z za grobu*, Warszawa 1991, s. 192.

68 J. Lynn, *op. cit.*, s. 18.

69 C. de la Jonquière, *Bitwa pod Jemappes 1792*, Oświęcim 2015, s. 13.

70 „Armia Belgii” nie została nigdy oficjalnie powołana, pojawia się w dokumentach z końca 1792 roku i początku 1793 roku i odnosi się do armii generała Dumourieza lub całości sił francuskich w Belgii. Zob.: C. de la Jonquière, *op. cit.*, s. 158.

71 John Lynn podaje, że pod komendą Dumourieza było od 88 tys. do 95 tys. żołnierzy. Zob.: J. Lynn, *op. cit.*, s. 18. Stan armii generała Dumourieza, przedstawiony w *Tableau de la*

w Niderlandach 6 listopada wynosiły 46 264 piechoty i kawalerii oraz oddziały artylerii, minerów, saperów, pionierów i pontonierów, razem ok. 50 tys. żołnierzy⁷². Ofensywa francuska rozpoczęła się 28 października, Dumouriez z większością sił skierował się na Mons, a w tym czasie Armia Północy pod dowództwem generała La Bourdonnaye zagrażała Tournai. Plan zakładał, że książę Albert Sasko-Cieszyński (von Sachsen-Teschen) podzieli wojska austriackie między te miejscowości, dzięki czemu Dumouriez bez problemu zawładnie Mons⁷³. Po początkowych starciach 3 i 4 listopada, w których Francuzi zajęli Thulin, Bous-su, Vasmé, wzgórze Frameries i równinę Jemappes, armie stanęły naprzeciwko siebie 6 listopada pod Jemappes⁷⁴. W dniu bitwy generał Dumouriez, któremu udało się zrealizować swój plan strategiczny, miał znaczną przewagę liczebną, ok. 40 tys. Francuzów starło się wtedy z 13 tys. Austriaków⁷⁵. O godzinie 7:00 rano Francuzi rozpoczęli ostrzał artyleryjski, który zmusił pierwszą linię austriacką do wycofania się na grzbiet wzniesienia, gdzie znajdowały się reduty. W południe wojska francuskie przypuściły atak na pozycje Austriaków na całej linii⁷⁶. Żołnierze liniowi i ochotnicy wykazali się odwagą. Dumouriez po bitwie napisał: „Wszystkie korpusy armii dały z siebie wszystko; każdy człowiek walczył osobiście”⁷⁷. Dowodzący francuskim centrum książę de Chartres tak przedstawił zwycięstwo armii młodej Republiki:

O drugiej po południu bitwa już wszędzie ustała. Moja dywizja zajmowała płaskowyż Jemappes i wszystkie zdobyte przez nas reduty. Panował w niej wielki zamęt, prawie wszystkie bataliony ochotników były tak przemieszane i splątane ze sobą, jak wyjaśniłem w mojej relacji, że cały następny dzień zszedł mi na rozdzielaniu ich i formowaniu na nowo moich półbrygad. Tak czy inaczej – zajmowaliśmy jednak grzbiet wznoszący się przed Mons, a nasi żołnierze w jakimś upojeniu przyglądali się temu miastu leżącemu jakby u naszych stóp, i wojsku austriackiemu, wycofującemu się w największym porządku, pod osłoną swej licznej i pięknej kawalerii, w kierunku Mons po długim moście nad starymi fosami obronnymi⁷⁸.

situation et de l'emplacement des armées combinées du Nord, de la Belgique et des Ardennes, à l'époque du 1er décembre 1792, już po bitwie pod Jemappes, na dzień 1 grudnia 1792 wynosił 86 970 ludzi. Dane te wydają się jednak znacznie zawyżone, co potwierdza fakt, że kilkanaście dni później stany jednostek były niższe średnio o 30%. Zob.: C. de la Jonquière, *op. cit.*, s. 158–164.

72 C. de la Jonquière, *op. cit.*, s. 80–82.

73 A. Chuquet, *Les Guerres de la Révolution. Jemappes et la conquête de la Belgique (1792–1793)*, Paris 1890, s. 77; C. de la Jonquière, *op. cit.*, s. 55–61.

74 A. de Jomini, *Les guerres de la Révolution (1792–1797), de Jemmapes à la campagne d'Italie*, Paris 1998, s. 60–61.

75 Jonquière podaje dokładną liczbę wojsk austriackich, która w dniu bitwy miała wynieść: 11 628 piechoty i 2168 kawalerii, ustalenie dokładnej liczby wojsk francuskich jest niemożliwe, ze względu na brak dokumentów z dni, bezpośrednio poprzedzających bitwę. Zob.: C. de la Jonquière, *op. cit.*, s. 93–95.

76 P. Griffith, *op. cit.*, s. 35.

77 Cyt. za: J. Jaurès, *Wybór pism*, Warszawa 1970, s. 720.

78 Ludwik Filip, *op. cit.*, s. 383.

Bitwa pod Jemappes pokazała, że francuska armia rewolucyjna potrafi nie tylko się bronić, jak miało to miejsce pod Valmy, ale też atakować. W wyniku zwycięstwa odniesionego 6 listopada 1792 roku armia austriacka zmuszona została do odwrotu, a w ręce Francuzów wpadły całe Niderlandy Austriackie⁷⁹. Dnia 14 listopada zajęta została Bruksela, 28 listopada Liège, 30 listopada Antwerpia i 2 grudnia Namur⁸⁰.

Opanowanie Belgii nie zakończyło wojny, dekret przyjęty przez Konwencję Narodową 19 listopada zapowiadający niesienie pomocy wszystkim ludom walczącym o wolność⁸¹ był wyzwaniem rzuconym monarchiom Europy i wiązał ręce francuskiej dyplomacji. Konwent przegłosował 15 grudnia dekret określający zasady postępowania generałów na podbitych terenach, m.in. zniesienie dawnych podatków, w tym dziesięciny, praw senioralnych i wszystkich przywilejów, przeprowadzenie wyborów do nowych władz administracyjnych, konfiskatę dóbr książąt, ich popleczników, wspólnot świeckich i duchownych oraz należących do skarbu państwa⁸². Wymienione dobra zostały zasekwestrowane na poczet asygnat wprowadzonych do obiegu o kursie przymusowym⁸³. Największą przeszkodą w zawarciu pokoju była deklaracja zawarta w artykule 11 wspomnianego dekretu z 15 grudnia:

Naród francuski deklaruje, że będzie traktował jak wroga lud, który odrzuci wolność i równość, i wyrzekając się ich, będzie chciał zachować, przywrócić lub pertraktować z księciem i kastami uprzywilejowanymi i naród francuski obiecuje i zobowiązuje się nie podpisywać żadnego traktatu, i złożyć broń dopiero po umocnieniu suwerenności i niepodległości ludu, na terytorium którego wejdą wojska republiki, który to lud przyjmie zasady równości i ustanowi rząd wolny i ludowy [tłum. własne]⁸⁴.

79 *Atlas historique de la Révolution française. L'armée et la guerre...*, s. 53.

80 A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 343.

81 *Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799)*, t. LIII, Paris 1898, s. 473–474.

82 *Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799)*, t. LV, Paris 1899, s. 72–76.

83 A. Mathiez, *La révolution française. La Gironde et la Montagne*, Paris 1985, s. 188.

84 *Archives Parlementaires...*, t. LV, s. 76: *La nation française déclare qu'elle traitera comme ennemi le peuple qui, refusant la liberté et l'égalité, en y renonçant, voudrait conserver, rappeler ou traiter, avec le prince et les castes privilégiées; elle promet et s'engage de ne souscrire, aucun traité, et de ne poser les armes qu'après l'affermissement de la souveraineté et de l'indépendance du peuple sur le territoire duquel les troupes de la République seront entrées, qui aura adopté les principes de l'égalité et établi un gouvernement libre et populaire.*

5. Zdrada generała Dumourieza

Dokonane przez Francję po bitwach pod Valmy i Jemappes aneksje, m.in. Belgii, Sabaudii, Nicei, księstwa Dwóch Mostów, Moguncji, Monako, Porrentruy⁸⁵, oraz zakończony wyrokiem śmierci proces Ludwika XVI⁸⁶ przesądziły o kontynuowaniu wojny. Od końca 1792 roku Anglia, zaniepokojona francuskimi sukcesami, szykowała się do wojny, podejmując działania dyplomatyczne zmierzające do zbudowania szerszej koalicji antyfrancuskiej. Ostatecznie w jej skład weszły: Austria, Prusy, Holandia (zaniepokojona obecnością Francuzów w Belgii), Hiszpania (hiszpańska linia Burbonów wstrząśnięta była egzekucją Ludwika XVI), Rosja oraz państewka włoskie i niemieckie⁸⁷. Konwencja – wobec odmowy przez premiera Wielkiej Brytanii Williama Pitta Młodsze przyjęcia jej reprezentanta, wysłanego na rozmowy dyplomatyczne w celu utrzymania pokoju – 1 lutego 1793 roku wypowiedziała Anglii i Holandii wojnę⁸⁸. Komitet Obrony Powszechnej (*Le Comité de Défense Général*) szacował, że potrzebnych będzie 500 tys. żołnierzy, podczas gdy armia francuska miała ich wtedy tylko ok. 200 tys.⁸⁹ W celu przeciwstawienia się potęgom europejskim, które zagrażały Francji, Konwencja zarządziła pobór 300 tys. ludzi⁹⁰. Kontyngenty w poszczególnych departamentach zależały od liczby ich mieszkańców oraz liczby rekrutów dostarczonych w 1791 i 1792 roku. Departamenty, które dostarczyły ich więcej, były mniej obciążone⁹¹. Nowych rekrutów nie udało się zebrać i wyszkolić na czas. Po wypowiedzeniu wojny Anglii i Holandii 1 lutego 1793 roku generał Dumouriez otrzymał rozkaz najechnia tej drugiej. W połowie lutego na czele Armii Holandii ruszył w kierunku Antwerpii, zajmując Bredę, Gertruydenberg i Klundert; w tym czasie oddziały francuskie oblegały Maastricht. Armia austriacka księcia Koburskiego, licząca

85 Sabaudia została przyłączona 27 listopada 1792 roku (departament Mont-Blanc), Belgia i Nicea zostały anektowane 31 stycznia 1793 roku, księstwo Dwóch Mostów zostało zajęte 8 lutego 1793 roku, Moguncja została przyłączona 17 marca, Monako przyłączono 14 lutego, Porrentruy przyłączono 23 marca (departament Mont-Terrible). Zob.: A. Mathiez, *La révolution française...*, s. 185, 191–194; J. Godechot, *La grande nation. L'expansion révolutionnaire de la France dans le monde de 1789 à 1799*, Paris 1983, s. 181–183; J. Godechot, *La révolution...*, s. 123–124, 128.

86 Jednym z elementów toczących się negocjacji było życie Ludwika XVI i jego najbliższej rodziny. Zob.: A. Mathiez, *La révolution française...*, s. 178–179. Hiszpania oferowała neutralność za życie Ludwika XVI. Zob.: J. Baszkiewicz, *Ludwik XVI...*, s. 266.

87 J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 357–358.

88 A. Mathiez, *La révolution française...*, s. 197.

89 Zakończona sukcesem kampania w Belgii doprowadziła do opuszczania szeregów armii przez ochotników, którzy odpowiedzieli na apel „ojczyzna w niebezpieczeństwie” i po zwycięstwie wracali do domów. Zob.: J. Lynn, *op. cit.*, s. 19.

90 J. Godechot, *Les institutions...*, s. 359. Dekret nakazujący powołanie pod broń 300 tys. Francuzów przyjęto 24 lutego 1793 roku. Zob.: J. Godechot, *La révolution...*, s. 128–129.

91 J.-P. Bertaud, *op. cit.*, s. 31.

40 tys. żołnierzy, podjęła kontrofensywę, 1 marca przekroczyła rzekę Rur (Roer) i uderzyła na Belgię. Francuzi pośpiesznie wycofali się z Akwizgranu, Liège i odstąpili od murów Maastricht⁹². Początkowo Dumouriez chciał kontynuować marsz na Rotterdam, jednak 10 marca na wyraźny rozkaz Rady Wykonawczej pozostawił Armię Holandii pod dowództwem generała Louisa-Charles'a de la Motte-Ango i ruszył na południe⁹³. Do Louvain, w stronę którego kierowały się wycofujące się oddziały Mirandy i Valenca, dotarł 11 marca. Po reorganizacji armii i przywróceniu żołnierzom odwagi postanowił wypowiedzieć bitwę wojskom księcia Koburskiego⁹⁴. Do decydującego starcia doszło 18 marca 1793 roku pod Neerwinden. Wzięło w nim udział ok. 47 tys. żołnierzy republiki (w tym ok. 5 tys. kawalerii) i ok. 42 tys. żołnierzy armii austriackiej (w tym ok. 10 tys. kawalerii)⁹⁵. Prawym skrzydłem wojsk francuskich dowodził Valence, centrum książę de Chartres, a lewym skrzydłem Miranda⁹⁶. Bitwa rozpoczęła się o godzinie 7:00 rano atakiem francuskich tyralierów na straż przednią Austriaków. Francuzi przeprawili się po mostach przez rzekę la Petite Gette i zdobyli Neerheyllissem, Esemael, Elixem i Orsmael. W centrum zażarte walki toczyły się o Neerwinden, które trzykrotnie było zdobywane przez Francuzów. Artyleria austriacka zmusiła ich ostatecznie do wycofania się ze wsi⁹⁷. W krytycznym momencie bitwy Austriacy rzucili do szarży kirasjerów Zechwitza i Nassau. Pierwsi zostali odepchnięci przez francuską kawalerię prowadzoną osobiście przez generała Valence'a⁹⁸, drudzy – odparci przez siły generała Thouvenota – ponieśli duże straty w wyniku ostrzału artylerii i piechoty. W czasie krwawych walk w centrum o Neerwinden, w które Dumouriez zaangażował zarówno oddziały centrum, jak i prawą flankę, Austriakom, mającym przewagę liczebną na prawym skrzydle, udało się złamać francuskie lewe skrzydło generała Mirandy. Dumouriez, obawiając się przecięcia linii komunikacyjnych przez oddziały austriackiego prawego skrzydła, nakazał odwrót. Książę Koburski nie ścigał wojsk francuskich, co uratowało rozproszoną armię francuską.

92 Oblężenie Maastricht trwało od 23 lutego do 3 marca, kiedy kierujący nim generał Miranda, nakazał wycofać się, otrzymawszy meldunki o porażkach francuskich nad Roerem i marszu Austriaków na Maastricht. Zob.: L. Filip, *op. cit.*, s. 414, 419–420.

93 J. Lynn, *op. cit.*, s. 19; A. Mathiez, *La révolution française ...*, s. 204–205, 207.

94 A. Chuquet, *Les Guerres de la Révolution. La trahison de Dumouriez*, Paris 1891, s. 88, 90.

95 *Atlas historique de la Révolution française. L'armée et la guerre...*, s. 54. Autorzy podają różne liczby żołnierzy walczących pod Neerwinden, wszyscy zgadzają się, że Dumouriez miał liczniejszą armię, jednak książę Koburski dysponował większą ilością kawalerii. Zob.: A. de Jomini, *op. cit.*, s. 129–130, 133–134; J. Lynn, *op. cit.*, s. 19; A. Chuquet, *Les Guerres de la Révolution. La trahison...*, s. 92; L.A. Picard, *op. cit.*, s. 33.

96 A. de Jomini, *op. cit.*, s. 134–136.

97 A. Chuquet, *Les Guerres de la Révolution. La trahison...*, s. 99–100, 102, 103.

98 Generał Valence wykazał się wielką odwagą przed bitwą pod Neerwinden, w czasie szturm na Tirlémont, żołnierze krzyczeli wtedy: „Niech żyje generał Valence!”, a także w czasie samej bitwy, kiedy poprowadził szarżę kawalerii i odniósł ciężkie rany. Kilka dni później, mimo swojej służby dla republiki, był już wyjęty spod prawa. Zob.: Ludwik Filip, *op. cit.*, s. 432–433, 437.

W kolejnych dniach dezercja żołnierzy z armii zmusiła Dumourieza do odwrotu⁹⁹. Pokonany pod Neerwinden i poróżniony z Konwencją¹⁰⁰ generał podjął rozmowy z Austriakami. Konwent, obawiając się jego zdrady, wysłał czterech komisarzy i ministra wojny Beurnonville'a, żeby go aresztowali. Dotarli oni do kwatery generała 1 kwietnia i zostali na jego rozkaz aresztowani, a następnie przekazani księciu Koburskiemu. Umowa generała z Austriakami przewidywała wycofanie francuskiej armii z Belgii bez przeszkód ze strony tych pierwszych oraz oddanie twierdz: Antwerpii, Bredy i Gertruydenberga. Dumouriez planował ruszyć ze swoją armią na Paryż, rozpuścić Konwencję i restaurować monarchię we Francji. Armia odmówiła mu jednak posłuszeństwa, tak jak wcześniej markizowi Lafayette. Porzucony przez swoich żołnierzy, generał¹⁰¹ przeszedł na stronę Austriaków 5 kwietnia 1793 roku wraz z generałem Valence, księciem de Chartres i tysiącem żołnierzy¹⁰². Zwycięstwo pod Jemmapes w listopadzie 1792 roku umożliwiło armii republiki podbój Belgii, a w wyniku przegranej bitwy pod Neerwinden w marcu 1793 roku Francuzi utracili całą Belgię¹⁰³.

6. Początki wojny w Wandei

W czasie opisanej powyżej kampanii na zachodzie Francji wybuchło kontrrewolucyjne powstanie. Jego bezpośrednią przyczyną była decyzja Konwencji Narodowej o powołaniu pod broń 300 tys. ludzi. Niezadowolenie mieszkańców wzbudził sposób wyboru rekrutów, odbywający się przez losowanie wśród kawalerów i wdowców bez dzieci, którzy mieli od 18 do 40 lat. Z poboru wyłączeni zostali: zarządcy tworzący rady departamentów i dystryktów, prokuratorzy generalni, syndycy, merowie, sekretarze generalni dystryktów, funkcjonariusze miejscy, prokuratorzy gminni, członkowie trybunałów cywilnych i kryminalnych, kanceliści, komisarze narodowi, sędziowie pokoju, poborcy podatkowi na poziomie dystryktu, poborcy i dyrektorzy urzędów rejestracyjnych, robotnicy zatrudnieni przy produkcji broni i prochu.

99 L.A. Picard, *op. cit.*, s. 34; A. Chuquet, *Les Guerres de la Révolution. La trahison...*, s. 104–112; *Atlas historique de la Révolution française. L'armée et la guerre...*, s. 54; Ludwik Filip, *op. cit.*, s. 434–439.

100 Dumouriez krytykował dekret Konwencji z 15 grudnia 1792 roku i postępował według własnych zasad na terenie podbitej Belgii.

101 Uciekający generał Dumouriez został ostrzelany przez 3. batalion ochotników z departamentu Yonne, dowodzony przez Louisa-Nicolas Davouta, przyszłego marszałka Napoleona, uszedł jednak z życiem. Zob.: J.G. Gallaher, *Żelazny marszałek. Biografia Ludwika M. Davouta*, Gdańsk 2000, s. 20–21; *Atlas historique de la Révolution française. L'armée et la guerre...*, s. 55.

102 A. Mathiez, *La révolution française...*, s. 209–210; J. Lynn, *op. cit.*, s. 20.

103 A. Chuquet, *Les Guerres de la Révolution. La trahison...*, s. 99.

Ponadto ludzie bogaci mogli się wykupić od służby. W pierwszych dniach powstania Wandejczycy odnosili liczne zwycięstwa, zdobywając 11 marca Machecoul, 12 marca Saint-Florent, 13 marca Chemillé, Montaigu i Mortagne, 14 marca Cholet, Challans i La Roche-sur-Yon, 16 marca Vihiers i 22 marca Chalonnes-sur-Loire¹⁰⁴. Powstańcy, wykorzystując dezorientację władz lokalnych, których działania ograniczały się do interwencji oddziałów gwardii narodowej, opanowali terytoria w czterech departamentach liczące ok. 20 tys. kilometrów kwadratowych, zamieszkałe przez ok. 800 tys. ludzi¹⁰⁵. Do końca marca ukształtował się obszar, na którym powstańcy sprawowali faktyczną władzę, w literaturze nazywany jest on *Vendée militaire* (Wandea wojenna)¹⁰⁶. Obejmował ona terytorium departamentu Vendée, południową część departamentu Loire-Inférieure i Maine-et-Loire oraz część północną departamentu Deux-Sèvres¹⁰⁷. W pierwszym miesiącu powstania wojska republiki poniosły szereg klęsk, m.in. 19 marca nieopodal La Guérinière oddziały generała Marcé liczące 2200 piechurów i 100 kawalerzystów zostały rozbite przez powstańców¹⁰⁸. Deputowani Konwentu, zaniepokojeni sukcesami kontrrewolucji na zachodzie Francji 18 marca 1793 roku przyjęli dekret pozbawiający wszelkich praw i skazujący na śmierć wszystkich przywódców powstania, szlachtę, księży, funkcjonariuszy *l'ancien régime'u* na zbuntowanych obszarach oraz powstańców, którzy zostaną złapani z bronią¹⁰⁹. Klęska francuska pod Neerwinden, zdrada generała Dumourieza oraz wybuch wojny domowej wywołały panikę w Paryżu. Dnia 6 kwietnia powołany został *Comité de Salut Public* (Komitet Ocalenia Publicznego), który zastąpił Komitet Obrony Powszechnej utworzony 3 stycznia 1793 roku w celu kierowania wojną i dyplomacją republiki¹¹⁰. Do stłumienia powstania w Wandei władze rewolucyjne wysłały trzy armie: pierwszą pod dowództwem generała Jeana-François Berruyera, drugą generała Henriego François Maurille'a de Boulard i trzecią generała Jeana-Michela Beyssera¹¹¹. Generał Boulard przybył 7 kwietnia do Les Sables-d'Olonne i następnego dnia ruszył na zachód w celu odbicia wyspy Noirmoutier. Po drodze pokonał 13 kwietnia wojska powstańcze w bitwie pod Challans, nie udało mu się jednak zrealizować planu i zdobyć wyspy Noirmoutier¹¹². Generał Beysser, który wyruszył z Nantes 20 kwietnia, skierował się na południowy zachód, aby przywrócić

104 C. Petitfrère, *La Vendée et les vendéens*, Paris 1981, s. 11–12, 28.

105 S. Salmonowicz, *Sylwetki spod gilotyny*, Warszawa 1989, s. 94.

106 W historiografii radzieckiej „Wandea rosyjskiej rewolucji” nazywa się Obwód Wojska Dońskiego i Obwód Kubański. Zob.: K. Marcinek, *op. cit.*, s. 21.

107 R. Dupuy, *La République jacobine. Terreur, guerre et gouvernement révolutionnaire 1792–1794*, Paris 2005, s. 106.

108 É. Gabor, *Les guerres de Vendée*, Paris 2009, s. 118–121.

109 J. Fréminville, *Histoire du département de la Loire pendant la révolution française (1789–1799)*, Saint-Étienne 1907, s. 214.

110 B. Gainot, *Dictionnaire des membres du comité de Salut Public*, Paris 1990, s. 23.

111 J. Godechot, *La contre-révolution...*, s. 232.

112 É. Gabor, *Les guerres...*, s. 151–153.

komunikację między miastem a wybrzeżem wandejskim. Dwa dni później jego siły dotarły do Machecoul, z którego oddziały powstańcze wycofały się po ostrzale artyleryjskim¹¹³. Po zajęciu miasta generał zaproponował Boulardowi wspólny marsz na wyspę Noirmoutier. Ultimatum przedstawione mieszkańcom wyspy zostało przyjęte 27 kwietnia, jedynie parafia Barbâtre postanowiła walczyć, jednak i ona wobec braku jakichkolwiek szans skapitulowała¹¹⁴. Generał Beysser przerwał pasmo sukcesów powstańców, niemniej jego zwycięstwa nie mogły zrekompensować dotkliwych porażek, jakie republikanie ponieśli w tym czasie w Anjou. Trzecią armią wysłaną do stłumienia powstania w Wandei dowodził generał Berruyer. Liczyła ona ok. 16 tys. żołnierzy i była wspierana przez 3000 gwardzystów narodowych. Ofensywa republikanów rozpoczęła się 10 kwietnia, a kolejnego dnia pod Chemillé doszło do zaciętej bitwy z oddziałami powstańczymi pod dowództwem generała Josepha Louisa Gigost d'Elbée'a, która nie przyniosła rozstrzygnięcia. W nocy jeńcy republikańscy podjęli próbę ucieczki. Ich dotarcie do linii wojsk generała Berruyer wywołało zamieszanie, ponieważ towarzysze wzięli ich za wrogów. Zostało to wykorzystane przez wodza wandejskiego, który wydał rozkaz ataku. Wojska republiki musiały się wycofać pod naporem powstańców¹¹⁵. Prowadzone w tym samym czasie działania republikańskich dowódców w okolicach Cholet doprowadziły do wybuchu powszechnego powstania w Mauges. Nowa armia wandejska, licząca 20 tys. ludzi, pod dowództwem Henriego de La Rochejacqueleina, pokonała 13 kwietnia wojska republikańskie pod Aubiers. Powstańcy 5 maja zdobyli Thouars, stolicę dystryktu, a 25 maja w ich ręce wpadło Fontenay-le-Comte, stolica departamentu Vendée¹¹⁶. Zdobyte tych dwóch miast przyćmiło wszystkie dotychczasowe zwycięstwa Wandejczyków, dzięki czemu morale powstańczej armii wzrosło niepomniernie. W tym samym czasie oddziały republiki przeżywały głęboki kryzys. Władze departamentów sąsiadujących z terenami objętymi powstaniem obserwowały narastające z każdym dniem zniechęcenie ludności i spadek patriotycznego entuzjazmu. Przywódcy powstania próbowali wykorzystać sytuację, podejmując na początku czerwca marsz na Saumur, duże miasto nad Loarą. Około 40 tys. Wandejczyków¹¹⁷ pod rozkazami Louisa-Marie de Salgues'a hrabiego Lescure, Jacques'a Cathelineau, Henriego de La Rochejacqueleina, Jeana-Nicolasa Stoffleta republikański generał Jacques-François de Menou mógł przeciwstawić zaledwie ok. 10 tys. żołnierzy. Ofensywa zakończyła się kapitulacją miasta z garnizonem 9 czerwca. W ręce „białych” wpadło 60 dział,

113 J.-J. Savary, *Guerre des Vendéens et des Chouans contre la République française ou Annales de départements de l'Ouest pendant ces guerres, par un officier supérieur des Armées de la République habitant dans la Vendée avant les troubles*, t. I, Paris 1824, s. 172–173.

114 L. Dubreuil, *Histoire des insurrections de l'ouest*, t. I, Paris 1929, s. 180.

115 L. Dubreuil, *op. cit.*, s. 174; É. Gabory, *Les guerres...*, s. 147–148; É. Gabory, *Les grandes heures de la Vendée*, Paris 1961, s. 106–107.

116 J. Godechot, *La contre-révolution...*, s. 232; É. Gabory, *Les guerres...*, s. 149, 157–158, 163–164; L. Dubreuil, *op. cit.*, s. 181–182, 188.

117 Jean-Julien Savary szacuje siły powstańców na 25–30 tys. ludzi. Zob.: J.-J. Savary, *Guerre des Vendéens...*, t. I, s. 253.

2000 muszkietów, 50 tys. funtów prochu oraz 5000 jeńców¹¹⁸. Zdobycie miasta miało kapitalne znaczenie, powstańcy nawiązali kontakt z kontrrewolucjonistami z departamentów Mayenne i Sarthe¹¹⁹ oraz przecięli linie komunikacyjne między Paryżem a Nantes¹²⁰. Kolejnego dnia dowódca powstańczy François Athanase Charette de La Contrie zdobył Machecoul¹²¹. Z kolei 12 czerwca powstańcy zajęli bez walki miasto Chinon w departamencie Indre-et-Loire¹²². Droga na wschód, do Paryża, była wolna. W tym samym dniu woźnica Jacques Cathelineau został naczelnym wodzem¹²³ armii katolickiej i królewskiej¹²⁴. Zaistniałą sytuację można nazwać paradoksem historii, dowódcą armii królewskiej został bowiem chłop, wojskami republiki dowodził zaś syn księcia de Biron, Armand-Louis de Gontaut¹²⁵. Kilka dni po wyborze Cathelineau na wodza dowódcy powstańczej armii podjęli decyzję o ataku na Nantes¹²⁶. Napoleon Bonaparte tak ocenił szanse Wandejczyków:

Jeśli by, jak napisał Napoleon I, korzystając ze swoich nadzwyczajnych sukcesów Charette i Cathelineau zgromadzili wszystkie swoje siły, byłby to koniec Republiki. Nic nie powstrzymałoby zwycięskich armii królewskich, biała flaga powiewałaby na wieżach katedry Notre-Dame, zanim armie Renu dotarłyby z pomocą rządowi [tłum. własne]¹²⁷.

Atak na Nantes zaplanowano na 28 czerwca; z prawego brzegu Loary na miasto miały uderzyć oddziały Cathelineau, a z lewego powstańcy prowadzeni przez Charette'a¹²⁸. Ultimatum Wandejczyków wzywające do poddania miasta zostało

118 L. Dubreuil, *op. cit.*, s. 195–196.

119 G. Blottière, *op. cit.*, s. 11; P. Bois, *Paysans de l'ouest. Des structures économiques et sociales aux options politiques depuis l'époque révolutionnaire dans la Sarthe*, Paris 1960, s. 636–639; R. Dupuy, *Les Chouans*, Paris 1997, s. 24–29, 84–85.

120 É. Gabory, *Les grandes...*, s. 151.

121 É. Gabory, *Les guerres...*, s. 176.

122 S. Meller, *Dzień, który wstrząsnął departamentem Indre-et-Loire, 12 VI 1793 r.*, w: *Francja-Polska XVIII–XIX w. Studia z dziejów kultury i polityki poświęcone Profesorowi Andrzejowi Zahorskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1983, s. 118.

123 Célestin Port, archiwista departamentu Maine-et-Loire, w swojej pracy *La Légende de Cathelineau* twierdzi, że Cathelineau nigdy nie został wybrany na głównego wodza.

124 Postańcza armia przyjęła 20 marca 1793 roku nazwę *d'armée catholique romaine*, katolicka armia rzymska, która wkrótce przemianowana została na *d'armée catholique et royale* (armia katolicka i królewska). Zob.: J. Godechot, *La contre-révolution...*, s. 231. Nazwa armii katolickiej i królewskiej widniała na sztandarach powstańczych oraz dokumentach podpisywanych przez jej dowódców.

125 É. Gabory, *Les grandes...*, s. 153–154.

126 *Ibidem*, s. 175–176.

127 Cyt. za: C. Petitfrère, *Les Vendéens d'Anjou (1793). Analyse des structures militaires, sociales et mentales*, Paris 1981, s. 284: *Si, écrivit Napoléon Ier, profitant de leurs étonnants succès, Charette et Cathelineau eussent réuni toutes leurs forces, c'en était fait de la République. Rien n'eût arrêté la marche triomphante des armées royales, le drapeau blanc eût flotté sur les tours de Notre-Dame avant qu'il eût été possible aux armées du Rhin d'accourir au secours de leur gouvernement.*

128 L. Dubreuil, *op. cit.*, s. 201.

odrzucone¹²⁹. W Nantes stacjonowało ok. 12 tys. żołnierzy, w tym 5000 nantejczyków pod dowództwem Beyssera i Jeana Baptiste'a Camille'a de Canclaux. Armia powstańcza liczyła ok. 30 tys. ludzi¹³⁰. Przebieg bitwy, która rozegrała się 29 czerwca 1793 roku, uwieczniony został w pamiątkach pani Rochejaquelein:

Upadek Nantes był bliski, „niebiescy” zaczęli uciekać bramą Vannes, nieustraszony Cathelineau nawet wdarł się do miasta na czele kilkuset ludzi, dotarł aż do placu Viarmes, zwycięstwo było w naszych rękach. I w tym decydującym momencie dwa wydarzenia zmieniły wszystko. Naczelny generał został śmiertelnie ranny w sposób nieprawdopodobny; kula weszła przez łokieć, a ponieważ miał rękę uniesioną do góry, utkwiała w klatce piersiowej; zrozpaczeni Wandejczycy zabrali go, opuszczając przedmieście, które uprzednio zajęli [tłum. własne]¹³¹.

Kłęska pod murami Nantes przerwała pasmo sukcesów powstańczej armii. W tym czasie, po zwycięstwie pod Neerwinden, Austriacy, Anglicy i Prusacy napierali na północy i wschodzie. Francuski generał Auguste Picot, markiz Dampierre, następca generała Dumourieza, skoncentrował wszystkie siły Armii Północy i Ardenów, jakie udało mu się zebrać w Camp de Famars, w celu obrony Valenciennes przed zbliżającą się armią austriacką księcia Koburskiego. Został on jednak śmiertelnie ranny 8 maja 1793 roku, próbując stawić czoła Austriakom w bitwie pod Camp de Famars. Po jego śmierci tymczasowy dowódca Armii Północy, generał François Joseph Drouet, pokonany przez Austriaków i wspierające ich oddziały angielskie księcia Yorku, wycofał się z głównymi siłami do Camp de César. Valenciennes i Condé (Condé-sur-l'Escaut) zostały oblężone przez wojska sprzymierzonych pod koniec maja¹³².

7. Rewolta federalistyczna

W wyniku klęsk wojennych w Belgii, Holandii i nad Renem żyrondyści, kontrolujący Konwent, tracili poparcie. W celu wytłumaczenia poniesionych porażek oskarżyli Dantona o zdradę¹³³. Ten dzięki zręcznej grze odwrócił oskarżenie, wykorzystując

129 J.-J. Savary, *Guerre des Vendéens...*, t. I, s. 322–324.

130 É. Gabory, *Les grandes...*, s. 159; É. Gabory, *Les guerres...*, s. 180–181.

131 *Mémoires de Madame la Marquise de La Rochejaquelein, édition originale publiée sur son manuscrit autographe par son petit-fils*, Cholet 1993, s. 189: *Nantes allait succomber, les Bleus commençaient à fuir par la porte de Vannes, l'intrépide Cathelineau avait même pénétré dans la ville jusque sur la place Viarmes, à la tête de quelque centaines d'hommes, la victoire était dans nos mains. Ce fut dans ce moment décisif, que deux accedents firent tout changer de face. Le général en chef fut blessé à mort, d'une façon incroyable: une balle lui entra par le coude, comme il avait le bras levé, et lui tomba dans la poitrine; les Vendéens désespérés l'emportèrent, abandonnant le faubourg qu'ils avaient enlevé.*

132 J. Lynn, *op. cit.*, s. 20–21; *Atlas historique de la Révolution française. L'armée et la guerre...*, s. 55.

133 Danton idealnie nadawał się na kozła ofiarnego ze względu na powiązania z generatem Dumouriezem. Zob.: J. Baszkiewicz, *Danton*, Warszawa 1980, s. 254.

zdradę generała Dumourieza¹³⁴, a 1 kwietnia 1793 roku w Konwencie wygłosił mowę, wskazując w niej, że przyjaciółmi Dumourieza byli: Brissot, Gaudet i Gensonné, z którymi utrzymywał korespondencję i spotykał się na kolacjach w czasie swojego pobytu w Paryżu. Do przyjaciół monarchii zaliczył tych, którzy próbowali uratować tyrana (żyrondyści sprzeciwiali się egzekucji Ludwika XVI)¹³⁵. Kolejnym potknięciem Żyrondy było postawienie 12 kwietnia Jeana-Paula Marata – przewodniczącego klubu jakobinów – przed Trybunałem Rewolucyjnym (został on uniewinniony 24 kwietnia). Aresztowania 22 deputowanych Żyrondy domagało się 15 kwietnia 35 sekcji paryskich. Odpowiedzią żyrondyistów było powołanie 18 maja *Commission des Douze* (Komisji Dwunastu) do walki z „anarchią” sankiulotów i władzami miejskimi Paryża¹³⁶. Napięcie polityczne między „Górą”, która miała poparcie Paryża, a Żyrondą pokazują słowa przewodniczącego Maximina Isnarda, które padły w Konwencie 25 maja: „Jeśliby poprzez te liczne powstania usiłowano targnąć się na reprezentację narodową, to deklaruję wam w imieniu całej Francji, że Paryż zostałby unicestwiony; nad brzegami Sekwany pytano by się, czy Paryż istniał” [tłum. własne]¹³⁷.

Komisja Dwunastu została zlikwidowana pod presją „górali” i popierających ich sankiulotów 31 maja. Z kolei 2 czerwca 1793 roku w Paryżu miał miejsce zamach stanu. Na żądanie gwardii narodowej i sankiulotów aresztowani zostali deputowani Żyrondy – był to ostatni etap walki politycznej w obozie rewolucjonistów między góralami a żyrondyistami. Robespierre oskarżał ich o m.in. chęć uratowania Ludwika XVI, spiskowanie z generałem Dumouriezem i prześladowanie patriotów¹³⁸. Upadek żyrondyistów doprowadził do wybuchu rewolty federalistycznej. Proklamacja potępiająca zamach stanu, podpisana przez deputowanych bliskich żyrondyistom i przedstawicieli administracji departamentalnych, krążyła po kraju od 5 do 19 czerwca, wzywano w niej do marszu przeciw Paryżowi¹³⁹. Rewolta ogarnęła tereny zachodnie, południowo-wschodnie oraz południowo-zachodnie Francji, w tym większe miasta, np. Bordeaux, Caen, Lyon, Marsylię, Tulon¹⁴⁰. Rewolucyjną Francję, pogrążającą się w wojnie domowej, uratowała decyzja koalicji antyfrancuskiej o niepodejmowaniu wielkiej ofensywy w 1793 roku, dając republice czas na zebranie sił¹⁴¹.

134 J.-C. Martin, *La Révolution...*, s. 177.

135 A. Mathiez, *La révolution française...*, s. 211; J. Baszkiewicz, *Danton...*, s. 255–257.

136 J.-C. Martin, *La Révolution...*, s. 177.

137 Cyt. za: *ibidem*: *Si par ces insurrections toujours renaissantes il arrivait que l'on portât atteinte à la représentation nationale, je vous le déclare au nom de la France entière, Paris serait anéanti; bientôt on chercherait sur les rives de la Seine si Paris a existé.*

138 A. Mathiez, *La révolution française...*, s. 243–247.

139 J.-C. Martin, *Contre-Révolution...*, s. 179.

140 F. Furet, M. Ozouf, *op. cit.*, s. 90–93.

141 J. Lynn, *op. cit.*, s. 20.

8. Droga do zwycięstwa

Latem 1793 roku na froncie północnym wojska francuskie ponosiły klęski. Condé oblężone przez sprzymierzonych zostało zdobyte 12 lipca, a Valenciennes padło 28 lipca. Tymczasowy dowódca Armii Północy, generał Charles-Edouard Jennings de Kilmaine, opuścił Camp de César jeszcze przed nadejściem wojsk księcia Koburskiego¹⁴². Nad Renem 23 lipca, po trzymiesięcznym oblężeniu, skapitulował francuski garnizon Moguncji (Mayence)¹⁴³. Obrońcom udało się wynegocjować honorowe warunki kapitulacji, jeden z punktów podpisanej umowy zabraniał armii mogunckiej walki w przyszłości z wojskami sprzymierzonych¹⁴⁴. Decyzją Konwencji oddziały te zostały wysłane do Wandei i odegrały kluczową rolę w stłumieniu chłopsko-szlacheckiego powstania. W sierpniu komendę nad Armią Północy Kilmaine przekazał sankiulockiemu¹⁴⁵ generałowi Jeanowi Nicolasowi Houchardowi. W tym czasie Anglicy oblegali Dunkierkę, a Austriacy Le Quesnoy. Houchard na polecenie Komitetu Ocalenia Publicznego i reprezentantów w misji przy Armii Północy podjął działania mające na celu przełamanie oblężenia Dunkierki. Mając 22 tys. żołnierzy, pokonał 8 września pod Hondshoote armię hanowerską liczącą 14,6 tys. żołnierzy, która osłaniała prowadzone przez Anglików oblężenie. Francuski generał, nie podejmując pościgu, nie wykorzystał jednak sytuacji, Hanowerczyzy wycofali się bez przeszkód, a Anglicy zwinęli oblężenie Dunkierki. Trzy dni po bitwie pod Hondshoote Le Quesnoy poddało się wojskom księcia Koburskiego. Generał Houchard za popełniony błąd został pozbawiony dowództwa przez Komitet Ocalenia Publicznego, aresztowany i stracony. Był trzecim i ostatnim dowódcą Armii Północy, po Lucknerze i Custinie, który trafił na gilotynę. Dowództwo po nim objął przyszły marszałek cesarstwa, generał Jean-Baptiste Jourdan. Po objęciu dowództwa rozpoczął działania przeciw armii austriackiej, która po zdobyciu Le Quesnoy skierowała się na Maubeuge. Do bitwy doszło pod Wattignies 15 i 16 października na południe od obleganego przez Austriaków Maubeuge. Armia generała Jourdana, którego wspierał Lazare Carnot, członek Komitetu Ocalenia Publicznego¹⁴⁶, licząca 45 tys. żołnierzy, pokonała mniej liczną armię austriacką w wielkości ok. 21 tys. żołnierzy. Pościg za wycofującymi się sprzymierzonymi nie był możliwy, siły oblegające Maubeuge

142 *Ibidem.*, s. 21.

143 J. Godechot, *La révolution...*, s. 145.

144 T. Heckmann, *L'État des combats*, w: A. Gérard, T. Heckmann (red.), *Les oubliés de la guerre de Vendée*, La Roche-sur-Yon 1992, s. 235.

145 Po zdradzie generałów Lafayette'a i Dumourieza władze rewolucyjne obawiały się swoich generałów. Po bitwie pod Neerwinden Konwencja wysłała 60 reprezentantów, żeby towarzyszyli poszczególnym armiom. Zob.: *Atlas historique de la Révolution française. L'armée et la guerre...*, s. 55.

146 B. Gainot, *op. cit.*, s. 91–92.

wycofały się bez przeszkód¹⁴⁷. Pod koniec października dowódcą armii Mozeli został 25-letni Lazare Hoche, a dowództwo armii Renu przypadło generałowi Charles'owi Pichegru. Prowadzone przez nich działania ofensywne zmusiły Austriaków w grudniu do wycofania się za Ren¹⁴⁸. Zagrożone latem 1793 roku wojska republiki na froncie północnym i wschodnim w ostatnich miesiącach 1793 roku odzyskały inicjatywę i przeszły do ofensywy.

9. Klęska powstańców wandejskich

Na zachodzie po nieudanym szturmie Wandejczyków na Nantes, w czerwcu 1793 roku, republikanie podjęli kontrofensywę. Generał François Joseph Westermann wyruszył na Châtillon-sur-Sèvre¹⁴⁹, stolicę Wandej, siedzibę *Conseil supérieur*¹⁵⁰. Dowódcy powstania próbujący zatrzymać jego marsz w lesie Moulin-aux-Chèvres ponieśli klęskę i 3 lipca 1793 roku Châtillon wpadło w ręce „niebieskich”. Wiadomość o upadku miasta szybko rozeszła się po wszystkich parafiach Wandej. Kolejnego dnia w pobliskim Cholet zebrała się potężna armia powstańcza licząca ok. 25 tys. ludzi¹⁵¹. Generał Westermann dysponujący znacznie mniejszymi siłami, liczącymi ok. 7 tys. żołnierzy, przyjął 5 lipca bitwę i poniósł klęskę pod Châtillon, tracąc większość ludzi i całą artylerię¹⁵². Wandejczycy w lipcu wygrali jeszcze bitwy pod Vihiers i Les Ponts-de-Cé¹⁵³.

Dnia 1 sierpnia Konwencja po wysłuchaniu raportu Bertranda Barère'a, członka Komitetu Ocalenia Publicznego¹⁵⁴, postanowiła wydać Wandej wojnę totalną i wysłać do departamentów zachodnich doświadczoną armię pod dowództwem generałów Auberta Dumayeta i Jeana-Baptiste'a Klébera, która przyjęła honorowe warunki kapitulacji w Moguncji¹⁵⁵. Dekret z 1 sierpnia przewidywał, że: „Minister

147 J. Lynn, *op. cit.*, s. 21–23; *Atlas historique de la Révolution française. L'armée et la guerre...*, s. 56.

148 S. Salmonowicz, *Francja pod jakobińską gwiazdą. Szkice z dziejów rewolucji francuskiej*, Warszawa 1956, s. 109–110.

149 Châtillon-sur-Sèvre – współcześnie Mauléon.

150 *Conseil supérieur* – Rada najwyższa, powołana po zdobyciu Fontenay przez Wandejczyków 26 maja 1793 roku. Zarządzała terenami odbitymi w imieniu Ludwika XVII. W jej skład wchodził: biskup d'Agra, markiz Donnisan, który przyjął tytuł wicekróla Wandej, oraz sekretarz generalny, ksiądz Bernier. Zob.: G. Bordonove, *La vie quotidienne en Vendée pendant la Révolution*, Paris 1974, s. 161.

151 É. Gabory podaje liczbę 15 000 powstańców; zob.: É. Gabory, *Les grandes...*, s. 169.

152 L. Dubreuil, *op. cit.*, s. 214; É. Gabory, *Les grandes...*, s. 169–170.

153 J.-J. Savary, *Guerre des Vendéens...*, t. I, s. 385–386, 421–426.

154 B. Gainot, *op. cit.*, s. 82–83.

155 C. Petitfrère, *La Vendée...*, s. 38.

wojny wyśle wszelkiego rodzaju materiały palne, a to w celu zniszczenia lasów, zarośli i janowców. Lasy zostaną wycięte, kryjówki buntowników zburzone, zbiory skoszone przez robotników i wywiezione na zaplecze armii, bydło domowe ulegnie konfiskacie” [tłum. własne]¹⁵⁶.

Garnizon Moguncji przybył do Nantes na początku września 1793 roku. Generał Kléber wyruszył z miasta 8 września, dwa dni później pokonał powstańców pod Port-Saint-Père. Z kolei 13 września¹⁵⁷ nieopodal Corcoué-sur-Logne rozbił oddział Jeana-Baptiste’a de Couëtus¹⁵⁸. Pierwszą klęskę armia Klébera poniosła 19 września pod Torfou. Przywódcy powstańczych oddziałów: D’Elbée, Lescure, Charette i Bonchamps wykorzystali przewagę liczebną i zmusili republikanów do odwrotu, zadając im znaczne straty¹⁵⁹. Odtąd Wandejczycy nazywali armię mogunczką *l’armée de faïence* (glinianą/fajansową armią)¹⁶⁰. Porażka wojsk republiki pod Torfou wywołała zaniepokojenie w Paryżu. Bertrand Barère przygotował kolejny raport o Wandej, w którym znacząco zawyżył siły: „Istnieje w Wandej legendarna armia, w którą potomkowie z trudem uwierzą, armia 400 tys. ludzi. Trzeba, dorzucił, żeby wojna w Wandej skończyła się przed zimą” [tłum. własne]¹⁶¹. Pierwszego dnia października Barère wygłosił w Konwencji mowę, w której wezwał do rozprawy z Wandeą, wołając *Détruisez la Vendée!* („Zniszczcie Wandeę!”). Zainspirowany hasłem *Delenda est Carthago* („Kartagina musi zostać zniszczona”) Katona Starszego przekonywał: „Każdy cios, który zadacie Wandej, odbije się echem w zbuntowanych miastach, w departamentach objętych rewoltą federalistyczną, na zajętych terytoriach przygranicznych. Wandeja i jeszcze raz Wandeja, to węgiel polityczny, który spala serce Republiki Francuskiej, to tam trzeba uderzyć” [tłum. własne]¹⁶².

Po zapoznaniu się z raportem deputowani Konwentu podjęli decyzję o przekształceniu Armii Wybrzeża La Rochelle w Armię Zachodnią i zakończenia wojny

156 *Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799)*, t. LXX, Paris 1906, s. 108: *l sera envoyé par le ministre de la Guerre des matières combustibles de toutes espèces, pour incendier les bois, les taillis et les genêts. Les forêts seront abattues, les repaires des rebelles seront détruits, les récoltes seront coupées par les compagnies d’ouvriers, pour être portées sur les derrières de l’armée, et les bestiaux seront saisis.*

157 W nocy z 13 na 14 września wojska generała Beyssera zajęły Machecoul. Zob.: J.-J. Savary, *Guerre des Vendéens...*, t. II, s. 146.

158 É. Gabory, *Les guerres...*, s. 256, 258–259.

159 L. Dubreuil, *op. cit.*, s. 232.

160 T. Heckmann, *op. cit.*, s. 235.

161 Cyt. za É. Gabory, *Les grandes...*, s. 196: *Il existe en Vendée une armée fabuleuse à laquelle la postérité aura peine à croire, une armée de 400 000 hommes. Il faut, ajoute-t-il, que la guerre de Vendée soit terminée avant l’hiver.*

162 C. Petitfrère, *Les Vendéens...*, s. 304: *Chaque coup que vous porterez à la Vendée, retentira dans les villes rebelles, dans les départements fédéralistes, dans les frontières envahies. La Vendée, et encore la Vendée, voilà le charbon politique qui dévore le cœur de la République Française: c’est là qu’il faut frapper.*

w Wandei do 20 października 1793 roku¹⁶³. Oddziały republikańskie podzielono na cztery kolumny, które miały uderzyć na powstańców. Pierwszą dowodził Westermann, wyruszyła ona z okolic Saumur i skierowała się na południe, w stronę Thouars i Châtillon-sur-Sèvre. Kolejna kolumna udała się z Les Sables-d'Olonne na Luçon. Trzecia kolumna pod dowództwem Klébera opuściła Nantes i podjęła marsz na Clisson. Ostatnia kolumna nadchodziła z południa w kierunku Bressuire i Châtillon-sur-Sèvre. Oddziały republikańskie połączyły się 17 października i stoczyły decydującą bitwę z armią katolicką i królewską pod Cholet¹⁶⁴. „Niebieskim” udało się zgromadzić ponad 26 tys. żołnierzy¹⁶⁵, w tym 10,5 tys. doświadczonych moguntczyków; armia wandejska liczyła ok. 40 tys. ludzi, z czego 15 tys. było kierskimi żołnierzami. Republikanie zajęli pozycje na północ od Cholet, lewą flankę tworzyły oddziały generałów Haxo i Beaupuy, centrum generała Marceau, prawą flankę generałów Vimeux i Shnerba. Najbardziej wysuniętą na zachód pozycją republikanów był zamek La Treille, na wschodzie zaś zamek Le Bois Grolleau. Odwodem armii Klébera była dywizja generała Chalbosa licząca od 11 tys. do 12 tys. żołnierzy, nadciągająca od południa. Bitwę rozpoczął atak powstańców pod dowództwem La Rochejaqueleina, który nastąpił ok. 13:00 na lewe skrzydło wojsk republiki. Oddziały generałów Haxo i Beaupuy’a zostały zepchnięte na wrzosowiska La Papinière, a cały las Cholet znalazł się w rękach Wandejczyków. W tym czasie powstańczy dowódcy D’Elbée i Bonchamps zmagali się z centrum i prawą flanką wojsk republiki. Po zaciętej walce oddziały La Rochejaqueleina zaczęły wdzierać się do Cholet, republikańscy generałowie gromadzili uciekinierów na placu du Château. Wydawało się, że bitwa dla powstańców jest wygrana, Wandejczycy krzyczeli „Zwycięstwo!”. Chaos w ich szyku był jednak olbrzymi i w tym momencie generał Kléber rzucił do kontrataku 109. batalion piechoty z zamku La Treille. Uderzył energicznie przy akompaniamencie muzyki w prawą flankę nacierających wojsk wandejskich. Armia katolicka i królewska rzuciła się do panicznej ucieczki za Loarę. W bitwie poległ Bonchamps, głównodowodzący D’Elbée został zaś ciężko ranny¹⁶⁶. Bitwa pod Cholet, która rozegrała się 17 października 1793 roku, była największym starciem wojny domowej w Wandei. Armia powstańcza poniosła w niej całkowitą klęskę i w kolejnych dniach przekroczyła Loarę w Saint-Florent-le-Vieil. Rozpoczął się nowy etap wojny domowej, na zachodzie nazywany *La Virée de Galerne*¹⁶⁷. Zdolnych do walki powstańców,

163 C. Petitfrère, *La Vendée...*, s. 41.

164 J. Godechot, *La contre-révolution...*, s. 239.

165 Émile Gabory podaje liczbę 23 000 żołnierzy. Zob.: É. Gabory, *Les grandes...*, s. 202.

166 É. Gabory, *Les guerres...*, s. 277–279; É. Gabory, *Les grandes...*, s. 202–203; L. Dubreuil, *op. cit.*, s. 242.

167 *La Virée de Galerne* – kampania wojenna, trwająca od 17 października 1793 roku (porażka powstańców pod Cholet) do 23 grudnia 1793 roku (definitywna klęska Wandejczyków pod Savenay). *La Galerne* oznacza kraj północy, tam, gdzie wieje zimny, północno-zachodni wiatr. Zob.: R. Dupuy, *Les chouans...*, s. 33.

którym udało się przedostać do Bretanii, było od 30 tys. do 40 tys. Towarzyszyły im kobiety, dzieci oraz starcy. Szacuje się, że łącznie dawało to od 60 tys. do 100 tys. ludzi. Dowództwo nad armią objął 21-letni La Rochejaquelein¹⁶⁸. Po przekroczeniu Loary rozważano możliwość skierowania się na zachód i połączenia z oddziałami Charette'a, które nie wzięły udziału w bitwie pod Cholet. Ostatecznie zdecydowano o podjęciu marszu na północ i przeniesieniu wojny do Bretanii ze względu na możliwość otrzymania pomocy od szuanów, francuskich emigrantów oraz Anglików¹⁶⁹. Kluczową rolę w podjęciu tej decyzji odegrał kawaler La Haye-Saint-Hilaire, który przybył z Jersey z wiadomością, że w Anglii poczyniono przygotowania mające na celu wesprzeć Wandejczyków w przypadku opanowania przez nich jednego z miast portowych w Bretanii¹⁷⁰. Sytuacja na północ od Loary była korzystna dla powstańczej armii, lokalne oddziały republikańskie zostały wysłane do Wandei, a departamenty nie dysponowały siłami wystarczającymi do stawienia czoła „białym” i ograniczyły swoje działania do ochrony głównych miast, takich jak: Rennes, Granville, Cherbourg¹⁷¹. Powstańcy zajęli Laval 23 października. Dwa dni później dołączyli do nich powstańcy bretońscy przyprowadzeni przez Jeana Cottereau¹⁷². Oddziały republikańskie, które podążyły za powstańcami i przekroczyły Loarę, postanowiły odbić miasto. Do starcia doszło 26 października na południe od Laval, pod d'Entrammes. Pomimo przewagi liczebnej Wandejczyków republikański generał Jean Léchelle¹⁷³ zdecydował się na frontalny atak „kolumną uderzeniową”, który załamał się pod ostrzałem przeciwników. Bitwa była dla „niebieskich” przegrana, straty wysokie (ok. 4000 żołnierzy i 19 dział), a generał Léchelle został pozbawiony dowództwa¹⁷⁴. Powstańcza armia skierowała się na północ, w stronę Saint-Malo, po drodze rozbiła oddziały republikańskie pod d'Ernée i zajęła Fougères¹⁷⁵. W mieście do powstańców dołączyło 6000 ochotników bretońskich pod dowództwem Georges'a Cadoudala¹⁷⁶. Po czterech dniach odpoczynku w Fougères armia wandejska ruszyła na portowe miasto Granville, po drodze uwalniając księży więzionych w Mont-Saint-Michel. Pod murami Granville powstańcy stanęli 14 listopada, wobec odmowy poddania miasta przez garnizon przystąpili do szturm. Próby zawładnięcia miastem zakończyły się niepowodzeniem, obrońcy stawili twardy opór, a Wandejczycy, pozbawieni ciężkiej artylerii i sprzętu oblężniczego, a także pomocy ze strony floty angielskiej, nie

168 J.-C. Martin, *La Vendée...*, s. 167–171.

169 J. Godechot, *La contre-révolution...*, s. 239–240.

170 É. Gabor, *Les guerres...*, s. 1119–1120.

171 J.-C. Martin, *La Vendée...*, s. 174–176.

172 J. Godechot, *La contre-révolution...*, s. 240; M. Desforges, *op. cit.*, s. 32.

173 Jean Léchelle – głównodowodzący armii zachodniej utworzonej dekretem Konwencji z 1 października 1793 roku. Zob.: J.-J. Savary, *Guerre des Vendéens...*, t. II, s. 204–205.

174 L. Dubreuil, *op. cit.*, s. 267–268.

175 É. Gabor, *Les guerres...*, s. 293–294.

176 É. Gabor, *Les grandes...*, s. 221.

mogli sforsować murów obronnych¹⁷⁷. Armia katolicka i królewska ruszyła z powrotem na południe, zmagając się z deszczem, chłodem, brakiem zaopatrzenia i dyzenterią¹⁷⁸. Paweł Jasienica opisał odwrót w stronę Loary:

Zgłodniali, wynędzniali ludzie bronili się przed grudniowym chłodem wszystkim, co dało się złupić lub wyżebrać po drodze. Widywano wojowników w spódnicach i damskich kapeluszach, turbany teatralne, rozmaite tegoż pochodzenia najbardziej fantastyczne stroje na chłopskich postaciach, chusty, płachty, szmaty, togi sędziowskie [...] ¹⁷⁹.

Na początku grudnia Wandejczykom nie udało się zająć Angers i przekroczyć Loary. Powstańcza armia podjęła marsz na północny wschód, 8 grudnia zajęła La Flèche, 10 grudnia wkroczyła do Le Mans w departamencie Sarthe¹⁸⁰. Dwa dni później „biali” zostali zaatakowani od zachodu, południa i wschodu przez oddziały generałów: Klébera, Marceau, Westermanna, Tilly’ego i Mullera. Republikanie szybko zdobyli przewagę, w siłach wroga wybuchła panika. Jedyną drogą ucieczki była droga na Laval, w jej stronę skierowały się resztki armii. Część powstańców, w tym kobiety, dzieci i starcy, została odcięta, a bitwa przekształciła się w rzeź. W dwudniowym starciu o Le Mans Wandejczycy ponieśli druzgocącą klęskę, tracąc nie mniej niż 15 tys. ludzi¹⁸¹. Niedobitki ich armii dotarły do Laval 13 grudnia i skierowały się na południe, żeby podjąć jeszcze jedną nieudaną próbę przeprawy przez Loarę¹⁸². Ostatecznie w bitwie pod Savenay 23 grudnia republikanie rozbili resztki armii wandejskiej¹⁸³. Generał Westermann po bitwie napisał do Komitetu Ocalenia Publicznego:

Nie ma już Wandej, obywatele republikanie. Umarła pod naszą wolną szablą, wraz ze swoimi kobietami i dziećmi. Właśnie pochowałem ją w błotach i lasach pod Savenay. Wedle rozkazów, jakie mi przekazaliście, zmiażdżyłem te dzieci pod końskimi kopytami, zmasakrowałem kobiety, które – przynajmniej te – nie będą już rodzić bandytów. Nie mam sobie do zarzucenia ani jednego wziętego więźnia. Zgładziłem wszystkich [...] ¹⁸⁴.

10. Koniec rewolty federalistycznej

W 2. połowie 1793 roku rewolucyjna Francja musiała się zmierzyć na froncie wojny domowej nie tylko z powstańcami wandejskimi i bretońskimi, ale także z trwającą od czerwca rewoltą federalistyczną. Departament Calvados, wspierany przez Eure

177 J.-C. Martin, *La Vendée...*, s. 176–177.

178 C. Petitfrère, *La Vendée...*, s. 43.

179 P. Jasienica, *Rozważania o wojnie domowej*, Warszawa 1993, s. 79.

180 C. Petitfrère, *La Vendée...*, s. 43–47.

181 L. Dubreuil, *op. cit.*, s. 286–287.

182 *Mémoires de Madame la Marquise de La Rochejaquelein...*, s. 358–362.

183 É. Gaborry, *Les guerres...*, s. 320–321.

184 Cyt. za: R. Secher, *op. cit.*, s. 132.

i departamenty bretońskie: Finistère, Ille-et-Vilaine, Côtes-du-Nord, Morbihan i Mayenne, zachęcony przez żyrondistów, wystawił armię liczącą 5 tys. ludzi pod dowództwem Félixa de Wimpffena, który dołączył do powstania z dwoma pułkami kawalerii¹⁸⁵. Siły te podjęły marsz na Paryż w kierunku Évreux, lecz zostały rozbite 13 lipca pod Pacy-sur-Eure przez oddziały wierne republice. Wimpffen po bitwie nie mógł zebrać rozbitych oddziałów, a zniechęceni porażką ochotnicy bretońscy wrócili do swoich departamentów. Republikanie zajęli stolicę departamentu Calvados 2 sierpnia. Wysłany do Caen – stolicy rebelii żyrondistów na zachodzie – Robert Lindet¹⁸⁶ swoją łagodną polityką wobec buntowników szybko przywrócił spokój w tym rejonie¹⁸⁷. Z kolei z Bordeaux skierowano w stronę Paryża oddział 400 żołnierzy, mieli się oni połączyć z oddziałami normandzkimi, jednak po klęsce tych ostatnich pod Pacy-sur-Eure oddział pośpiesznie zawrócił do Bordeaux. Powstanie w departamencie Gironde ograniczyło się tym samym do wrogiego nastawienia wobec Konwencji. Opozycja ta szybko została pokonana bez wielkiego rozlewu krwi¹⁸⁸.

Z kolei po wybuchu rewolty federalistycznej w Bouches-du-Rhône tamtejsze władze nawiązały kontakty ze zbuntowanym Lyonem i podjęły decyzję o wysłaniu oddziałów ochotników na pomoc temu miastu. Plan zakładał oswobodzenie Lyonu i wspólny marsz na Paryż w celu obalenia Konwencji i zastąpienia jej zgromadzeniem złożonym z żyrondistów, którzy wprowadzą w życie koncepcję Francji federalnej. Na początku lipca oddziały z Nîmes dotarły do Pont-Saint-Esprit, a armia marsylska wkroczyła do Awinionu¹⁸⁹ i dotarła aż do Orange. Do połączenia z federalistami z Lyonu jednak nie doszło. Konwencja do walki z buntownikami na południu skierowała 2 tys. żołnierzy armii Alp pod dowództwem Jeana-François Carteauksa. Pokonał on w kilku starciach dawnego marszałka Villeneuve-Tourette'a, stojącego na czele marsylczyków. Napoleon Bonaparte, który był świadkiem tych wydarzeń, napisał w swoim pamflecie politycznym *Souper de Beaucaire*¹⁹⁰, że armia federalistów marsylskich składała się z arystokratów, emigrantów, kupców, a w szczególności z najemników, których dniówka wynosiła 30 solidów. Oddziałom tym, zdaniem przyszłego cesarza, nie można było narzucić dyscypliny, więc po zdobyciu Salon wśród żołnierzy zapanował zamęt¹⁹¹. Republikanie zajęli Pont-Saint-Esprit 14 lipca, a następnie 25 lipca Awinion i 21 sierpnia Aix, gdzie mieściła się kwatera dowodze-

185 Dowódca armii wybrzeża Cherbourg; zob.: J. Godechot, *La contre-révolution ...*, s. 236.

186 Robert Lindet – członek Komitetu Ocalenia Publicznego. Zob.: B. Gainot, *op. cit.*, s. 132–133.

187 G. Désert, *La révolution française en Normandie*, Toulouse 1989, s. 186–189; R. Dupuy, *La République...*, s. 119–120; A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 411–412, 416.

188 J. Godechot, *La contre-révolution...*, s. 235.

189 Departament Vaucluse został stworzony 25 czerwca 1793 roku dla rozdzielenia Awinionu (pozostał wierny republice) od Marsylii. Zob.: R. Moulinas, A. Maureau, A. Simon, *Histoire de Vaucluse. Les Vauclusiens dans la vie nationale de 1793 à nos jours*, Avignon 1993, s. 62–65.

190 Zob.: A. Zahorski, *Napoleon*, Warszawa 1982, s. 33–35.

191 J. Godechot, *La contre-révolution...*, s. 261.

nia Villeneuve-Tourette'a. Kilka dni później, 25 sierpnia, w ich ręce wpadła Marsylia. W przeddzień upadku stolicy Bouches-du-Rhône władze wysłały emisariuszy do dowódców eskadr angielskiej i hiszpańskiej na Morzu Śródziemnym z prośbą o pomoc w walce z oddziałami Konwencji. Brytyjski admirał Samuel Hood¹⁹² odmówił, zaakceptował jednak propozycję okupacji Tulonu złożoną przez francuskich admirałów Trogoffa i Chaussegrosa – wziął pod uwagę fortyfikacje miasta i port, który wydawał się łatwy do obrony¹⁹³. Floty brytyjska i hiszpańska wpłynęły do Tulonu i wysadziły oddziały: angielskie, hiszpańskie, sardyńskie i neapolitańskie liczące 17 tys. żołnierzy. Ludwik XVII został ogłoszony w mieście królem Francji. W ręce sprzymierzonych wpadła najlepsza eskadra francuska. Oddziały republikańskie, które zdobyły Marsylię, ruszyły na Tulon. Po drodze 7 września generał Carteaux zajął miejscowość Ollioules, w czasie walki zginął republikański dowódca artylerii Dammartin. Zastąpił go młody Napoleon Bonaparte. Oblężenie Tulonu prowadzone było początkowo przez generała Carteaux (z zawodu był malarzem). Na radzie wojennej 16 września Bonaparte przedstawił plan zajęcia miasta – jego kluczowym elementem było zdobycie fortu Eguillette leżącego na cyplu zachodniego półwyspu, który dominował nad portem. Koncepcja ta została zaakceptowana przez komisarzy, ministra wojny oraz Komitet Ocalenia Publicznego. Dnia 18 września Bonaparte został szefem batalionu. Dowództwo wojsk oblegających port powierzono generałowi Dugommierowi, który umożliwił realizację planu Napoleona. Przylądek Point l'Eguillette został wzięty szturmem 17 grudnia. Po jego zdobyciu republikanie podciągnęli artylerię i rozpoczęli ostrzał portu. Flota sprzymierzonych spaliła francuskie statki w porcie, zabrała na pokład swoje oddziały i odpłynęła. Pozbawiony pomocy Tulon skapitulował 19 grudnia. Napoleon Bonaparte, kierujący oblężeniem Tulonu, za swoje zasługi otrzymał awans na generała brygady – tak rozpoczęła się jego wielka kariera wojskowa¹⁹⁴.

Stracenie przez władze Lyonu jakobińskiego przywódcy Marie Josepha Chailiera 16 lipca 1793 roku doprowadziło do wojny z republiką. Lyon stworzył armię liczącą ok. 10 tys. ludzi, a na jej czele stanął rojalista hrabia Précý. O ile do końca czerwca dystrykty i departamenty sąsiadujące z Lyonem popierały lyońską rebelię, o tyle w lipcu dzięki działalności reprezentantów w misji przeszły one na stronę republiki. Do stłumienia powstania lyońskiego wysłana została armia Alp pod dowództwem zwycięzcy spod Valmy, François Christophe'a Kellermanna, licząca

192 Na cześć admirała Samuela Hooda brytyjski krążownik liniowy, największy okręt okresu międzywojennego, będący ambasadorem brytyjskiego imperium, nazwany został „Hood”. Zob.: M. Franz, *Burza nad Morzem Śródziemnym. Wojna się rozpoczyna*, Oświęcim 2016, s. 142.

193 L. Gaillard, *La révolution dans les Bouches-du-Rhône 1789–1799*, Le Coteau 1988, s. 107–110; G. Guibal, *Le mouvement fédéraliste en Provence en 1793*, Paris 1908, s. 230–231, 281, 299–303; J. Godechot, *La contre-révolution...*, s. 259–261; R. Moulinas, A. Maureau, A. Simon, *op. cit.*, s. 66–68; A. Mathiez, *Rewolucja...*, s. 417.

194 J. Godechot, *La contre-révolution...*, s. 262; R. Bielecki, *op. cit.*, s. 555–556; A. Zahorski, *Napoleon...*, s. 35–37.

ok. 24 tys. żołnierzy, wsparta ok. 40 tys. gwardzystów narodowych z departamentów: Puy-de-Dôme, Allier, Ardèche, Saône-et-Loire i Isère. Bombardowanie miasta rozpoczęło się 22 września i już 9 października zbuntowana druga stolica Francji skapitulowała; trzy dni później Konwencja przyjęła dekret, w którym nakazała m.in. zniszczenie domów bogatych mieszkańców miasta, zmianę nazwy miasta na *Ville Affranchie* (Miasto Wyzwolone) oraz postawienia na ruinach Lyonu kolumny z napisem: *Lyon fit la guerre à la Liberté, Lyon n'est plus* („Lyon wydał wojnę wolności, Lyonu już nie ma”)¹⁹⁵.

Wraz z upadkiem Tulonu 19 grudnia 1793 roku zakończyła się rewolta federalistyczna na południowym wschodzie Francji. Mogła okazać się o wiele groźniejsza dla Republiki niż wojna w Wandei ze względu na znaczny obszar, który objęła, oraz zaangażowanie państw walczących z rewolucyjną Francją. Powstania w Marsylii, Lyonie i Tulonie nie wybuchły jednak w tym samym momencie, brakowało dobrej komunikacji między buntownikami z poszczególnych departamentów. Konwencja podjęła szybko energiczne środki, aby stłumić rebelię, republika została uratowana¹⁹⁶.

195 R. Dupuy, *La République...*, s. 130–131; S. Zweig, *Joseph Fouché*, Katowice 1994, s. 42–44.

196 J. Godechot, *La contre-révolution ...*, s. 263.

Aneks 1

Fotografie

Fotografia 1. Asygnata 15-solidowa, emisja z 4 stycznia 1792 roku

Źródło: zbiory własne autora.

Fotografia 2. Asygnata 50-solidowa, emisja z 4 stycznia 1792 roku

Źródło: zbiory własne autora.

Fotografia 3. Asygnata 25-liwrowa, emisja z 24 października 1792 roku

Źródło: zbiory własne autora.

Fotografia 4. Asygnata 15-solidowa, emisja z 24 października 1792 roku

Źródło: zbiory własne autora.

Fotografia 5. Asygnata 50-solidowa, emisja z 23 maja 1793 roku

Źródło: zbiory własne autora.

Fotografia 6. Asygnata 10-solidowa, emisja z 23 maja 1793 roku

Źródło: zbiory własne autora.

Fotografia 7. Tablica deprecjacyjna z departamentu Drôme (1)

Tableau Du Departement De La Drôme a Valence
Des Valeurs des papiers Monnaies d'argent la durée de 5me
Ce qu'il Représentoient En Numéraire Métallique
Pour Cent francs En Assignats

Année	Janvier	Février	Mars	Avril	Mai	Jun	Juillet	Août	6 ^{bre}	8 ^{bre}	9 ^{bre}	10 ^{bre}
1791	96 ^{me}	96 ^{me}	95 ^{me}	94 ^{me}	94 ^{me}	94 ^{me}	93 ^{me}	88 ^{me}	88 ^{me}	88 ^{me}	84 ^{me}	80 ^{me}
1792	77 ^{me}	74 ^{me}	72 ^{me}	71 ^{me}	70 ^{me}	70 ^{me}	70 ^{me}	70 ^{me}	72 ^{me}	72 ^{me}	74 ^{me}	73 ^{me}
1793	58 ^{me}	58 ^{me}	57 ^{me}	55 ^{me}	55 ^{me}	42 ^{me}	34 ^{me}	34 ^{me}	34 ^{me}	34 ^{me}	42 ^{me}	52 ^{me}
1794	45 ^{me}	45 ^{me}	40 ^{me}	40 ^{me}	38 ^{me}	34 ^{me}	35 ^{me}	34 ^{me}	32 ^{me}	31 ^{me}	30 ^{me}	30 ^{me}
1795	23 ^{me}	22 ^{me}	18 ^{me}	Jus qu'au 20 Mars			Indéterminé					

En IIIe
Cent francs assignat Représentoient En Numéraire quel Savoir:

En 3 ^{me}	Janvier	Février	Mars	Mesidor	Thermidor	Fructidor	Les jours
Première Decade	15 ^{me}	11 ^{me} 10 ^{me}	7 ^{me}	4 ^{me} 10 ^{me}	3 ^{me} 15 ^{me}	3 ^{me}	Les jours
Deuxième Decade	14 ^{me}	9 ^{me} 10 ^{me}	6 ^{me} 10 ^{me}	4 ^{me} 10 ^{me}	3 ^{me} 15 ^{me}	3 ^{me}	Complément
Troisième Decade	14 ^{me}	8 ^{me}	5 ^{me}	4 ^{me}	3 ^{me} 10 ^{me}	2 ^{me} 10 ^{me}	2 ^{me} 10 ^{me}

En 4e Est Dernière
Le Cours des Mandats de 1000

Źródło: zbiory własne autora.

Fotografia 8. Tablica deprecjacyjna z departamentu Drôme (2)

En IV
en France en assignat Representoit que l'avoit

	Thermidor	Fructidor	Septembre	Octobre	Novembre	Décembre	observation
Première Decade	2 ^e 10 ^e 1 ^e 15 ^e	1 ^e 10 ^e 1 ^e 15 ^e	1 ^e 10 ^e 1 ^e 15 ^e	1 ^e 10 ^e 1 ^e 15 ^e	1 ^e 10 ^e 1 ^e 15 ^e	1 ^e 10 ^e 1 ^e 15 ^e	Les Mandats
Seconde Decade	2 ^e 10 ^e 1 ^e 15 ^e	1 ^e 10 ^e 1 ^e 15 ^e	1 ^e 10 ^e 1 ^e 15 ^e	1 ^e 10 ^e 1 ^e 15 ^e	1 ^e 10 ^e 1 ^e 15 ^e	1 ^e 10 ^e 1 ^e 15 ^e	Voir le Tableau
Troisième Decade	2 ^e 10 ^e 1 ^e 15 ^e	1 ^e 10 ^e 1 ^e 15 ^e	1 ^e 10 ^e 1 ^e 15 ^e	1 ^e 10 ^e 1 ^e 15 ^e	1 ^e 10 ^e 1 ^e 15 ^e	1 ^e 10 ^e 1 ^e 15 ^e	Suivant

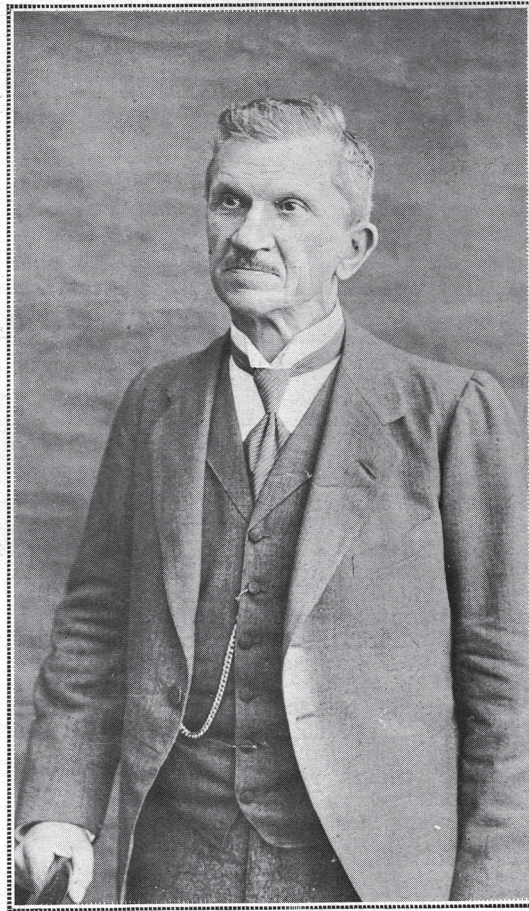
Cours Des Mandats Depuis le Premier Germinal au
Septembre Suivant

	Germinal	Floréal	Prairial	Messidor	Thermidor
5 ^e jours de la Première Decade	25 ^e	22 ^e	15 ^e	9 ^e	6 ^e
5 ^e dernier jours de la Première Decade	25 ^e	20 ^e	10 ^e	9 ^e	5 ^e
5 ^e Premier jours de la Seconde Decade	24 ^e	18 ^e	9 ^e	9 ^e	5 ^e
5 ^e Dernier jours de la Seconde Decade	24 ^e	18 ^e	8 ^e	8 ^e 10 ^e	5 ^e
5 ^e Premier jours de la Troisième Decade	24 ^e	18 ^e	11 ^e	8 ^e 10 ^e	5 ^e
5 ^e Dernier jours de la Troisième Decade	24 ^e	18 ^e	11 ^e	7 ^e 10 ^e	5 ^e

Nom des Commissaires
 qui ont fait la table
 Des journaux en assignat
 1er D'Arles - M. de la Roche
 2e Chabert - M. de la Roche
 3e Chabert - M. de la Roche
 4e Chabert - M. de la Roche
 5e Chabert - M. de la Roche
 6e Chabert - M. de la Roche
 7e Chabert - M. de la Roche
 8e Chabert - M. de la Roche
 9e Chabert - M. de la Roche
 10e Chabert - M. de la Roche

Źródło: zbiory własne autora.

Fotografia 9. Marcel Marion, profesor Collège de France

Źródło: „Le Monde Illustré”, 9 juillet 1921, s. 513.

Aneks 2

Mapa

Mapa 8. Podział Francji na departamenty w czasie rewolucji francuskiej

Źródło: opracowanie własne. Por.: *Les départements, districts et cantons en 1790*, w: S. Bonin, C. Langlois (red.), *Atlas historique de la Révolution française. Le territoire (1), réalités et représentations*, Paris 1989.

Bibliografia

Archiwalia

- A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R1, Billé
- A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R1, Drouges
- A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R1, Fercé
- A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R1, Gennes
- A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R1, Landavran
- A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R2, Louvigné-de-Bais
- A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R2, Mécé
- A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R2, Ossé
- A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R2, Pertre
- A. D. Ille-et-Vilaine, 2 Mi 30 R2, Saint-Aubin

Źródła drukowane

- Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799), t. I, Paris 1879.*
- Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799), t. XIX, Paris 1884.*
- Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799), t. XXXIX, Paris 1884.*
- Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799), t. XLI, Paris 1893.*
- Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799), t. XLII, Paris 1893.*
- Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799), t. XLVI, Paris 1895.*
- Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799), t. LII, Paris 1897.*
- Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799), t. LIII, Paris 1898.*
- Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799), t. LV, Paris 1899.*
- Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799), t. LXIV, Paris 1903.*

- Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799), t. LXIX, Paris 1906.*
- Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799), t. LXX, Paris 1906.*
- Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799), t. LXXIII, Paris 1908.*
- Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799), t. LXXIX, Paris 1911.*
- Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799), t. LXXXI, Paris 1913.*
- Archives Parlementaires de 1787 à 1860, recueil complet des débats législatifs & politiques des chambres françaises, première série (1787 à 1799), t. LXXXII, Paris 1913.*
- Arrêté du Comité de salut public, relatif à la fabrication du papier des assignats, du 14 août 1793.*
- Bail des fermes royales-unies, fait à Me Jacques Forceville le 16 septembre 1738. Pour six années à commencé pour les gabelles, cinq grosses fermes, aydes, entrées, tabac, papier & autres droits y joints, le premier octobre 1738. Et pour les domaines de France & d'Occident, contrôle des actes des notaires, greffes, amortissements, droits reservez dans les cours & juridictions, & droits y joints, le premier janvier 1739. Registre en la Chambre des Comptes le 31 décembre 1738. & en la Cour des aydes le 22. Des memes mois & an, Paris 1739.*
- Caisse patriotique de la chapellerie de la ville de Lyon, pour L'échange des Assignats de Deux & Trois cents livres en Mandats de Vingt sous, Trente sous et Trois livres, établie par diverses Maisons de Chapellerie, Lyon 1791.*
- Caisse patriotique de Lyon: pour faciliter, par la division des assignats en mandats de six livres, le paiement des mains-d'œuvres & l'achat des comestibles, F. Brebion, Marseille 1790.*
- Calendrier republicain: décrété par la Convention nationale, pour la IIe année de la République française, Paris 1793.*
- Collection générale des tableaux de dépréciation du papier-monnaie publiée en exécution de l'article 5 de la loi du 5 messidor an V, Paris 1798.*
- Déclaration du Roy de France pour l'établissement de la Capitation Générale et Tarif contenant la distribution des classes et le reglement des taxes de la dite Capitation Générale: ordonné par la déclaration du Roy de ce jourd'huy.*
- Déclaration pour la levée du cinquantième du revenu, des biens pendant douze années.*
- Décret concernant la caisse d'escompte, et portant établissement d'une caisse de l'extraordinaire 19 et 21 décembre 1789.*
- Décret de la Convention nationale, du 11 Avril 1792, l'an seconde de la République Française, portant que les 150 millions en Assignats de 50 livres, de l'émission décrétée le 3 février dernier, seront remplacés par une même somme en Assignats de 400 livres.*
- Décret de la Convention nationale, du 14 Décembre 1792, l'an 1.er de la république Française, fabrication d'une somme de 300 millions en d'Assignats de Cinquante livres.*
- Décret de la Convention nationale, du 1.er Février 1793, l'an second de la république française, portant création de 800 millions en assignats, et qui ordonne aux Municipalités de dresser sans délai des états, 1° des biens saisis aux Emigrés, 2° des biens affectés à la ci-devant liste civile.*

- Décret de la Convention nationale, du 10e jour du 2e mois de l'an second de la république Française, une & indivisible, qui ordonne l'anéantissement des Poinçons et Matrices d'Assignats portant des emblèmes de Royalisme.*
- Décret de la Convention nationale, du 17e jour de Frimaire, an 2e de la république Française, une et indivisible, qui ordonne une fabrication de Cinq cent millions d'Assignats dans les coupures de Vingt-cinq livres, Dix livres, Deux livres dix sous et Quinze sous.*
- Décret de la Convention nationale, du 20e jour de Pluviôse, an second de la République Française, Une & Indivisible, qui ordonne la conversion de plusieurs sortes d'Assignats antérieurement décrétées, en Assignats de 125 et 250 livres.*
- Décret de la Convention nationale, du 24 Octobre 1792, l'an 1.er de la république Française, création de quatre cent millions d'Assignats.*
- Décret de la Convention nationale, du 21 Novembre 1792, l'an 1.er de la république Française, fabrication d'Assignats de 400 livres, pour six cent millions.*
- Décret de la Convention nationale, du 7 Mai 1793, l'an second de la République Française, portant création de 1200 millions d'Assignats.*
- Décret de la Convention nationale, du 23 Mai 1793, l'an second de la République Française, concernant les 701 800 000 livres en assignats, faisant partie de la création et de l'émission décrété le 7 du présent mois, du 23 mai 1793.*
- Décret de la Convention nationale, du 6 Juin 1793, l'an second de la République Française, relatif à la fabrication de douze cent millions d'assignats.*
- Décret de la Convention nationale, du 26 Août 1793, l'an second de la république Française, une & indivisible, relatif a une conversion d'Assignats de 50 livres en Assignats de 400 livres.*
- Décret de la Convention nationale, du 28 Septembre 1793, l'an second de la république Française, une & indivisible, qui ordonne la fabrication de deux milliars en Assignats.*
- Décret de la Convention Nationale, du 29 Septembre 1793, l'an second de la république Française, une & indivisible, qui fixe le Maximum du prix des Denrées & Marchandise de première nécessité.*
- Décret portant création de trois cent millions d'Assignats, du 31 Juillet 1792, l'an quatrième de la liberté.*
- Décret relatif à la fabrication des Assignats de Dix, Quinze, Vingt-cinq, & Cinquante sous. Du 4 janvier 1792.*
- Décret relatif à la répartition des petits Assignats dans les Départements. Des 19, 20 et 21 décembre 1791.*
- Décret relatif à la suppression de toutes les lois portant fixation d'un maximum sur les prix des denrées et marchandises. Du 4 nivôse an III-24 décembre 1794.*
- Édit du Roi, concernant la liberté de la sortie et de l'entrée des grains dans le Royaume. Donné à Compiègne au mois de Juillet 1764, Paris 1764.*
- Les Actes des Apôtres, n. 163, Paris 1790.*
- Lettres-Patentes du Roi. Sur les décrets de l'Assemblée nationale, des 16 et 17 de ce mois, concernant les dettes du clergé, les assignats et les revenus des domaines nationaux. Données à Paris, le 22 Avril 1790.*
- Lettres Patentes du Roi, sur les Décrets de l'Assemblée National, des 19 et 21 Décembre 1789, concernant la Caisse d'Escompte, et portant établissement d'une Caisse de l'Extraordinaire. Données au mois de Janvier 1790.*

- L'inflation. Discours prononcés en septembre 1790 à la tribune de l'Assemblée constituante par Mirabeau, La Gallissonnière, Beaumetz, du Pont de Nemours, L'abbé Maury, Montesquieu, L'évêque d'Autun (Talleyrand). Pour ou contre les assignats, Paris 1926.*
- Loi concernant la fabrication des Assignats, de 10 Novembre 1790.*
- Loi concernant les Assignats. Donnée à Paris, le 24 Novembre 1790.*
- Loi portant création d'assignats, du 1er Messidor, l'an IIe de la République française, une et indivisible.*
- Loi portant création de deux milliards quatre cents millions de mandats territoriaux. Du 28 Ventôse an IV.*
- Loi portant création de trois cent millions d'Assignats. Donnée à Paris, le 3 Août 1792, l'an 4.e de la liberté.*
- Loi relative à la fabrication de nouveaux assignats de cinquante livres, & qui nomme les sieurs Jean Pradeaux, Jean-François Pitois & autres, pour les signer. Donnée à Paris, le 25 février 1791.*
- Loi relative à la fabrication des Assignats de Dix, Quinze, Vingt-cinq & Cinquante sous. Donnée à Paris, le 8 Janvier 1792.*
- Loi relative à la Fabrication des Assignats. Donnée à Paris, le 9 Octobre 1791.*
- Loi relative à l'échange des petits Assignats contre de la Monnaie de cuivre. Donnée à Paris, le 18 Juillet 1791.*
- Loi relative à une fabrication & émission d'Assignats de Cinq livres. Donnée à Paris, le 2 Novembre 1791.*
- Loi relative à une fabrication d'assignats de Cinq livres. Donnée à Paris, le 13 Mai 1791.*
- Loi relative à une fabrication d'Assignats de deux cens & trois cens livres. Donnée à Paris, le 12 Septembre 1791.*
- Loi relative à une nouvelle fabrication d'Assignats de Cent sous. Donnée à Paris, le 8 Juillet 1792, l'an 4.e de la Liberté.*
- Loi relative à une nouvelle fabrication d'Assignats. Donnée à Paris, le 1.er Mai 1792, l'an 4.e de la Liberté.*
- Loi relative à une nouvelle Fabrication d'Assignats. Donnée à Paris, le 28 Juin 1791.*
- Loi relative aux Assignats de cinquante livres. Donnée à Paris, le 19 Janvier 1791.*
- Loi relative aux Assignats dont la création a été ordonnée par le Décret du 31 Juillet dernier, du 31 Août 1792, l'an 4.e de la Liberté.*
- Loi relative aux Assignats, Donnée à Paris, le 11 Février 1791.*
- Loi relative aux poids et mesures. Du 18 Germinal, an 3.e de la République française, une et indivisible.*
- Loi relative aux transactions passées entre particuliers pendant la durée de la dépréciation du Papier-monnaie. Du 5 Messidore an 5.*
- Mémoires de Madame la Marquise de La Rochejaquelein, édition originale publiée sur son manuscrit autographe par son petit-fils, Cholet 1993.*
- Proclamation du Roi, qui autorise le sieur Durney à signer et à délivrer à la Caisse d'Escompte Cent soixante-dix millions d'Assignats, décrétés par l'Assemblée Nationale, les 19 et 21 décembre 1789. Du 7 mars 1790.*
- Proclamation du Roi, sur les Décrets de l'Assemblée Nationale, des 29 Septembre, 8 & 10 Octobre 1790, relatifs au remboursement, tant de la Dette non constituée de l'État, que de celle constituée par le ci-devant Clergé, & création de nouveaux Assignats. Du 12 Octobre 1790.*

Proclamation du Roi, sur le Décret de l'Assemblée Nationale, du 1.er Juin 1790, concernant la forme, la valeur & le nombre des Assignats. Du 13 Juin 1790.

Tableau de la mise en émission, du brûlement, du restant en circulation et du cours du papier-monnaie en France, w: D.V. Ramel, Des finances de la République française en l'an IX, Paris 1801.

Literatura

Aberdam S., Bianchi S., Demeude R., Ducoudray É., Gainot B., Genty M., Wolikow C., *Voter, élire pendant la Révolution française 1789–1799. Guide pour la recherche*, Paris 2006.

Aberdam S., Després L., *De l'assignat à la carte de pain*, w: S. Aberdam, A. Conchon, V. Martin (red.), *Les dynamiques économiques de la Révolution française*, Paris 2021.

Ado A., *Paysans en Révolution. Terre, pouvoir et jacquerie, 1789–1794*, Paris 1996.

Aftalion F., *L'économie de la Révolution française*, Paris 1987.

Agulhon M., *La vie sociale en provence intérieure au lendemain de la révolution*, Paris 1970.

Albertone M., *Le débat sur le crédit public en France et la naissance des assignats*, w: G. Faccarello, P.H. Steiner (red.), *La pensée économique pendant la révolution française, Actes du Colloque International de Vizille (6–8 septembre 1989)*, Grenoble 1990.

Albertone M., *Une histoire oubliée: les assignats dans l'historiographie*, „Annales Historiques de la Révolution Française” 1992, nr 287.

Alcouffe A., *Vandermonde, la monnaie et la politique monétaire de la révolution*, „Annales Historiques de la Révolution Française” 1988, no. 273 (Juillet–Septembre).

Alimento A., *Le rêve de l'uniformité face à l'impôt: le projet du premier cadastre général en France*, „Histoire & Mesure” 1993, vol. 8, no. 3–4.

Altar F., *Aux Armes Citoyens! Naissance et fonctions du bellicisme révolutionnaire*, Paris 2010.

Ambrosi C., *Aperçu sur la répartition et la perception de la taille au XVIIIe siècle*, „Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine” 1961, t. VIII.

Annuaire départemental de la Société d'émulation de la Vendée, 3 année de la 2e série, La Roche-sur-Yon 1873.

Annuaire départemental de la Société d'émulation de la Vendée, Bulletin Périodique, La Roche-sur-Yon 1908.

Antoine M., *Le cœur de l'État, Surintendance, contrôle général et intendances des finances 1552–1791*, Paris 2003.

Antoine M., *Louis XV*, Paris 1989.

Arrêt du Conseil établissant la liberté du commerce des grains et de farines à l'intérieur du royaume et la liberté de l'importation, w: G. Schelle, *Oeuvres de Turgot et documents le concernant*, vol. 4, Paris 1922.

Aubert G., *Les billets de confiance à Douai*, „Annales Historiques de la Révolution Française” 1924, no. 2 (Mars–Avril).

Aubin Ch., *Les assignats sous la Révolution française: un exemple d'hyperinflation*, „Revue Économique” 1991, vol. 42, no. 4 (juillet).

Augustin J.-M., *La révolution française en Haut-Poitou et Pays Charentais*, Toulouse 1989.

Bailleul A., *Tableau Complet de Valeur des Assignats, des Rescriptions, des Mandats Jour par Jour depuis leur Émission. Contenant le cours des Changes sur les principales places*,

- cului du Lingot d'or et d'argent, et des Inscriptions sur le Grande Livre, etc. avec un Calendrier pour l'an V*, Paris 1797.
- Balzac de H., *Oeuvres complètes*, t. XVI, Paris 1962.
- Baszkiewicz J., *Cztery szanse Ludwika XVI, 1774–1789*, w: *Francja–Polska XVIII–XIX w. Studia z dziejów kultury i polityki poświęcone Profesorowi Andrzejowi Zahorskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1983.
- Baszkiewicz J., *Danton*, Warszawa 1980.
- Baszkiewicz J., *Historia Francji*, Wrocław 2004.
- Baszkiewicz J., *Ludwik XVI*, Wrocław 1983.
- Baszkiewicz J., *Robespierre*, Wrocław 1976.
- Baszkiewicz J., Meller S., *Rewolucja francuska 1789–1794. Społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1983.
- Beiersdorf O., *Rewolucja francuska, 1789–1794*, Warszawa 1960.
- Béranger J., *Numismatique normande, période révolutionnaire, billets de confiance émis par la société patriotique de Caen (1791–1795)*, Paris 1911.
- Bercé Y.-M., *Croquants et Nu-pieds: les soulèvements paysans en France du XVIe au XIXe siècle présentés par Yves-Marie Bercé*, Paris 1974.
- Bernard A., *La guerre de farines*, Varenne 2013.
- Bernard J., *Sous un ciel bleu. Les Sables D'Olonne sous la Révolution (1789–1796)*, La Crèche 1999.
- Bertaud J.-P., *La vie quotidienne des soldats de la révolution 1789–1799*, Paris 1985.
- Bielecki R., *Encyklopedia wojen napoleońskich*, Warszawa 2001.
- Blanchard A., *État, impôt et société: la fiscalité directe dans la généralité de Soissons au XVIIIe siècle*, „Mémoires – Fédération des Sociétés d'Histoire et d'Archéologie de l'Aisne” 1997, t. 42.
- Blottière G., *Aspects de la première chouannerie mayennaise*, Laval 2010.
- Bluche F., Solnon J.-F., *La véritable hiérarchie sociale de l'ancienne France: le taryf de la première capitation (1695)*, Genève 1983.
- Błażejowski M., Kufel P., Kufel T., *Algorytm zgodnego modelowania i prognozowania procesów ekonomicznych jako pakiet funkcji Congruent Specification programu GRETl*, w: P. Dittmann, A. Szpulak (red.), *Prognozowanie w zarządzaniu firmą*, Wrocław 2011.
- Błażejowski M., Kufel P., Kufel T., *Automatyczna procedura budowy specyfikacji zgodnego dynamicznego modelu ekonometrycznego w oprogramowaniu GRETl*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Ekonomia” 2009, t. XXXIX.
- Bochenek M., *Wkład Mikołaja Kopernika do rozwoju myśli ekonomicznej i jego percepcja przez polskich uczonych*, w: K. Szarzec, B. Woźniak-Jęchorek (red.), *Instytucjonalne i historyczne wymiary dyskusji o ekonomii i gospodarce*, Poznań 2024.
- Bochenek M., Giza W., Rogowska B., Zagóra-Jonszta U., *Wokół problemów z pieniądzem w ujęciu historycznym*, Katowice 2025.
- Bodinier B., *La vente des biens nationaux: essai de synthèse*, w: *Annales Historiques de la Révolution Française, Paysanneries et communautés villageoises de l'Europe du Nord-Ouest*, Paris 1999.
- Bodinier B., Mathias M., *Pour une méthodologie d'exploitation statistique, graphique et cartographique de la vente des biens nationaux*, „Histoire & Mesure” 1992, vol. 7, no. 3–4.

- Bodinier B., Teyssier E., Antoine F., *L'événement le plus important de la Révolution. La vente des biens nationaux (1789–1867) en France et dans les territoires annexés*, Paris 2012.
- Bois P., *Cahiers de Doléances du tiers état de la Sénéchaussée de Chateau-du-Loir pour les États Généraux de 1789*, Paris 1960.
- Bois P., *Paysans de l'ouest. Des structures économiques et sociales aux options politiques depuis l'époque révolutionnaire dans la Sarthe*, Paris 1960.
- Bonin S., Langlois C. (red.), *Atlas historique de la Révolution française. Économie*, Paris 1997.
- Bonin S., Langlois C. (red.), *Atlas historique de la Révolution française. Le territoire (1), réalités et représentations*, Paris 1989.
- Bonin S., Langlois C. (red.), *Atlas historique de la Révolution française. Le territoire (2). Les limites administratives*, Paris 1989.
- Bonin S., Langlois C. (red.), *Atlas historique de la Révolution française. Religion*, Paris 1996.
- Bonin S., Langlois C. (red.), *Atlas historique de la Révolution française. Routes et communications*, Paris 1987.
- Bonnet C., *La vente des biens nationaux dans les Bouches-du-Rhône*, „Histoire, Économie & Société” 1988, no. 1.
- Bordonove G., *La vie quotidienne en Vendée pendant la Révolution*, Paris 1974.
- Borucki B., *Valmy 1792*, Warszawa 1990.
- Bosher J.F., *French Finances 1770–1795. From Business to Bureaucracy*, Cambridge 1970.
- Bouchary J., *Les faux-monnayeurs sous la révolution française*, Paris 1946.
- Bourne H.E., *Food control and price-fixing in revolutionary France. II*, „Journal of Political Economy” 1919, vol. 27, no. 3.
- Braesch F., *Les Recettes et les Dépenses du Trésor pendant l'année 1789, Le Compte Rendu au Roi, de Mars 1788, Le Dernier Budget de L'Ancien Régime*, Paris 1936.
- Braudel F., *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek, t. I, Struktury codzienności*, Warszawa 1992.
- Braudel F., *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek, t. II, Gry wymiany*, Warszawa 1992.
- Braudel F., *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV–XVIII wiek, t. III, Czas świata*, Warszawa 1992.
- Braudel F., Labrousse E., *Histoire économique et sociale de la France*, t. 3, Paris 1976.
- Brezis E.S., Crouzet F., *The Role of Assignats during the French Revolution: An Evil or A Rescuer?*, „The Journal of European Economic History” 1995, vol. 24(1).
- Briais B., *Contrebandiers du sel. La vie des faux sauniers au temps de la gabelle*, Paris 1984.
- Bruguière M., *Gestionnaires et profiteurs de la Révolution. L'administration des finances françaises de Louis XVI à Bonaparte*, Paris 1986.
- Cagan P., *The Monetary Dynamics of Hyperinflation*, w: M. Friedman (red.), *Studies in the Quantity Theory of Money*, Chicago 1956.
- Caron P., *Le maximum général. Instruction; recueil de textes et notes*, Paris 1930.
- Caron P., *Manuel pratique pour l'étude de la Révolution française*, Paris 1912.
- Caron P., *Tableaux de dépréciation du papier-monnaie*, Paris 1909.
- Caron P., *Une enquête sur les prix après la suppression du Maximum*, Commission de recherche et de publication des documents relatifs à la vie économique de la Révolution, bulletin trimestriel, Paris 1910.

- Charemza W.W., Deadman D.F., *Econometric Practice. General to Specific Modelling, Cointegration and Vector Autoregression*, Cheltenham 1997.
- de Chateaubriand F.-R., *O rewolucji wolności i władzy. Wybór pism*, Kraków 2017.
- de Chateaubriand F.-R., *Pamiętniki z za grobu*, Warszawa 1991.
- Chaumié J., *Les Girondins*, w: A. Soboul (red.), *Actes du Colloque Girondins et Montagnards (Sorbonne, 14 décembre 1975)*, Paris 1980.
- Christophe P., *1789, les prêtres dans la Révolution*, Paris 1986.
- Chuquet A., *Les Guerres de la Révolution. Jemappes et la conquête de la Belgique (1792–1793)*, Paris 1890.
- Chuquet A., *Les Guerres de la Révolution. La retraite de Brunswick*, Paris 1903.
- Chuquet A., *Les Guerres de la Révolution. La trahison de Dumouriez*, Paris 1891.
- Chuquet A., *Les Guerres de la Révolution. Valmy*, Paris 1887.
- Cieślak M., *Prognozowanie gospodarcze. Metody i zastosowania*, Warszawa 2005.
- Cobban A., *The Social Interpretation of the French Revolution*, Cambridge 1999.
- Cochois P., *Impôt sur le sel en France*, Paris 1902.
- Collin B., *Monnaie et métal de cloche pendant la Révolution*, w: *Etat, finances et économie pendant la Révolution française. Colloque tenu à Bercy les 12, 13, 14 octobre 1989 à l'occasion du Bicentenaire de la Révolution française*, Paris 1991.
- Cooper D., *Talleyrand*, Warszawa 1937.
- Cornette J., *L'affirmation de l'État absolu 1492–1652*, Paris 2009.
- Costes H., *Les institutions monétaires de la France avant et depuis 1789*, Paris 1885.
- Crouzet F., *La grande inflation, la monnaie en France de Louis XVI à Napoléon*, Paris 1993.
- Czerwiński Z., *Matematyka na usługach ekonomii*, Poznań 2011.
- D'Hauterive E., *L'armée sous la Révolution, 1789–1794*, Paris 1894.
- Delattre J., *Les billets de confiance à Saint-Valéry*, „Bulletin de la Société d'Émulation Historique d'Abbeville” 1966.
- Depeyrot G., *Les assignats (1790–1795)*, Wetteren 2009.
- Derejski K., *Kasa Dyskontowa (1776–1793) – instytucja finansowa ancien régime'u*, „Społeczeństwo i Ekonomia” 2018, t. 1(9).
- Derejski K., *Kwestie finansowe w relacjach francusko-polskich w Gdańsku XVII i XVIII w. Stan i perspektywy badań*, w: W. Garbaczewski, R. Macyra (red.), *Pieniądz i banki na Pomorzu*, Poznań 2017.
- Derejski K., *Unfulfilled Dreams? The Financial Situation of Workers in Paris and the Department of Loir-et-Cher between 1789 and 1795*, „Studia Historiae Oeconomicae” 2024, t. 42(2).
- Dermigny L., *La France à la fin de l'ancien régime: une carte monétaire*, „Annales, Économies, Sociétés, Civilisations” 1955, vol. 10, no. 4.
- Descimon R., *La vénalité des offices comme dette publique*, w: *La dette publique dans l'histoire – Les Journées du Centre de Recherches Historiques*, Paris 2006.
- Désert G., *La révolution française en Normandie*, Toulouse 1989.
- Dictionnaire historique des batailles, sièges, et combats de terre et de mer, qui ont eu lieu pendant la révolution française*, t. 4, Paris 1818.
- Diebolt C., Parent A., *Essais cliométriques. Capital humain, monnaie et finance, croissance et cycles*, Berne 2011, s. 110.
- Diesbach G., *Necker ou la faillite de la vertu*, Paris 1987.
- Doniol H., *La Révolution française et la Féodalité*, Paris 1876.

- Dornbusch R., Sturzenegger F., Wolf H., *Extreme Inflation: Dynamics and Stabilization*, „Brookings Papers on Economic Activity” 1990, Issue 2.
- Dubreuil L., *Histoire des insurrections de l'ouest*, t. 1, Paris 1929.
- Duma J., Mireille Touzery, *L'invention de l'impôt sur le revenu. La taille tarifée 1715–1789; Atlas de la Généralité de Paris au XVIIIe siècle. Un paysage retrouvé; Dictionnaire des paroisses fiscales de la généralité de Paris d'après le cadastre de Bertier de Sauvigny, 1776–1791, compte rendu*, „Histoire & Mesure” 1997, vol. 12, no. 1.
- Dupuy R., *La République jacobine. Terreur, guerre et gouvernement révolutionnaire 1792–1794*, Paris 2005.
- Dupuy R., *Les chouans*, Paris 1997.
- Engle R.F., *Autoregressive Conditional Heteroscedasticity with Estimates of Variance of United Kingdom Inflation*, „Econometrica” 1982, vol. 50.
- Fachan J.M., *Historique de la rente française et de valeurs du trésor*, Paris 1904.
- Fal'kner, S.A., *Le Papier-monnaie dans la Révolution française. Une analyse en termes d'économie d'émission*, Paris 2021.
- Faucheux M., *L'insurrection vendéenne de 1793, aspects économiques et sociaux*, Paris 1964.
- Fauret E., *La banqueroute de Law*, Paris 1977.
- Fayard J.-F., *100 dni Robespierre'a*, Warszawa 2006.
- Ferguson N., *Potęga pieniądza. Finansowa historia świata*, Kraków 2010.
- Franz M., *Burza nad Morzem Śródziemnym. Wojna się rozpoczyna*, Oświęcim 2016.
- Fréminville J., *Histoire du département de la Loire pendant la révolution française (1789–1799)*, Saint-Étienne 1907.
- Friedman M., Schwartz A.J., *A Monetary History of the United States 1867–1960*, Princeton–New York 1963.
- Fukuyama F., *Historia ładu politycznego. Od czasów przedludzkich do rewolucji francuskiej*, Poznań 2012.
- Furet F., Ozouf M., *Dictionnaire critique de la Révolution française*, Paris 1988.
- Gabory É., *Les grandes heures de la Vendée*, Paris 1961.
- Gabory É., *Les guerres de Vendée*, Paris 2009.
- Gaillard L., *La révolution dans les Bouches-du-Rhône 1789–1799*, Le Coteau 1988.
- Gain A., *La Restauration et les biens des émigrés. La législation concernant les biens nationaux de seconde origine et son application dans l'est de la France (1814–1832)*, t. I, *La restitution des biens non vendus, la conquête de l'indemnité*, Nancy 1928.
- Gainot B., *Dictionnaire des membres du comité de Salut Public*, Paris 1990.
- Galbraith J.K., *Pieniądz. Pochodzenie i losy*, Warszawa 2011.
- Gallagher J.G., *Żelazny marszałek. Biografia Ludwika M. Davouta*, Gdańsk 2000.
- Gauthier F., *À propos du „Danton” de Wajda*, „Annales Historiques de la Révolution Française” 1983, no. 251 (janvier–mars).
- Gaxotte P., *Wielka rewolucja francuska*, Komorów 2010.
- Gignoux C.J., *La planche à assignats*, Paris 1933.
- Godechot J., *La contre-révolution. Doctrine et action 1789–1804*, Paris 1961.
- Godechot J., *La grande nation. L'expansion révolutionnaire de la France dans le monde de 1789 à 1799*, Paris 1983.
- Godechot J., *La révolution française. Chronologie commentée 1787–1799*, Paris 1988.
- Godechot J., *La Révolution française dans le Midi toulousain*, Toulouse 1986.

- Godechot J., *Les institutions de la France sous la Révolution et l'Empire*, Paris 1968.
- Goubert P., *Cent mille provinciaux au XVIIIe siècle, Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*, Paris 1968.
- Goubert P., Denis M., 1789. *Les français ont la parole. Cahiers des États Généraux présentés par Pierre Goubert et Michel Denis*, Paris 1973.
- Grantham G., *The French Cliometric Revolution: A Survey of Cliometric Contributions to French Economic History*, „European Review of Economic History” 1997, vol. 1, no. 3.
- Gateau P., *Les Bretons et l'utopie: les cahiers de doléances de 1789*, „Mots” 1993, no. 35.
- Greene W.H., *Econometric Analysis*, New Jersey 2012.
- Grenier J.-Y., *Histoire de la pensée économique et politique de la France d'Ancien Régime*, Paris 2007.
- Grenier J.-Y., *L'économie d'Ancien Régime. Un monde de l'échange et de l'incertitude*, Paris 1996.
- Griffith P., *Taktyka piechoty francuskiej w epoce napoleońskiej 1792–1815*, Oświęcim 2016.
- Gruszczyński M., Kuszewski T., Podgórska M., *Ekonometria i badania operacyjne. Podręcznik dla studiów licencjackich*, Warszawa 2013.
- Guéry A., *État, classification sociale et compromis sous Louis XIV: la capitation de 1695*, „Annales, Économies, Sociétés, Civilisations” 1986, vol. 41, no. 5.
- Guéry A., *Les finances de la monarchie française sous l'Ancien Régime*, „Annales, Économies, Sociétés, Civilisations” 1978, vol. 33, no. 2.
- Guibal G., *Le mouvement fédéraliste en Provence en 1793*, Paris 1908.
- Guzik B., Jurek W., *Podstawowe metody ekonometrii*, Poznań 2003.
- Harris S.E., *The Assignats*, Cambridge 1930.
- Heckmann T., *L'État des combats*, w: A. Gérard, T. Heckmann (red.), *Les oubliés de la guerre de Vendée*, La Roche-sur-Yon 1992.
- Hendry D.F., *Econometrics – Alchemy or Science?*, Oxford 2000.
- Hincker F., *La Révolution française et l'économie. Décollage ou catastrophe?*, Paris 1989.
- Hirsch J.-P., *La Nuit du 4 août*, Paris 1978.
- Houssay E., *Étude sur le papier-monnaie et les assignats émis en France de 1701 à 1796: Banque de Law, Caisse d'escompte, assignats de la Révolution, billets de confiance, assignats de la chouannerie, de Louis XVII, faux assignats*, Tours 1907.
- Jasienica P., *Rozważania o wojnie domowej*, Warszawa 1993.
- Jaurès J., *Histoire socialiste de la Révolution française*, t. I, *La Constituante*, seconde partie, Paris 1969.
- Jaurès J., *Histoire socialiste de la Révolution française*, t. II, *La Législative*, Paris 1970.
- Jaurès J., *Histoire socialiste de la Révolution française*, t. III, *La République*, Paris 1970.
- Jaurès J., *Wybór pism*, Warszawa 1970.
- de Jomini A., *Les guerres de la Révolution (1792–1797), de Jemmapes à la campagne d'Italie*, Paris 1998.
- de la Jonquière C., *Bitwa pod Jemappes 1792*, Oświęcim 2015.
- Jurek M., *Formowanie się podwalin pierwotnej ilościowej teorii pieniądza; Ilościowa teoria pieniądza i drogi jej rozwoju; Ilościowa teoria pieniądza Irvinga Fishera i Milтона Friedmana*, w: Z. Knakiewicz, M. Jurek, P. Marszałek, *Teorie pieniądza i ich wykorzystanie. Od pieniądza kruszcowego do fiducjarnego*, Poznań 2011.
- Kala R., *Wprowadzenie do statystyki i ekonometrii*, Poznań 2003.

- Kufel T., *Ekonometria. Rozwiązywanie problemów z wykorzystaniem programu GRET*, Warszawa 2013.
- Kufel T., Kufel P., *The Congruence Postulate at the Early Stage of Dynamic Econometric Modelling*, „Dynamic Econometric Models” 2008, vol. 8.
- Labrousse E., *Esquisse du mouvement de prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*, t. 1, Paris 1933.
- Lafaurie J., *Les assignats et les papiers-monnaies émis par l'état au XVIIIe siècle*, Paris 1981.
- Laffon de Ladébat A.-D., *Compte-rendu des opérations de la Caisse d'escompte, depuis son origine (24 mars 1776) jusqu'à sa suppression (24 août 1793) et de sa liquidation depuis l'époque de sa suppression*, Paris 1807.
- Lami P., *L'histoire de la Picardie*, Paris 1825.
- Landes D., *Kultura przesądza prawie o wszystkim*, w: L.E. Harrison, S.P. Huntington (red.), *Kultura ma znaczenie*, Poznań 2003.
- Lavoisier A., *De l'état des finances de France: au premier janvier 1792*, Paris 1791.
- Lavoisier A., *Oeuvres, tome VI, calcul des produits de différents baux de la ferme générale, avec des détails très particuliers sur les frais de régie du bail de Laurent David*, Paris 1894.
- Lefebvre G., *Études sur la Révolution française*, Paris 1954.
- Lefebvre G., *Les paysans du Nord pendant la Révolution française*, Paris 1972.
- Lefebvre G., *Les recherches relatives à la vente des biens nationaux*, „Revue d'Histoire Moderne” 1928, t. 3, no. 15.
- Lefebvre G., Pouthlas C.H., Baumont M., *Historia Francji. Od 1774 do czasów współczesnych*, Warszawa 1969.
- Legay M.-L., *La banqueroute de l'État royal. La gestion des finances publiques de Colbert à la Révolution française*, Paris 2011.
- Le Goff T.J.A., *Monetary unification under the French monarchy*, w: P.M. Crowley (red.), *Before and Beyond EMU: Historical Lessons and Future Prospects*, London 2002.
- Le Roy Ladurie E., Rousseau D., Javelle J.-P., *Sur l'histoire du climat en France: le XVIIIe siècle*, „La Météorologie” 2015, t. 91.
- Leteux S., *Les formes d'intervention des pouvoirs publics dans l'approvisionnement en bestiaux de Paris: la Caisse de Poissy de l'Ancien Régime au Second Empire*, „Cahiers d'Économie et Sociologie Rurales” 2005, no. 74.
- Loutchisky I., *Propriété paysanne et vente des biens nationaux pendant la Révolution française*, Paris 1999.
- Ludwik Filip, *Pamiętniki z czasów Wielkiej Rewolucji*, Warszawa 1988.
- Lynn J., *Bagnety Republiki. Motywacja i taktyka armii rewolucyjnej Francji 1791–1794*, Oświęcim 2016.
- Maddala G.S., *Ekonometria*, Warszawa 2013.
- Marcinek K., *Don 1917–1918*, Warszawa 2020.
- Marczewski J., Markovitch T.J., *Histoire quantitative de l'économie française*, Paris 1965.
- Marion M., *Dictionnaire des institutions de la France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1923.
- Marion M., *Histoire financière de la France depuis 1715*, t. I – 1715–1789, Paris 1914.
- Marion M., *Histoire financière de la France depuis 1715*, t. II – 1789–1792, Paris 1919.
- Marion M., *Histoire financière de la France depuis 1715*, t. III – 20 Septembre 1792–4 Février 1797, la vie et la mort du papier-monnaie, Paris 1921.

- Marion M., *Histoire financière de la France depuis 1715*, t. III – 20 Septembre 1792–4 Février 1797, *la vie et la mort du papier-monnaie*, Paris 1927.
- Marion M., *Histoire financière de la France depuis 1715*, t. IV – 1797–1818, *la fin de la Révolution, le Consulat et l'Empire, la libération du territoire*, Paris 1925.
- Marion M., *La liquidation du papier-monnaie révolutionnaire*, „La Revue Universelle” 1929, t. XXXVI, no. 20.
- Marion M., *La vente des biens nationaux pendant la Révolution avec étude spéciale des ventes dans les départements de la Gironde et du Cher*, Paris 1908.
- Marion M., *L'impôt sur le revenu au dix-huitième siècle principalement en Guyenne*, Toulouse 1901.
- Marion M., *Le garde des sceaux Lamoignon et la réforme judiciaire de 1788*, Paris 1905.
- Marion M., *Les impôts directs sous l'ancien régime principalement au XVIIIe siècle*, Paris 1910.
- Marion M., Benzacar J., Caudrillier G., *Département de la Gironde. Documents relatifs à la vente des biens nationaux*, t. I, Bordeaux 1911.
- Martin J.-C., *Blancs et Bleus dans la Vendée déchirée*, Paris 1986.
- Martin J.-C., *Contre-Révolution, Révolution et Nation en France, 1789–1799*, Paris 1998.
- Martin J.-C., *La Révolution française, 1789–1799, une histoire socio-politique*, Paris 2004.
- Mathias P., O'Brien P., *Taxation in Britain and France, 1715–1810. A Comparison of the Social and Economic Incidence of Taxes Collected for the Central Governments*, „The Journal of European Economic History” 1976, vol. 5.3.
- Mathiez A., *La révolution et les subsistances. Le vote du maximum général (septembre 1793)*, „Annales Révolutionnaires” 1923, t. XV, no. 4 (juillet–août).
- Mathiez A., *La révolution et subsistances. Le vote du premier maximum (avril–mai 1793)*, „Annales Révolutionnaires” 1919, t. XI, no. 3 (mai–juin).
- Mathiez A., *La révolution française. La Gironde et la Montagne*, Paris 1985.
- Mathiez A., *La vie chère et le mouvement social sous la terreur*, t. I–II, Paris 1973.
- Mathiez A., *Le dix août*, Paris 1989.
- Mathiez A., *Rewolucja francuska*, Warszawa 1956.
- Matłoka M., *Matematyka dla ekonomistów*, Poznań 2003.
- Melchior-Bonnet B., *Les Girondins*, Paris 1969.
- Meller S., *Dzień, który wstrząsnął departamentem Indre-et-Loire, 12 VI 1793 r.*, w: *Francja–Polska XVIII–XIX w. Studia z dziejów kultury i polityki poświęcone Profesorowi Andrzejowi Zahorskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Mączak, S. Meller, J. Skowronek, M. Wawrykowa, Warszawa 1983.
- Meller S., *Rewolucja w dolinie Loary. Miasto Chinon 1788–1798*, Warszawa 1987.
- Mezzadri L., *Rewolucja francuska a Kościół*, Kraków 2007.
- Montjean C., *Les billets de confiance en Seine-et-Oise pendant la Révolution*, Versailles 1932.
- Morawski W., *Zarys powszechnej historii pieniądza i bankowości*, Warszawa 2002.
- Morineau M., *Budgets de l'Etat et gestion des finances royales en France au dix-huitième siècle*, „Revue Historique” 1980, t. 264, no. 536.
- Morini-Comby J., *Les assignats. Révolution et inflation*, Paris 1925.
- Moulin P., *Documents relatifs à la vente des biens nationaux, Département des Bouches-du-Rhône*, Collection de documents inédits sur l'histoire économique de la Révolution française, tome premier, Marseille 1908.

- Moulin P., *Documents relatifs à la vente des biens nationaux, Département des Bouches-du-Rhône, Collection de documents inédits sur l'histoire économique de la Révolution française*, tome deuxième, Marseille 1909.
- Moulin P., *Documents relatifs à la vente des biens nationaux, Département des Bouches-du-Rhône, Collection de documents inédits sur l'histoire économique de la Révolution française*, tome troisième, Marseille 1910.
- Moulin P., *Documents relatifs à la vente des biens nationaux, Département des Bouches-du-Rhône, Collection de documents inédits sur l'histoire économique de la Révolution française*, tome quatrième, Marseille 1911.
- Moulinas R., Maureau A., Simon A., *Histoire de Vaucluse. Les Vauclusiens dans la vie nationale de 1793 à nos jours*, Avignon 1993.
- Mousnier R., *Les institutions de la France sous la monarchie absolue*, Paris 2005.
- Murat I., *Colbert*, Warszawa 1988.
- Murphy A.E., *The Genesis of Macroeconomics: New Ideas from Sir William Petty to Henry Thornton*, New York 2009.
- Muszynski M., *Les Assignats de la Révolution Française*, Courson-Monteloup 1981.
- Necker J., *De l'administration des finances de la France*, t. I, Paris 1784.
- du Pont de Nemours P.S., *Physiocratie, ou constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre humain*, Paris 1767.
- Neymarck A., *Turgot et ses doctrines*, Paris 1885.
- Nogaro B., *La monnaie et les systèmes monétaires*, Paris 1948.
- Ozouf M., *Święto rewolucyjne 1789–1799*, Warszawa 2008.
- Pasquier J., *L'impôt des gabelles en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Genève 1978.
- Perroy É., Doucet R., Latreille A., *Historia Francji. Od początków dziejów do roku 1774*, Warszawa 1969.
- Petitfrère C., *La Vendée et les vendéens*, Paris 1981.
- Petitfrère C., *Les Vendéens d'Anjou (1793). Analyse des structures militaires, sociales et mentales*, Paris 1981.
- Pęciak R., *Rozważania dotyczące genezy maksymy laissez-faire, laissez-passer*, „Współczesne Problemy Ekonomiczne” 2016, nr 13.
- Picard L.A., *Kawaleria w wojnach rewolucji i cesarstwa 1792–1815*, t. 1, Oświęcim 2013.
- Pion J.-F.-J., *Ferme Générale des droits et domaines du roi depuis sa création jusqu'à la fin de l'ancien régime*, Paris 1902.
- Pipes R., *Krótką historia rewolucji rosyjskiej*, Warszawa 2007.
- Plessis A., *La Révolution et les banques en France: de la Caisse d'escompte à la Banque de France*, „Revue Économique” 1989, vol. 40, no. 5.
- Port C., *La Vendée angevine. Les origines, l'insurrection (janvier 1789–31 mars 1793)*, t. I, Paris 1888.
- Quesnay F., *Physiocratie, Droit naturel, Tableau économique et autres textes*, Paris 2008.
- Ramanathan R., *Introductory Econometrics with Applications*, San Diego 1995.
- Rébillon A., *La vente des biens nationaux dans l'ancienne commune de Fougères (Ille-et-Vilaine)*, „Annales de la Bretagne” 1908.
- Riqueti de Mirabeau V., *Théorie de l'impôt*, Paris 1760.
- Rockwell L., *Austriacy o standardzie złota*, Warszawa 2011.
- Romano R., *Commerce et prix du blé à Marseille au XVIIIe siècle*, Paris 1956.

- Rostworowski E., *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 2009.
- Rothbard M.N., *Economic Thought before Adam Smith. An Austrian Perspective on the History of Economic Thought*, vol. I, Auburn, Alabama 2006.
- Rothschild E., *Economic Sentiments, Adam Smith, Condorcet, and the Enlightenment*, Cambridge, Massachusetts 2001.
- Rouillé A., *Assignats et papiers-monnaie. Guerres de Vendée et chouannerie. 1793–1796*, La Roche-sur-Yon 1891.
- Rudé G., *La foule dans la révolution française*, Paris 1982.
- Rudé G.E., *La taxation populaire de mai 1775 à Paris et dans région parisienne*, „Annales Historique de la Révolution Française” 1956, vol. 143.
- Saint-Simon L., *Pamiętniki*, t. II, Warszawa 1984.
- Salmonowicz S., *Francja pod jakobińską gwiazdą. Szkice z dziejów rewolucji francuskiej*, Warszawa 1956.
- Salmonowicz S., *Sylwetki spod gilotyny*, Warszawa 1989.
- Sargent T.J., Velde F.R., *Macroeconomic Features of the French Revolution*, „Journal of Political Economy” 1995, vol. 103, no. 3.
- Sargent T.J., Velde F.R., *Wielki problem drobniaaków*, Warszawa 2012.
- Savary J.-J., *Guerre des Vendéens et des Chouans contre la République française ou Annales de départements de l'Ouest pendant ces guerres, par un officier supérieur des Armées de la République habitant dans la Vendée avant les troubles*, t. I, Paris 1824.
- Savary J.-J., *Guerre des Vendéens et des Chouans contre la République française ou Annales de départements de l'Ouest pendant ces guerres, par un officier supérieur des Armées de la République habitant dans la Vendée avant les troubles*, t. II, Paris 1824.
- Say J.-B., *Traktat o ekonomii politycznej*, Kraków 1960.
- Say L., *Turgot*, Paris 2014.
- Say L. (red.), *Dictionnaire des finances*, t. 1, Paris 1889.
- Secher R., *Ludobójstwo francusko-francuskie. Wandea – departament zemsty*, Warszawa 2003.
- Sédillot R., *Le coût de la Révolution française*, Paris 1987.
- Sédillot R., *Moralna i niemoralna historia pieniądza*, Warszawa 2010.
- Sée H., *La rédaction et la valeur historique des cahiers de paroisses pour les États généraux de 1789*, „Revue Historique” 1910, t. 103, fasc. 2.
- Shepard W.F., *Price control and the reign of terror: France 1793–1795*, Berkeley 1953.
- Siegfried A., *Tableau politique de la France de l'Ouest sous la Troisième République*, Paris 1964.
- Skornicki A., *L'économiste, la cour et la patrie*, Paris 2011.
- Soboul A., *La Révolution française*, Paris 2003.
- Soboul A., *Note sur l'étude des documents fonciers du XVIIIe siècle, terriers, cadastres et compoix*, w: H. Dussourd, Y. Denis, J. Dupaquier, L. Merle, J. Nicolas, A. Soboul (red.), *Révolution et économie rurale*, Paris 1965.
- Spang R.L., *Stuff and Money in the Time of the French Revolution*, London 2015.
- Stock J., Watson M., *Introduction to Econometrics*, Boston 2003.
- Talaga L., Zieliński Z., *Analiza spektralna w modelowaniu ekonometrycznym*, Warszawa 1986.

- Tissot J., *Turgot. Sa vie, son administration, ses ouvrages*, Paris 1862.
- Thiers M.A., *Histoire de la révolution française*, t. I, Bruxelles 1834.
- Thompson E.P., Bertrand V., Bouton C.A., Gauthier F., Hunt D., Ikni G.-R., *La Guerre du blé au XVIIIe siècle/ La critique populaire contre le libéralisme économique au XVIIIe siècle*, Paris 1988.
- Tocqueville de A., *Dawne rządy i rewolucja*, Warszawa 2009.
- Tulard J., *Nouvelle histoire de Paris. La Révolution*, Paris 1989.
- Tulard J., Fayard J.-F., Fierro A., *Histoire et dictionnaire de la Révolution française. 1789–1799*, Paris 1987.
- Turgot A.-R.-J., *Oeuvres de Turgot*, vol. 2, Osnabrück 1966.
- Comte de Vauban, Quiberon, *Mémoires pour servir à l'histoire de la guerre de la Vendée*, Paris 1941.
- Vialay A., *La vente des biens nationaux pendant la Révolution française, étude législative, économique et sociale*, Paris 1908.
- Vialay A., *Les cahiers de doléances du Tiers-état aux États Généraux de 1789*, Paris 1911.
- Ville de Grenoble, *Documents historiques sur les origines de la Révolution dauphinoise de 1788*, Grenoble 1888.
- Vovelle M., Le Monnier D., *Les colloques du Bicentenaire*, Paris 1991.
- Vuitry A., *Les Abus du crédit et le désordre financier à la fin du règne de Louis XIV*, „Revue des Deux Mondes” 1884, 3e période, t. 61.
- Wallusch J., *Patrzęc na słońce. Nieokreśloność równowagi a polska dezinflacja 1994–2011*, Poznań 2013.
- Welfe A., *Ekonometria*, Warszawa 2018.
- Welfe A., *Ekonometria. Metody i ich zastosowanie*, Warszawa 2009.
- Weulersse G., *La Physiocratie sous les ministères de Turgot et de Necker (1774–1781)*, Paris 1950.
- White A.D., *Fiat Money Inflation in France*, New York 1933.
- White E., *Was There a Solution to the Ancien Régime's Financial Dilemma?*, „The Journal of Economic History” 1989, vol. 49, no. 3.
- White E.N., *Experiments with Free Banking during the French Revolution*, w: F. Capie, G.E. Wood (red.), *Unregulated Banking, Chaos or Order?*, New York 1991.
- White E.N., *Free Banking during the French Revolution*, „Explorations in Economic History” 1990, vol. 27, no. 3.
- White E.N., *Measuring the French Revolution's inflation: the Tableaux de dépréciation*, „Histoire & Mesure” 1991, vol. 6, no. 3–4.
- White E.N., *The French Revolution and the Politics of Government Finance, 1770–1815*, „The Journal of Economic History” 1995, vol. 55, no. 2.
- Woronoff D., *Marché noir et troc*, w: M. Vovelle (red.), *L'état de la France pendant la Révolution (1789–1799)*, Paris 1988.
- Zahorski A., *Napoleon*, Warszawa 1982.
- Zahorski A., *Paryż lat rewolucji i Napoleona*, Warszawa 1964.
- Zweig S., *Joseph Fouché*, Katowice 1994.

Źródła internetowe

- Antonetti G., *Du louis à l'assignat*, 2001, <http://www.sacra-moneta.com/varia/louisdor/dulouisdoralassignat.pdf> [dostęp: 21.09.2016].
- Barseghyan L., Molinari F., Velde F., *Regional Inflation During The French Revolution*, CAE Working Paper #04-06, 2000, <https://cae.economics.cornell.edu/04-06.pdf> [dostęp: 28.03.2017].
- Cutsinger B., Ingber J., Rouanet L., *Assignats or Death: Inflationary Finance in Revolutionary France*, Free Market Institute Research Paper 2020, No. 3674658, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3674658 [dostęp: 21.10.2021].
- Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789*, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789> [dostęp: 10.03.2019].
- Maillart P.J., *Papiers monnaies et autres de la République française: tableau des variations du cours des assignats pour servir de baze aux transactions entre particulier*, 1796, <https://frda.stanford.edu/en/catalog/yj751bt1612> [dostęp: 27.08.2018].
- Morrisson C., *La production française au XVIIIe siècle: stagnation ou croissance?*, „Revue Européenne des Sciences Sociales” 2007, <https://ress.revues.org/224> [dostęp: 25.07.2017].
- Velde F.R., *John Law's System and Public Finance in 18th c. France*, 2005, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.515.8722&rep=rep1&type=pdf> [dostęp: 5.07.2015].

Spis tabel

Tabela 1.	Opodatkowanie parafii dystryktu des Sables d'Olonne w 1789 roku (w liwrach)	19
Tabela 2.	Udział podatków bezpośrednich i pośrednich w dochodach podatkowych w latach 1715–1785 (w %)	25
Tabela 3.	Opodatkowanie okręgu Soissons w wybranych latach (w liwrach)	27
Tabela 4.	Umowy dzierżawy podatków pośrednich z lat 1726–1787	31
Tabela 5.	Poziom opodatkowania w odniesieniu do wielkości produkcji towarowej we Francji i Wielkiej Brytanii w latach 1715–1785 (w %)	33
Tabela 6.	Zmiany wagi luidora w latach 1640–1785	35
Tabela 7.	Wartość marki złota i srebra w wybranych latach <i>ancien régime'u</i> (w liwrach)	37
Tabela 8.	Stopa senioratu we Francji w latach 1689–1726	37
Tabela 9.	Wartość emisji monet w ostatnich latach <i>ancien régime'u</i> (w liwrach)	39
Tabela 10.	Cena zboża we Francji w latach 1756–1790 (w liwrach za <i>setier de Paris</i> [240 funtów])	44
Tabela 11.	Cena zboża najlepszej jakości w Marsylii w latach 1756–1790 (w liwrach za 240 funtów)	46
Tabela 12.	Wydatki resortu floty i wojny w latach 1776–1782 (w milionach liwrów)	54
Tabela 13.	Potencjalny i rzeczywisty budżet Francji w roku 1781 (w milionach liwrów)	55
Tabela 14.	Planowane budżety Francji w latach 1783–1788 (w milionach liwrów)	59
Tabela 15.	Sekretne wydatki monarchii w latach 1775–1784 (w liwrach)	59
Tabela 16.	Wydatki monarchii w 1788 roku (w liwrach i odpowiednio w %)	60
Tabela 17.	Dochody monarchii w 1788 roku (w liwrach i odpowiednio w %)	62
Tabela 18.	Wydatki monarchii w 1789 roku na podstawie <i>Compte générale</i> (w liwrach)	64
Tabela 19.	Dochody monarchii w 1789 roku na podstawie <i>Compte générale</i> (w liwrach)	65
Tabela 20.	Dochody i wydatki monarchii w latach 1730–1785 (w milionach liwrów)	68
Tabela 21.	Emisje indosowanych biletów w 1790 roku	81
Tabela 22.	Pierwsza emisja asygnat (19–21.12.1789/16–17.04.1790)	82
Tabela 23.	Druga emisja asygnat (29.09.1790)	92
Tabela 24.	Trzecia emisja asygnat (6.05.1791)	93
Tabela 25.	Czwarta emisja asygnat (19.06.1791)	94
Tabela 26.	Piąta emisja asygnat (12.09.1791)	95
Tabela 27.	Szósta emisja asygnat (28.09.1791)	95
Tabela 28.	Siódma emisja asygnat (1.11.1791)	96
Tabela 29.	Ósma emisja asygnat (16.12.1791)	96
Tabela 30.	Dziewiąta emisja asygnat (4.01.1792)	97
Tabela 31.	Dziesiąta emisja asygnat (30.04.1792)	98
Tabela 32.	Jedenasta emisja asygnat (27.06.1792)	98

Tabela 33. Dwunasta emisja asygnat (31.07.1792)	99
Tabela 34. Trzynasta emisja asygnat (31.08.1792)	100
Tabela 35. Czternasta emisja asygnat (24.10.1792) wg Jeana Lafaurie	101
Tabela 36. Czternasta emisja asygnat (24.10.1792) wg Georges'a Depeyrot	101
Tabela 37. Emisja asygnat 400-liwrowych	102
Tabela 38. Emisja asygnat 50-liwrowych	103
Tabela 39. Siedemnasta emisja asygnat (23.05.1793)	104
Tabela 40. Osiemnasta emisja asygnat (6.06.1793)	105
Tabela 41. Dziewiętnasta emisja asygnat (28.09.1793)	106
Tabela 42. Dwudziesta emisja asygnat (31.10.1793) wg Georges'a Depeyrot	106
Tabela 43. Dwudziesta pierwsza emisja asygnat (8.02.1794)	107
Tabela 44. Dwudziesta druga emisja asygnat (7.01.1795)	107
Tabela 45. Wydatki, wpływy podatkowe i deficyt budżetowy Francji w latach 1789–1795 (wartość nominalna w milionach liwrow)	108
Tabela 46. Straty ludnościowe w Wandei	141
Tabela 47. Zagregowana wartość nominalna asygnat w latach 1791–1794 (w milionach liwrow)	154
Tabela 48. Emisja i obieg asygnat w latach 1791–1796 (w milionach liwrow)	154
Tabela 49. Zagregowana wartość nominalna asygnat w obiegu od stycznia 1791 roku do stycznia 1796 roku (w milionach liwrow)	156
Tabela 50. Obieg pieniądza w latach 1789–1795 (w milionach liwrow)	159
Tabela 51. Liczba kas emitujących bilety zaufania w departamentach i emitowanych przez nie biletów	162
Tabela 52. Własność ziemska w departamencie Nord (w %)	172
Tabela 53. Nabywcy dóbr narodowych w wybranych dystryktach (w %)	174
Tabela 54. Sprzedaż dóbr narodowych w departamencie Nord w latach 1790–1796	175
Tabela 55. Płatności obywatela Jaques'a Vallée za nabyte w Szampanii dobro narodowe (w liwrach) rozłożone na lata 1791–1793	177
Tabela 56. Kwoty sprzedaży nieruchomości emigrantów skazanych i wygnanych do 31 maja 1795 roku (w liwrach)	178
Tabela 57. Wielkość sprzedaży dóbr narodowych pierwszego i drugiego źródła w departamencie Eure w latach 1790–1795 (w cenie realnej, w tys. liwrow)	182
Tabela 58. Wycena dóbr narodowych pierwszego i drugiego źródła sprzedanych w departamencie Bouches-du-Rhône w latach 1790–1795 (w liwrach)	183
Tabela 59. Deprecjacja asygnat w departamentach przygranicznych na północy Francji w 1. połowie 1792 roku (wartość asygnaty 100-liwrowej)	207
Tabela 60. Deprecjacja asygnat w departamentach przygranicznych w 2. połowie 1792 roku (wartość asygnaty 100-liwrowej)	208
Tabela 61. Deprecjacja asygnat w departamentach przygranicznych na północy Francji w 1. połowie 1793 roku (wartość asygnaty 100-liwrowej)	210
Tabela 62. Deprecjacja asygnat w departamentach zachodnich tworzących Wandę w 1. połowie 1793 roku (wartość asygnaty 100-liwrowej)	210
Tabela 63. Deprecjacja asygnat w departamentach objętych rewoltą federalistyczną w 1. połowie 1793 roku (wartość asygnaty 100-liwrowej)	212
Tabela 64. Deprecjacja asygnat w departamentach przygranicznych na północy Francji w 2. połowie 1793 roku (wartość asygnaty 100-liwrowej)	214

Tabela 65. Deprecjacja asygnat w departamentach zachodnich tworzących Wandę w 2. połowie 1793 roku (wartość asygnaty 100-liwrowej)	214
Tabela 66. Deprecjacja asygnat w departamentach objętych rewoltą federalistyczną w 2. połowie 1793 roku (wartość asygnaty 100-liwrowej)	214
Tabela 67. Zmienna zero-jedynkowa „wojna – zwycięstwa” dla lat 1791–1796	217
Tabela 68. Zmienna zero-jedynkowa „wojna w Bouches-du-Rhône – zwycięstwa” dla lat 1791–1796	218
Tabela 69. Empiryczny zgodny model deprecjacji we Francji w okresie od lutego 1791 roku do stycznia 1794 roku	224
Tabela 70. Test Breuscha-Godfreya	226
Tabela 71. Funkcja autokorelacji ACF i autokorelacji cząstkowej PACF, test autokorelacji Ljung-Boxa (Q) dla procesu resztowego	228
Tabela 72. Test ARCH	229
Tabela 73. Test Doornika-Hansena	230
Tabela 74. Test CUSUM na stabilność parametrów modelu	231
Tabela 75. Test CUSUMSQ	232
Tabela 76. Pomocnicze równanie regresji dla testu Chowa	234
Tabela 77. Miary dokładności prognozy od lutego do listopada 1794 roku	236
Tabela 78. Miary dokładności prognozy od lutego do czerwca 1794 roku	237
Tabela 79. Empiryczny zgodny model deprecjacji w departamencie Bouches-du-Rhône w okresie od marca 1791 roku do stycznia 1795 roku	239
Tabela 80. Test Breuscha-Godfreya	241
Tabela 81. Funkcja autokorelacji ACF i autokorelacji cząstkowej PACF, test autokorelacji Ljung-Boxa (Q) dla procesu resztowego	242
Tabela 82. Test ARCH	243
Tabela 83. Test Doornika-Hansena	244
Tabela 84. Test CUSUM na stabilność parametrów modelu	245
Tabela 85. Test CUSUMSQ	246
Tabela 86. Pomocnicze równanie regresji dla testu Chowa	248
Tabela 87. Miary dokładności prognozy od lutego do listopada 1795 roku	250
Tabela 88. Miary dokładności prognozy od lutego do czerwca 1795 roku	250

Spis wykresów

Wykres 1.	Dochody zwyczajne monarchii francuskiej w XVIII wieku (w milionach liwrów)	26
Wykres 2.	Opodatkowanie okręgu Soissons w wybranych latach <i>ancien régime'u</i> (w liwrach)	27
Wykres 3.	Cena zboża we Francji w latach 1756–1790 (w liwrach za <i>setier de Paris</i>)	45
Wykres 4.	Cena zboża we Francji oraz zboża najlepszej jakości w Marsylii w latach 1756–1790 (w liwrach za <i>setier de Paris</i>)	47
Wykres 5.	Wydatki monarchii w 1788 roku	61
Wykres 6.	Dochody monarchii w 1788 roku	62
Wykres 7.	Wydatki budżetowe monarchii francuskiej w XVIII wieku (w milionach liwrów)	67
Wykres 8.	Kurs asygnat od stycznia 1791 roku do stycznia 1796 roku	117
Wykres 9.	Błędny kurs asygnat podany przez Georges'a Depeyrola	119
Wykres 10.	Wykres pudełkowy kursu asygnat od stycznia 1791 roku do stycznia 1796 roku dla 83 departamentów	124
Wykres 11.	Deprecjacja asygnat w departamentach w latach 1791–1796 (82 departamenty)	126
Wykres 12.	Deprecjacja asygnat w departamentach w latach 1791–1796 – średnia i mediana dla 82 departamentów	127
Wykres 13.	Deprecjacja asygnat w departamentach w ujęciu „minimum” i „maksimum”	138
Wykres 14.	Deprecjacja asygnat w departamentach Rhône i Vendée w latach 1791–1796	139
Wykres 15.	Deprecjacja asygnat w Wandei w latach 1791–1796	140
Wykres 16.	Deprecjacja asygnat w Paryżu (Seine) i departamentach sąsiednich w latach 1791–1796	142
Wykres 17.	Deprecjacja asygnat w dawnej prowincji Prowansji w latach 1791–1796	143
Wykres 18.	Deprecjacja asygnat w dawnej prowincji Bretanii w latach 1791–1796	144
Wykres 19.	Deprecjacja asygnat w dawnej prowincji Szampanii	145
Wykres 20.	Deprecjacja asygnat w dawnej prowincji Pikardii	146
Wykres 21.	Deprecjacja asygnat na zachodzie Francji	147
Wykres 22.	Deprecjacja asygnat a wzrost cen od 1790 roku do marca 1795 roku w departamencie Loir-et-Cher	151
Wykres 23.	Zagregowana wartość nominalna asygnat w obiegu (w milionach liwrów) od stycznia 1791 roku do stycznia 1796 roku	157
Wykres 24.	Kurs asygnat w Ardèche, Bouches-du-Rhône i Eure od stycznia 1791 do stycznia 1796 roku	181
Wykres 25.	Kurs asygnat a postępy w sprzedaży dóbr narodowych pierwszego i drugiego źródła (w tysiącach liwrów w cenie realnej) w departamencie Eure w latach 1791–1795	183

Wykres 26. Kurs asygnat a postępy w sprzedaży dóbr narodowych pierwszego i drugiego źródła (w tysiącach liwrów) w departamencie Bouches-du-Rhône w latach 1791–1795	184
Wykres 27. Kurs asygnat a postępy w sprzedaży dóbr narodowych pierwszego i drugiego źródła (w tysiącach liwrów w cenie realnej) w departamencie Bouches-du-Rhône w latach 1791–1795	186
Wykres 28. Wolumen sprzedaży dóbr narodowych pierwszego i drugiego źródła (w cenie realnej w milionach liwrów) w departamencie Bouches-du-Rhône w latach 1791–1795	187
Wykres 29. Deprecjacja asygnat a zakaz handlu pieniądzem kruszcowym w latach 1791–1796	189
Wykres 30. Deprecjacja asygnat a pierwsze maksimum w latach 1791–1796	193
Wykres 31. Deprecjacja asygnat a powszechne maksimum w latach 1791–1796	204
Wykres 32. Deprecjacja asygnat w departamentach Ardenne, Moselle i Nord oraz średnia z 82 departamentów w latach 1791–1796	206
Wykres 33. Deprecjacja asygnat w departamentach objętych rewoltą federalistyczną i średnia z 82 departamentów	213
Wykres 34. Wzrost kursu asygnat po bitwie pod Fleurus na tle deprecjacji asygnat od stycznia 1791 do stycznia 1796 roku (średnia z 82 departamentów)	216
Wykres 35. Wartości empiryczne i wyrównane modelu deprecjacji francuskich asygnat w latach 1791–1794	225
Wykres 36. Funkcja ACF i PACF dla reszt	228
Wykres 37. Test Doornika-Hansena	230
Wykres 38. Test CUSUM	232
Wykres 39. Test CUSUMSQ	233
Wykres 40. Wartości rzeczywiste deprecjacji asygnat we Francji od stycznia 1791 roku do listopada 1794 roku i ich prognoza dla okresu od lutego do listopada 1794 roku, wygenerowana na podstawie modelu	235
Wykres 41. Wartości rzeczywiste deprecjacji asygnat we Francji od stycznia 1791 roku do czerwca 1794 roku i ich prognoza dla okresu od lutego do czerwca 1794 roku, wygenerowana na podstawie modelu	236
Wykres 42. Wartości empiryczne i wyrównane modelu deprecjacji francuskich asygnat w departamencie Bouches-du-Rhône w latach 1791–1795	240
Wykres 43. Funkcja ACF i PACF dla reszt	242
Wykres 44. Test Doornika-Hansena	244
Wykres 45. Test CUSUM	246
Wykres 46. Test CUSUMSQ	247
Wykres 47. Wartości rzeczywiste deprecjacji asygnat w departamencie Bouches-du-Rhône od stycznia 1791 roku do listopada 1795 roku i ich prognoza dla okresu od lutego 1795 roku do listopada 1795 roku, wygenerowana na podstawie modelu	249
Wykres 48. Wartości rzeczywiste deprecjacji asygnat w departamencie Bouches-du-Rhône od stycznia 1791 roku do czerwca 1795 roku i ich prognoza dla okresu od lutego do czerwca 1795 roku wygenerowana na podstawie modelu	251

Spis map

Mapa 1.	Deprecjacja asygnat w departamentach w styczniu 1791 roku	128
Mapa 2.	Deprecjacja asygnat w departamentach w styczniu 1792 roku	129
Mapa 3.	Deprecjacja asygnat w departamentach w maju 1792 roku	130
Mapa 4.	Deprecjacja asygnat w departamentach w grudniu 1792 roku	132
Mapa 5.	Deprecjacja asygnat w departamentach w sierpniu 1793 roku	133
Mapa 6.	Deprecjacja asygnat w departamentach w grudniu 1793 roku	135
Mapa 7.	Deprecjacja asygnat w departamentach w styczniu 1795 roku	137
Mapa 8.	Podział Francji na departamenty w czasie rewolucji francuskiej	295

Spis fotografii

Fotografia 1. Asygnata 15-solidowa, emisja z 4 stycznia 1792 roku	288
Fotografia 2. Asygnata 50-solidowa, emisja z 4 stycznia 1792 roku	288
Fotografia 3. Asygnata 25-liwrowa, emisja z 24 października 1792 roku	289
Fotografia 4. Asygnata 15-solidowa, emisja z 24 października 1792 roku	289
Fotografia 5. Asygnata 50-solidowa, emisja z 23 maja 1793 roku	290
Fotografia 6. Asygnata 10-solidowa, emisja z 23 maja 1793 roku	290
Fotografia 7. Tablica deprecyjna z departamentu Drôme (1)	291
Fotografia 8. Tablica deprecyjna z departamentu Drôme (2)	292
Fotografia 9. Marcel Marion, profesor Collège de France	293

Publikacja jest kompletnym i oryginalnym dziełem ukazującym monetarny eksperyment francuskiej rewolucji, jaki stanowiły asygnaty emitowane w latach 1789–1796. Stanowi ona istotny wkład do polskiej historiografii gospodarczej. Podjęty temat jest też ważny z punktu widzenia historii monetarnej i historii gospodarczej powszechnej. Pojawiał się on wprawdzie w syntezach historii gospodarczej, monografiach historii Francji czy syntezach historii pieniądza, ale w postaci szczątkowej, na marginesie prowadzonych przez badaczy analiz. Brakowało całościowego i kompletnego spojrzenia na francuskie asygnaty w polskim piśmiennictwie. Niniejsza rozprawa wypełnia tę lukę. Bardzo rzetelnie prezentuje proces emisji asygnat, okoliczności go powodujące, determinanty utraty przez nie wartości. Autor przedstawił deprecjację w skali makro i ujęciu regionalnym (według departamentów), wykonując gigantyczną pracę związaną z gromadzeniem, przetwarzaniem i edytowaniem materiałów statystycznych. Istotną wartość dodaną tej książki stanowi rozdział empiryczny, w którym proces deprecjacji asygnat poddano badaniu ekonometrycznemu w celu wskazania znaczenia czterech determinant (takich jak emisja, maksimum cenowe, sprzedaż dóbr narodowych, czynnik militarny – zwycięstwa militarne). Badanie to stanowi najbardziej oryginalną część pracy.

Z recenzji dr hab. Cecylii Leszczyńskiej

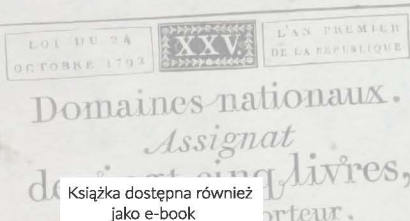
Prezentowaną książkę można określić jako unikatową na polskim rynku wydawniczym. Świadczy o tym zastosowane podejście badawcze, czerpiące inspiracje z kliometrii. Ten sposób uprawiania historii jest znacznie bardziej rozpowszechniony w zachodniej literaturze naukowej. Dzięki pracy amerykańskiego laureata Nagrody Banku Szwecji im. Alfreda Nobla w Dziedzinie Nauk Ekonomicznych z 1993 roku Roberta Fogla kliometria stanowi ważną część współczesnych badań naukowych. Osadzona w tej perspektywie badawczej narracja niniejszej monografii wpisuje się w ten nurt badań. Dodatkowym atutem publikacji jest pokazanie procesu inflacyjnego na podstawie doświadczeń europejskich, w ramach których czynniki polityczne odegrały kluczową rolę, prowadząc do niekorzystnych następstw w sferze polityki pieniężnej.

Z recenzji dr hab. Wojciecha Gیزی, prof. UEK

**WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO**

wydawnictwo.uni.lodz.pl
ksiegarnia@uni.lodz.pl
(42) 665 58 63

Książka dostępna również
jako e-book

ISBN 978-83-8331-751-9

9 788383 317519